

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

PEST,
EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSZ.
1861.

Orsz. Levéltár, Könyvtára
24247/1926. sz.

AZ ANJOUK ÉS MÍVELTSÉGÜNK.

(A m. kir. egyetem által koszorúzott pályamű).

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Bevezetés.

I. Harmadik Endre király halálával terhes napok súlyosodtak a magyar szent korona birtokára s népeire. Alig tétetett végnyugalomra a székesfehérvári sírboltban az utolsó Árpád király, a pártok legott szerte a hazában szokatlan erélylyel kezdték magokat szervezni. A közjő azt kívánta volna, hogy a nemzet sorsát intéző hatalmasok, az Árpádok fivérének kimúltával, a fejedelmek vérszerződési alapigéjét, miszerint törvényes fejedelmök s uroknak csak Álmos nemzetsége sarjadékát ismerendik ¹⁾, III. Endre kilencz éves leányára, a még atyja által Venczel cseh királyfinak eljegyzett Erzsébetre, terjeszszék ki : de a vad szenvedély s titkos számítás által részekre szaggatott nemzeterő, közös alapelve

¹⁾ „Libera voluntate ducem ac praeceptorem in filios filiorum suorum, usque ad ultimam generationem, Almus, filium Ugek, et qui de ejus generatione descenderent; — — ut quamdiu vita duraret, tam ipsi, quam etiam posteris suis semper ducem haberent de progenie Almi ducis;“ — a hét vezér szerződésének szavai. Olv. Schwandtner : *Scriptores rer. Hungaricar.* Tom. I. 1746. I. Fol. pag. 5 et 6.

ségre tömegesülni sehoggysem tudott. Ekkép hazánk történelmének jelen szakaszában borzasztó vészörvényei nyíltak az indulatoknak, melyeknek féktelen zavarában tetőpontra hágott a befolyásosabb országnagyok harcversenye. A dús családok királyiszékre vágytak; a szegény s henye rész árúvá tevő választó szavát. Hivatalszomj, vérség s minden izgató érdek mozgásba jött. Másfelől vetély irigység, gyűlölet, árulás támadoztak egymás ellenében. Ha egy veszélyes párt bukott, kettő-három kelt nyomában, kik ellen ismét újak alakultak. Miként az eredmény igazoló, legerősebb volt a nápolyi párt, melyet az akkor nagy befolyású VIII. Bonifác pápa is hathatósan gyámolított, s azon sikerre segített, hogy egy eredetileg francia ház, mely a középkorban Európa első nemzeteinél jelentős szerepet játszott, a magyar királyválasztás ösjogánál fogva nyerte el szent István koronáját: ez a híres Anjou-ház, melynek történelmi múltjával itt van tüzetes helyén, habár csak vázlatilag is, közelebbről megismerkednünk.

II. Anjou, grófság Franciaországban, a Loire, Sarthe, Mayenne stb. folyóknál, Touraine, Poitou, Bretagne és Maine között a Mayenne-n inneni és túli grófságra osztva, Angers és Chatteau-Neuf fővárosokkal. Jelenleg a Loire-Maine kormány-megyét (departement) s a Maine és Sarthe kormánymegyék részeit képezi. — Anjou lakói az ó korban az andegavok (Andegavi) voltak, Juliomagnus fővárossal, kiket Caesar hódított meg, s később egy szabadulási kísérlet után Fabius, római helytartó, engedelmességre bírta. Kr. u. 464. frank uralom alá jutották. 850. Róbert (az erős) kopasz Károly királytól nyerte az Anjou grófságot, védelmezésül a bretagnok ellen; ez meghalván 866, őt fia, Eudo, követte, ki utóbb Frankonia hercege, s végre Franciaország királya lön. Az innenső grófságot Ingelger, Tertullus fia, Gatinais főnöke, az anjoui grófok törzsapja, nyerte kopasz Károlytól; mh. 888; fia s utóda, I. Fulco (a veres, mh. 938.) az egész Anjout egyesítette. A XII-d. században (1154.) az Anjou-háznak egyik tagja, Henrik, az angol koronát örökölte. Majd az egész Anjou, mint családi birtok, átszállott az angol királyokra; de nem sokáig bírhatták, mert már 1204. földnélküli János alatt, Normandiával együtt, Maine, Touraine grófságokkal s Poitou egy részével, Fülöp Ágost által fegyverrel hódíttatott vissza Franciaországhoz, s mint

királyi hűbér a királyoktól szabadon adományoztatott. Legelőször VIII. Lajos fia, János, nyeré; ennek kora halála után pedig a Maine grófsággal együtt, fivérére, Károlyra szállott 1246. Ez 1268. I. Károly néven nápolyi király lön, s A n j o u, mint mellékbirtok, Nápolyhoz tartozott. Halála után, mi 1284. történt, őt valamint a nápolyi trónon, úgy az A n j o u és Maine grófságokban is követte s á n t a vagy II. Károly; Máriának, V. István magyar király ifjabb leányának férje, kitől — más négy kiműliával, — még négy fia lett : Martell Károly (ki Clementinával, Rudolf császár leányával, nemzette Károly királyunkat), Róbert calabriai, Fülöp tarenti, és János durazzoi hercegeket. Martell Károly, III. Endre királyunknak a magyar koronán vetélytársa, 1295-ben még atyja életében meghalván, VIII. Bonifác pápa, a mi Károlyunk mellőzésével, kit atyja helyébe magyar királynak szánt, a nápolyi koronáról úgy rendelkezett, hogy az a még élő király halálával azé legyen, ki fiai közül akkor legöregebb leend. II. Károly halála 1309. bekövetkezett; utána Róbert (a böles) lett nápolyi király; Károly pedig, ha csak a szent szék pártfogását, mire ez idétt legnagyobb szüksége vala, magától eljátszani nem akarja, minden öröksége fejében két ezer font arannyal megelégedni kénytetett ¹⁾).

Eddig az A n j o u-ház történelmi vázlatának menete s azon igény alapja, melyen I. Károlyunk a magyar szent koronához állá.

III. Tekintélyes tagokból állott ez idétt nálunk a cseh párt is, mely Venczelt, a cseh és lengyel királyt, IV. Béla leányának, Annának, unokáját hívta meg a magyar trónra, nem csekély súlyt helyezve, a vérségi kapcsón kívül, egyszersmind annak hatalmára, mely északon figyelemre méltó védelmül mutatkozott. E szempontok s a befolyásos honfiak erélye szerzett — nem ugyan magának a királyapának, — hanem a tizenhárom éves herczeg, Venczel, ügyének diadalt. De az ifjú fejedelem csapás volt a hora, mert gyenge kormányja alatt a féktelen oligarchák szabadosságának nem volt hatalom, mely határt vessen. A sokféle magánérdek által részekre szaggatott nemzet közepett sorsának átengedve, cseh fiatalok

¹⁾ L. bővebben : Pierer's Universal-Lexicon. Altenburg 1857. 8r. — V. ö. Péczely József : A magyarok történetei. Debreczen. 1837. 8r. Második darab. 32. l.

környezetében dőzsölés és kicsapongások közt szilajul töltötte virágkorának napjait. Ily körülmények közt a királyapa, Rudoltól is háborúval fenyegettetvén, s fiát is féltvén, nagy sereggel Buda alá jött; miután a magyarokat általában fiától elidegenedeteknek tapasztalta volna, őt, a ravaszúl kezébe kerített koronázási jelvényekkel együtt, Csehországba vitte ¹⁾.

IV. Venczelnek a magyar birodalom határain túl menekvése a hon keblében dülő zavarokat nem szüntette meg, sőt felfokozta. A párt, mely őt trónra emelte, meghasonlott; egy része a nápolyi pártba olvadt, más része ismét idegen úr után nézett, kit behozhasson s az Árpádok trónjára ültessen. Meg is lelte ezt Otto bajor herczegben, IV. Bélának — ifjabb leányától, Erzsébettől, és Henrik bajor herczegtől született — unokájában. A belviszályok ez által új lángra gyúltanak. A bős nápolyi párt Iván és Henrik németújvári grófokon, mint Otto legtüzeesebb hívein, boszút veendő, azoknak jószágait elpusztította. Otto szerencsecsillaga Hunnia egén sehogysen akart derülni. A három próba év után ő is Venczel sorsában osztozott, visszatért oda honnan jött, Bajorhonba.

V. Venczel s Otto királyok távozta után még nem érte célját a nápolyi párt. A kornak két leghatalmasabb magyar oligarchája, Trencsenyi Csák Máté nádor és Apor László erdélyi vajda, külön-külön jelentékeny pártok élén állottak. A kor emberei, s a függetlenségök és királyválasztási jogukra érzékeny hazafiak mindkettőt kiváltan (*κατ' ἐξοχήν*) nemzeti pártnak nevezték. Ez Erdélyben, amaz pedig főleg Felső-Magyarországban játszotta szerepét. E két párt, sőt még Károly hívei is, tehát az egész nemzet, mint egybeolvadt szilárd akarat, osztatlanul vallotta azon elvet, hogy a királyválasztási ösjogot semmi áron, semmi hatalom s befolyásnak fel nem adja. Csák Máté ezenkívül az utolsó Árpádsarj, Erzsébet ügyét védte csüggedetlenül mind végig, mind halálig. Apor vajda pedig inkább ohajtotta volna saját vejének, Vladisláv szerb herczegnek, ki különben V. István királyunk nagyobbik leányától, Katalintól született, fején látni a koronát, melyhez — így okoskodék magában, — ha a kisebbik testvérnek, Máriának unokája — Róbert Károly — jogot tart; annál

¹⁾ L. Turóczy : *Chronie. Hungaror. Part. II. Cap. 85.* Schwandt-
nernél. Tom. I. pag. 156.

inkább megilleti a jog azt, ki a nagyobbik testvértől született. De célhoz, minden ellentűzdelmek s erőfeszítések daczára mégis a nápolyi párt jutott. A tiz évig szakadatlanul tartott csatákban a legerősebb honfikarok is elsenyvedtek. Békét és királyt kiáltott minden ajk, azok után epedett minden szív. Mindkettőhez eljutni legrövidebb úton csak a nápolyi párt által lehetett. Azért végtére a rákosi országgyűlésen a nemzet öszhangzó akarata Károlyt kiáltotta ki örökösödési joggal magyar királynak, s az Apor László birtokából nagy ígéretekkel visszanyert szent koronával Sz.-Fehérvárott, 1310. aug. 27-kén ünnepélyesen megkoronázták. Ezzel tényleg el lőn ismerve az Anjou-ház, mint új dynastia a magyar birodalomban. Apor már ezelőtt az Anjouk ügyéhez csatlakozott. Csák Máté, ámbár a rozgonyi csata igen megzsibbasztotta, de azért egészen meg nem törte, véglehelletig elvember maradt, hű az ügyhez, melynek vezérletéhez állott; hű a királyi árvához, kiben ő a nemzeti függetlenség, a magyar ös-szabadság mentő angyalát látta, tisztelte. A hatalmas pártvezér halálával (1318.) kezdett csak Károly szabadabban lélekzeni. Erzsébet, a gyászos Árpádi szűz, magát mindenektől elhagyatva látván, tizennyolcz éves korában, ifjú szíve örömeit hálátlan hona javáért feláldozni kész, a világtól s így a koronától is búcsut vett, Schweizban, a diessenhofeni dömésapáczák kolostorában, fátyollal cserélvén fel a bibort, melyben született.

Az eddigi sorok csak jelzései voltak a pártoknak, melyek az utolsó Árpádfi ellúnytáival a hazában keletkeztek. Kijelölvék azokban a főszereplők, kik az egyes pártok élén működtek; advák a batásosabb mozzanatok: de a tiz éves párttusák híven megalkotott s részletesen tárgyalt történelmének még csak vázlatát is szándékosan kerültük, nehogy munkánk kiszabott határain túláradjon. Célul egyedül azt tűzők ki, adni itt a bevezetésben hazánk azon állapotját, melyben azt az első Anjou találta.

Lássuk tehát e szomorú évtized sötét rajzolatának körvonalait.

VI. Azon súlyos csapásoknak, melyek a magyar hazát az utolsó Árpád király halála után tiz éven át szakadatlanul sújtották, alapoka a fejetlenségben rejlett. Hiányzott az elárvult honnak ügyét s érdekeit összetartó erő. Kik ezt tehették volna, a hatalmas oligarchák, a pártoskodás vad szellemétől tévutra csábítva, s

önzésök saját hasznukat vadászva, részekre szakadtak, a közjót számba sem vették. Olálkodó ármány, merész erőszak s gyáva önfeladás szerepeit játsza a pártszellem. Jobbhágyzсарolás, bérszövetség s ragadozás napirenden valának. A várak meg annyi orfészkekké lettek. A győztes sanyargatott és boszült; az elégtelen összeesküvők, vagy idegen segélyért árulta hazáját. E pártzavargásban a közügy külpolitika kezein hanyódott; belül pedig rabló lovagszellem terjedt el. Miként felebb kijeleltük, az Árpád-ház leányágából származott külfejedelmek valamennyien vágytak a szép ország kormányára. A hatalmas honfiak minden jogot lábbal tapodtak; a törvény szava elnémult előttük; a máséra esengés százfelé kapta a közakaratot. A féktelen oligarchák, nem tekintve Istent, törvényt, nemzetet, dacz, vér és boszűrendszerrel tépték a hazát, mint Apor László erdélyi vajda, ki a tartományt a magyar főhatalomtól majdnem függetlenül kormányozta, s magát a radnai ezüst-, a dézsi és kolosi sóbányák birtokába helyezvén, a széke-lyek és szászok szabadítékos földjét megnyesvén, korlátlanul uralkodott ¹⁾. A németújvári grófok, Iván és Henrik, valamint Csák Máté ide át, rablás és zsarolás útján roppant gazdagságra tettek szert. A németújváriak Kőszegtől Zágráb-ig fosztogattak. Csák Máté Kassától a morva szélekig, s onnét Komáromig, keletre Visegrád-ig és Hollókőig (Nógrádban) majdnem királyilag uralkodott, ki Trencsénmegyében a Vág mindkét partján lévő királyi várakat elfoglalta, s morva és cseh szerencselovagok csatlakozván seregéhez, Nyitra alá vonúlt, a püspököt a várból kiriasztotta s azt földig rontatta, a székesegyházat kifosztotta, a szentek sirjairól az arany, ezüst-ékszereket és drágaságokat elrabolta. Ezután hadainak egy részét Bars, Zólyom, Gömör és Torna megyéken át Sárosba küldötte; maga pedig más részével az esztergami érsek jószágaira ütött, s azokat a Vág és Garan folyók közt kifosztotta, Berzencze várát feldúlta, s Esztergomot kegyetlenül

¹⁾ V. ö. Fessler : Die Geschichte der Ungarn und Ihrer Landsassen. Dritter Theil. Leipzig. 1816. 8-r. 77. l. — Szalay László : Magyarország Története. Második kötet. Lipcse. 1852. 8-r. 132 l. — Horváth Mihály : A magyarok története. Második szakasz. Pápan, 1843. 8-r. 9. l.

megsarczolván, Komáromba vetette magát ¹⁾. Rémhatalmát nyögte még a vácsi püspökséghez tartozott Duna-Tisza közti tér s a Szepesség is. A féktelenségben hozzá hasonló volt a vén Omode nádor, I. Károly híve, ki Fe'ső-Magyarországot ellenséggként zaklatta; Gölniczbányát, Lublyót, Munkácsot, sőt majdnem egész Zemplén és Abaujmegyét elfoglalta s fölöttök zsarnokoskodott, míg nem Kassánál, melyet rabigájába akart kényszeríteni, életét vesztette ²⁾. A hasonlólag I. Károlylyal szövetkezett Rudolf osztrák herczeg, még Ottonak rövid ideig tartott királysága alatt, nagy sereggel Magyarországra ütött, a Lajta s Rába közötti tért, jobbára a németújvári grófok jószágait, pusztította ³⁾. A hatalmas Brebiri grófok Horvát és Dalmátországban fosztogattak ⁴⁾. Verner László, mint vérengző vadállat, iszonyatosan kegyetlenkedett Budán ⁵⁾. A Szepességben rablók és gyilkosok elölték a tatárjárás után ú életre kapott ipart ⁶⁾.

VII. Tömerdek volt a kár, nagy a hátramaradás, melyet ezen belháborgások alatt a műipar s kereskedés szenvedett. A fejtelenség és törvénytelenység, az úri féktelenség és zsarnokság leginkább a szorgalmi osztályra nehezedett, melynek védje, támasza egyedül a törvény, ez idétt erőtelen vala. A földmivelő osztály egészen elnyomaték, az urak kényének hódolni kénytelen. A városi polgárság minden erőfeszítéssel is alig volt képes szabadságát és birto kát a véres erőszak ellen megvédeni. Több felső-vidéki város elszánt ellenállás után végre mégis kénytelen lön Máté tulsúlyu hatalmának hódolni ⁷⁾. — Ennyi belbajok, a kormánytalanság egyébb átkaival egyesülve, sanyargatták a hont, fogyasztották a nemzetnek egymás ellen fegyverzett tagjait. A mit közakarats egyesült erő oly könnyen tehet vala, hogy nemzeti királyt választanak, ezen egész időszak folytán (220 év alatt), a mohácsi

¹⁾ L. Fessler i. m. 80, 81. ll.

²⁾ L. Horváth M. i. m. 16. l.

³⁾ L. Fessler i. m. 39. l. — Horváth M. i. m. 8. l.

⁴⁾ L. Fessler i. m. 91. l. — Horváth M. i. m. 1, 18. ll.

⁵⁾ L. Péczely J. i. m. 17, 18. ll.

⁶⁾ L. Szalay L. i. m. 132. l.

⁷⁾ L. Történettud. Pályamunk. II. köt. Kiadja a m. t. Társ. Budán, 1842, 8-r. 246, 247. ll.

gyásznapiig, alig történt kétszer. Átlátta az idegen, mily szeretetlen a magyar hona s egymás iránt; miként nem törekszik egyesülni a nemzet saját javára; átlátta, miként vetnek koczkat külérdekek Hunniá birtokán: felingerlé vágyát a változó gazdáju szép birtok, s feltevé, elhalászni a gyöngyöt, melyet önhulláma ide s tova hányt. Cseh, lengyel, bajor, olasz, német uralkodók emelkedtek az egyenetlen nemzet székére ¹⁾. Ennyi honemésztő csapáshoz járult még az, hogy a régi hadrendszer, mely már az utolsó Árpádok alatt is meggyengült volt, az Endre halálától fogva szüntelen dült zavarokban majdnem végkép felbomlott. A várszolgák (v. várjobbágyok, *servientes castri*), kik azelőtt a királyi had főerejét tették, részint már előbb az országos nemesek rendjébe, részint a főnemesek alá juttottak, a királyi bérbirtokokat, melyekhez hadiszolgálat volt kapcsolva, az oligarchák nagy részben örökbirtokokká változtatták, a királyi jószágokat s jövedelmet pedig a háborgások alatt lefoglalták ²⁾.

VIII. A nyomorok súlyát és sokaságát végre a pártok magok is megunták, s a jobb keblekben mindenütt csak egy ohajtás élt folytonosan: hogy a nyugalom oly eszközökkel, melyek a nemzet önállóságával megférők, helyréállíttassék. Helyre is állt az I. Károly megválasztatása s negyedszer a törvényes magyar szent koronával történt megkoronáztatása által ³⁾; miben az isteni gondviselés kedvezését tisztelhetni mindenkor; mert ha a Venczelek és Ottók fészkelik meg az Anjouk helyett magokat hazánkban, úgy ma nincs magyar haza, magyar nyelv, nemzet és nemzetiség; mert mindez már rég felolvadt volna a római szent birodalom oceanjában ⁴⁾. I. Károlynak és pártfogójának, a pápának, érdekeik nem engedték, hogy a német elemmel frigyesüljenek, melynek hasonlólag saját érdekei voltak Magyarországra nézve: a kettő közül tehát szerencsésebb volt a választás, ha már egy harmadiknak, az érczjellemű Csák Máténak ügye diadalra nem

¹⁾ L. Kuthy Lajos: Polgári szózat. Pesten, 1841. 8-r. 90—97. ll.

²⁾ L. Horváth M. i. m. 18. l.

³⁾ L. Georg. Bartal de Beleháza: *Commentarior. ad Histor. Stat. Jurisque Public. Hungariae aevi medii Libri XV.* Tom. III. Posonii. 1847. 8-o. pag. 15. §. 17.

⁴⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 137. l.

juthatott, mely az Anjou-házra esett; így legalább idegen befolyástól mentve maradt a hon, mentve a nemzeti lét.

IX. Ez kised, de a honfi-keblet keserérzettel eltöltő híven élénk képe azon állapotnak, melyben az egykor virágzó, nagy és dicső hont a magyar nemzetnek új dynastiája, az Anjou-ház, találta. Lássuk most már, miként orvosolták ennek mesterkezei a haza sérveit; miként fakasztottak a közvagyonosság, anyagi jólét karjain magasb érdekeket; mily módon ápoltak ipart és tudományt, fejlesztettek szellemet, s minő fokára emelték közel nyolczvan éves uralkodásuk folyamán keresztül a magyar nemzet műveltségét. Mindezt két külön, de egymással legbensőbb rokonságuknál fogva elválhatlan kapcsolatban álló rész tárgyalja.

ELSŐ RÉSZ.

A MAGYAR NEMZET ANYAGI ÁLLAPOTJA.

I. Fejezet. — Nemzeti szorgalom.

1. §. Földmívelés. Termesztermények.

Minden műiparnak és kereskedésnek, valamint általánosan az anyagi jólétnek az alapja a földmívelés: ezt kell tehát itt eleve szemügyre vennünk. Azonban, hogy minden oldalulag megismerkedhessünk hazánkban az Anjouk alatt folytatott földmívelésnek mibenlétével, ide irányuló három alapeszmét kell főleg tekintetbe vennünk: a) akkori földmivelőink sorsát; b) a földmívelés állapotját; c) a földmívelési szorgalom által előállított terményeket.

a) Honi földmivelőink sorsa a tárgyalt időszakban ugyanaz volt, a mi az egész középkorban minden más nemzeteknél ezen osztályé: földesúri önkénytől függő, földhöz kötött jobbagyság, különösen a tíz évi fejtelenségnek felebb rajzolt korában, midőn a földmivelő osztály egészen elnyomaték, az urak kényének hódolni kénytelen. „Kié a föld, a telek, azé a rajta tanyázó, azt mívelő ember is,” — ily közönséges elv divatozott ekkor. A pór-osztálynak ezidétt saját birtoka nem volt, minden a hódító nemességet illetvén: rabkezek mívelték tehát a földesúr terjedelmes határait, s munkájok gyümölcseért uri kegyelemből teugöd-

tek; az idő azon része, mely a pórnak munkáján túl maradt, úgy tekintetett, mint ura sajátja. Ha birtokszerzési és szabad költözési joggal birhatott volna azon korban a földmivelő osztály, akkor a nemességnek roppant térföldjei maradtak volna munkás kezek nélkül, s megszűnvn a régi méltatlan viszony, a két osztály közt szembetűnő egyenlőség áll vala be, mit a gögös várúr büszkesége el nem viselhetett volna; — s ez lényeges oka annak, miért maradt oly soká javítatlan a földmivelő sorsa Európában. A természet meghódításával s a nyers termékek előállításával foglalkozó néposztálynak helyzete nálunk sem volt tehát kedvező; sőt még királyi kegyelemmel sem dicsekedhetett úgy, mint az iparos és kereskedő osztály, nem függvén a magyar parasztnak sorsa egészen a királytól; mert azt, valamint földesúra iránti tartozásait, a települési szerződés, vagy annak hiányában a szokás határozta meg. Ezen sanyart állapotjában a föld- s jogtalan paraszt, most hazai kény, majd külharcztól pusztítva, vigasztaló emlék s szebb remény nélkül, sajtoltt erővel emelte a terhet: de lelkében boszút érvelt a várúrak ellen, kik henye dőzsölésben, vagy pártvitákkal tékozlák a zsarolás sikerét. A pórok jelen nyomott helyzete még nyomasztóbbá vált I. Károlynak egy rendelete által, melyet az a megyei főispánok kizártával, egy 1342-ben a főpapság és zászlósokkal tartott tanácskozásban hozott ¹⁾. Ezen rendelet szerint a parasztnak minden porta azaz kapu után, melyen széna vagy gabonával megrakott szekér ki és bejárhatott, hábár három, négy, vagy több gazdához tartozék is, országsszerzte évi pénz-beváltás fejében kamra nyereségül, tizennyolcz fillért vagyis három széles garast kellett a kamara grófhhoz befizetnie ²⁾. Ezen adótól azonban, a kirendelt öt tiszt tanútételére, vagy a földesúr eskübizonnyitványára, a valódi szegények, vagyontalanok, eselédek, a királyi vagy nemes zászlóaljakban (banderium, bandiera vagy bandera = zászló) szolgáló hadfiak, egyházak, városok és más kiváltságolt birtokosok fölmentettek ³⁾. Nagy Lajosnak, ki atyját a királyi székb en még ez évben felváltotta, első gondja volt ezen

¹⁾ L. Decret. Caroli. Corp. Juris Hungarie. Edit. 1779. Tom. I. pag. 159.

²⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 175. l. 79. (j e g y z).

³⁾ L. Fessler i. m. 664. l.

rendeletet az ország valamennyi megyében hatályba léptetni. Azonban uralkodása alatt a pór vállaira még ennél is nagyobb teher vettetett : az egész országra kiterjesztett kilenczedadó ¹⁾. Midőn az első Anjou nálunk a főhatalomra lépett, a hadi rendszert teljes feloszlásban találta; pedig az új dynastia kormánypolitikájának sarkelve volt a királyi ház érdeke. Neki tehát tekintélyes haderőre volt szüksége, hogy az elvnek nyomatékot adhasson. Miután I. Károly a belzavarokat lecsendesítette, elkezdé szőni egyes fonalait azon hálónak, mely által befolyása idővel majd egész északnyugatra kiterjedt, s az Anjou-ház Magyarországot világtörténeti fontosságúvá tette. Természetes, hogy ezt jelentékeny hadsereg nélkül nem eszközölheté. Ide járult még az udvar fénye. Mindez roppant kiadásokat vont maga után. Innét a pénzzavarok, mikén sem a városokra vetett rendkívüli adók, sem az újonnan életbeléptetett kapuadó eléggé nem segíthettek. Az országos pénzügy ezen lazult állapotjában, a jobbágyság újabb terhére, az 1351-ki országgyűlésen behozatott s honszerte kiterjesztetett a kilenczedadó, mely szerint az, szántóföld és szőlőhegyi termékeinek kilenczed részét földesurának beszolgáltatni tartozott; egyedül a királyi városok, különben is kincstári haszonvételek, vétettek ki. Ezen intézkedése által Nagy Lajos, míg egy részt a királyi javadalmak után járó kilenczeddel a zavart kincstáron akart segíteni, más részt oda célzott, hogy a fegyveres nép (nemesség) képesíttessék minél erősebb zászlóaljok kiállítására.

Azonban nagyon tévedne, ki ezen új terhekből a földművelési szorgalom előlése vagy csak tetemes csökkentésére vonna következtetést. Az adók, ha csak rendkívül nem súlyosak, nem szokták bágyasztani a nép szorgalmát, főleg ha a műipar és kereskedés oly állapotban vannak, hogy a feszített szorgalmat megjutalmazzák, s a földművelőnek a reá vetett adóért kárpótlást nyújtanak. E tekintetben az Anjouk által alkalmazott adózási rendszer nem is hatott volna zsibbasztólag a mezői szorgalomra, ha a különben is önkénytől függő pórnép földesurai törvényhatóságának, az úgynevezett úriszéknek, alá nem vettetett

¹⁾ L. Ludovic. I. Decret. Artic. VI. — V. ö. Bartal G. i. m. Tom. III. pag. 80, 81. §. 30.

volna ¹⁾). Azonban itt is az szolgálhat vigaszul az emberbaráti kebelnek, hogy az Anjouk erőteljes országlása a földesurakat ezen jogukkal, legalább még e korban, visszaélni nem engedte ²⁾). A mindinkább szilárduló béke napjaiban pedig a szépen virágzásnak indult műipar és kereskedés a szorgalmat fejlesztette, s nem megvetendő nyereséggel jutalmazta. Arról, hogy a jobbágyok, mint rabszolgák, földesuraik zsarnok hatalma alatt ne sanyargatassanak, maga Nagy Lajos királyunk atyailag gondoskodott, a szabad költözési jogot számukra ugyanazon országgyűlésen megerősítvén, melyen a kilenczedadót megállapította ³⁾).

Ez volt sorsa honi földmivelőinknek az Anjouk uralkodása alatt. — Lássuk most már, minő állapotot tüntet fel a hazai földmivelés a tárgyalt időszakon keresztül!

b) A magyar jobbágyságnak híven vázolt sorsa mellett, hazánkban a mezei szorgalom nem állott épen oly roszt lábon, mint talán némelyeknek látszik. Ugyanis kiváló figyelmet fordítottak az Anjouk arra, hogy a földmivelő nép szaporodjék, s a még igen sok használatlanul hevert föld új telepítvények által művelés alá vétessék, mi többnyire az úgynevezett soltész-ságok] által (scultetia) létesítettett. Az örökös szolgasági állapotnak megszüntetése, a városok szaporodása, a királyok adományozásai kisebb részletekben, s új, részint szabad, részint nemes családoknak fokkonkinti keletkezése, a jövedelmes földbirtokot többek közt felosztá, miáltal a földművelés egészben igen sok munkás kezet nyert, s gazdagon pótolta mindazt, mit a tíz éves fejtelenség alatt pusztító hadak, s a Csák Máté és vetélytársai által indított polgárháború lángja megemésztett. E részben egyházi s világi birtokosok, nemes versenyre kelve, kitünő tevékeny-

¹⁾ L. Decret Ludovic. Artic. 18.

²⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. X. pag. 245, hol ide szolgáló példa olvasható.—V. ö. Történettud. Pályamunk. II. köt. 268—270 ll.

³⁾ L. Decret. Ludovic. Artic. 16. et 18. A jobbágyok szabad költözési joga kimondatott ugyan már 1298. III. Endre törvénykönyve 70-d. cikkében ; de ezen jog a bekövetkezett fejtelenségi zavarok közt feledékbe ment ; utóbb Nagy Lajos hatályba tette ugyan, de voltaképen csak később, Zsigmond alatt, foganatosított. L. Zsigmond törvényét, 1405 : 14.

séget fejtettek ki. Méltó magasztalással emlegetik e részben azon korbéli emlékeink a benedekrendiek, cisterciek s prémontréiek jószágos apátságaikat, melyek egyes vidékek vadonjait lakályos birtokokká változtatták, a szép előnyökre seregesen oda vágya-kodó települők által ¹⁾). A szerzetesek gazdasági szorgalma módot jelelt ki a világi uraknak, a viszonyos kihívás és rablás helyett miképen alapíthatnák meg kevesebb veszélyvel, de minden esetre bizonyosabb haszonnal járó egyéni és családi jólétüket. Sokan fel is buzdultak a példára elannyira, hogy a telepítési és birtokszerzési vágy mindinkább emelkedett. Így szaporodott I. Károly alatt Szepesség több falvakkal. Sárosmegyében is [kelet-kezett egy, 1355-ben, a Tapoly folyó mellett. Hasonlóról szól egy másik oklevél is ²⁾). Erdélyben a Maros és Aranyos folyók mellé-kére a birtokosok Küküllőmegyéből számos földmivelőket hívta-nak a tatárjárás óta parlagon hevert földjeikre oly szabadság-gal, hogy munkájokért saját számukra annyi földet foglalhatnak el, mennyit rendesen művelni bírnak ³⁾). A földművelés tehát ez időtt, a pusztító hadjáratok daczára, nem csak nem sülyedett, hanem túl is haladá az előbbi korét. Magyarjaink mellett e téren a szorgalmas szászok tüntették ki dicséretesen magokat, kik mind a Szepességben, mind pedig Erdélyben rengetegeket irtottak, falvakat alkottak, szőlőket ültettek s a szántást vetést okszerűleg kezelték. Mennyire tudták ezek becsülni mivelő földjeiket s védeni is a jólétüket irigy szemmel nézők erőszakos megtámadásai ellen, valamint jogtalan követeléseik irányában is, tanúk számos okmá-nyok ⁴⁾). A magyarnak, különösen nagyjaink s hadfiainknak, vala-mint a külföld fensőbb tanintézeteiben magokat képző ifjú polgá-rainknak világélete s tapasztalatkinsései lehetetlen, hogy ohajtott eredményű befolyást ne gyakoroltak volna a nemzet anyagi érde-keire, s ezek közt előkelőleg a honi gazdaszatra. Általában az olaszországi, különösen pedig a kétszeri hadjárat Nápolyba (1347 és 1350.) gazdagító befolyással levén honfiaink tapasztalat-körére, e tekintethen kétségbevonhatlan bizonyították. A gyarapodó

¹⁾ L. Wagner : Analet. Scepus. Part. III. pag. 154.

²⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. X. pag. 143. et 244.

³⁾ L. Történettud. Pályam. II. köt. 270, 271 ll.

⁴⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. pag IX. pag. 323 et seqq.

földmivelés birtokszerzési vágyat keltett, s emelte a föld becsét és árát, mely az Anjouk alatt már jóval magasabb volt, mint az Árpádok négyszáz éves uralkodásán keresztül, mindamellett is, hogy nagyobb mennyiségben forgott pénz az országban. Egykorú emlékeink erre vonatkozólag számos esetet mutatnak fel¹⁾. — Az eddig mondottak nyomán a földmivelést hazánkban az Anjouk kormánya alatt kedvező állapotban leljük. Azonban a földmivelés virágzó állapotjára legbiztosabban lehet következtetnünk a föld termékeinek mind bősége, mind változatosságából: ezeket kell tehát még itt szemügyre vennünk.

c) Ha az élet mindennapi szükségét, az önfentartásra nélkülözhetlen táplálékot tekintjük, nem lehet kételkednünk, hogy gazdálkodásunkban akkor is a különféle gabonafajok termesztése vette igénybe a főgondot s a földmivelő osztály erejének tetemes részét. Erre különösen az áldott magyar alföld kövér térmezei kínálkoztak, valamint a beláthatlan terjedelmű legelők a harmatenyésztésre, mi nélkül erős lábon álló gazdaságot gondolni sem lehet. Mindennek pedig nagy bőségben kellett előállíttatnia; különben megfoghatatlan maradna, miként tarthatták volna fen magokat az egymással élénk párttusákat vívó ellenhadak éveken át a nélkül, hogy éhség miatt százezerek ne hullottak volna el a hosszú harczok lefolyása alatt. — A bortermelés a szelidebb hajlatú bergek oldalain honosult meg mindinkább s nevezetes gyarapodást vett, mit abból tudunk, hogy a tárgyalt időszakban a kiható kereskedésnek a magyar bor egyik legnevezetesebb tárgyát tette; Osztrákhonban és szomszéd tartományaiban, sőt Lengyelországban is igen kapós volt. A szőlőmivelés ez időtt nálunk általában nem csak gyarapodott, hanem — a mi figyelmünket érdemli, — jóféle fajokkal nemesítettett is. Nagy Lajos királyunk alatt, a nápolyi hadjáratok alkalmával, Formianumból

¹⁾ L. Joseph. Koller : *Histor. Episcopat Quinqueeccles. Tom. II. Posenii. 1782. 4-to. pag. 435 et 465. — Tom. III. pag. 93, 109 et 171. — Wagner : Analect. Scepus. Part. I. pag. 408. — Anonymi Ars Notarialis : „Formulae Solennes Styli.“ Edidit Martin, Georg, Kovachich. Pestini, 1799. 4-to. pag. 64 et 69. § 109. et seqq. — pag. 74.*

hozott szőlővesszőkkel ültetett be Tokaj s vidékének hegysége ¹⁾. A szilágyság s Érmellék híres bakatora (bacca d'ora = arany-szem) is ez áldott venyigéknek köszöni dicsőségét ²⁾. Az Anjouk korában hatalmas borokat szűrték honfaink Tokaj, Eger, Buda, Soprony, Kőszeg stb. vidékén. A dévényi szőlőhegyeken még osztrák polgárok is birtak némi részt ³⁾. A szabadszállási borok jóságát eléggé bizonyítja az, hogy Nagy Lajosunk saját asztalára szedeté ezen szőlőnek tizedét ⁴⁾. A kertmivelés most még csekély vala; csak a szászok földjén, meg a dunántúli vidéken, hol már olasz földről származó nemesebb fajú gyümölcsfák is — minő a nagyokat termő duráncezi (durazzo) őszi-barackfa, — tenyészte-nek, találunk nyomára ⁵⁾. A magyar birodalom szász telepein a len és kender már ezen időben oly mennyiségben természetett, hogy e nemű szöveteikkel a kultartományok piaczaín is megjelen-hettek. Végre még meg kell említenünk az erdélyiek szorgalmát a méhtenyésztésben is; a székesfehérvári piacon többnyire nagy-szebeni, a város pecsétjével megbélyegzett viasz árultaték ⁶⁾.

A történelmi alapon folyt eddigi tárgyalásból hű képét nyer-hettük azon állapotnak, melyben földészettünk az Anjouk ápoló karjain szép sikerrel fejlődezett. A mű rendszeres meneténél fogva azon osztálylyal kell most közelebbről megismerkednünk, mely a termelő néptől a természet nyers adományait átveszi, feldolgozza s közhasználatul forgalomba indítja.

2. §. Iparosok. Czéhrendszer.

Nemzetünk európai életének első századaiban a kézműipar a várak körül, hol a személy s vagyonszárság általában nagyobb

¹⁾ L. Erdélyi Muzeum. Kolozsvárott. 1814. I. Füz. 4 és 5. l.

²⁾ L. Kövári László: Erdély történelme. II. köt. Kolozsvárt 1859. 8r. 20 l.

³⁾ L. Engel: Geschicht. d. Ung. II. Bd. 60. l.

⁴⁾ L. Katona: Histor. Critic. Tom. X. pag. 478. — Druget nádor végintézetében húsz hordó borát legalább harmincz márkra be-esüli. Olv. Katona: Histor. Crit. Tom. VIII. pag. 627.

⁵⁾ L. Joseph. Koller i. m. Tom. II. pag. 335.

⁶⁾ L. Katona. Histor. Critic. Tom. X. pag. 562.

volt, kezdett meghonosulni s kifejlődni. Minthogy pedig a csendes foglalkodás örömet siet a béke karjai közé: természetes, hogy ilyenén védhelyek rövid időn jelentősen megnépesültek. A várak környezetének ezen népes helyeiből keletkeztek idővel valamint egyebütt, úgy hazánkban is a városok. Midőn tehát e kitűzött időszakban iparosaink helyzetét vizsgáljuk, önként azok összegére, a polgári rendre, s annak csendes lakhelyeire, a városokra, irányul figyelmünk. Mihezképest e helyt ki kell derítenünk, s okadatolva bebizonyítanunk azon emelkedést, melyet a magyar polgári osztály, a nemzetetörnek e nagy borderejű zöme, az Anjouk kormánya alatt nyert. Ez pedig legbiztosabban csak úgy sikerülhet, ha kimutatjuk azon királyi kedvezményeket, melyeknek ápoló hatása folytán, egyszersmind a korszerű társulati szövetkezés segélyénél fogva, közeledett polgári rendünk mindinkább rendeltetése végczélja felé, mi a nemzeti jólét eszközlésének eszméjében leli leghívebb kifejezését.

Az Anjouk bölcs és erélyes kormánya alatt új időszak kezdődött a magyar polgári rendnek. Hamar felismerték ők benne a társadalom s közjólét hatalmas tényezőjét. Nem is késtek tehát azt az előjogaira büszke nemesség nyomása alól felszabadítani. Valamint I. Károly, úgy fia, Lajos is, a városokat igen szerették, javították és emelték ¹⁾. Jól tudták ők, mennyire előmozdítja a városi ipar s műszorgalom a közvagyonosodást s az ország jólétét. Többször fordultak magok is zavart pénzügyviszonyaik közt a városokhoz, mint a bajból kisegítő kincsforrásokhoz: igen természetes volt tehát, hogy hála fejében felvirágoztatásukat kiváló gondjaik közé számították. Ezt az Anjouknak politikai eszély is parancsolta. A hosszas fejetlenség korában majdnem korlátlan uraságig fejlődött a büszke aristocratiának ha'alma. Hogy ezt a törvényes határok közé viasszaszorithassák, szilárd támpontra

¹⁾ L. Chronic. Leibitzer. Wagnernál: Analeet. Scepus. Part. II. pag. 47. és Katona: Histor. Critic. Tom. IX. pag. 63. — „Dum status fidelium augetur regalem apicem continuum accipere incrementum“ professus (Ludovicus), quidquid ad alendam in civitatibus industriam, copiamque rerum promericalium augendam exusu esset, diligentissime curabat, — írja jogtörténetünk t. írója, az ősz Bartal György. Olv. i. m. 83. l. 34 §.

volt szükségük, melyen magokat irányukban megvethessék; ezt a polgári rendben csak hamar felismerték. Innét első gondja volt Károlynak, a várak körében keletkezett városok polgárait, kiket a hatalmas várurak s megyeispánok (*comites castri*) az ököljog féktelen korában, a várak körül élvezett bátorlétnek mintegy díjául, önkényük, illetőleg hatóságuk alá erőszakoltak, s az urbéres osztály sorsára kényszerítettek, az önkény békóiból felszabadítani, királyi kegylevelek által saját bíróságaik alá helyezni, a korona tulajdonainak, és — noha nemteleneknek honunkban akkor fekvő jószágot nem volt szabad birni, — őket úri jogokkal kegyelme teljéből megajándékozni. Ezt tette Nagy Lajos is számos várjobbágyokkal, kiket a szolgaságból régi elavult szabadalmaikba visszahelyezett ¹⁾).

E mellett főtörekvése volt az *Anjouk*nak boni városaink számát nevelni, vagy a már létezőket különféle kiváltságok által fejleszteni, szilárdítani. Bártfa, I. Károly királyunk atyáskodásának köszöni keletkezését, melynek ily kegylevelet adott: „Azon naptól fogva, melyen e kegylevelünk kelt, tiz esztendeig, kik ott települnek meg, akármely állapotú emberek legyenek, semmi adót nem fizetnek. Tiz év eltelte után földváltáságul fizetnek udvarunk-

¹⁾ Turóczy írja I. Lajosról: „*Hujus etiam tempore multi ex udvarnicis et aliis conditionariis curiae, ad diversas servitutes adstricti, sunt exempti, et in coetum regni Hungariae nobilium aggregati.*“ *Olv. Chronic. Hungaror. Part. III. cap. 51.* Hihető, ezek voltak az első egytelkes nemesek (*curialisták*) a városokban, a mit bizonyítani látszanak Turóczyinak e következő szavai is: „*Nobiles curiales, ad diversa régalis domus servitia conditionaliter illaquaеatos, ab omni conditionis vinculo solvens (I. Lajos), eadem, qua meri nobiles fungebantur, ditavit libertate.*“ *U. o. cap. I. V. ö. Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricar. Tom. I. pag. 196.* — Nagy Lajosunknak kedvezenz szójárása volt: Sok nemes, erős kormány, szilárd trón. Ezt illetőleg írja a t. Bartal Gy. „*Familiare axioma ejus (Ludovici) erat: ampliari regimen, solidari regiminis solium, cum numerus augetur nobilium.*“ *Olv. Commentar. ad Histor. Status Jurisque Public. Hungar. aevi medii Libr. XV. Tom. III. pag. 80. §. 30.*

nak alterum dimidium fertonem, három izben ¹⁾). Nagy Lajos által pedig 1376-ban a királyi városok sorába iktattatott ²⁾). I. Károly, megúnván a Csák Máté indította zavarokat, melyek tetterejét majdnem kimerítették; udvarát a háborgások színhelyétől távol eső Temesvárra tette át, a várost megerősítette, s unalmát ott lovagjátékokkal igyekvék elűzni. Nem lehet kétleni, miszerint e maiglan virágzó város a királyi udvar ott tartózkodásának köszöni mostani jelentékének akkor megvetett alapját. Ő erősítette meg Beszterczének (Neosolium) régi szabadalmait, mik szerint plébánost választhattak magoknak, de az esztergomi érsek jóváhagyásával; bírót is egy esztendőre, ki őket minden ügyekben itélné, mást egész országban bírájoknak ismerni nem tartozván. Aranyat, ezüstöt stb. egész Zólyom megyében szabad volt keresniök. Az aranybányáktól tizedet, az ezüst, réz stb. bányáktól nyolczad részt tartoztak fizetni. Senki nálok meg nem szállhatott, a királyon kívül. A megyeispán nem parancsolhatott nekik. Földjeiktől nem tartoztak adózni. Midőn a király hadba ment, annak zászlója alatt szolgáltak ³⁾). Ily és ennyi kiváltság varázserővel hatott a béke után áhítózó honi iparosokra, s azt eredményezte, hogy számos hely csodaszzerű hirtelenséggel megnépesedett. I. Károlynak a népesítés körüli eljárására vonatkozólag figyelmet érdemel itt még az is, hogy némely hívei helységeinek könnyebb benépesíthetése végett olyan — vásárokon s közhelyeken kihirdettetni is parancsolt — királyi leveleket adott ki, melyek által azon helységekben leteleplőknek néhány évi adózástóli mentességet ígért, és minden nemeseknek, kiknek ily királyi levél elémutattatik, kötelességül tette, hogy az oda átköltözni akaró jobbágyaikat, nyert engedély s földbérök lefizetése után, minden akadálytétel nélkül bocsássák el. ⁴⁾ Ide kell csatolnunk azon figyelmet érdemlő meg-

¹⁾ L. Virág Benedek : Magyar Századok. Második kötet. Budán, 1816. 8-r. 75. l.

²⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 427.

³⁾ Ezen okmány Lipcsén kelt, szent Márton napján, 1340; s ezen városnak is hasonló kiváltsági okmányt adott. Olv. Virág B. i. m. II. köt. 130. l. — V. ö. Katona : Histor. Critic. Tom. IX. pag. 194.

⁴⁾ L. Fejér : Cod. Diplom. Tom. VIII. Vol. II. pag. 72. — Vol. III. pag. 438, 591.

jegyzést, hogy Lajos király a helységek és laktalan földrészek benépesítésére nézve is atyjának példáját követte, s e céljának elérésére ugyanazon módokat és eszközöket használta.

A mondottakon kívül, egész sorozatát terjeszthetnők elő azon különféle jogok, szabadalmak és kiváltságoknak, melyek által az Anjouk hazánkban számos községeket emelni, s honi városainkat általok gyámolítva, a magyar koronát szilárdítani törekedtek. Így I. Károly király Kolozsvárnak, Erdélyben, mely elejétől fogva pártján állott, kiváltságát 1313-ban megerősíté ¹⁾; a zsidópatakiakat, Abaujmegyében, 1317-ben a kassaiak s gölnczbányaiak szabadságával; az ugynevezett kassai jövevényeket, Abauj és Zemplénmegyében, 1319-ben minden vámpénz-fizetéstől mentességgel; 1324-ben Maros (Nagymaros) városa lakosait, Visegrád várának átellenében, a budaiak szabadságával látta el; 1328-ban Körmöcz városának két mérföldnyi területű földet és a csehországi guttenbergi polgárokéhoz hasonló szabadságot adott ²⁾; ugyanazon évben a köszgieket, városukat közvetlen királyi urodalma alá vétén, a sopronyiak szabadságával ajándékozta meg; 1341-ben, novemb. 10-d. Pozsonyban kelt kiváltságlevelében ugyanazon köszegi polgárokat, kik midőn bort s egyéb árukat vinnének piacra, a s sopronyiak s pozsonyiak meg nem szenvedék, királyi pártfogása alá veszi, s a szabad adást-vevést részökre sérthetlenül kiköti ³⁾; 1343-ban pedig a reájok esett katonatartási illetményt leszállítja ⁴⁾. Továbbá, 1329-ben a mármarosi leteleplőket Huszt, Hosszúmező, Visk, Técső és Sziget helységekben, a szőlősi (Nagy-Szőlős, Ugocsában) jövevények szabadságával ⁵⁾; 1330-ban a Bátor helységbelieket a nádor, országbíró és szatmármegyei bírák hatósága és némely adózások alóli mentességgel; 1331-ben Komárom városa lakosait a megyei bírák hatósága és némely terhek alóli mentességen túl, különösen azon szabadsággal, hogy pereiket városi bírájoktól a király vagy tárnokmester elébe vihessék ⁶⁾;

¹⁾ L. Kővári L. i. m. II. köt. 7. l.

²⁾ L. Fejér : Cod. Diplomat. Tom. VIII. Vol. III. pag. 295.

³⁾ L. Virág B. i. m. II. köt. 132, 133. ll.

⁴⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. I. pag. 109.

⁵⁾ L. Fessler i. m. 634. l.

⁶⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. III. pag. 331.

1332-ben a hanusfalviakat, Sárosmegyében, némely egyes kedvezéseken és a betivásaraikra jövő árusoknak útközbeni minden vámfizetés alóli felmentésükön túl, az eperjesiek szabadságával; 1334-ben Tamás erdélyi vajdának Gyungus (Gyöngyös?) faluja lakosait a budai polgárokéval, és 1339-ben a rózsahegyeiek a lipceiekével ajándékozta meg¹⁾; a soproniaknak pedig, kik szabadságlevelőket égés alkalmával elvesztették, 1317-ben új kiváltságlevelet adott, és abban őket a székesfehérváriak és budaiak szabadságával felruházta, és a lipcei jövevényeknek szabadságlevelőket, Zólyom megyében, 1323-ban meg bővítette²⁾. I. Károlytól új kiváltságokat nyertek a szepesi szászok, tőle nyerte Pozsony azon kedvezést, hogy lakosai, a pénzügy újabb szabályozása után is, akárminemű pénzzel élhettek kereskedésükben³⁾, leginkább azon tekintetből, miként Bél megjegyzi⁴⁾, nehogy ezen határváros kereskedése, melyet a külfölddel élénken üzött, megnehezíttessék. Ugyanezen királyunk Sopronyt a Fertő taván szedendő vámadóval gazdagította. Az említett mármarosai telepeket pedig 1329-ben, a nagyszőlősiekkal egyenlő szabadságukon kívül, még azzal is megajándékozta, hogy kalmáraik más városokban s idegen bíró előtt perbe nem idéztethettek; vásáraik pedig, a csődület nagyobbitása végett, minden vámtól fölmentettek⁵⁾; 1332-ben Szomolnok határát két mérföldnyi térrel megnagyította⁶⁾.

A városok, s ezekben iparos polgáraink ápolásában Nagy Lajos érdemei atyjáéihoz hasonlóak; ő is sok kedvezését éreztette a középrenddel, minek néma emlékei, több honi városunk levéltárában gondosan őrzött kegylevelei. Névszerint e királyunk

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. II. pag. 49, 54, 213. — Vol. III. pag. 279, 356, 404, 501, 591, 716. — Vol. IV. pag. 376. — V. ö. Magyar Tud. Társ. Évköny. VII. köt. Budán, 1846. 4-r. 171 — 230. II.

²⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. II. pag. 73. — Vol. III. pag. 416.

³⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 497. — Fejér : Cod. Diplomat. Tom. VIII. Vol. V. pag. 297 et seqq.

⁴⁾ L. Mathias Bél : Notit. Hungar. Nov. Tom. I. Fol. pag. 153.

⁵⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. V. p. 353 et seqq.

⁶⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. IX. pag. 13, 127, 141.

1343-ban Podolint, 1364-ben Lublyót, 1372-ben Szakoleczát, 1379-ben Libetfalvát királyi városai közé iktatá; Lublyót Kassa, Libetfalvát pedig Selmecz városa szabadalmaival ruháztatva fel¹⁾. I. Lajos alatt építtetett Sátoraljaújhely, 1357-ben. Budapest nagyságának alapját Lajosnak köszönheti, ki a fejedelmi lakot Visegrádról Budára tette át. Tőle nyerték királyi városi rangjokat Szent-Márton (Turóczban) Libetbánya (Zölyomban) és Kaproncza (Horvátországban)²⁾. E tekintetben is atyja szolgált neki mintaképül, ki Sáróst, Nagyszombatot, Sopronyt, Bátot (Hontban), Ó-Barsot, Tapolcsányt és Trecsenyt királyi városok nevezetében, s jogaiban részesítette³⁾; valamint fia, Lajos, Kassát 1347-ben Buda, Kapronczát 1356-ban Zágráb, Eperjest 1374-ben Buda, s Breznóbányát 1380-ban Szeben (Kis-Szeben) szabadságában részesíté⁴⁾; 1347-ben a nagybányaiaknak, 1353-ban a brassói szászoknak, és 1361-ben a modoriaknak elveszett szabadságleveleik helyett újakat ajándékozott, s ezen utóbbi évben (1361.) a debreczenieket, általok királyi városiak módjára választandó saját bírákkal, 1376-ban pedig a nagy- és felsőbányaiakat szép szabadalmakkal ajándékozta meg; valamint Erzsébet, özvegy királyné, óvári jövevényeit a budaiak szabadalmaival ruházta fel⁵⁾. A brassói szászok szabadságlevelében különös megjegyzésre méltó az, hogy szabadságukért, királyi gyűjtelék fejében, évenként százötven gira (márk) finom ezüstöt adni, továbbá a királylyal ugyan személyesen felkelni, más oda küldött vezér mellé pedig ötven jól felfegyverzett katonát állítani köteleztettek. — Az Anjouknak honi városaink, mint a nemzeti szorgalomnak megannyi védhelyei, iránt tanúsított kedvezéseket igen jellemzi azon eljárásuk, hogy azon viszályokat, melyek a városok s nemesek közt, ez utóbbiaknak féktelensége vagy követeléseiből támadtak, mindig amazok előnyére

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. I. pag. 50, 97, 280. — Vol. IV. pag. 230, 421. — Vol. V. pag. 312.

²⁾ L. Fessler i. m. 634. l.

³⁾ L. Fessler i. m. 633. l.

⁴⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. I. pag. 466. — Vol. II. pag. 493. — Vol. IV. pag. 575. — Vol. V. pag. 390.

⁵⁾ L. Fejér : Cod. Dipl. Tom. IX. Vol. I. pag. 497. — Vol. II. pag. 236, 324—327. — Vol. III. pag. 248, 250. — Vol. V. pag. 96.

dönték el, pl. 1336-ban Szent-Lászlót s még néhány szepesi várost, a nemesek követelése ellenére, I. Károly kizárólag a szepesi gróf hatósága alá rendelte, Lőcsét pedig királyi várossá emelte ¹⁾.

A mellett, hogy ennyi kedvezményekkel tetézték az Anjouk honi kézműiparosainkat, még arról is gondoskodtak ezen jeles műveltségű fejedelmeink, hogy a mi királyi magas védelmök alatt szépen fejlődött s naponkint szemlátomást gyarapodott, azelőleg biztosítva is legyen: e tekintetből iparosaink lakhelyeit a műszorgalom mentsvéraivá s a közhaza megannyi érdeivé alakították. Különbséget tévén a törvény már akkor ²⁾ a királyi s megyehatóság alatt lévő városok között; amazokat Lajos köfalakkal kerítette be; innét a régi kulcsos város elnevezés. Így ország-lásának mindjárt második évében, tiz esztendőre elengedé Kőszegnek a királyi adót, azon meghagyással, hogy abból a város fallal vétessék körül ³⁾. Ily falak keletkeztek, Lajos ösztönzésére, Buda, Kassa, Kolos és a bányavárosok körül. Azért könnyíté minden módon az általa királyiakká emelt Kaproncza ⁴⁾, Szakolecza ⁵⁾, Eperjes ⁶⁾ Bártfa ⁷⁾ stb. városoknak a falépítési terhet. Nagybanyanak, egyéb szabadságai megerősítése után, építményekre használandó fák szabad vágását, bormérést stb. engedményezett ⁸⁾.

Míg egy részt ily hathatósan szilárdíták az iparosok társadalmi s vagyoni állását hazánkban az Anjouk; másrészt foglalkodásaikat is: a műipart és kereskedést, sikeres intézkedéseikkel emelték. Károly és Lajos ebben is egy irányban haladtak, s mondhatni, csak az anjoui háznalkodása alatt lőnek városaink szabad, helyhatósági szerkezettel bíró községekké, hasonlókká a német és olasz városokhoz; alattok hágtak fel a jólét s gazdagság azon fokára, melyhez hasonlóan a legújabb időkig nem állottak

¹⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. IX. pag. 91, 194.

²⁾ L. Decret. anni 1342. artic. 31 et 39.

³⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. IX. pag. 521. et seqq.

⁴⁾ L. Katona : Histor. Critic, Tom. X. pag. 158.

⁵⁾ L. Katona i. m. u. o. pag. 356.

⁶⁾ L. Katona i. m. u. o. pag. 642.

⁷⁾ L. Katona i. m. u. o. pag. 601.

⁸⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. IX. pag. 490.

többé. Ez a polgárság országrendi állását, mi már III. Endre napjaiban alakulóban látszott lenni, vonta maga után, s városaink ez időtt kezdték a magyar közjogi életnek egyik nyomatékos tényezőjét képezni. Valóban a polgárságnak már az Anjouk alatt országrendd éemeltetését mutatja azon körülmény, hogy a Hedviget osztrák Vilmosnak eljegyző okmány kilencz város által is, névszerint : Székesfehérvár, Buda, Visegrád, Pozsony, Soprony, Nagyszombat, Trencsén, Kassa, és Zágráb által megerősítettett¹⁾.

Midőn honi iparosainknak, az Anjouk sokszerű kedvezményei folytán, szerencsésen alakult viszonyait ecseteljük, munkánk teljességének tekintetéből lehetetlen itt hallgatással mellőznünk a czéhintézményt, mely külföldön keletkezvén, hazánkban legelőször is a nyugotról ide áttelepült szász jövevények közt vert gyökeret s honosult meg. Nálunk már az Árpádok korában alakultak ugyan czéhek; kifejlést azonban csak később nyertek, midőn a kormány figyelme feléjük fordult. Különösen Nagy Lajos volt első, ki a polgári rend ügyeivel együtt a czéhintézményt is királyi gondjai közé számította. Méltó is volt a felkarolásra; mert a tárgyalt időszakban egyaránt üdvösen hatott az, a polgári szabadságra és a közrendre. A czéhintézmény ugyanis a müipar-társulatok emberei közt rendet s egyetértést tartott fen; a a szunnyadó ügyességet nemes versenyre ébreszté a kézművek tökélyesítésében, s minthogy ugyanazon czéh tagjai akkor még közönségesen egymás mellett, ugyanazon városrészben vagyis tizedben laktak (minek visszfénye a múltból most csak a vásárookban tűnik fel), a kereskedést is igen megkönnyítette. A mi jelen fejlettebb korunkban, a társadalmi viszonyoknál fogva többé nem tartható: az hajdan, a durva erőszak századaiban, áldás volt és jótétémény; mert a személy s vagyonbátorságot és szorgalom előmozdítását czélozá; különös jótékony hatása a müipar és kereskedeésre tagadhatatlan; az egyes embereket szintűgy, mint egész családokat összerokonitá, társas életre, szelid erkölcsökre szoktatá, idomitá. Ezért karolta fel Lajosunk is, ki 1376-ban a czéheket szabályozván, elrendelte, hogy azok korszerűleg módosittassanak. A királyi parancsra legott össze is ült Erdélyben egy bizottmány,

¹⁾ L. Hergot. Monument. August. Dom. Ausztriae. Tom. III. num. 15.

mely komolyan feladatahoz látott. A munkálatot bírjuk ¹⁾. Az új szabályzat azután Magyarországon is, hol ez időtt czéhek már mindennemű mesterségekre s az ország valamennyi városaiban voltak, alkalmazást nyert. A szellem, mely az egészet átlengi, azon időkben a pályájában ébrengő műipart jótékonyan ápolta, s a fogyasztók nagy számának is érezhetőleg kedvezett ²⁾. Általában, ha elvonatkozunk azon szűkkeblű szellemtől, mely ezen czéhszabályokból lehel, egynémiben lebilincseltek ugyan az ipar szabadabb mozgását; de más részről azon municipalis elem, mely a czéhekből kifejlődött, s azon politikai jelentőség, melyre a városok kormányában e testületek emelkedtek; a józan és szigorú erkölcsösség, mit szabályaik követeltek; a vetélkedés végre, mit a czéhintézmény szelleme elősegített, nem kevésbé emelte a kézműveket, mint magokat a városokat ³⁾.

Ez iparosaink sorsának híven festett képe az Anjouk kormányszakában. Lássuk most, a királyi védpaizs alatt s magas kegyek özönében minő munkásságot fejtettek ki, s miként közeltek a célhoz, melyért I. Károly s Nagy Lajos királyainktól annyi előszeretettel, figyelem s gondnal ápoltattak.

3. §. K é z m ű v e k. K e r e s k e d é s.

A műipar durva anyagból, nyers termékekből új eszközöket, új használható tárgyakat állít elő; új alakba önti azokat, új életjavakat, kellemeket nyújt az emberiségnek. Ügyesség, tudomány itt a fő alakító erők: ennél fogva hatása a társas életre, a polgárosodásra szembetűnő, kétségbevonhatlan. A kézimesterségek a természet adományaival megismertetik az embert, azoknak czélszerű használatára képesítik, fejlesztik az értelmet, az életkényelmeket bővítik, a csendes foglalkodásra, és családi szelid erényekre szoktatják, polgári körökbe édesgetik, békés együttlakásra gerjesztik, s így észrevétlenül társas életet alkotnak, nemesítnek.

¹⁾ L. Verfassungszustand der Sächsischen Nation in Siebenbürg. 42. l. — Ung. Magaz. II. 281. l.

²⁾ L. Történettud. Pályam. Kiadja a magyar tud. Társ. Budán, 1842. 8r. 262, 263. ll. — V. ö. Fessler i. m. 1051. l.

³⁾ L. Horváth Mihály: Magyarország Története. Második szakasz. 73. l.

A kereskedés a nemzet tagjait családtagokként összerokontja; kölcsönös érdeket és összefüggést szül; ember és világismeretet terjeszt; az ész vizsgálatok, találmányok, vállalatokra gerjeszti; az izlést nemesíti; a műszorgalmat éleszti; a jólétet, nemzeti gazdagságot gyarapítja, és így megelégedést és nyugalomszeretetet a polgárok szívébe csepegtetve, az erkölcsi szelidlést és értelmi kifejlést előmozdítja.

Ily nagy tényezők lévén kézműipar és kereskedés bármely nemzet műveltségének fejlődésében, tárgyalásuinkból vezérelvünk megtagadása nélkül ki nem maradhattak.

Lássuk tehát, miként hatott mindkettő az *Anjouk* gyámolítása s a királyi udvartól a nemesség közé is leszivárgott fényűzés folytán, nemzeti jólétünk és szellemi csinosodásunk kifejlesztésére.

A közéletben gazdálkodás, műipar s kereskedés egymásra kölcsönösen ható tényezők. Mert valamint az utolsó nem állhat elő ott, hol a közbülső nem létezik: úgy kezdetben mindjárt elakadna az első, a két utolsó nélkül. Ebből csak azt akarjuk kihozni, hogy már maga a gazdaszat föltételez némely kézimesterségeket, melyek annak sikeres folytatására elkerülhetlenül szükségesek. Innét nálunk ezek keletkeztek legelőször; s minthogy hazánk — miként mondani szokták, — természetű ország, ezek a tárgyalt időszakon át is fentartották magokat, sőt a gyarapodó népesedésnél fogva mindinkább alkalmaztatván, nagyobb elterjedést is nyertek. Habár egykorú emlékeink ideszolgáló alaprajzi adatokkal csak gyéren szolgálnak is: kétségbe nem vonhatjuk, miszerint számosan voltak honunkban már az *Anjouk* alatt is. Ezeknek igen sok okmányaiban többször fordulnak elő kerékgyártók, kádárok, ácsok, kovácsok, lakatosok, hajósok, kötélverők, molnárok, szítaszövők, sütők, mészárosok, fazekasok, takácsok, timárok, eszerzővargák (lágylvargák), eszmadiák, vargák, posztógyártók, gyapjúsövők, tücsinálók, szabók, szürszabók, szücsök, kalaposok, keztyűsök, esztergályosok, viaszöntők, kés és kézicsinálók, kardesiszárok, veres, sárgaréz és üstmívesek; sőt, habár ez idétt még igen gyéren, üvegesek s kocsigyártók is.

A vászonszövés nagy mérvben üzetett a szász telepeken, Erdély s a Szepességben, úgy hogy nem csak a honi szükségletet fedezte, hanem külföldre is szállíthatott. Különösen a brassaiak nagyszerű kereskedést üztek kender s linszöveteikkel kelet felé.

Smyrnában, Bukarestben stb ¹⁾); de a gyapjúszövése ez időszakban sem nyert nagyobb kiterjedést nálunk. Erdélyben, névszerint a a szászföldön, létezett ugyan ily czéh, de csak darócz és durva posztó készítettett, minthogy ez időtájat a finomabb szőrtü juh faj a magyar földön még a ritkaságok közé tartozott. Erdélyben a brassóiak, Magyarországbán pedig a németiek, szent-gáliak, csepeliek igen ügyesek valának a légelyek, csobolyók, kulacsok s egyéb faedények esztergályozásában, melyek fontos ágát tették főleg az első kereskedésének ²⁾. A nagyszebeniek egy része viaszöntéssel foglalkodott s kiváltságot is nyert Lajostól az avval kereskedésre ³⁾. Az ország külön részein épített hidak, nagyobb számmal készített hajók, dereglyék, melyeket a kereskedelem nem nélkülözhetett, s a malmok tökélyesítése tanusítja az ácsmesterségnek is mind gyarapodását, mind haladását. Egy okmány ezen korból, újabb készületű vizimalmokról emlékezik ⁴⁾. Az Anjouk alatt oly mesterségek is keletkeztek, melyek honunkban addig ismeretlenek voltak, mint a tücsinálás, üst és sárgaréz-mivesség, melyek a kovácsolással egy társulatot alkottak ⁵⁾. Hogy ez időt már üvegesek is léteztek nálunk, kétségbe nem vonhatjuk, miután történelmi adatból értesülünk, hogy az üveg neműt s ablaküveg alkalmazását Magyarországbán legelőször Telegdi Csanád, esztergomi érsek korában (1329.) leljük, ki az esztergomi székesegyházban szent Béla roskadozó kápolnáját faragott kövekből újra építtetvén, oszlopokkal, pompás kúpfödéllel, művészi ábrázolatokkal s üvegből a k o k k a l látta el ⁶⁾. Végre, figyelemre méltó, mit történetíróink a magyar kocsigyártásra vonatkozólag följegyeztek. Ugyanis történelmi biztos adatokra támaszkodva állítják ők, miszerint szekereik s szekerezési módjok a

¹⁾ L. Engel : Geschichte der Ung. II. Bd. 151. l.

²⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. X. pag. 601 et seqq. — Engel i. m. II. Bd. 151. l.

³⁾ L. Katona i. m. u. o. pag. 562.

⁴⁾ L. Katona i. m. u. o. pag. 177, 245.

⁵⁾ L. Cornides Dánielt, Bredetzky-nél : Beyträge zur Topograph. Ungarns. IV. Bd. 20. l.

⁶⁾ L. Fessler i. m. 1053 és 1054. — V. ö. Történettud. Pályamunk. Kiadja a magyar tud. Társ. II-d. köt. 263—265. ll.

magyaroknak, kezdet óta, egyenlő volt más népekéivel, de a kocsik (hintók) feltalálása egész valószínűséggel nekik tulajdonítható. A kocsik, a XVII-d. század előtt, Európa egy országában sem voltak szokásban ¹⁾ Míg a pápák, királyok, püspökök, urak, s delnők mindenütt lovagolva utaztak: Magyarországon a nádor, Druget Vilmos (1332—1342.) már kocsist tartott, kinek, végrendeletében, tíz márk ezüstöt s Terebesen egy szabad telket hagyományozott. Később, midőn I. Károlynak gyászpompájú temetése tartaték, három czifra díszlő vontaték a királyi kocsit, mely szíjakon függött, az ország s királyibáz czimereivel volt ellátva, s fölötté aranyos nyarga (strucz) drágakövekkel kirakottan vala szemléltethető ²⁾. Nagy Lajosunk anyjának, Erzsébetnek, több diszkocsija volt, mindegyikhez külön batos fogat; közölök egyet végrendeletileg udvarbölgyének, Pokor Klárának hagyományozott, hat hámos lóval együtt; más batos fogatot temetésére hagyott; a többi hámos lovait pedig udvari apródai között rendelte felosztatni ³⁾. I. Lajos király halála után három évvel, az özvegy királyné, leányával, Máriával, aranyos diszkocsiban ment durazzo-i Károlynak elébe, melyen vele együtt Budára vonultak ⁴⁾. Mindezekből kivüláglik, hogy a magyar birodalom határain belül a kézműipar nem csak fentartotta magát, hanem az Anjouk védszárnyai alatt fejlődött, s erejében növekedvén, nagyobb tért is foglalt el.

A kézművek gyarapodása s tökélyesbüléséhez képest, az

¹⁾ Alaposan bebizonyította ezt Cornides Dániel: Ugr. Magaz. I. Bd. 15 s kövv. I. — II. Bad. 412—465. II.

²⁾ „Trini dextrarii solennes, cum armis et operimentis ipsorum gloriosissimis, seu attinentiis, cum sartaneo curru, seu mobili aut ostilario regnali, signo regio desuper, forma avis struthionis, deaurato et gemmis adornato.“ L. Turóczit, Schwandtnernél: Scriptores rer. Hungaric. Part. II. cap. 99. pag. 169.

³⁾ „ Item unum currum mobilem cum sex equis, cum fremis Item juvenibus aulae nostrae equos nostros curriferos, exceptis duodecim equis, quorum sex cum nostro funere ducantur, et sex, quos Dominae Clarae commisimus.“ Erzsébet végrendelete. O. v. Praynál: Annal. Reg. Hungar. Part. II. pag. 148.

⁴⁾ L. Turóczy: Cronica Hungar. Part. IV. cap. 5. Schwandtnernél. Tom. I. pag. 206.

Anjouk gyámkarjain örvendetes lendületet nyert a bel és külkereskedés is. Ezt királyi kedvezmények gyümölcsözőleg élénkítették. Károly és Lajos összeható kormánygondjaik méltó tárgyaúl tekintették a belföldi s kiható kereskedést, miként ezt korszerű intézkedéseik fényesen igazolják. Ebből ők legtöbb közvetlen hasznót láttak áradni az országra, kivált a városokra, melyeket kincstárunknak mintegy tartalékjaúl tekintettek : innét a gyakori kiváltságok, melyek honi városaink kereskedését hathatósan emelték, s vagyonosodásukat sikeresen eszközölték. E tekintetből figyelmet érdemel I. Károly királyi kegylevele, melylyel a pozsonyiaknak megengedi (1323.), hogy noha ők is, mint mások, kötelezetnek az új pénzt elfogadni, mégis a külfölddel folytatott kereskedésök könnyebbitése végett, a milyen denárok nekik tetszenek, azokkal bárhol szabadon élhetnek ¹⁾. Továbbá, 1348-ban a sopronyi és vasvári megyeispán, Lajos közbejöttével, kizáró jogokat adott a kőszegi polgároknak, vidéktükről a szomszéd Németföldre bort szállítani ²⁾. Buda városának gazdagságát pedig az által igen emelé, hogy 1367-ben áru-megállító joggal (árufogási v. cserestem-jog, *jus stapulae*) látta el, melylyel honunkban akkor még egyedül e város vala felruházva ³⁾. Kassa, mint fokhely (*emporium*), javára szól I. Lajosnak azon rendelménye, hogy az orosz és lengyel kereskedők által honukból Kassára eladás végett behozott áruczikkék ott rakassanak le, adassanak el, s általok beljebb az országba ne vitethessenek ⁴⁾. A vámjoggal bírókhoz szóló 1367-ki parancsában ⁵⁾, királyi kegyelmének vesztése alatt meghagyja nekik : hogy a nagyszebenieket az általa nekik engedményezett szabad kereskedésben és áruiknak akárhol letételében — ellent nem állhatván Buda városának szabadsága — ne akadályozzák.

Az Anjouk alatt a magyar kiható kereskedelem is mindinkább kezdett élénkülni, főleg az erdélyi szász telepek kalmárai által. Gyakran megfordultak ezek Bécsben, hová többnyire keleti

¹⁾ L. Virág Benedek i. m. II. köt. 80. l.

²⁾ L. Katona : *Histor. Critic.* Tom. IX. pag. 529.

³⁾ L. Bredetzky : *Beyträge zur Topograph. Ungarn.* IV. Bd. 13. l.

⁴⁾ L. Fejér : *Cod. Diplom.* Tom. IX. Vol. III. pag. 241. — V.

ö. *Történettud. Pályamunk.* Kiadja a m. t. Társ. II. köt. 256. l.

⁵⁾ L. Fejér : *Cod. Diplom.* Tom. IX. Vol. IV. pag. 50.

árúkat vittek ¹⁾, Prágában, Krakóban, Jadrában, Velenczében, Bukarestben, mely városokba részint honi, részint gyarmati árucikkeket szállítottak. Olasz és Némethon egy része az erdélyi és kassai kereskedőktől vásárlá a drágabőröket. Nagy Lajos pedig 1367-ben a nagyszebenieknek szabadságot adott Bécset, Prágát s az ádriai tengermellékét meglátogatni ²⁾. Honi kereskedőink az idegen országokban oly kereskedelmi szabadságot élveztek, a minővel azoknak kalmárai nálunk birtak. I. Károly (Temesvárott, 1318. Szent-Mátyás apostol napján), a bécsi kalmároknak ezt írta : „Biztosítunk beuneteket ezen levelünk által, hogy bármi áruitokkal szárazon és vizen — lefizetvén a rendes vámot — országunkba szabadon és bátran bejöhetnek“ ³⁾. Atyja ezen szabadságlevelét megújította I. Lajos 1380-ban. Azon barátságos viszony, melyben nagy királyunk a nyugati tartományokkal, valamint Cseh és Lengyelországgal is állott, birodalma népeinek ezen országbeliekkel közlekedését igen nevelte. Kitelhetőleg kedvezett egyszerű mind a külföldiek cserekereskedésének honunkban, miből nem csekély haszon áradt honfiainkra. Az osztrák kalmárok ez időtt Olaszhonból hozzájuk jutott fűszereket, vasszer-árúkat, kezttyüket, gyapjú s vászonszöveteket szállítottak hozzáuk. A bécsi-ekéhez hasonló szabadalommal látta el Lajosunk a nürnbergi, prágai s boroszlói kereskedőket. A cseh kereskedők többnyire strigani és görliczi posztót ⁴⁾, meg drágabőröket szállítottak városainkba ⁵⁾; helyettök rezet, sót és keleti borsot viendők vissza. A boroszlói kereskedők gyakran meglátogatták Magyarország tengermelléki tartományain keresztül Velenczét is, honnét indiai árúkkal és velencei selyemmel megrakodtan tértek vissza, s azoknak egy részét honi városainkban hagyták ⁶⁾. Az ádriai tengermellékiek is többször felkeresték honunkat, részint indiai

¹⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. X. pag. 254.

²⁾ Az oklevéltöredék olvasható Bredetzky-nél : Beiträge zur Topograph. Ungarn. IV. Bd. 13. l.

³⁾ L. Virág Benedek i. m. II. köt. 69. l.

⁴⁾ Egy vég közészerü posztó ára nyolcz márk vagyis 192 forint p. p. — Katona : Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 625.

⁵⁾ L. Történettudom. Pályamunk. II.-köt. 255. l.

⁶⁾ L. u. o.

árúkkal, részint Olaszthonban készült szövetekkel, s tüveggel meg-
 rakodva. Ezek hoztak be papirost is, mely nagy mennyiségben
 ekkor még csak Olaszországban készítették ¹⁾. A magyar védelem
 alá jött Ragusa (1357), egyebek közt, a magyar koronaországok-
 ban üzendő kereskedésre nézve is szabadalmakat nyert ²⁾. Utóbb
 pedig, midőn Velenceze Dalmát és Horvátország birtokát a magyar
 hatalom alá bocsátá, a békekötés alkalmával, a kölcsönös keres-
 kedési szabadság is megújíttatván, kikötötték, hogy mind a két
 hon kereskedői kedvezéssel fogadtassanak egymás kikötőiben ³⁾.
 A kereskedést nálunk hathatósan élesztette s ápolta az Anjouk-
 nak bölcs politikája, mely mindennemű üzletnek tért s utat en-
 gedett, sőt szabad-menedék (salvus conductus) mellett, nagyobb
 biztosság végett, fegyveres fődözetet is nyújtott. Így Károly király,
 többek közt, hogy Hanusfalva mezővárost (Sárosmegyében) föl-
 emelje, az oda utazó kereskedőket magas védelme alá helyezte ⁴⁾.
 Lajosnak is mennyire szíven feküdt, hogy miként fogadtatnak bi-
 rodalma kalmárai a külföldön, tudósít egy 1349-ben a velencei
 herceghez intézett levél, melyben őt megkéri: pártolná jobbágyait
 s javaikat a köztársaság tartományaiban ⁵⁾. A velenceziek bele-
 útván a hosszas viszályokba, melyek tetemes hátrányára voltak
 a köztársaságnak, békét kötöttek oly feltétel alatt, mely Lajos
 keblét büszke önérettel tölthette el. Lényege abban állott, hogy
 mindkét fél teljes hajózási és kereskedési szabadsággal birjon; a
 kalózokat egyik se vegye ótalma alá. — A bel- és külkereskedés
 ennyi kedvezéseiert, nem csodálhatjuk, ha az Anjouk védszár-
 nyai alatt több szorgalmas kereskedő család telepedett le ha-
 zánkban, többnyire olaszok; a Baldiniak, Godiniak, Geletiek,
 Rubiniak, Negroniak stb. Esztergomban teljes polgári jogokat
 nyertek, és saját peesétökkel éltek ⁶⁾.

Még az átmeneti kereskedésről, mely nemzetünk anyagi jó-

¹⁾ V. ö. alább, 18. §.

²⁾ L. Engel : Geschichte von Ragusa. 132. l.

³⁾ L. Engel : Geschichte der Ung. II. Bd. 98. l.

⁴⁾ L. Katona : Histor. Critic Tom. IX. pag. 10.

⁵⁾ L. Tudománýtár. IX. köt, 224. l.

⁶⁾ L. Pray : Histor. Regn. Hungar. Tom. II. pag. 109. — Fessler

létének eszközlésére nyomósan hatott, kell itt néhány szóval emlékeznünk.

Nagy Lajos királyunk, a kiható magyar kereskedésnek nagyobb mérvben felvirágoztatása végett, szerződésre lépett ugyan a velenceiekkel a tengeri kereskedés ügyében; ezen érdekből folytak Dalmáthonért is szüntelen a háboruszkodások a velencei köztársasággal; sőt I. Lajos meg is kísérlé a sónak tengeren átszállítását Olaszországba, politikájában levén akkor a magyar udvarnak, megtörni a velenceiek tengeri hatalmát, s így a magyar kereskedésnek utat nyitni Itáliába: többször szövetkeztek tehát e fontos érdekből az Anjouk Genua, Florenz s más köztársaságokkal. Azért akarta I. Lajos minden áron Dalmáthont és Nápolyországot a magyar korona alá hódítani ¹⁾. Azonban a kül- s belháborúk viharai e buzgó törekvéseket sikerre fejlődni nem engedték. Volt mégis, mi a főhatalomnak szándékát nemies igyekezeteiért gazdagon kárpótolta: ez az úgynevezett átmeneti kereskedés.

Köztudomású dolog a nemzetek évkönyveiből, hogy a velenceiek a XII. század közepétől fogva a keleti kereskedést majdnem egészen magokhoz ragadták. A nyugati kalmárok is, a tengeri rövidebb útvonal s Magyarország belháborgásai miatt, a velenceiek hajóin utaztak keletre, nem csekély rövidségére a magyar kereskedésnek. Ez úgy azonban a XIV. század második felében kereskedésünkre kedvezőbb fordulatot vett, egészen más alakot adván 1370 óta a hatalmokat s uraságukat Európában is meggyökeresítő törökök a levantei kereskedésnek. A félhold diadalmas előnyomulása, s a megszorodott kalózok miatt veszélyessé vált tengeri út egy részt; más részt pedig, mivel a Keletindiába vezető jöreményfoki út felfödözve még nem volt, azt eszközlé, hogy az ázsia-európai világkereskedésnek egyik nagy horderejű vonala, az Anjouk alatt hazánknak vette irányát. Indiából karavánok jöttek árúnemükkel Bassorán vagy Samarkandon át Konstantinápolyba; innét az erdélyi Szászföldön és szepességi városokon keresztül északnak, Lengyelhonba és Poroszországba. Ezen átmeneti kereskedésnek főpiacjai valának Erdélyben Brassó, Nagyszében, Kolozsvár és Besztercze. A három elsőn át Havas-

¹⁾ L. Fessler i. m. 1047, 1.

alföldnek, az utólsón pedig Moldvának vette irányát a kereskedelmi vonal. Nagyszeben 1382 óta rakhelye volt a Havasalföldön keresztül szállított árucikkeknek ¹⁾. Igen sűrűn látogatták meg e várost az örmények, kik sáfrányt, borsot s egyéb keleti fűszereket hoztak piaczára, melyek onnét a magyarhoni kalmárok által az ország minden részeire széthordattak. Szintén jelentős vala Beszterczén és Brassóban a kereskedelmi csődület. Felső-Magyarországban Kassa, Lőcse, Eperjes, egyrangban a nevezett erdélyi kalmárvárosokkal, ekkor rakták teli az ezen korban épített boltjárdáikat (erdélyiesen szólva : lábasházait, melyeknek egy egészen ép-példánya fen van még a kolozsvári tágas piac északi során) azon műárakkal, melyeket az északi kultartományok s ikerhonunk keletre és viszont küldöztek ²⁾.

Nemzetgazdasági szempontból mily dús eredményű áldás volt ez átmeneti kereskedés nemzetünk vagyoni, egyszersmind szellemműveltségi állapotának kedvezőbben alakulhatására, csak azon szererencsés helyzetből is eléggé kiderül, melyben ez időtti honi városaink feltűnnek. Hátha még szemügyre vesszük azon foglalatásokat, melyeket az fényüzési czikkeivel a közéletben tett, s azon többszöri terhes adókat, melyekkel városaink az *Anjouk* zavart pénzviszonyain annyiszor segítettek. Mindezeket nem bírhatta volna meg a nemzet, ha különösen az átmeneti kereskedés üdítő forrásából táplálkozva nem erősödik. Azonban, a két utóbbi eszme alább, tárgyalásunk folyamán még bővebb kifejlést nyer. Hátra van itt még, hogy a műipar és kereskedés egyéb tényezőiről értekezzünk.

4. §. V á s á r o k. V á m o k. H a r m i n c z a d o k.

Az eddig mondottakból kiviláglik, miszerint honi városaink voltak a hazai műipar első jótékony ápolói, hol egyszersmind a mind inkább élénkülő belkereskedésnek is kellett szükségképen kifejlődni, minek alapjául a vásárok szolgáltak. Innét, hogy a műipar és kereskedés magyarhoni polgárságunk dajkáló karjain

¹⁾ L. Engel : Geschichte der Ung. II. Bd. 150. l.

²⁾ V. ö. Hetényi J. i. m. 105, 106. ll. — Történettud. Pályamunk. I. köt. 51, és 124. l. — II. köt. 252—254. ll.

nagyobb mérvben indulhasson felvirágzásnak, az Anjouk mind heti, mind pedig esztendőös vásárookra szóló jogokat számos városoknak osztogattak. A könnyűség, melylyel az így megszorodott heti és országos vásárokon a polgár különmemű kézművein tüladhatott, igen éleszté a hazai műiparos és kereskedő osztály kedvét; a munkásságban edzé erejét, a tökélyesbülés utáni törekvést pedig mind ez, mind a divatos fényűzés hathatósan fölébreszté és ápolá. Lajos, Pozsony kereskedését emelendő, 1343 és 1363-ban kettővel szaporította vásárait ¹⁾ A sokadalmakat élénkitette az is, hogy I. Károly és Lajos királyaink kormányidején a vámok és harminczadok sem valának nyomasztók. Különösen az elsőre nézve, több helyen iparosaink azoktól teljesen mentesítették. Így Károly Hanusfalva vásárait minden vámtól fölmentette ²⁾ Ily kiváltsággal (szabad vásár v. piacz jog, jus fori liberi) ajándékozta meg Lajos a szakolczai, szerdán tartatni szokott hetivásárt mind a honi mind a külföldi kalmárookra nézve ³⁾. Voltak a tárgyalt időszakban esetek, midőn némely áruczikkék az egész országban vámmentesítették; így az 1364-kilány termés s az ezt követő szükség idején azt rendelte Lajos, hogy mindennemű gabona, liszt, kenyér, akárhonnét s akárkitől hozatnak be a városokba, valamint minden hüvelyes termények és egyéb élelmiczikkék, egy éviglen az egész országban mentek legyenek minden vám és harminczadtól, még ott is, hol egyházi személyek volnának a vámjövedelem birtokosai ⁴⁾. Következő (1365.) évben pedig, Szerecsen erdélyi kincstárnok s országos harminczadoshoz szóló parancsában, az ennivaló csekélyiségektől harminczadot venni titalmaz. Az 1351-kil országgyűlés rendelete szerint minden vám megszünteték a szárazon s a folyók mentében, azontúl csak a hidakon, réveken, s a városok kapuinál fizetendő ⁵⁾. A vámadó jelen alapjául a III. Endre alatt készített szabályzat szolgált. Az esztergomiak, vámadó fejében, a káptalannak évenként húsz budai márkot (480 frt. pp.) fizet-

¹⁾ L. Mathias Belius : Notit. Hungar. Nov. Tom. I. pag. 157.

²⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. IX. pag. 10.

³⁾ L. Katona i. m. Tom. X. pag. 536.

⁴⁾ L. u. o. pag. 341.

⁵⁾ L. Decret. Ludovic. I. Artic. 8.

tek ¹⁾. Az újabb vámhivataloknál fizetendő adó hasonló volt az esztergoméhoz. A nagy-mihályi vámháznál (Zemplénymegyében) Gergely mesternek, a kassai csatában (1313.) kitüntetett dicső fegyvertényeiért, I. Károlytól nyert adománylevele szerint, lengyel sóval terhelt minden szekértől négy sószikla; türes szekértől egy nyoleczad rész márk; vásárra hajtott minden lótól s szarvasmarhától egy bécsi denár fizettetett ²⁾.

Ennyiben határozódik mindaz, mit emlékeink a hazai műipar és kereskedelemnek fennemlített tényezőire vonatkozólag jelenkorunk számára fentartottak. Kevés az egész, alig néhány sora az anjou királyok ez ügyben kelt okmányainak; de azért elég arra, hogy beláthassuk, miszerint bölcs országlóink figyelme ezen irányban is jóltevőleg hatott mind a kézműipar ágainak fejlesztésére, mind a kereskedelem gyarapítására s így a nemzeti vagyonosodás eszközzésére. Nem felejtjük el itt a h a r m i n c z a d r ó l megjegyezni, hogy azok — nem lévén a rajzolt időszakban túlterhelők, — míg egy részt kereskedelmünket irányzó eszközül használtattak; más részt, mint nem megvetendő közkinestári jövedelemforrás, az ország szükségleteit, főleg azon harcziás szellemű időkben, midőn majd minden óra segély s áldozatért esengett, érezhetőleg — habár csak részben is — fedezték.

*Midőn az Anjouknak a honi természetű, feldolgozó s kereskedő osztályok életfoglalkodásai s tüzleteire vonatkozó ezélarányos intézkedéseiket eddigi tárgyalásunk folytán történelmi hűséggel taglaltuk, egy perczig sem tévesztők szemeink elől, hogy a közhitel és virágzó kereskedés alapja a pénzforgalom. Mit tettek e részben nálunk az Anjouk, miként igyekeztek a hazai bányáipar, valamint az ebből folyó jó s igaz értékű pénznek forgalomba hozása által mind a közhitelt megalapítani, mind pedig a birodalmi kereskedést virágzásának ohajtott fokára emelni, annak történelmi biztos nyomokon felmutatása a következő fejezet számára van fentartva.

¹⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. X. pag. 188—192.

²⁾ L. Szirmay : Notit. Historic. Comit. Zemplén. pag. 12.

II. F e j e z e t. — P é n z ü g y.

5. §. Bányászat.

Teljes hitelt érdemlő egykorú emlékeinknek ide irányuló fontos adatainál fogva bizton állíthatjuk, miszerint hazánkban az A n j o u k uralkodása alatt új korszaka kezdődött a bányaiparnak, általában a bányászatnak.

Az életben annyira szükséges, sőt az élet-fentartásra nézve nélkülözhetlen kelléknek, a sónak, aknakezelési szövetekét a legutolsó apró szálakig kifejtteni nem engedik ugyan évkönyveinknek hézagos lapjai: de ha annak életfontosságát tekintjük, nem kételkedhetünk, hogy az ország népességi számának emelkedésével fokunkint fejlődött. Hogy Magyarország és Erdély sóban maiglan is kimeríthetlen, köztudomású dolog. Azt pedig, hogy Apor László vajda, az utolsó Árpádfi kimúltával beállott fejtelenség alatt, Erdélyben a dézsi és kolosi sóaknák fölött korlátlan hatalommal rendelkezett, fenn említettük. Mindezek tehát oda mutatnak, hogy a tárgyalt időszakban is folyt, és pedig a tíz éves féktelenség okozta hiányok helyreítése végett még nagyobb mérvben, a sóaknák művelése; mit igazolni látszik az is, hogy I. Lajos királyunk több hajókkal küldött vala sőt kereskedés végett Olaszországba ¹⁾; ezt azonban a velenceiek csakhamar azon tekintetnél fogva, hogy régi szokásból ők volnának egyedül Ádria urai, melyen engedélyök nélkül tilalmas volna másoknak a hajózás, megakadályozák. Azt azonban, hogy Nagy Lajos a lengyel kereskedőknek megengedé ²⁾, hogy sójokat Sáros és Liptóig hazánkba szállíthassák, nem a sóakna-művelés felhagyására, hanem a bölcс fejedelem államgazdászati ügyes tapintatára lehet és kell magyarázni; mert a honi só előállítása akkor nagyobb erőfeszítés és költségbe került, mint a bor s egyéb természetmények ára összesen tett, miket a lengyelek sójokért cserében kivittek ³⁾. Ebből egyébiránt azt teljességgel nem

¹⁾ L. Történettudom. Pályamunk. II. köt. Budán, 1842. 8r. 581.

²⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. II. pag. 315.

³⁾ L. I. Lajos oklevelét Wagnernál: Analect. Scepus. Part. I. pag. 28.

lehet következtetni, mintha a sóaknák művelését az évenként beszállított lengyelországi sómennyiség feleslegessé tette volna; legfeljebb is csak azt, hogy az évi lengyel sókészlet hazánk éjszaki megyéinek szükségleteit fődözte. És csakugyan, hogy az Anjouk, névszerint I. Lajos alatt honi sóaknáink szorgalmasan műveltettek, oklevelek bizonyítják. Nagy Lajos alatt Szerecsen Jakab és öcsese János, egész Magyar- és Erdélyországban a só-kamrák és harminczadok haszonbérlei voltak ¹⁾. Egy másik 1357-ki oklevél szerint pedig Szamosszegi Györgynek fia, Mihály, az erdélyi részekben fekvő só-kamrák grófjának (ispán) neveztetik ²⁾. A bányatűgy ezen ágát tehát nem ejtették el az Anjouk; sőt, mint az országos jövedelmek kiapadhatlan forrását, figyelemben tartották annál inkább, minthogy mindennemű államhivatalnok fizetés fejében meghatározott mennyiségű só-t kapott; erre utal a középkori deáksággal készített *salarium* (talán : hivatali sódíj) műszó is.

De a bányai par egyéb ágai, mint az arany, ezüst, vas és ónbányák, kétségbevonhatlanul ő alattok érték el kifejlődésök és virágzásuk azon fokát, melyre az egész árpádi korszakban föl nem verekedhettek. I. Károly e téren úgy tűnik fel történetkönyveinkben, mint a bányászatnak hazánkban új rendezője s megalkotója. A király atyja által tört ösvényen haladt szellemdús fia is, Lajos. Mindkettő mélyen átgondolt terv szerint látott munkához ez államfontosságú iparágban, s királyi gondjaikkal oda emelték, hogy az az általok lényegesen átalakított új pénzrendszernek szilárd alapul szolgálhatott.

Károlynak első lépése az volt ez ügyben, hogy az arany s ezüst bányanyitás akadályainak elhárítása végett azon jogáról, melynél fogva az oly birtokot melyen arany s ezüst fedezteték föl, hazánk régi szokása szerint igazságos csere mellett elveheték, — lemondván : az országnagyok egyetértő tanácsával azt rendelte : hogy akárki, kinek birtokán jövőre arany vagy ezüstbánya talál-tatik, ha azt megnyitni nem ellenzi, azon birtokát örökre tartsa meg, és azon fölül az oly bányától járó királyi jövedelmeknek

¹⁾ L. Rupp Jakab : Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. Második darab. A vegyesházbeli királyok korszaka. Budán, 1846. 4r. 37. l.

²⁾ L. Kovachich : Anonymi Ars Notarial. A vezérszóban. XV. l.

egy harmadát húzza ¹⁾). Lajos alatt, ki atyjának bölcs rendelkezéseit nem másítá meg, az ország tanácsában hozott s a magyar törvénytárban foglalt közrendeletének (decretum) a bányamívelésre vonatkozó tizenharmadik cikkében ama nevezetes rendelkezés foglaltatik, hogy a mely nemes birtokon érczászványok találtatnának, azt más hasonló birtokkal a király kicserélhesse; különben I. Károly rendelkezéséhez képest az arany és ezüst, a királyi jog (urbura) fizetése mellett, a kamaránál becseréltessék. Ezen törvényezikk alkotására az adott okot, hogy néhány nemes jószág határain új bányák fedeztettek föl, pl. csak magában Zemplénmegyében Aranyospatak, Telkibánya, Aranylábú-bányácska, melyekből arany és ezüst hozaték fel napvilágra ²⁾). Így lőn Szomolnok is kincstári birtok, melyet Károly gazdag érczbányáiért a premontréiek jászói prépostságától elfoglalt, melynek Lajos azután kárpótlásul azt a jogot adá, hogy ha egyéb jószágaiban is ércz erekre talál, azokat szabadon, minden teher nélkül, sajátul birhassa ³⁾). Az *Anjouknak* a honi bányaipar emelése iránti gondoskodását bizonyítja azon rendelményök is, mely szerint minden szabad város köteleztetett hegymestert tartani kebelében, ki nek tisztí feladata volt ügyelni a hegyek mívelésére s új ereket keresni ⁴⁾). Tárgyrokonságnál fogva itt van illetékes helyén annak is megemlítése, hogy I. Károly Abrudbányának, mely már a dák ősorkban bányahely volt, s később Dáczának a római járomba hódítatása után „*Auraria major*” nevezet alatt még inkább szerepelt, 1325-ben bányavárosi kiváltságot adott ⁵⁾).

A bányauügy könnyebb s czélarányosabb kezelése végett Károly, országzászlásának már huszonnyolczadik évében, felosztá az egész országot kamramegyékre (*comitatus camerae*), mindegyiket bizonyos számú vármegyékből alkotván össze, s kormányzásukat saját kamragrófjokra (kamraispán) bizta, kiknek hatósága alatt állottak némely városaink, mint Trencsény, Bát, Korpona, Bars,

¹⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic*. Tom. VIII. Vol. III. pag. 198.

²⁾ L. Szirmay : *Notit. Topograph. Comitatus Zemplén*. pag. 47.

³⁾ L. Wagner : *Analect. Scepus*. Part. I. pag. 220.

⁴⁾ L. I. Lajosnak 1347-ben kelt s a nagybányaiakhoz írt levelét Katonánál : *Histor. Critic*. IX. köt. 493 és 495. l.

⁵⁾ L. Fridvalszky : *Mineralog. Magn. Principatus Transylv.* pag. 58.

Nagyszombat és Tapolcsány, — s kikkel I. Károly formaszertű haszonbérleti szerződést kötött. Mint kamragrófok ismeretesek ezen korból Hey¹⁾, Cherpelini mester és Ipoly mester, árvai várnagy (1338 és 1342.). A másodiknak hatósága alatt állottak a szerémi, pécsi, valószínűleg a zágrábi s verőczei pénzkamrák is, a drávántúli megyékkel. Ipoly mester kamravidékeéhez tartozott a körmöczi kamra, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Solt, Pozsony és Hontmegyével, s a mi Pest és Komárommegyéből a Duna balpartján terül el. A körmöczi pénzkamra s hozzá tartozó vidék haszonbérelőjének számára kidolgozott részletes szabályzat a magyar törvénytárban²⁾, mint I. Károlynak egyetlen közrendelete, korunkig eljutott. Semmi kétség benne, miszerint ezen szabályzat a többi pénzkamrák és hozzá tartozó vidékeik haszonbérelőire nézve is érvénynyel birt, ámbár azoknak felosztásáról mit sem tudunk határozottan³⁾. De számos okleveleink több ezen korbeli kamragrófnak őrizték meg nevét. Ilyenek valának Gurhes, László és Polderet Péter, valamint Demeter is, a királyi kamrák mestere; Druget Vilmos (1332—1342 nádor), szepesi és királyi kamarai gróf⁴⁾; Szathmáry Miklós és Frichkó (Frigyes?), 1339 és 1342., I. Károly idejében. — Nagy Lajos uralkodása folytán pedig ezek: Lipót, trencsényi gróf (1346—1348), árvai várnagy; István és Krater (1350.), budai polgárok; 1359-ben Behan (vagy talán Gelyan) István, mind a budai és esztergomi pénzkamrák grófjai; 1366 és 1368. Chimle Péter, a budai kamra grófja; Mezöklaki Zámbo Miklós, kincstárnok; 1382-ben Joel, bányabér szedő; Churez Miklós, kamragróf; Vitéz Lőrincz mester, a kamrai nyereség beszedője Szolnokon⁵⁾. Ezekre bízott saját bányamegyéik vagyis kerületeikben, a bányák igazgatása mellett, a pénzverés intézése, egyszersmind a bányabér s kincstári nyereség beszedése. Alárendeltjeik voltak a pénzverők, pénzcserélők s váltók, adó-kivetők s behajtók. Az Anjouk pénzein balról előforduló jegy a kamragróf nevét vagy czimerét jelenti. Ez, úgy látszik, I. Károly

¹⁾ L. Bartal Gy. i. m. 29. l.

²⁾ Nagyszombati kiadás, két köt. 1779. Ior.

³⁾ L. Fessler i. m. 659, 660. ll.

⁴⁾ L. Rupp Jakab i. m. 162, 163. ll.

⁵⁾ L. Rupp Jakab i. m. 159 és 161. l.

alatt jött divatba, mi egyszersmind arra mutat, hogy valamint a különböző pénzfajok, úgy a kamragrófok is évenként változtak. Kötelességükben állott tehát ezen kamragrófoknak az ő saját vidékükön vert pénzekre nevök jegyét ráüttetni. Továbbá tisztí körükhöz tartozott hűtlen alárendeltjeiket, ha csempészségen kapták, befogatni; a községbírák, esküttek, s városi hatóságok utasítva valának nekik ilyen esetben segélyt nyújtani, megkeresősökre a büntettest letartóztatni s rendeletükre kiszolgáltatni. Minden oly helyen, hol pénzverde létezett, két külön szekrény volt; egyikben a hiteles bélyeg, másikon az arany s ezüst készlet őriztetett három zár, s az esztergomi érsek, királyi kincstárnok s a kamragróf pecsétje alatt; egyikhez sem lehetet nyulni, hanemha a három főember vagy azok tisztjeinek jelenlétében. A kamragróf, ha mindkettő vagy csak egyiknek is távollétében s tudta nélkül veretett pénzt, a pénzhamisítók bünsülya alá esett. Nekik a nemes ércz beolvasztása s vegyítésénél jelen kellett lenniök, s minden pénzverési folyam után még egy pensát vagyis negyven fillért kellett olvasztatniok, annak kikémlésére, vajjon a pénzmester titkon valamelyik érczfajból nem vegyített-e többet vagy pedig kevesebbet ¹⁾.

Ennyire terjed, mit a tárgyalt időszak bányászatáról szükségképpen el kellett mondanunk, miből tisztán áll a t. olvasó előtt azon buzgalom, melylyel annak ügyét hazánkban az Anjouk felkarolták, s a közvagyonosodás érdekében úgy jövedelmezették, hogy azon, mint szilárd alapon, az előbbi időkben erősen megbomlott pénzrendszernek újra szervezéséhez bizton hozzá láthattak; miről itt van alkalmunk észteni összefüggésben bővebben értekezniük.

6. §. Pénzrendszer.

Második Endre király szerencsétlen pénzműtételei óta, midőn az általa behozott s utána folytonos gyakorlatban élt, úgynevezett kincstári nyereség (*lucrum camerae*) ürügye alatt rosszul kezelt pénztűgy mind alábbszállott volna hitelben, — III. Endre volt első, ki a kereskedelmen pusztítólag dülő mētelyt észlelvén, azt kiirtani s a bajt gyökeresen orvosolni készült. Innét 1298-ki decretu-

¹⁾ L. Fessler i. m. 668. l.

mában a 37, 38, 39 és 40. jeles törvényezikkek ¹⁾). Sajnos azonban, hogy tiszta igyekezete, kora halála miatt, nem valósulhatott. Anjou i Károlynak volt tehát fentartva az égető szükség parancsolta pénzügyi reform keresztülvitele. Rögtön azonban nem történhetett meg. Károly egy minden rétegeiben felzavart állam rendezésének súlyos terheit nyerte a magyar koronával. Főleg az üres kincstár őt is arra utalta, hogy kevert érczből veresse pénzeit ²⁾), mi a kereskedést megnehezíté. Érezték ezt a magyar honatyák, azért Temesvárott 1323-ban Vizkereszt napján tartott királyi értekezleten azon kérelmökkel járultak fejedelmök színe elébe, hogy a közjó érdekében új és jó pénzt veretne. E czélból legott, első évre megajánlották, hogy jobbagyaiknak külön mindegyik kapujától, valamint az országban létező minden nép faj részéről az ezüst értéke szerint fél fertót vagyis tizennevelecz fillért fizetnek. Ez ajánlatot Károly készséggel fogadta s minden kincstári jövedelmet, azon fél fertókkal együtt, Hey grófnak s másoknak oly föltétel alatt adta el, hogy ezek a régi báni fillérek mintájára (IV. Béla idejében) nyolecz fokú olyan filléreket veretnének, melyekből egy három bécsivel, s két régi báni fillérrel, három pedig egy cseh garassal érne fel ³⁾). Kezdeményezésül ezen intézkedés szolgált. Károly azonban itt nem állapodott meg; hanem, a mellett hogy 1338-ban jobb minőségű pénzt nagyobb mennyiségben indított forgalomba, 1342-ben az adószabályozás alkalmával, a pénzügyet is szilárdabb lábra állította. Ennek alapjául azon szerződvény szolgált, melynél fogva a körmöczyi kamra jövedelmei s egyéb pénzforrások Ipoly mesternek haszonbérbe adattak. A Gyertyaszentelő-Boldogasszony napján kelt okmány neki mindenekelőtt azt tette kötelességévé, hogy a királynak évenként nyolczszáz márkot (gírá) fizet, s ezért a már négy év óta forgalomban lévő s ezután veretendő pénztől járó egész kamranyereség, a körmöczyi kamara minden jövedelmével együtt, neki haszonbérbe adatik, ezen fölül még az esztergomi érseknek minden érczbányából járó tized-jövedéke; kivel a király majd kiegyezkedik a kártalanításra nézve. Ezen szerződvény erejénél fogva tar-

¹⁾ L. Kovachich : Suplement. ad Vestig. Comitior. p. 132—136.

²⁾ L. Engel i. m. II. Bd. 38. l.

³⁾ L. Bartal i. m. 28, 29. ll. 19. §.

tozott Ipoly mester tiz és kétharmad rész latos ezüstműből tizenkét pensával, vagyis négyszáznolczvan fillérrel felérő márkot veretni. Ebből egy pensának vagyis negyven fillérnek egy obont kellett nyomni, négy pensa kamranyereségül esvén; a nyolcz pensa, vagyis háromezázhusz fillér, egy budai súlyu márk értékében adatott ki, s a bányákban a finom ezüst márkja is így váltatott be¹⁾.

Hajdan az árúk az érczek súlya szerint becsültettek, s mint-hogy egy font ezüst s ugyanannyi vert pénz egymértékű volt, lassankint a súlymérték helyett bizonyos számu kispénz (denár) vétetett. Egy finom ezüst márkból (1338 előtt) két közönséges márknyi kispénz mennyiség vereték, felét tehát más ércz tevő; a mondott évtől kezdve kevesebb rezet kevertetett I. Károly az ezüst közé, s egy finom ezüstmárból másfél márknyi fillért (denárt) parancsolt veretni; így nyert a kincstár minden finom ezüstmárból után harmadrészt. — Királyaink közül a n j o u i Károly volt első, ki florenusokat²⁾ azaz firenzei vagyis florencezi alakú aranyokat, s a francia királyok pénzrendszeréhez idomított széles ezüst garasokat (latus grossus, a „grosso“ = vastag, nagy, olasz szó után így nevezve) veretett³⁾. Aranyai a legtisztább aranyból voltak, s két szemecsesel (Gran) nehezebbek a mai körmőczeiennél. E szerint az Anjouk uralkodása folytán egy budai mértékű tiszta ezüstmárból változatlanul négy magyar aranyat ért. Egy márból öt-rögzött ezüst (legirtes Silber), mint az ötvösműveknél, az ezüst-pénznemek változó értéke szerint, majd negyedfél, majd kevesb arany értékű volt. Számérték szerint ötvenhat széles garas tett egy márkot budai értékben. Egy széles garas számértéke különbözött volt, a különböző fillérekhez képest. Egy fertó (= Ferting, Vierting) tiszta ezüst egy márból negyede volt, s számértéke ennek is a fillérek irányában különbözött³⁾. Az érczbecs, számérték és

¹⁾ L. Fessler i. m. 661. l.

²⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 172. l. — Virág B. i. m. II. köt. 133, 134. ll. — Már szent István törvényében emlittetik ugyan „pensa auri“ néven aranypénz; de ez alatt a magyar piacokon forgalomban volt byzanti aranyokat kell érteni. — V. ö. Történettud. Pályamunk. II. köt. 39. l. 20. §.

³⁾ Olv. Excerpta rationum, quas Pontificii collectores decimarum

pénzfajok ily különbözése mellett valóban üdvös és szükséges volt, hogy I. Károly, habár csak a királyi kincstár előnyére is, a magyar pénzlábot állandó törvény által meghatározza.

Miután kellő mennyiségű új pénz, különösen pedig fillérek nagy számmal voltak, ezekre kellett most minden honi s külföldi régi pénzt átváltani. A beváltást eszközölé a kamragróf vagy tisztjei vásárnapokon közasztaloknál, kirendelt tanúk jelenlétében, kik közül egyet-egyet az esztergomi érsek, a királyi kincstárnok, a megyeispán, a járásbeli főbíró, s a legközelebbi káptalan nevezett ki. Váltóhelyek a királyi városok voltak, valamint a király s királyné szabadvárosai. Négy bécsi széles fillér, vagy még öt éves és régiebb is de bécsi vegyítékű, új súlyu s értékű hárommal váltattott be. Mindennemű kereskedésben háromféle márk különböztetett meg; a nyolcz pensából álló budai márk; a nyolcz pensából s tizenbat fillérből álló budai értékű márk; s a nehéz márk, háromszázhatvan fillérrel vagy négy arannyal egyenlő. Akár kinél, ha mindjárt magoknál a kamragrófoknál vagy azok tisztjeinél, csekélyebb súlyu s értékű fillérek vagy márkok találtattak, kisebb vagy nagyobb mértékűek, mint nyolcz pensa s három—négy fillér, az pénzhamisítás büntetése alá esett. Innét minden városban s törvényszéknél készen kellett állani egy hiteles súlymértékekkel ellátott mérlegnek a kereskedők, polgárok, jövevények számára, a netalán nehezebb fillérek beváltásában vagy azoknak lesúrlásában támadt visszaélések meggátlására. A kincstári bérlőnek, a szerződvény végén, az is szoros kötelességévé tétetett, hogy vidékének minden pénzkamrájánál legalább ezer márkot érő fillérkészlet legyen; honnét egyes birtokosoknak magán pénzváltó tartása, saját valamint a pénzváltónak becsülete s jószága vesztese alatt eltiltatott.

A magyar kincstári aranyat országszerte kilenczven új veretű egész fillérben kellett elfogadni s ennyiért elváltani. Hat ilyen fillér tett egy egy Károly-féle széles garast, melyből tizenöt egyenlő volt egy arannyal, tehát értékesebb tartalmú, mint a régi garasok, melyből tizennyolcz ment egy aranyra. Tizenkét fokú (karat) aranymárk, budai mérték szerint, ugyanazon súly-

etc. conscripserunt. Schönwisnernél : Notit. Hung. rei numar. pag. 271. et seqq. — V. ö. Fessler i. m. 657, 658. ll.

mértékű hét ezüstmárknyi fillérrel ért fel. Ilyetén aranymárk csak négy obon tiszta aranyat foglalt magában, a többi más érez ve-gyítéke volt. Tehát egy tiszta aranymárkért tizennégy márknyi ezüstfillért kellett adni, noha magának az ezüstfillérnek márkja is csak kétharmad rész tiszta ezüstöt tartalmazott: innét a tiszta arany ezen időben nem úgy arányult a tiszta ezüsthez, mint egy a tizennégyhez, hanem mint a tizenegy és kétharmad részhez. Vert pénznek veretlen arany vagy ezüstre váltása egyebütt, mint a királyi kincstáraknál; kereskedés mindennemű régiebb pénzfa-jokkal, különösen a kis és közép nagyságú (széles) bécsi fillérek-
kel, melyek a forgalomból általában kivétettek; sőt még a veret-
len arany s ezüsttel is, a kamragróf, esztergomi érsek tisztjei s a
királyi kincstárnok tudta nélkül; végre a veretlen arany s ezüst-
nek kivitele: árukobzás, becsület s vagyonesztés alatt tiltva volt.
Csak a kamragrófnak engedtetett meg, ha ólmot s egyéb a pénz-
verdében nélkülözhetlen kellékeket máskép nem kaphatott, —
egyetértőleg az esztergomi érsek tisztjeivel, a kincstárnokkal, a
megyeispán, főbíró s közelebbi káptalannal — nyers aranyat vagy
ezüstöt külföldre szállítani. Hamisított pénz feltűnése és forgalma
úgy betudatott a kamragrófnak, mint ha saját pénzkamrájából
adatott volna ki; azért kellett annyira ügyelnie a pénzhamisít-
ókra, s a vétkeket, a kirendelt öt tisztnek tanúlevelével, a
királynak névszerint följelenteni.

Minden kamravidékben el voltak látva a királyi városok új
fillérek-ből álló bizonyos öszveggel, melyet azok évenkint ugyan-
annyi tiszta ezüstmárkkal tartoztak általában beváltani. Azonban,
hogy a tiszta ezüstű tőzsdeuzsorát (Agiotage) kikerüljék, sza-
badságukban állott, a beváltás helyett, a kamarához új fillérekben
annyi fél márkot fizetni be, a mennyi tiszta ezüstű egész márkot
kellene fizetniök új fillérű egész márkokért. A körmöczi kamra-
vidékben Trencsényre húsz, Ó-Baresra tizenöt, Tapolesányra húsz,
Bát és Korponára harminczöt, Nagyszombatra száz márk esett, a
miből egyszersmind ezen városoknak csekélyebb vagy jelentésb
jólétére is következtethetni. Fizetésbeli hanyagságuk, a beállott
öt dúló mellett, tizenkét márk birsággal fenytetett.

Minden városban ki volt jelölve egy királyi ház (domus regia),
ide hozatott az arany és ezüst eladás végett, valamint olvasztás
és cserélés végett is, mit ezen kívül hívtelenség vétke alatt tenni

szabad nem vala. Ily véteksúly alá esett az aranypróba utánzója is. Minden aranynak e királyi házban kellett a kincstári tisztt által kémle alá vétetnie; ez nyomta rá a fokszámot (karátszámot), ez ütötte rá a királyi bélyeget, s azután a kincstárba vitetett. A kereskedők s útasoknak tiltva volt, okvetlenül szükséges kiadásokra többet, mint két márkot fillérekben, a bányavárosokba vinni.

A főpapok, országnagyok, urak, birtokosok, királyi és szabadvárosok, valamint általában minden kiváltságos ember köteleztetett az új pénzt, a váltó-rendszabályok szerint, beváltani, elfogadni s kiadni; továbbá a tized, vám, adó, kamat s tőketartozásaikat jobbágyaik, tisztjeik, alattvalóik s adósaiktól új fillérek vagy aranyokban követelni s elfogadni, sőt maga a király is tartozott ugyanezt tenni az adók, vámok, harminczadi bevételekre nézve. Mihezképest köteleességükben állott a kamragrófoknak gondoskodni, hogy megyéjük minden váltóhelyén elegendő mennyiségben legyen készen új pénz a váltásra, különben mindenütt a hol csak illetén hiány mutatkozott az ő hanyagságukból, joguk s hatalmokat elvesztették, a pénz-beváltás után járó kamranyereségi illetményt követelni.

A pénzverés tartama alatt az esztergomi érsek és királyi kincstárnok tisztjei fillérekben vert egy márkától naponkint, az előbbi egy nehezéket (hat fillért), az utóbbi fél fertót (hat garast); a behajtott kincstári nyereségnek márkjától pedig egyik úgy mint másik egy nehezéket vagyis egy garast húzott a kamaragróftól; ha e fizetést tőlök vagy megvonta, vagy hallogatta, jogukban állott előle a pénzbélyeget elzárni. A vásárért, melyen a megyében a pénzváltásnak meg kellett történnie, a főispánnak három márk járt, egyre új fillérekben nyolcz pensát számítva. A vásárjoggal bíró földesuraknak tiltva volt, a vásárért a kamragróftól valamit követelni, vagy elfogadni. Épen oly kevésbé volt megengedve az esztergomi érsek és királyi kincstárnok tisztjeinek, egy nehezék s fél fertóból állott illetményöket eladni vagy haszonbérbe bocsátani.

A pénzverés leginkább újév napján szokott bérbe adatni. I. Károly azt rendelte, hogy a körmöezi pénzkamrának nyolczszáz ezüstmárkban meghatározott haszonbérleti összege négy részletben kétszáz márkkal, tudniillik szent János, Kisasszony-nap,

szent Márton és újév hetében fizetessék; a meg nem tartott határnap a hátralék kétszerezett összegével büntettetett ¹⁾).

I. Lajos, atyjának eddig vázolt pénzszabályzatát egész terjedelmében helybenhagyta, csekély módosítások mellett; ugyanis a bécsi denárokat újra forgalomba indította; új filléreket veretett bécsi érték szerint, utóbb pedig a megyeispánokhoz szétküldött leveleiben azt rendelé, hogy aranypénze tizenhat fokú, az ezüst pedig öt próbás legyen ²⁾. Végre báni garasokat s fél filléreket tiz és kétharmad, és tizenkét négyötöd latos ezüstműl veretett, saját képével. Minden egyébre nézve maradt a pénzláb s kamra-nyereségi adó a régi.

Nem lesz érdektelen itt annak megemlítése, hol léteztek az Anjouk idején hazánkban pénzverdék. Az egész magyar birodalomban ez időtt leghíresebbek voltak Budán és Esztergomban; az utóbbi hihetőleg akkor szűnt meg, midőn Lajos udvarát Visegrádról Budára áttette; az első pedig a mohácsi gyászkor ³⁾; továbbá, Nagy-Bányán ⁴⁾, Kassán, Szomolnokon, Nagyszebenben, Pécsen, Szerémbe, Zágrábban és (talán) Verőczen, Visegrádon, Egerben, Székesfehérvárott, Somogyban, Pozsegában, Szegeden, Lippán ⁵⁾ és Kolozsvárott ⁶⁾. — Mint pénzverde-igazgatók említettnek I. Lajos alatt Budán Clümle Péter és Behan (Gelyan) István; Körmöczön Lipót gróf; Szomolnokon Churecz Miklós, Szerencse Jakab és öcsese, János a pécsi és szerémi pénzverdékűl ⁷⁾.

A mondottak után tiszta igazság fényében derül ki, hogy

¹⁾ Mindez terjedelmesen olvasható Decret. Caroli I. Schönwisner-nél: i. m. 288—312. II. V. ö. Fessler i. m. 659—670. II. és Rupp Jakab i. m. 158. I. 26-d. pont.

²⁾ L. Kovachichnál: Anonymi Ars Notarial. „Formulae Solennes Styli.“ pag. 19. §. 28. — V. ö. Rupp J. i. 26. I.

³⁾ Rupp J. i. m. 160. I.

⁴⁾ L. u. o. 117 és 163. I.

⁵⁾ L. u. o. 160—166. II.

⁶⁾ „Zebedeus, sacerdos de Papfalva, solvit undecim banales de Clusvár.“ Schönwisner i. m. 279. I. Honnét kitünik, hogy báni fillérek nem csak Slavoniában, hanem Kolozsvártt, sőt Pécsen is verettek.

⁷⁾ L. Rupp J. i. m. 37. I.

nálunk a közhitel és kereskedelmi virágzás alapja, a jó s igaz értékű pénz forgalomba hozása, az első Anjounak műve, ki ezáltal a honi műipar és kereskedés előmozdítására hathatós befolyást gyakorolt. Az Anjouk uralkodásának első évtizedében tudniillik, sőt előttök még sokkal korábban, a külföldi kereskedők által rossz vegyítékű sok idegen pénz folyt hazánkba; a jó értékű, nehezebb s tisztább tartalmú honi pénz pedig kivitetett az országból, ilyen követeltetvén a külföldi árucikkéért. Ezt a szomszéd tartományokban hirtelen elkapták, csekélyebb értékűekké alakították, s velők a magyar korona birtokait újra elárasztották, a nemzeti tőkének s közhitelnek tetemes kárára. A tőzsérek és pénzkupeczek e kártékony hajhászatának I. Károly azáltal vetett gátot, hogy e rossz értékű pénzt a közforgalomból kitiltotta, minek ohajtott eredménye az lón, hogy a közhitel erős lábra kapott, a megszibbasztott műipar felüdült s a bágyadt kereskedelem fölelevenedett. Mindez pedig maga után vonta azt, a mi tulajdonképen egyik fő czélja az anyagi érdekek ápolásának, tudniillik a nemzet vagyonsága s jólétéből táplálkozó közkinestár szerencsés helyzetét. Erről azonban a következő sorokban értekezünk.

7. §. A Közkinestár. Királyi jövedelmek. Adó.

Adózás.

Az első Anjou, a magyar szent koronával, egy a heves pártküzdelmek által minden rétegeiben felforgatott országot s üres kincstárt örökölt. A hosszas fejtelenség időszakában a korona jószágait a pártvezérek s hatalmas oligarchák magokhoz ragadták; a megyei várakhoz tartozó ősi birtokokat, egyes vidékek kényurairól elszakasztván, mint törvényes sajátjaikat magoknak tulajdonították. Nem csoda tehát, ha a durva erőszak s nyers erő ezen vad korában mi sem volt, mit a nemzet, vagy csak a higgadtabb fél is, az ország közvagyonaként felmutathatott volna. Az ügyek ilyenén helyzetében, országlói bölcsesség mellett, törvénytisztelet, s áldozni kész hazafiság s nemzeti közszellem volt az, mi bizton segíthet vala hazán és nemzeten.

Alig ült be Károly az Árpádok megürrült székébe, legott első királyi gondjai közé sorozta a közkinestár orvoslását s a

királyi jövedelmeknek — a földig süjtött köznép terheltetése nélkül — lehető legnagyobb mérvben eszközözlendő szaporítását. Mirenézve a bányajövedelmek, királyi sók, kamranyereség, vámok, harminczadok s még több más ilyenü közhaszonvételnek az országos kincstár számára eszközölt lefoglalása, kellő biztosítása s böles intézkedésekkel fejlődésnek indítása után, oda fordította minden erejét, hogy a számos évekig tartó zavarok alatt eltulajdonított mindazon jószágokat, melyeknek birtokezíméről alapos kétség támadhatott, a koronának visszaadassa, sőt a megyei váraktól ugyanakkor jogtalanul elszakasztott birtokrészeket is azokhoz visszaacsatolja ¹⁾. Így a királyi jövedelmeket, melyeknek új forrásai ugyan ez időszakban nem fedeztethettek föl, Károly tetemesen nevelte s általok az országnak bágyadt pénzügyét sikeresen orvosolta. A mondottakon kívül voltak Károlynak egyéb pénzforrásai is. Ugyanis az egyházi rend iránt adakozó lévén ő, királyi adományainak kamatját meg is szokta azután tőle venni. Oly tőke gyanánt tekintette ő az egyházi javakat, melyhez a kincstár szorult helyzetében joggal fordulhat. Innét a megürült egyházi javadalmakat hosszabb ideig betöltetlenül hagyta az országos kincstár javára. E mellett a jövedelmek tizedét, valamint az újévi szokott ajándékokat is beszedte az érsekek és püspököktől. Az esztergomi és kalocsai érsekek kétszáz és mindenik püspök ötven ezüstmárkkal kedveskedett a királynak. A honban ez időtt szigorúan felhajtott pápai tizednek I. Károly király részére jutott harmada sem lehetett jelentéktelen. Mindezen bő források daczára sokszor nyomasztó állapotban volt a közkincstár. A királyi háznak külföldi összeköttetései és háborúi, valamint a fény s pompaszerető udvar nagyszerű s gyakori ajándékozásai nem egyszer hozták zavarba az ország pénzviszonyait. De az *Anjouk* mesterfogása legott fedezni tudta a hiányt, helyreállítani az egyensúlyt. A gazdag magyar főpapság mellett szilárd oszlopokul ott álltak az *Anjouknak* annyi örfigyelme s kedvezményeivel ápolt hívei, a királyi városok, melyek a sokszerű magas pártfogásért, a rendes adón kívül, gyakran még pót-

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplom. Tom. VIII. Vol. II. pag. 421. — Vol. III. pag. 336, 479 et 566—568. — Vol. V. pag. 133—137 et 184.

lékokat is köteleztettek beszolgáltatni; s ilyenén városoknak ez időszak folytán elszaporodása a királyi kinestár kedvező járulékául tekintetett. I. Károlynak évenként háromszor volt minden királyi s szabad város köteles, a király felségi személyéhez, saját jólétükhez s a polgárok birtokaihoz mért önkénytes ajándékkal kedveskedni ¹⁾). Nagy Lajos királyunk nápolyi hadjáratára pedig minden királyi és szabad város nyomasztólag megadóztatott; így Eperjésen ötvennégy, Sároson ötvenhárom, Kis-Szebenben negyvenhárom ezüstmárkot vettek föl ²⁾). I. Károly még szabadalmak és kiváltságok osztogatása által is tudta a királyi jövedelmeket szaporítani. Így a szepességi szászoknak szabadságát két rendbeli (1312-ben német, 1317-ben pedig latin szövegű) levelében megerősíti, s községeiket elszámálván, őket ezer kétszáz márk jó ezüstnek évenkénti beszolgáltatása fejében mindennemű adótól, gyűjteléktől (*collecta*) s beszállásolástól fölmenti ³⁾). Egy évvel utóbb (1318.) Meggyes és a vele később egybeolvadt Selyk szász székeket Erdélyben, évenkénti négyszáz márk ezüst fizetésért Nagyszeben jogaiban részesíti, egyszersmind őket a táborozás, hadi élelmezés és katonatartás terheitől örökre fölmenti ⁴⁾). Az ő kormánya alatt, s kételkedni nem lehet, egyszersmind jeladására, 1323-ban az ország egyházi és világi főurai s nemesei, egymással tartott értekeződés után, kivánták a királytól, s ez reá is állott kívánságukra, hogy minden jobbágyuk, valamint az ország min-

¹⁾ „*Tria munera, quanto poterunt honestiora, annuatim in tribus terminis, nobis praestare tenebuntur.*“ *Litterae Caroli de ann. 1324.* Praynál : *Histor. Regni Hung. Part. I. Notit. prae. p. XCIX.*

²⁾ L. Wagner : *Diplomatar. Sárosiens. pag. 213.* — V. ö. Engel i. m. II. Bd. 56. l. **) alatt. — E három város összesen százötven márkot tartozott fizetni; valamennyi királyi s szabad város pedig együtt négyszáz ezüstmárkra köteleztetett, gazdagságuk arányában összeállítandóra. Olv. Katona : *Histor. Critic. Tom. IX. pag. 602 et seqq.* — Más ízben ismét ily adó vettették reájok, melynek mennyiségéről minden város külön egyezkedett a királylyal. Olv. Engel i. m. 66. l. *) alatt.

³⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 435—439. et Vol. II. pag. 57.*

⁴⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. II. pag. 160.*

den rangu s osztályu lakosa, háza, vagy telke után egy-egy fél fertót, azaz egy nyolczad márkot vagyis három széles garast (tizennyolcz fillért) fizessen esztendőnkint jobb pénz veretésére ¹⁾. Mi más szavakkal annyit tesz, hogy II. Endre óta szokásba jött évenkénti pénzbeváltás által az országra háramlott kincstárnyszeresség helyett, 1323-ban közvetlen adót fizetett az összes magyar birodalom. Ezen, úgynevezett kapuadót rendesen új fillérekben kellett fizetni; mindazonáltal történhetett régi, vagy cseh, bécsi vagy pécsi pénzben is, kiegyenlítés által; de akkor köteleztettek a kamragrófok — mint már fölebb említők, — illetén pénzt megolvasztani s új fillérekké veretni. Ha valaki a rendes határidőre adóját be nem fizette, utasítva voltak az esztergomi érsek, kincstárnok, megyeispán, főbíró s a közelebbi káptalannak e végre kirendelt emberei az ilyennek rovatal alatti birtokába beállani, s annak pusztítása nélkül, tisztos ellátás mellett, mindig ott maradni, míg a három garasból álló kapuadót, a három márknyi birsággal együtt, le nem fizeti. A megyeispánok s főbíráknak megtiltatott magokat közbevetni, vagy a szándékosan rossz fizetőket az adó-behajtó tisztek ellen védelmezni. Az adóbehajtásban a kamragrófnak együtt kellett működnie a megbízott öt tiszttel úgy, hogy önkényes és egyoldalú eljárása esetében, hatalmaskodás és minden egyéb máltatlan bánás ellen a védelmet s elégtételt tőle megtagadhatták ²⁾. — Ezen kapuadót, az atyja alatt megszabott mennyiségben, I. Lajos királyunk is esztendőnkint fizettette azon komoly meghagyással, hogy ezenfölül a telekbirtokostól akár adórovatali díj, akár élelemszer, akár másféle czim alatt, ki se merészeljen valamit kiesikarni; az uraság tisztjei, fegyveresei és szolgálira pedig ezen adó fejében mit se rójanak, s tőlök kapuadót ne szedjenek.

Az eddig mondottakból látszik, hogy az országos kincstár gyarapodása is az Anjouk műve, mi természetesen elősegítette az állam anyagi érdekeinek sikeres kifejlődését, eszközlé egy-szersmind több diplomatiiai kérdésnek részünkre kedvezőleg történt megoldhatását, s folytonosan oly szerencsés állapotban

¹⁾ L. Fejér i. m. Tom. VIII. Vol. IV. pag. 82. — Vol. VII. pag. 154. — V. ö. fölebb, 6. §.

²⁾ L. Fessler i. m. 665, 666. ll.

látjuk az Anjouk alatt hazánknak közkinestárában nyilatkozó gazdagságát s vagyoni erejét, hogy azt ezen királyainknak majdnem a tékozlásig vitt jutalmazásai sem bírták szembetűnőleg meggyengíteni, kiűriteni pedig teljességgel nem; mi a t. olvasóval önkényt sejteti a nemzet minden rétegeinek anyagilag szerencsés helyzetét, jólétét.

8. §. Gazdagság.

Valamint gyáva-lomhán szegény nemzetnek gazdag hazája, úgy tele kinestára s hatalmas fejedelme sem lehet. Életerős munkás népfaj, a hon földsajátságainak szerencsés viszonyai, s a mindkettőt bölcs intézményekkel czélarányosan kormányzó szellem oda fejthet hont és nemzetet egyaránt, hogy az a vagyonság bizonyos fokán obajtott jólétnek örvendhessen. Az Anjouk alatt honunkben fejlődésnek s csakhamar virágzásnak is indult műipar és kereskedés azt engedi következtetnünk, hogy nemzetünk nem jelentéktelen fokára emelkedett a gazdagságnak. Legalább a városok szaporodásával együtt haladó polgári vagyonosodáshoz mért tetemes közadók megbirása; ezen kívül a fenséges szent-egyházak; a királyi udvarnak Temesvártt és Visegrádon s Nagy Lajos korában Budán folytatott építkezései; a nagyok fénypaltái s több száz ily tünemények mind csallhatlan jelei a nemzet anyagi jólétének. De még inkább szembetűnővé válik ez, ha az új dynastia nagyszerű udvartartását s azon rendkivűli fényt és pompát tekintjük, mi sobasem volt nagyobb, mint ez uralkodó-ház alatt, s mi a nemzeti gazdagságnak egyik csallhatlan ismérve.

Igaz ugyan, hogy I. Károly királyunk alatt, midőn általánosn ilyennek ismertetett el, a közkinestár üres volt. Ropant összegeket kellett tehát fölvenni, hogy hatalmas ellenét, Csák Mátét, megtörhesse; hogy hadat folytathasson; hogy Európa akkori diplomátiájának mérlegébe vethesse hatalmának súlyát; hogy az adósságokat fizethesse; hogy fiával, Endrével, a költséges nápolyi útát megtehesse, ennek udvari pompáját fentarthassa, — a magáé Magyarországnban akkor egyike lévén Európa legfényesebb udvarainak: de a költekezési hajlammal párosult leleményes ész új és koráig ismeretlen jövedelmi ereket is tudott ahhoz felfűdözni; honnét közgazdálkodása inkább a szer-

zés, mint takarékoságban tünt ki. Ha a közszükség parancsolta, majd a féktelen zsarolásig ment adóztatási eljárása; de más oldalról tékozlásig gazdagon jutalmazott, midőn magát urnak, királynak s a megvesztegetésben államfőnek nagyban akarta mutatni ¹⁾. Történt, hogy Károly 1319-ben Pázmány Istvánnak azért, hogy hadijátékban a királyi gerely három fogát kiütötte, három falut ajándékozott: Pósát, Somogyot és Somot ²⁾. Az ő jutalmazásai, ajándékai s alapítványai királyilag nagyszerűek valának. Egykorú évkönyveink tudósítanak, mennyi ékszer s drágaság volt a királyi udvar kincstárában felhalmozva; holott azon drága ajándékok, melyekkel első Károly tanácskozás végett Visegrádra jött fejedelmi vendégeit, köztök előkelőleg János cseh királyt megtisztelte, csak csekély részét tették a királyi udvarban felhalmozott mükincseknek. Ugyanis a visegrádi fejedelmi gyűlés befejezése után (1335), mely — a német birodalom teljes mellőzésével — Kelet-Európa felett határozott, s eredményül maga után vonta a magyar, cseh, és lengyel királyok közt alkotott véd- és daczszövetséget, I. Károly a honába visszatérő cseh királynak következő drágaságokat ajándékozott: ötven ezüstédényt, két tegez, két kardövet, egy bámulatos szépségű sakk-táblát, két drága nyerget, egy csákányt, mely kétszáz ezüstmárkra (nyolczszáz magyar arany) becsültetett, s egy tálát, mely gyöngyragylókból remekmivűleg készült. Ezeken kívül, hogy Károly a cseh királyt, ki könnyen útját állhatta volna a Lajos részére megszerzendő lengyel koronának, még jobban magához édesgesse, ötvenezer márknyi tiszta arannyal ajándékozta meg; sőt a királynő testvérének, Kázmér lengyel királynak részéről, ki János cseh királynak adója volt, ötszáz márknyi tiszta aranyat fizetett le, s így adósságát egyszerre elenyésztette. A királyi udvar roppant gazdagsága mellett tanúskodik még azon szokatlan asztalköltség, melyet korirataink az említett magas értekezlet idejére vonatkozólag emlegetnek. Csak a cseh király asztalára és kíséretének kellett naponkint kétezer ötszáz kenyér (cipó); a lengyel

¹⁾ „Regium persuadendi genus est, cum beneficiis ducunt et alliciunt, cogunt armis.“ — Strabo. Libr. IX. pag. 636.

²⁾ L. Timon: Epitome. pag. 45. — Ungr. Magaz. I. Bd. 488. l. — Fessler i. m. 671. l.

király személyzetének pedig ezer ötszáz. Ezen kívül száznyolczvan átalag bor fogyott el. A lovaknak csak zab huszonöt köből jámt ki mindennap ¹⁾. Mindezen szerfölötti, mondhatnók, tékozló adakozásai daczára, a kincstárban halála után mégis annyit hagyott hátra, miszerint Nagy Lajos, a nélkül, hogy azt végkép kimerítette volna, Erzsébet özvegy anyakirálynénak olaszthoni költséges zarándoklatára (1343.) huszonhét ezer márk tiszta ezüstöt (száznyolcz ezer magyar arany), tizenhét ezer márk tiszta aranyat (millió kétszáz huszonnégy ezer magyar arany), ezekhez még félköből fertót vagyis garast és nagymennyiségű ezüstfillért adhatott, s utána még négyezer márk tiszta aranyat (kétszáz nyolczvannyolcz ezer magyar arany) küldött: összesen tehát I. Károly özvegye egy millió hatszáz húsz ezer magyar aranyat vitt ki az országból ²⁾. Mindezekon kívül végrendeletében még a következőkről rendelkezett: ötven márk értékű ezüstedényekről, a hétszáz tizenöt márkra becsült többi készlet a kincstárban őriztetett; továbbá három arany diszműről s egy sárkánynyelvről, melyek drágakövek s gyöngyökkel voltak kirakva; három koszorú, egy korona s két nyakékről, melyek tiszta aranyból készítve, gyöngyök s drágakövekkel gazdagon voltak megrakva; valamint nagyszámú, kelyhek, füstölők, egyházi öltözékek s két misekönyvről (plenarium), melyek arany s ezüst diszművekkel voltak ékesítve. Mindezekkel, mint drágaságainak csak egy kis részével, kedveltjei közül csak néhánynak kívánt különösen kedveskedni ³⁾.

Hogy Lajos nem szerzett oly könnyedén, mint atyja, s hogy nem is volt hajlandó ezen úton atyját követni, bizonyítja azon szükség, mely őt a királyi városoknak rendkívüli megadóztatására bírta, midőn követei Avignonban az Endre részére kieszközölt koronázási engedélyért negyvennégy ezer márk ezüstöt (száz hetvenhat ezer magyar arany) fizettek a pápának; továbbá, midőn magátmeggyilkolt testvére miatt Nápoly ellen hadútraszervezé. Nem

¹⁾ Turóczi, Chronic. Hungaror. Schwandtnernél. Tom. I. Part. II. cap. 97. pag. 165. — Virág Benedek i. m. 115, 116. II.

²⁾ L. Küküllei Jánost Turóczi i. m. Schwandtnernél. Tom. I. Part. III. cap. 4. pag. 174 — Fessler i. m. 673. I.

³⁾ L. Fessler i. m. 1056. I.

kell e mellett feledni, mily nagylelkűleg engedte el Johannának, a békelevélben kikötött három száz ezer aranyat. Számbaveendő továbbá, mennyibe kerültek neki Velence s a litvánok ellen folytatott hadjáratai; az ő vallásos kedélyű, de egyszersmind pompa s élvsovár anyjának költségei, nagyszerű adakozásai s alapítványai. Mindezeket komolyan mérlegelve, tisztán áll előttünk, mily helyesen tudta Lajos királyunk egyesíteni a szigorú keresetet az államgazdálkodásban, s a legnagyobb takarékoságot a királyi bőkezűséggel ¹⁾.

A királyi fény és pompa, valamint a nagyszerű udvartartás, hasonló vágyat gerjesztett az országnagyokban, a nagybirtokú nemesek redjében. Történelmi emlékeink számos nagyhirű családok emlékét őrizték meg, melyek kincshalmazai a kor kitűnő személyiségeinek roppant vagyonszáma mellett tanúskodnak. Fontos adat erre nézve Druget nádor végrendelete ²⁾. A nemzet gazdagságának kitűnő fokára utálnak azon kor egyháznagyai, szerzetesei s vagyonos osztályának költséges épületeik; a fenséges szentegyházak s azoknak hihetetlen értékű ékszereik; az építészek, művészek, valamint az arany s ezüstművesek egész serege, kik közül többekkel alább (19. §.) fogunk találkozni ³⁾. De a magyarhaza és nemzetnek jelentős fokra emelkedett vagyonszáma mellett bizonyítanak s ezen korbéli gazdagságát minden kételyen fölül helyezik azon tetemes pénzösszegek, melyek a magyar egyháznagyok jövedelmeinek feléből, s a nagy javadalmú papságnak beszolgáltatásából, a pápai tizedből, a köz-szolgáltatással (communia servitia) czimű papi adakozásokból, a pápai pénzgyűjtők kezein keresztül, a római udvar kincstárába folytak ⁴⁾.

Mindezeket összefoglalva, a való derült színében tűnik fel, hogy az Anjouk azon bölcs intézményeik által, melyekkel a

¹⁾ L. Fessler i. m. 674. l.

²⁾ L. Katona : *Histor. Critic.* Tom. VIII. pag. 623.

³⁾ L. Fessler i. m. 1057. l.

⁴⁾ L. Katona : *Histor. Eccles. Colocens. Part. I.* pag. 334. — Joseph. Koller i. m. Tom. II. pag. 284, 313, 323, 342, 350. — Tom. III. pag. 3, 26, 27, 28, 31, 33. — Fejér *Cod. Diplom.* Tom. VIII. Vol. I. pag. 381, 402. — Vol. II. pag. 101. — Fessler i. m. 1017, 1025—1030. II — Georg. Bartal. i. m. 24, 25. II. 15. §.

magyar nemzet anyagi érdekeinek sikeres kifejtésére czéloztak, eredményül azt nyerték, a mit ohajtottak: koronájok népeinek anyagi jólétét s gazdagságát. Mindez azonban, tényezőivel együtt, a közótalom védszárnyai alatt létesülhetett; minek hű képét rajzolni a következő fejezet számára van fentartva.

III. F e j e z e t. — K ö z ó t a l o m.

9. §. N e m z e t i f e g y v e r e r ő. R e n d ő r s é g.

Az A n j o u k alatt, több alkotmányos intézmény s kormányelv átalakulása maga után vont a honvédelmi rendszer lényeges változását is. Ők olasz hűbéri elveket hoztak magokkal a magyar kormányra, melyeknek Károly, de kivált Nagy Lajos közkedvességű személyisége elfogadást szerezvén, az országos hadrendszerben korszakot alkotának ¹⁾.

A régi várszerkezeten nyugvó hadviselési s közótlami rendszert — a fejetlenség zavarában (1301—1310) felbomolván ama szerkezet, s hovatovább mindinkább gyarlónak mutatkozván, — új elven nyugvóval kellett föleserélni, a zászlós (banderialis) rendszerrel. A főurak zászlói léptek most a várgrófok lobogói helyébe. A nagybirtokú egyháziak és világiak egyaránt, minél nagyobb számú hadi legénység szervezése és tartására felhivat-
tak, nevezetes kiváltságok által ösztönöztettek, s a szükséghez képest kényszerítették is ²⁾. E tekintetből kívánta mind Károly, mind pedig Nagy Lajos a nemes családokat erősíteni, hozván azon törvényt, hogy a nemes, fiutód nélkül elhalván, a jószág felett — negyed része a leányt illette addig, — szabadon ne

¹⁾ L. Horváth Mihály: „A magyar honvédelem történeti vázlata.“ A magyar tud. Társ. Évkönyv. VI. köt. Budán, 1845. 4r. 316—321. ll.

²⁾ A magyar főpapok 1338-ban egyebek közt azt is panaszképen írták a pápának (XII. Benedeknek), hogy „ad signa militaria tam seculares quam praesules jussu regis compelluntur.“ L. Fejér: Cod Diplomatic. Tom. VIII. Vol. IV. pag. 322. — V. ö. Turóczy i. m. Part II. cap. 97. Schwandtnernél Tom. I. pag. 164. — U. o. Part. III. cap. 33. Tom. I. pag. 190. — Szalay L. i. m. II. köt. 172, 173. ll. — Bartal i. m. pag. 44. §. 36. — Virág B. i. m. II. köt. 120—123. ll.

rendelkezhessék, hanem oldalágu rokonaira szálljon ¹⁾). Az ösiség megalapításának végeztélja szintén a hadügy volt, hogy tudnillik a családok elszegényedése, miáltal azoknak hadakozási képessége csökkenne, meggátoltassék. Sőt azért hozatott be ez időszakban a kilenczed is, hogy a hadköteles nemesség harczképesebb legyen. Főnemességünk már az utolsó Árpádok alatt nagyobb számú vitézeket tartott váraiban; Károly, hogy ezeknek számát reuelje, s a királyi tisztségeket, melyeknek viselői a királyt zászlóaljakkal az ország határain kívül is szokták követni, még nyomosabbakká, keresettebbekké tegye, a királyi tanácsosok, főispánok s udvari főtisztek hivataikörét kitágította; ugyanazon egyedre több hivatalt ruházott ²⁾); másokat pedig, kik hivatalt nem viseltek, a megye alól kiváltságolt. Általában a magyar nemesség harcziás szellemét többféle élesztő szerekekkel folyvást ébren tudta tartani. E végre alapította az aranysarkantyús lovagok és szent György vitézeinek rendjét, melynek 1326-ban megthjított szabályai ránk maradtak ³⁾). Tagjainak száma ötvenre volt határozva, s kötelességökökültétetett hónaponként összegyülekezni s a király és ország érdekeiről tanakodni. Alakült, miut az idézett oklevél mondja, hogy „regni dominus tam amabili societate fruatur, qua mediante et corpus ejusdem tueatur, et vita et regnum ab infidelibus defendatur“ ⁴⁾). Gyakran nagyszerű lovagjátékokat rendezett, s a kittünő érdemekért adományozottaknak egyszers-

¹⁾ L. Bartal Gy. i. m. 78, 79. II. 28. §.

²⁾ L. Fessler i. m. 619, 620. II. — V. ö. Horváth M. A magyarok története. Második szakasz. Pápan, 1843. 27. I.

³⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. III. pag. 103

⁴⁾ „Hujus (t. i. rendnek) socii more militari secuti Curiam, ex instituto suo quidquid sinistri adversus eum aut regnum audivissent, referre ad illum tenebantur.“ Ezekhez függeszti köztiszteletű jogtudósunk, a jegyzetben : „Exploratores igitur concupivit habere, quales erant Syracusis, qui patagogidae appellabantur, et otacustae, quasi delatores et auscultatores dicas.“ Arist. Polit. L. V. cap. 9. Olv. Bartal i. m. 23. I. 14. §. és 3). — Virág B. csak annyit jegyez meg rólok, hogy „kötelességök volt a trónt és hazát védelmezni;“ a kettő pedig mindig egy volt az alkotmányos magyarnál a nélkül hogy udvari kémnek tartatott volna. L. Virág B. i. m. II. köt. 86. I.

mind czimereket osztogatott ¹⁾ 'Az ilyenek jogosítva voltak közvetlenül a király zászlója alatt harcolni, vagy — ha saját banderiuma volt, — a czímert zászlójára írni. Különben a czímer osztás még az Árpádok alatt keletkezett, s már azoknak kormányidején, habár gyéren is, gyakoroltatott ²⁾, Károly pedig azt gyakran, mintegy rendszeresen cselekedte. Később Nagy Lajosunk udvara valóságos képezdéje volt a nemes hadfiaknak, hol a sokféle fegyverforgatási ügyesség mesterfogásai mellett az udvar jeles személyiségeivel történt gyakori érintkezések folytán a műveltségben is szép haladást tettek ³⁾. A harczias kedélyekre élesztőleg ható mindezen eszközök az Anjouk alatt annyira felfokozták a főnemesség vetélkedését minél nagyobb zászlóaljokat kivezetni, hogy sokan földműves jobbágyaik közül is számosakat vettek föl zászlóaljaikba. Ez lassankint közönséges szokássá lön; és így, a nélkül, hogy róla törvény intézkedett volna, a jobbágyok táborozása is megalapított. Sőt a nemesség szívét mindenre hajtani tudott Lajos már annak jobbágytelkeit is megszámitatá, s a szerint bizonyos arányban kívánta a zászlóaljakat kivezetni, melyeknek élelmezésére azután némi hadiadót (dica) is kezde szedetni⁴⁾. És ebben határozódik lényegesen az Anjouk alatt általalakult hadi rendszer különbsége az Árpádokétól. Ugyanis az Árpádkirályok alatt csatamezőre vezetett zászlóaljakban egyedül a személy és birtokjog által táborozásra kötelezett szabadok harcolának; az Anjouk kormányszakában pedig már hűbéreseket jelentek meg a harczsi síkon, szolgáló népeikkel ⁵⁾.

Midőn az Anjouk lelkesítő intézkedéseikkel a fegyver-

¹⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 535.

²⁾ L. Béla kir. névt. jegyz. Cap. 45, 48. stb. és Fejér : Cod. Diplomat. Tom. V. Vol. II. pag. 175.

³⁾ Ezeknek számában volt Konya mester, sárosi főispán, a királyi udvar kedvencz vitéze; a néhai nagyhirű erdélyi vajdának, Tamásnak fia; János, Somogy és Csongrád megyék főispánja, a királyi udvar hadásza; Aspermont Eberhard, a királyi udvar hű katonája, stb. — V. ö. Bartal Gy. i. m. pag. 95.

⁴⁾ L. Horváth M. „A magyar honvédelem történeti vázlata.“ A magyar tud. Társ. Évkönyv VI-d. köt. Budán, 1845. 4r. 316—321 ll.

⁵⁾ L. Horváth M. i. m.

viselésre kötelezett magyar nemességnél ekkora harezias szellemet fejtettek ki, nem téveszték egyszersmind szem elől azt a főhatalom részéről kellőleg ellensúlyozni; jókor belátták ugyanis, hogy e nemzeti haderő a trónnak nem szolgálhat rendíthetlen támaszul: mirenézve I. Károly, a mint magát a királyi székben megerősítette, egyik főfeladatává tette, a fejedelmi hadat, mely nélkül — miként a fejetlenség viharos napjaiban tapasztalá, — trónjának a hatalmas főnemesek ellenében erőt s kellő tekintélyt nem szerezhethet, minden módon helyreállítani. A királyi bérbirtokokkal együtt az oligarchák hatalma alá erőszakolt várszolgákat (várjobbágyokat, *servientes castri*), kik azelőtt a királyi had főerejét alkották, először is kényuraik jármából kiszabadítván, táborozó várnemesekké emelte ¹⁾; a hatalmasok önkénye alatt görnyedt középnemességet pedig a nagyokkal egyenlő jogok és szabadságokban részesítette. A székelyek és kúnokból, kik az ütközetben azelőtt a megyei nemesség oldalainál földözetet képezve, rendetlenül harczoltak, Károly két külön hadesapatot szervezett s rendes fegyverszolgálatra kötelezett; az egyik ijaszokból (*sagittarii*), a másik vethadászokból (*ballistarii*) állott. A jászokat, kiket némely hatalmas főnemesek a magok szolgálatjára kényszerítének, felszabadította, s a királyi had fegyverviselői közé visszasorozta ²⁾. Több szabadítékos testületek, valamint a királyi városok is (az *Anjouknak* ezen kiapadhatlan kincsanyái), nehogy a kézműszorgalom s kereskedés, a birodalom tetemes hátrányára, rövidséget szenvedjen, felhatalmaztattak ebbeli kötelezettségöket bizonyos számú vitézek vagy hadi legények kiállítására, szabott áron megváltani ³⁾. Az iparüző osztálynak ezen fegyverszolgálati

¹⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 396.*

²⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic. Dom. VIII. Vol. II. pag. 474.* — „*Ut sub vexillo regio cum eorum proximis et successoribus universis exercitantes, fidelia servitia nobis et sacrae regiae coronae, temporibus opportunis ad instar aliorum Nobilium regni nostri impendant.*“ Pray : *Histor. Reg. Part. I. Notit praer. pag. LXXIX.* — V. ö. Fessler i. m. 651, 652. II.

³⁾ „*Quod non tam ignavia factum, quam via, uti jam de vetusissimis populis memoriae consignatum accepimus, inter urbanam industriam, sellutariasque ac questuarias artes et bellandi laborem parum*

mentessége mellett, oda tudták vinni az Anjouk különféle kiváltságaikkal a polgári rendet is, hogy ez a királyi kegyelmek iránt hálára buzdulva, tetteleges részt vett a fejedelmi csapat hadjárataiban. Így a brassaiak, miként felebb már említők, — magas kegylevelek varázsa által indítatva, a királylyal személyesen fölkelni, oda küldött más vezér mellé pedig ötven jól fegyverzett katonát állítani tartoztak. Ezen különböző osztályu haderők összege képezte a fejedelmi sereget, melyhez Nagy Lajos alatt még nagyszámú bérenczek is járultak ¹⁾. A fejedelmi hadhoz csatlakoztak a nemesek zászlóaljai s ezek által oda emelkedett a magyar haderő, hogy Magyarország, melynek hadrendszere Károlynak kormányra léptekor egészen a gyengeségig felbomlott volt, Lajos kormányása alatt kétszáz ezernyi seregével föltételező hatalommá lön Európa államrendszerében ²⁾. Treviso ostrománál (1356.) csak lovasa százezer volt hadseregében ³⁾. A feles számú magyar haderő itt, hihetőleg az élelmiszerek hiánya vagy azoknak rendetlen kiszolgáltatása miatt, a féktelenségig kicsapongván, az ostrommal felhagyott s honába visszatért. Hogy pedig többé efféle rendtelenség a hadseregben ne támadhasson, Lajos az összes haderőt négy szakaszra osztotta s mindenik külön három havi fegyveres szolgálattételre köteleztetett ⁴⁾. A fegyvergyakorlat mellett kétségkívül rendőri kötelességet is teljesített, s a magyar birodalmat keresztül-kasül beúttazott külföldi kalmároknak, sze-

convenit, qui itaque illas exercent, nullibi gentium non libentius pecunias ad sumtus belli conferunt, aut mercenarios milites conducunt, quam absunt domo,“ — jegyzi meg helyesen t. Bartal i. m. pag. 46. §. 39.

¹⁾ Bérencz = solidarius (solidus = széles garas nevezettől); innét: Sold, zsold; Soldat, bérencz. Olv. Chron. Budens. Edit. Podhradczky, pag. 300—330. — Az Apuliába (1350. év tavaszán) indított tíz ezer magyar lovas mellett négy ezer német gyalog bérencz volt. L. Péczely I. i. m. II. köt. 69. l. — Bartal i. m. pag. 95. §. 48.

²⁾ L. Horváth M. i. m. A m. t. Társ. Évkönyv. VI. köt. Budán, 1845. 4-r. 316—321. ll.

³⁾ „Traditur, in exercitu regis Ungariae, apud Tarvisium, fuisse equitum centum millia,“ — írja Lucius: De regn. Dalmat. Libr. IV. cap. 17. Schwandtner. Tom. III. pag. 372.

⁴⁾ L. Lucius i. m. u. o. pag. 373.

mély s vagyonbiztosság végett, mint hatóságilag kirendelt haderő, fedezetül szolgált. Szóval, a belbéke s közsend fentartása érdekében folytonosan örködött. Ily jelentős és ekként szervezett haderőre támaszkodva a hon, mind kívül bizton, mint belül nyugott lehetett, főleg minthogy a hadinép szigorú fegyelemben tartott, mit Werner és társainak esete igazol, kiket Lajos, minthogy nem annyira zsoldért, mint a fosztás és rablás gyakorlatáért szolgáltak, elbocsátott.

A közbátorság tekintetéből kiváló gondot fordítottak az Anjouk a birodalom határaitra is. Mire nézve Károly a nagyszámu táborozó rendes hadsereg mellett, nagy súlyt helyezett egyszersmind a határőrökre (spiculatores), kiket IV. Béla a mongolok berohanása után állított fel; jöllehet a végek ilyen őrei már a fejedelmek korában léteztek ¹⁾). Az utolsó Árpád király elhunytával dűlni kezdett fejtelenség zivatara reájok sem maradt hatás nélkül. Határállomásaikból kizavartattak, s mozgósítatván, a pártvezérek által saját érdekeik szolgálatára kényszerítették. Midőn Károly magát a királyi székekben megerősíté, egyik feladatává tette, az északnyugoti határszélek védelmi tekintetéből az Árpádok alatt Újvár és Borostyán várak közt lakott, de később elszéledt öröket régi állomásaikra visszaszólítani, s ott ősi szabadságaik élvezete mellett hajdani szolgálatukra szorítani ²⁾). A Mosonymegyébe kebelezett Katha helységbeli öröket hasonlólag azon föltétellel, hogy gyors lovakat tartsanak, s kellőleg fegyverkezve határőri kötelességöket pontosan teljesítsék, régi szabadságaikba visszahelyezte ³⁾). Végre, azon őresapatnak, mely Zemplénymegyében Purusthián és Újvár közt állomásozott, IV. Béla, V. István és IV. László királyoktól nyert jószágait s egyéb kedvezéseit Károly tizenhetedik kormányévében megerősítette ⁴⁾). Kimért távolban voltak ezen örök mindnyájan a hon határain elosztva, s a koronajavak bírásaért, a várjobbágysággal egyenlőleg, hadi szolgálatra kötelezve, s egy főnöknek (örnag) alárendelve. Nagy Lajos hasonló figyelmet fordított, mint atyja, a határookra.

¹⁾ L. Béla kir. névt. jegyz. 48, 49, 50. Fejezet.

²⁾ L. Fejér : Cod. Diplom. Tom. VIII. Vol. III. pag. 178.

³⁾ L. u. o. Vol. IV. pag. 375.

⁴⁾ L. Fessler i. m. 652. l.

Ő alatta emelkedett a havasalföldi betörések, különösen a szöszegő s annyiszor bocsánatot kért Vljakó vajda ellen, Erdély déli határán Töresvár ¹⁾).

Ily hadvezéri kitünő szellemben szervezett hatalmas had-erőre támaszkodva, biztos sikerrel szöhetette az A n j o u-ház egyes fonalaít azon hálónak, mely által befolyása idővel majdnem egész északkeletre kiterjedt, s Magyarországot világtörténeti fontosságúvá tette. Mindenesetre a magyar nemzetnek az A n j o u k idejében kifejtett világélete, történelmének legfényesebb lapjai közé tartozik. A francia háznak szövetkezése a magyarral szépen sikerült; nem is hiába nevezte valaki a magyart keleti francziának. A francia és magyar vér egyaránt pompa s fényszerető; minden szépre, jóra lelkesülő; bátor, harczos és lovagias nemzet; a kormány és nemzet közt öszhangzás uralkodott. E kedvezőleg alakult benső viszonyt ügyesen tudta a királyi ház felhasználni mind családja, mind a közhaza érdekeiben. Főleg a középkor lovagfejedelmeinek kitünő példánya, Nagy Lajos, ki atyjának halála után (1342 jul. 21.) az ország főpapjainak, világi nagyainak s nemeseinek egyetértő akaratjával, Székesfehérváron megkoronáztatott, a forrongó erdélyi szászokat rendre hozta, és Bazarád havasalföldi vajdát hívségére térítette; később pedig a litvánok és tatárok által elfoglalt Vörös-Oroszországot, és a velenceiek által bitorolt Dalmáciát, továbbá Szerb, Bosnya, Bolgár és Moldvaországokat a magyar koronának visszaszerezte, és Lengyelország koronáját, Kázmér király halála után (1370.) elnyervén, a bálti, fekete és ádriai tengerek közötti minden tartományoknak urává lőn. Hazánkra illik nagyságának ezen tetőzött korában, mit a magyar költőkirály így énekelt: „Künn hatalmas, benn virágzó és szabad, bizton állott sérthetetlen jog alatt.“

10. §. Á t m e n e t.

Az eddig mondottakban, a pályakérdésre viszonyuló jelen munkánk első részét, felállított rendszerünk irányzatánál fogva, befejeztük. Célunk volt ugyanis ebben előkelőleg nyomosan tárgyalni s részletesen megvitatni az anyagi jólét megalapi-

¹⁾ L. Kővári i. m. II. köt. 20, 21, és 25—28. ll.

tása s biztosítására öszmüködő tényezőket, egyszersmind eredményül felmutatni azon hatást, melyet az *Anjouk* a magyar nemzet anyagi érdekeire, mint pallérozottságának szilárd alapjára gyakoroltak. Munkánk eddigi szövedéke a mellett, hogy nemzetünk anyagi érdeköszvegét fejtegeti, berejltve (implicite) a műveltség fejleményeinek alapelemeit is magában egyesíti. Hogy ez kellő világosságban tűnjék fel előttünk, kísértünk meg az egyes szakok fővonásaiból egy szűk keretbe foglalható rajzolatot alkotni.

A nyomor és végingesség azon gyászkepe után, melyet munkánk Bevezetésében felmutattunk, beláthatta a t. olvasó, hogy a népfogyasztó s honemésztő pártzajlongások lecsillapultával, az *Anjou-ház*at miért üdvözölte boldogabb jövő reménycsillagaként a sínlődő haza, a kifáradt nemzet. Az *Anjouk* fejedelmi kitűnő tulajdonokkal jelentek meg az Árpádok királyi székén. Először Károly, utána hazánk nagy királya, Lajos, férferélylyel s nem lankadó kitartással láttak súlyos feladatuk megoldásához. Nehéz szerepkörük nem volt csekélyebb, mint egy fenekestül felforgatott nagy országot rendezni, pártokra oszlott nemzetet önmagával megbékéltetni, s kifejtett közszellem által közös érdekeinek újra megnyerni. Kormányuk éltető nap volt a majdnem végkép kimerült hazára. Honatyai gondjaik áldásharmatként jutottak el minden-hová, hogy teremtsenek s termékenyítsenek. Védzsárnyaik alatt gyorsan felüdült a mezei szorgalom. A termények sokfélesége megszaporodott. Számos új helységek támadtak. Nagyterjedelmű pusztá térföldek vétettek mívelés alá. A földészet honunkban ez időszak folytán az eddiginél nagyobb lendületet nyert, virágzásnak indult. A nyers termények elárasztották a piaczat. — Az anyagi haszon mellett ezen életnem foglalkodási körében szellemi nyeresemények is mutatkoztak. Azon kívül ugyanis, hogy a földmívelés ingatlan birtokához köti s családiasítja az embert, egyszersmind észletekre serkenti, minő eszközökkel sikeritheti munkáját s könnyithet foglalkodásán. Midőn tehát a gazdaszat okszerű gyakorlásában nélkülözhetlen segédszereknek önerejével kiállításán mesterkedik, egyúttal észtehetségeit fejleszt, ügyességét neveli s általok művelődése alapelemeinek nyilvános jeleit adja. — De más oldalról mind foglalkodásának gyümölcsei, mind használt eszközeinek nagy része a kézművesek életcéljára is irányul. A természetől a műipar veszi át a nyers termékeket, feldolgozza, s

átidomítva tetemes részét ismét a gazdaközönség birtokába juttatja. Így hát össze két tényező. Nálunk a földészet üdültével az Anjouk alatt emelkedni kezdett a kézműipar is, mint egy-
 másra kölcsönösen ható tényezők. Az iparos községek s kereskedői testületek különös pártolását élvezték az Anjouknak. Korán fölismerték ők azokban a nemzet leghasznosabb részét s törhetlen erejét. Nem is késtek tehát számos királyi kedvezményeikkel magoknak meghódítani. Bennök a hatalom fő támaszt, a haza derék polgárokat, a közélet munkás embereket nyert. Azon sokoldalú képességnél fogva, melyet a gyakorlati élet mezején kifejtettek, az Anjouk gyámkarjain oda jutottak, hogy némi részben már kormányidejük folytán, nagyobb mérvben pedig az Anjouk szereplése után, (Zsigmond király alatt) országrendi állásra érdemesítették. A főhatalom ápoló karjai közt elég alkalmuk volt nekik szellemi fejlődésnek is indulni. A műipar s kereskedéshez különben is ész kell és tudomány. Az iparos foglalkodásának sokféle fortélyai, a kereskedő világtapasztalata bizonyos fejlettségi fokozatot föltételez; s így polgárságunk, gépíes köznapí foglalkodása mellett, a benne rejlő szellemi tehetségeket is fokonkint mind jobban kifejtette, s oda vitta fel közéletbel is erkölcsi becsét, hogy a társadalom legéletrevalóbb osztályaként tekintetett. — A földészet, kézműipar s kereskedés összehatása folytán fölpezsdült a közélet. Közlekedési eszközök mind nagyobb mérvben létesítettek. Ezek s a megszapórodott vásárok útján újra megélénkült a belforgalom. E szerint a honfiak egymássalí többszörös érintkezése, a külföldi kalmároknak össze-vissza útazása hazánkban, valamint az újra ezen átvonult levantei kereskedes útján, a közvagyonosság s anyagi jólét gyarapodása mellett, a szellemi fejlődés nem csekély áldásához jutott néptünk. — Egy erős polgári rend megalkotásán kívül, másik nagy horderejű államműtete volt az Anjouknak a honi bányaipar s az erre alapított birodalmi új pénzrendszer szervezése. A kettő egyesülve megszilárdította a fejlődésnek indult földmívelést, kézimesterségeket és kereskedést. Az Anjouk jobb veretű pénzei emelték a közhitelt s ezen csatornákon oda segítették az állam gazdagságát, hogy az a nemzet vallás-erkölcsi nemesülését és szellemi műveltségét célba vett közintézeteket is sikeresen gyámolíthatta. A közadók ez időtt nem voltak elviselhetlenek. Sőt a megszapórodott kere-

setmódok érezhetőleg könnyítették azoknak rendes beszoigáltatását. E tekintetben csak az terhelhetné az Anjouk kormányát, hogy a magyar pórnépre a kapuadó mellett, a tizeddel együtt az újonnan életbeléptetett kilenczed is súlyosodott, s minden ügyesbajos dolgaira nézve az úgynevezett úriszék hatósága alá kényszerítettet. Azonban mindez csak látszatos teherként tűnik fel. Mert a felüdült kézműipar, megsaporodott vásárok, az élénkült bel- s külkereskedés, valamint a polgári rend vagyonosodása együtt véve, jótékony hatást gyakoroltak a magyar földmívelő osztály állapotjára, edzették erejét, élesztették szorgalmát, s fáradoimait kéllőleg jutalmazták. Az Anjouk atyáskodása nem engedé, hogy a köznép az úri hatalom vagy önkény szolgai eszközévé stilyedjen. Útat nyitott neki a szabad költözésre, sőt több községek a főhatalom különös kedvezményeiben is részesültek, s így a földmívelő néposztály az Anjouk szelid kormánya alatt a jólét karjain nem sokára oda emelkedett, hogy felejtetni kezdé a harci idők terhes napjait. Hogy ezen királyaink a mondottak felett hazánk földnépe íránt még több kedvezéssel nem voltak, mentheti az, hogy ök, mint az új hazában szilárdulásra törekvő hatalom, minden irányban homlokállást nem foglaltak az előjogaira oly féltékeny főnemességgel. Kezdetnek tőlök elég volt annyi is, hogy többeket a pórnépből a nemesek kiváltságos sorába emeltek, s egy erős magyar polgári rendnek alapelemeit összeállították.

A nemzet külön osztályainak anyagi jólétére irányult intézkedései a főhatalomnak csak a béke s rend alapján nyerhettek fogamatot. Mirenézve harmadik fő érdeme nálunk az Anjouháznak a hadrendszer gyökeres átalakítása s egy tekintélyes nemzeti fegyvererő szervezése, mely elegendő képeességgel bírt nem csak a belbékét megőrizni s a hontól minden fenyegető külvészélyt távol tartani, hanem a királyi ház befolyásának s a nemzet szavának Európa akkori diplomatiájában súlyt s tekintélyt szerezni. Ezen nemzeti fegyvererőket a lelkes Anjouk nem csak a magyar név és birodalom feldicsőítésére tudták eszélyesen felhasználni; hanem főleg Nagy Lajos alatt ¹⁾, a Ve-

¹⁾ „Virtus militaris Hungarorum, non alio rege, eluxit magis. Qui ut in bellum Venetum tanta incumberet constantia, non praesentis

lence ellen rendkívüli erővel folytatott hadjáratok végeztélja az is volt, hogy a nagyra nőtt szárazföldi magyar hatalom a tengert meghódítva, a haza közjávára ott is versenyre szállhasson a leg-erősebbekkel. Hogy azonban fajunk ezen céljához úgy, miként tervezve voít, el nem juthatott, oka a kedvezőtlenül alakult viszonyokban rejlik, miknek bővebb fejtegetése s oknyomozása messze vezetne bennünket a kitűzött kérdés tárgyalási folyamától.

Az eddig vázolt kised festmény híven tünteti fel azon hatást, melyet az Anjouk közel nyolcz évtizedben határozódó kormányidejökön keresztül a magyar nemzet anyagi érdekeinek kifejtésére gyakorol'ak; mi által a jólét karjain egyszersmind oda segítettett, hogy a faji nemesülés és szellemi műveltség iránt is több képességet s nagyobb hajlamot tanusíthatott. Ezt azonban részletesen tárgyalni, s a történelem vezérszövétnékénél felderíteni jelen mű másod i k r é s z é n e k komoly feladata. Itt még csak azon egyetlen megjegyzést tesszük, hogy — miként eddigi tárgyalásunk szövedékéből önként foly, — az Anjouk alatt élt s alkatólag hatott magyar, mind szorgalma s buzgó törekvése, mind pedig fokozatos előhaladása, sokoldalú képessége s kitűnő ügyessége által, távol az ázsiai kényelem hajhászatától, magát már a középkorban Europa legéletrevalóbb nemzetei egyikének bizonyította.

Lássuk most, hová fejlesztette szellemi műveltségét.

solum emolumenti attinebatur ratione, sed quod ita de his confidebat, futurum non multo post, ut qui in continenti industria militari manuque fortes, deinceps mari etiam, arteque navali in tuendis, provehendisque utilitatibus suis non inferiores fortissimis essent,“ — jegyzi meg szépen a t. Bartal, i. m. 95. l. 48. §.

VASS JÓZSEF.

OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI.

(Reuchlin műve nyomán).

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

V. Az 1820—21-ki forradalom s a rákövetkezett reactio.

Az előbbi fejezetben rajzolt viszonyokból kellőleg ki lehet magyarázni, hogy Nápoly a forradalmat ki nem kerülhette. A hol a nép önmegmentésére nagy tömegekben szövetkezik, ott a kormány többé nem ura az eseményeknek. Az alkotmány mívelt és félmívelt osztályoknak szenvedélye, életszüksége lett Nápolyban Murat biztatásai óta, s mióta a spanyol alkotmány kihirdettetett, s a király márczius 7-kén az esküt rá letette, az alkotmány utáni vágy korlátot többé nem ismert. A hadsereget kellett az ügynek megnyerni. A Murat idejéből maradt tisztekkel ez könnyen is ment, a napoleoni csatákban megszokott tettvágy és a kormánytól szenvedett mellőzés elég okot szolgáltatott ezeknek, hogy a mozgalomban résztvegyenek. Pepe a carbonarik főnöke nem ingadozott, de a legjobb alkalmat lesve késett a felkeléssel, míg végre két merész alhadnagy, Morelli és Silvati, megsokallva a várakozást, 1820-ban július 2-kán 127 altiszttel és közemberrel s néhány carbonárral Nolából Avellinoba megy: „Éljen a király és alkotmány” kiáltozások között vonul be a városba. Az öröm általános, a szomszéd tartományok szintén osztják, mindenki a legszebb

reménynyel keesegteti magát, a felkelők carbonarikkal szaporodva megindúlnak a főváros felé. A tábornokok csak tervelik a felkelők megtámadását, mert nincs kivel támadni; a katonaság a felkelőkhöz szökik. Pepe, ki ekkor Nápolyban mulatott, a miniszteriumtól meg lett volna bizva, hogy a tartományában kezdődött lázadást nyomja el, de a király a Muratféle tisztekre gyanakodva, a teljhatalmat nem írta alá. Pepe értesült e gyanakodásról, s elfogatástól tartva, a várakozó állásból kilépett s egy más tábornokkal egyesülten, egy lovas ezreddel s több század gyaloggal Montechiaroba, a lázadók főhadiszállására ment. Most már nem lehetett sokáig késni az alkotmány megadásával; július 6-kán reggel ki is lőn hirdetve egy királyi nyilatkozatban, hogy a király az általános kivánságnak engedve, alkotmányt ad, melynek alapvonásai egy hét alatt közzé fognak tétetni. A király gyöngélkedéssel mentegetőzve, hatalmát még az nap a koronaörökösré ruházta át, mint helytartóra. A szabadelvűek igen helyesen e lépést úgy magyarázták, hogy a királynak nincs más szándéka, mint adandó alkalommal visszavenni az alkotmányt, mely fíja uralkodása alatt az ő beleegyezése nélkül adatott ki. A nagy reményű koronaherceg természetesen egyetértett apjával.

De milyen legyen az alkotmány? A fölkelők a spanyol alkotmányt kívánták, bár azt egész terjedelmében senki se ismerte; a korona herceg a szicíliait ajánlotta; végre is a nép győzött s a helytartó kikiáltatta a s p a n y o l a l k o t m á n y t.

Az egész ország osztotta a nápolyiak túlradó örömét, de azért a nápolyi jellem nem tagadta meg magát, a bizalmatlanság karöltve járt az örömmel; az állami pénzeket, hogy el ne rabolják, carbonarik őrizték, a kikötőt megszállották, nehogy a király elszökjék, a hajókat leszerelték. Pepe oly követelőzőleg lépett fel mintha az egész mozgalmat ő vezette volna, s a győzelem kezeségeül a sereg feletti főparancsnokságot kérte, és meg is nyerte. A miniszteriumok muratistákkal töltettek be, kik nem voltak carbonarik, de népszerűek igenis, minthogy a király bizalmatlan volt irántuk. Az államjuntába választott tizenöt egyén között, kik a helytartóval együtt alkották a főkormányt, hasonlóan nem volt egy carbonaro se, ámbár a montechiaroi táborban jelöltettek ki. Azonban a carbonarikban is felébredt a hivatalvágy, s elkezdtek izgatni azok ellen, kiket ők magok emeltek hatalomra.

A felkelő sereg bevonult Nápolyba, ez alkalomra a helytartó's az egész udvar a carbonarik színeivel volt felékesítve; a helytartó neje nagy készletet készített háromszínű csillagokból. A király megköszönte Pepenek, hogy a nép alkotmány iránti vágyának kifejezést adott; az alatt a spanyol királynak egy bizalmas követe által megizente, hogy betegsége csak ürügy az uralkodás gondjaitól menekülni.

Julius 13-kán az öreg király az egyházban az evangéliumra tett kézzel esküdt meg az alkotmány védelmezésére. „Ha valamilyik pontját megsérti, ne tartozzanak neki engedelmeskedni“: így hangzott az esküforma, s szemeit a feszületre fordítva, mintegy önkénytelen elragadtatásban ekként folytatta: „Mindenható isten, ki korlátot nem ismerő tekintettel a lélekben és jövődőben olvasasz, ha hazudok, vagy megszegném valaha eskümet, e perczen sújts le engem a bosszú menykövével!“ A helytartó, a hercegek megesküdtek, könyekre fakadva ölelkeztek össze az agg király áldásai között, megesküdött a főváros, utána a tartományok.

De a bel és külveszély ezzel nem volt lecsillapítva. A carbonarik a hadseregben is szerepelni akarván, nem akartak engedelmeskedni a nem carbonari felsőbb tiszteknek, ezzel a hadsereg fegyelme romlott meg, mi az osztrákoknak oly könnyűvé tette a győzelmet.

Cariatti rendkívüli követ hírül hozta Bécsből, mily kellemetlen benyomást tett ott a nápolyi alkotmány. A király ígérete: alkotmányt, mely az egész Olaszország szellemét megvesztegeti, nem adni, meg volt szegve, és ha Ausztria a szerződéstől el nem áll, az összeütközés kikerülhetetlen. A miniszterium mindent megtett, hogy az ország katonai erejét kifejtse, de igyekezete hasztalan volt, az előbbeni kormány az osztrákokra vagy francziákra támaszkodva, elhanyagolt mindent, a mi a felszereléshez szükséges, annyira, hogy a beszólitott 50 ezer ember egy részét haza kelle bocsátani a főszereléshez szükséges anyagok hiánya miatt. Ehhez járult a szicíliai lázadás, mely hasonlóan nagy akadályul szolgált, hogy az ország katonai erejét nem fejthette ki kellőleg. Szicília felkelt a spanyol alkotmány ellen, de a felkelők nem elégedtek meg a szicíliai alkotmány kikiáltásával, megkezdték a vérontást a kormánytól kinevezett hivatalnokok között, majd egymás ellen

fordultak, végre a kiszabadított gályarabok társaságában a birtokos osztály kirablásával és öldöklésével fejezték be munkájukat.

Az október 1-én megnyílt parlament, Szicília ellen hozott erőszakos és központosító határozataival, s újítások utáni gyermekes kapkodásával, szintén befolyt arra, hogy az ország ügyei tévútra vezetessenek. A democraticus spanyol alkotmányt még democraticusabbá tették.

Október elején a külügyminiszter kérdést intézett az ausztriai követhoz, miért nevelték Lombardiában 40 ezer emberrel a katonaság számát? Mire feleletül nyerte: „Ausztia az 1814-ben megalapított rendnek védelmezője. A császár szilárdul el van határozva e hivatásnak megfelelni, saját és szomszédai határaitól minden oly mozgalmat távol tartani, mely a nyugalmat megzavarná, s a szerződések fentartására szükség esetében a legszigorúbb rendszabályokhoz is folyamodni.“

Most mit lehet egyebet tenni, mint minden áron egyenlíyozni Ausztia túlnyomó hatalmát. Franciaországot remélték megnyerni, ha az alkotmányt francia mintára átalakítják. A párisi követ jelentése szerint, ha a két kamarát elfogadják, a királynak jogot adnak az államtanácsot parlamenti kijelölés nélkül kinevezni, törvényjavaslatokat tenni, a parlamentet feloszlatbathatni : akkor Franciaország a hatalmasságoknál a közbenjárást elvállalja. A francia kabinet igyekezett is Oroszországot megnyerni a maga részére, tudva azt, hogy ekkor lehetetlenség lesz Ausztriának háborút indítani, a béke pedig olaszországi állását végveszélylyel fenyegeti. A miniszterek beleegyeztek a francia javaslatba, de a Metternich politika megfontolatlan szövetségesei, a túlságos radícálok, nem fogadták el a francia kívánatokat, s ezért sikerült Ausztriának Sándor czárt a maga részére vonni.

Ausztia, Porosz- és Oroszország uralkodói, minisztereikkel együtt, október végén (1820) főleg a nápolyi állapot felett tanácskozni, Troppauba gyűltek. Metternich hg. előterjesztette ezen uralkodóknak, mi nagy veszély fenyegeti a keresztyén polgárisodást, a rendet és legitimitást; minek következtében az északi hatalmak képviselői nov. 19-kén aláírtak egy jegyzőkönyvet, melyben el volt határozva, Nápolyt, ha lehet szépszerével visszatéríteni a szent szövetségbe, és ha ez nem sikerülne, erőha-

talommal szerezni vissza a királynak szabad rendelkezési jogát, s a rend megszilárdítására ausztriai sereget szállítani Nápolyba. Francia- és Angolország felszólítottak, járuljanak e szerződéshez, mit Franciaország vonakodva ugyan, de megtett, Anglia pedig 1814-ki politikájával ellenkezőleg, átlátva, hogy ez által egy új nemzetközi jog hozatik be, a nagy hatalmasságok szövetsége a kis államok és a nép szabadsága ellen, visszavonúlt.

Míg a kabinetek között az egyezkedések folytak, a congressus Laibachba költözött, hová megjelenni a nápolyi király is barátságos meghívást kapott. — A királynak a parlament engedelmével az országból távozni nem lehetvén, míg a miniszterek a követeket rábeszélni igyekeztek, hogy a királyt a szabadság és béke eszközésére engedjék elutazni, a carbonarik is megtudták a király szándékát, s elhatározták azt ellenezni. Azonban a titkos rendőrségnél alkalmazott carbonariknak sikerült elterjeszteni azt a nézetet, hogy jobb a királyt útra bocsátani, s a hatalmat a népet szerető koronaörökös kezébe helyezni. Most már a parlament is beleegyezett az utazásba, de azon föltétel alatt, hogy a király még egyszer esküdjék meg az alkotmányra, s ígérje meg, hogy a congressuson védelmezni fogja. A király megígérte s azzal december 14-kén elutazott. A koronaherczeg, ki újrolag megesküdött az alkotmányra, nem szünt meg békereményekkel ámitani a népet, hogy a hadikészületeket mindenki feleslegesnek tartsa.

A carbonarik fölkelését Olaszország más részeiben, Ausztria elővigyázati rendszabályai megakadályozták. A kitörésre legtöbb hajlam mutatkozott az Egyháziállamokban, de Turinból várakozásra intették a vezetőket. Lombardiában a társadalom s irodalom legjelesbjei állottak az összeesküvés élén. Lamberthengi gróf szökéssel menekült s mint távollevő halálra ítéltetett; ugyanekkor nehezedett Ausztria keze másokkal együtt Silvio Pellicora is, kit a vérpadon felolvasott halálos ítélet után Spielbergbe vittek, honnan csak a juliusi forradalomkor szabadult ki.

A laibachi congressuson az ausztriai és orosz császár személyesen megjelentek; a király kérte felséges szövetségeseit, hogy közöljék vele egész terjedelmében őszintén gondolataikat. A közlés így hangzott: „Ausztria nem nézheti közönynyel az eseményt, melynek következései a rendet és Olaszország békéjét felforgatással fenyegetik. Ha békés úton sikerül a rendet helyre-

állítani, örvendetes lesz, különben fegyverhez fognak nyúlni. Egyébiránt mindenesetre szükségesnek tartják egy hadsereget küldeni Nápolyba, kezességül, hogy akaratuk végre lesz hajtva, mely hadsereg a király rendelkezése alá lesz bocsátva.“

A hadsereg mindenesetre megindul, s nihelyt átszáll a Pón, Nápolytól lúsz zsoldot, s egészen ettől függ, hogy mint ellenség vagy jó barát jelenjen meg Nápolyban. A király átlátta, hogy itt az alkotmány alapján alkudozásnak helye nincs, s ebben a szellemenben tudósította a koronaherezeget, kivel ugyanakkor a hatalmasságok követei is közlötték uraik akaratát. A herceg a carbonariktól féltében kinyilatkoztatta, hogy ő az ügyet a parlament elé terjeszti s ennek határozata szerint fog cselekedni.

A parlament harczot határozott; a nép lelkesülten sietett a lobogók alá. A sereg két részre osztva, Carascosa és Pepe alatt a határszélre ment az ellenség elébe. Carascosa hamar odahagyta a nemzeti ügyet, tisztjeivel elkezdett tanácskozni az osztrákokkal kötendő szerződés iránt. A király egy kiáltványban felszólítván hadseregét, egyesüljön az osztrákokkal, a testőrség kinyilatkoztatta, hogy nem harczol az osztrákok ellen.

E közben Frimont közeledett 50,000 emberrel, a lombardiai szabadelvűek hasztalan osztogattak latin kiáltványokat a magyar legénység között. Pepe megkíséرتette az ellentállást, de serege egy rövid előőrsi csata után szétszaladt. Az osztrákok hadicseltől várva, ovatosan nyomultak elő. A nápolyi sereg vezetőit félelem szállta meg, de a nép is elvesztette bátorságát. A parlament a Florenczben mulató királyhoz egy alázatos iratot intézett, melyben menti magát, hogy nem oka a júliusi fölkelésnek. A rendőrségnél alkalmazott radicalok megkezdték a reactio szellemében működéseiket. A polgárőrség csak nagy erőfeszítéssel tudta a rendet fenntartani a visszahatási elbizottságában vérengző testőr zászlóalj ellen.

Fiquelmont tábornok marezius 20-kán egyességet kötött a herceg felhatalmazottjaival, melyben a korona jogai, a személy és vagyon biztosítottak. De az előkelőbb szabadelvűek nem bíztak a királyban s mintegy négyszázan kiköltöztek Spanyolországba vagy Amerikába. Az ausztriaiak 24-kén vonultak be a fővárosba.

A nép szokás szerint árulóknak kiáltotta vezetőit, Európa

szabadelvűi a mi gúnyt kigondolhattak, mindazt özennel szérták a gyáva nápolyi nép fejére.

Piemont se maradt hátra az összeesküvésben. A fiatal nemesség látva, hogy a harczi dicsőség ideje lejárt, a francziák példájára a képviselők vagy pairek teremében remélt nevet szerezni magának. A spanyol és nápolyi forradalom után a remény vágygyá, majd tervvé erősödött, csak hogy a Nápolylyal öszbangzás kedvéért a franczia alkotmány utáni esengést a spanyol utáni törekvéssel cserélték fel. A mivelt osztály tudta, hogy Ausztriával ezért háborúba fognak keveredni, de remélték, hogy akkor a királyságot Lombardiával meg fogják növelhetni. Károly Albert, carignanai herceg szintén osztotta e vágyat, ő a savoyai háznak mellékágából származott, s minthogy a király és Felix testvére is fiörökös nélkül voltak, Károly Albert tekintetett koronaörökösül. A most 23 éves herceg már a tűzéség nagymestere volt. A harczi és alkotmányos párt, a köztársaságiak, a carbonarik a nemzeti-monarchiai párt egyiránt bizalommal tekintett rá.

Az összesküdték megegyeztek, hogy mihelyt az osztrák sereg Középolaszországban előre nyomult, azonnal tűzzék ki a lázadás zászlóját, láta mögött rontsanak be az ausztriai birtokba, az országot lázítsák fel, és az olasz királyságot, a savoyai ház alatt egyesülve, kiáltsák ki. Carignan herceg be volt avatva a tervbe, s némelyek szerint elfogadta, mások szerint azonnal visszautasította. Utóbb a herceg beleegyezvén, a felkelés marczius 10-re el volt rendelve (marczius 7-kén töitént a nápolyiak visszavonulása). Károly Albert újabb rendeletére a felkelést elhalasztották, de a rendelet nem érkezett meg mindenüvé kellő időben.

Alessandriában két ezredes, több főtiszt, számos legénység és polgár kikiáltotta a spanyol alkotmányt, s az olasz királyság helyreállítását. A kormányzó egy hűségben megmaradt ezreddel Turiuba vonult. A felkelés hírére a Turinban mulató főnökök csapatjaikhoz siettek, és sikerült nekik a katonaság nagy részét Alessandriába vinni. Santa Rosa egy kiáltványban elmondta, hogy czéluk olasz érzelmű királyukat az osztrák befolyás alól kiszabadítani, és megakadályozni a nápolyi szabadság elnyomását. „Mi kilépünk egy pillanatra a katonai fegyelem törvényei alól, a haza kiáltó szüksége kényszerít erre, de esküszünk, hogy a királyt és tekintélyét minden nemű ellenség ellen védelmezendjük.“

A király marczius 10-kén este miniszteri tanácsot tartott, melyben Carignan herczeg engedélyek adását javallotta, de siker nélkül. Innen egy kiáltványt bocsátottak ki, melyben idegen seregek várható benyomulásával ijesztették a felkelőket, s a fegyelem alá azonnal visszatérőknek teljes bocsánatot ígérték. A felelet az lön, hogy a felkelők száma szaporodott s a turini erődbe bezárkozott katonaság a város lövetésével fenyegetőzött, ha a király az alkotmányt el nem ismeri.

A királyt már a congressus kezdetekor gyanúsította Metternich herczeg, hogy hajlandó alkotmányt adni, csak hogy engedélyt nyerjen ausztriai helyőrséget tenni valamelyik piemonti várba. E gyanúsításra Marzano követe által kinyilatkoztatta, hogy nem akar alkotmányi adni, czélja csak a közigazgatásban némi reformokat hozni be. Marzano épen ez időben érkezett vissza a hírrel, hogy az északi hatalmak határozottan ellenzik az alkotmányt. A király megkötvé érezte magát azon nyilatkozat által, hogy nem ad alkotmányt, a Szavoyai házat pedig különösen jellemzi a ragaszkodás kimondott szavához. De hívek ahhoz a gondolathoz is, hogy a körülmények szerint, ha dynastiájok vagy a haza érdeke kívánja, készek lelépni a trónról. Ezt tette most a király, lemondott a Medenában tartzkodó Felix testvére részére, s Carignan herczegre bízva a veszélyes regensséget, azonnal elutazott Nizzába. Károly Albert az új királytól utasítást kért, de a nép nem hagyott nyugtot, ismételt lövetéssel fenyegetés, csoportozás és kérés által ostromoltatva, marczius 13-kán este az erkélyről az oda tódult népnek kihirdette a spanyol alkotmányt. Kiáltványában kinyilatkoztatta, hogy a körülmények nem engedtek időt megfontolni, meddig terjed a regens joga. Ő megesküdött az alkotmányra, de senkitől sem követelte, hogy esküt tegyen rá, s ahhoz képest rendkívüli államtanácsot s ideiglenes juntát hívott össze. Santa Rosa lett a hadügyminiszter. Egy fenyegető néptüntetés távozni kényszerítette az ausztriai követet Turinból. A vezetők a hadizenést és a Lombardiába berontást sürgették, de a kormányzó herczeg csak 30,000 szabadságost szólított be zászló alá.

Felix Károly király 56 éves, a modenai vagyis a királyné pártjához tartozott, s Károly Albertnek személyes ellensége volt. Károly Albert jelentést küldött hozzá a turini eseményekről, mire az új király kinyilatkoztatta, hogy ezennel az igazgatást

átveszi, s lázadónak tekint mindenkit, a ki a felkelőkkel tart, hasonlóan azt is, ki alkotmányt vagy bár mi újítást hoz be, s megsemmisít mindent, a mi a király leköszönése után történt, és felszólítja a hű alattvalókat, álljanak ellen a lázadónak; kijelenti, hogy a szövetségesek fegyvercs erővel fognak beavatkozni. Ezen segítségért azonnal folyamodott is; az orosz czár parancsot adott ki 100,000 ember mozgóvá tételére, s 27,000 ausztriai Bubna alatt megindult a Tessin felé.

Károly Albert parancsot kapott a hűn maradt csapatok élére állani. Károly Albert új kérelemmel küldte a novarai érseket Modenába, s maga a király nyilatkozványát a tisztekkel közölve, lemondott a kormányzóságról s egy lovas ezreddel a della Torre gróftól vezényelt hű novarai sereghez ment. Itt kiáltványt adott ki, melyben elmondja, hogy a kormányzóságot csupán azért vállalta el, hogy az ország fejtelenségbe ne essék, és most példát kíván adni az új király iránti engedelmességgel. A király parancsolatára, hogy ipához menjen Toscanába, távozott Novarából is. Modenában a király nem bocsátotta maga elébe.

A királyi nyilatkozvány után a mozgalom meg volt fosztva törvényes színétől, de azért Santa Rosa nem csüggedve, egy kiáltványban mentegeti az „olasz érzelmű“ Károly Albertet, a királyt az ausztriaiak foglyának mondja, s felszólítja katonáit, törjenek be Lombardiába. A király ápril 3-kán egy új kiáltványban esküszegőknek és lázadónak nyilatkozta mindazokat, kik feltétel nélkül meg nem adják magokat, és a közembereket felszólítja tisztjeik kiadására. Erre feleletül Santa Rosa 11,600 emberrel megindul Novarra felé della Torra serege ellen, a melynek csatlakozását várta. Azonban a vár faláról ágyúk köszöntötték, a déli oldalról Bubna tünt fel 9000 ausztriaiival. S így nem volt mit tenni egyebet, mint a tulnyomó erő elől csatározva visszavonulni s felhagyni a harczzal, mire aztán della Torre Turint, az ausztriaiak Alessandriát megszállották. 1200 alkotmányos érzelmű hagyta el az országot, s szétszórva mindenütt fentartották jó hírét a piemonti vitézségnek.

A katonai fölkelés itt sem állhatott meg a kívülről keletkezett vihar előtt, s itt is eldöntő befolyása volt annak, hogy a király a mozgalom helyén kívül az ellen táborában tartózkodott. Károly Albert magaviselete sokkal határozottabb és őszintébb volt, mint

a nápolyi koronaörökösé. Már itt feltűnő az ellentét a két dynastia jelleme közt, az őszinteséget és szótartást illetőleg.

A congressus Olaszország lecsendesítése után feloszlott, egy kenetteljes nyilatkozványt hagyva maga után, melyben elmondják, hogy a felkelők mindenütt a törvény uralkodását akarták lerázni, de ez nem sikerült, mert a rossz lélekismerettől megszállva, a népek roszalása miatt kiejtették a fegyvert kezeikből, s a szövetségesek seregei mindenütt mint szabadítók fogadtatnak, stb. stb.

Az ausztriai hadseregből 15 ezer juliusig kivonult. Della Torre szerződésre lépett, hogy 1822-ki szeptemberig 12 ezer ausztriai maradjon piemonti területen, a király rendelkezése alatt, havonként 300,000 frank zsold mellett.

A congressuson a legnagyobb titokban értekeztek a piemonti örökösödés felett is. Ferencz, modenai herceg, harmadszor is meghíva Metternich által a congressusra, naplót vitt a tárgyról, mely 1848-ban oly kezekbe került, melyekbe nem volt szánva. Metternich kinyilatkoztatta neki május 8-kán, hogy ámbár a következő rend megváltoztatása a Viktor Emmanuel leánya (Ferencz neje) részére a legitimitás megsértése és háborút is vonhat maga után, mindamellett jó lesz értekezni felőle, mikép lehetne belekezdeni. Abban egyeztek meg, hogy előbb Sándor czárt nyerik meg, mire nézve szükséges Károly Albert magán- és politikai-életét s tehetségeit gyanússá tenni a czár előtt. Ha ez király lesz: Olaszországban a békét s a területi viszonyokat veszély fenyegeti. A czár készuok is nyilatkozott a következő congressuson (1822 őszén) kezét nyújtani a piemonti trónörökösödési rend megváltoztatására, ha addig bebizonyítják, hogy Albert a király ellen hűtlen volt.

Metternich hgy éles tekintetével belátta, mily veszély fenyegeti az olasz birtokot, ha Károly Albert trónra lép. Az események igazolják előrelátását; ezért nem édektelen egypár szóval megemlékezni az Károly Albert ellen elkövetett lépésekre. A florenzei francia követ udvarához irt tudósításában azt mondja, hogy az ausztriai követ leplezetlen kimondta előtte, hogy Károly Albertet elütik a tróntól s a modenai hercegnőre ruházzák a következősi jogot, vagy ha Albert 14 hónapos fiára szállítanak: a hosszú regenség alatt lesz idő majd gondolkozni a tárgyról. Irja továbbá, hogy Piemontban Carignan herceg rovására rágalmakat terjesz-

tenek, melyek különösen élénk forgalomban tartatnak ott, hol ausztriai ügynökök léteznek. Végre figyelmezteti Franciaországot, hogy Ausztria törekvésének végcélja, befolyást szerezni az eddig függetlenül maradt olasz államban, Franciaországnak pedig érdekében van azon uralkodó függetlensége, ki Olaszország kulcsát bírja s kinek háza tizennyolczszor volt szövetségese Franciaországnak.

A veronai congressuson 1822 ben Toscana követe erőlyesen lépett fel Károly Albert mellett, Francia- és Oroszország közeltek egymáshoz Ausztria ellen, s Sándor czár védelme alá fogadta Károly Albert jogát. Ausztriának a jövő év közepéig ki kellett vonni csapatait Piemontból, s újból eredménytelen maradt Ausztria kísérlete, nem bírta az olasz szövetséget felállítani; Róma, Piemont és Toscana egyhangulag elleneztek.

Az Károly Albert elleni eselszövés számai még 1823-ba is benyúlnak, midőn a francia követ nyilatkozatára, hogy ha a herceg az örökösödésből kizáratik, francia sereg fog az Alpokon megjelenni, úgy látszik, Metternich herceg felhagyott Károly Albertre vonatkozó terveivel.

Ez idő közben Károly Albert azon feltétel alatt, hogy Bécsbe ne kelljen mennie, az elutazásba beleegyezett, s miután oka lehetett arra is, hogy Ficquelmont ajánlatát, az ausztriai seregbe lépést illetőleg, el nem fogadta, oly körülmények közé jutott, hogy csaknem kényszerítve volt 1823-ban mint önkényes a spanyol alkotmányosok ellen vezetett francia hadakban vívni, míg a spanyolok közt sok menekült piemonti tiszt harczott. Ez által XVIII. Lajos oly buzgó pártolója lett, hogy segítségével a következő évi februárban Turinba visszatérhetett.

A katonai forradalom után 1830-ig szomorú idő következett. Kemény büntetések, rendszabályok, börtön, száműzés elszibbasztották a közszellemet. Idegen katonaság, a reactio és egyház szervezkedése, s legfőlebb anyagi érdekek előmozdítása képezék e kor politikai bölcsességét. Vessünk egy tekintet a nyomorra, melyet a két forradalom felett győzelmes reactio a legtisztesebb és miveltebb családokra árasztott.

Felix Károly, trónra léptekor, elöregedett, közönyös epicureus volt, ki mint mondani szokta: Bécsben tartja hadseregét, s egész kényelemmel támaszkodott az ausztriai szuronyokra. Pártfogolta a jézsuitakat, de népét nagyobb mértékben vetette alá, mint magát. Midőn haza ment volna Piemontba, az általa kinevezett bizottság lázadásért és árulásért 178, nagy részint távol levő egyént ítélte el, még pedig 73-at halálra és birtokvesztésre. A halálos ítélet két tisztet hajtatott végre, 220 tisztet és igen sok hivatalnokot állásuktól fosztottak meg.

Lombardiában a kormány rá akadt az összeesküvés szálaira, a nyomozást Bolzá-ra bízta, kit eléggé jellemez vég hagyományának azon pontja, melyben nejének rendeli, hogy ne állítson neki sírkövet, mert tudta, mily utálatra és gyűlölségre érdemes. A törvényszék, melyben a rendőrség játszotta a főszerepet, huszonegyet ítél halálra. A császár súlyos börtönre változtatta az ítéletet. Mintegy 60 összeesküvő menekült, kiknek jóságaik koboztatnak el.

A hercezségekben is felkutatták az összeesküvőket. Modenában egy e célra alakult törvény 47 vádlott, többnyire előkelő ember felett mondott ítéletet. Halálos ítéletet csak egy tanáron hajtottak végre, ki állását az ifjúság elesébitására használta fel. Boszúból viszont a modenai rendőrfőnököt szűrték le. Parmában a nemesség, előkelő tisztek és birtokosok közül sokan több évi fogságra ítéltettek, mely ítéletet Mária Luiza majd száműzésre változtatott.

Nápoly, mint más alkalommal, úgy most is a legszabadabb tétel szolgált a dühöngő reactionnak. A haza térő király Florenczben találkozott az 1816-ban száműzött emlékezetes rendőrminiszterrel, Canosa herceggel. Ez tudta, hogy lelkéből szól a királynak, midőn azt ajánlja, hogy minden 1793 óta elkövetett politikai vétet meg kell büntetni, s az 1815-ki amnestiát vissza kell huzni. A büntetést a legelső néposztályon kezdték, majd több ezer ember nevét hozták forgalomba, mint a kikre fogság vár, hogy ijedtségben szökjenek el az országból. A rémülés általános volt, mert ugyan ki nem compromittálta magát július óta. Számos carbonari főnök feladással kereste és biztosította magának büntetlenségét, az inquisitio merészebb lett, mindenfelé alakította ítélőszékeit, és nem volt nap, melyen a harang új meg új áldozat kivégzését

ne jelentette volna. Egy történetíró 800-ra teszi azok számát, kik 1822-ben szabadelvűségökért életükkel lakoltak. Valamennyi közt legkegyetlenebb bánásmódban részesültek a tisztek, kik katonáikat a lázadókhoz Montechiaroba vezényelték. A vádlottak a kínzás és ocsmány börtön után oly nyomorútan néztek ki, hogy egy bíró e szavakra fakadt: „Kérдем az elnöktől és államügyésztől, hogy bírák vagyunk-e itt vagy hóhérok?”

Az üldözés a könyvekre is kiterjedt. A francia katechismust, melyben a haza védelmezése a polgári köteleességek közé van számítva, Rousseau és Voltaire műveivel együtt közhelyen égették meg, mindenki igyekezett az ily veszedelmes könyvektől menekülni.

A király 1821-ben július 1-én feloszlatta hadseregét, csak a testőrség és a kiszemelt zsandárságot tartotta meg. Míg saját hadserege tiszteit állásuktól s kenyeröktől fosztotta meg, az idegeneket elhalmozta tisztelettel és ajándékkal, pl. az ausztriai főtábornok 220,000 ducatit kapott ajándékban. A polgárőrség felcszlattatott, de a jézsuiták tábora a fensőbb tanintézetek jókarba helyezésére újra behozatott. A Rotschildtól kölcsönözött 16 millió ducati az idegen seregbe s rossz gazdálkodás mellett hamar elkelt, s új költsönt Rotschild csak azon esetre ígért, ha az 1820-ban mellőzött Medici lesz pénzügyminiszter. Ez Canosa kilépését tette feltételül, a királynak engednie kellett, s Canosa gazdag nyugdíj huzva, mint száműzött élt Genuában, teljes megvettetésben. Medici meghálálta Rotschildnak a miniszteri állomást, a megkötött költsönt az állam 5 százalékkal kamatozta, Rotschild pedig 100 helyett először csak 56-ot, másodszor 71-et adott, úgy hogy az állam pénztárba 32,800,000 ducati helyett csak 20,888,000 folyt be.

A jó gazdálkodás épen oly jó politikai rendszerrel járt karöltve. Az északi hatalmak még 1820-ban tanácsolták a királynak, környezze magát a „legbölcsebb, legbecsületesebb” emberekkel. Ferdinand meg is fogadta a jó tanácsot s 1821-ben májusban egy szervező juntát hívott egybe, melynek tagjai közt ott volt az 1799-ből rémitően emlékezetes Ruffo bíbornok is, mint becsületes ember.

Sziciliában a reactio nem volt annyira véres, mint Nápolyban, de e kevés is elég volt, hogy a rákövetkezett rendezéssel együtt újra feléleszsze a sziciliaiak idegenkedését és különszaka-

dási vágyát. De úgy Nápolyhoz volt csatolva, mint Nápoly Ausztriához. Szicília nem birt lánczaitól menekülni, Nápoly népe is átlátta, hogy minden szabadabb mozgás a parlamenti élet felé, hadizenet az osztrák kormánynak. Mind a mellett az összeesküvések, ha nem is a régi terjedelemben, de mindig megújultak. Ezért a király nem bocsáthatta el az ausztriai sereget, ámbár négy új svájcz ezred alakítása elhatározott, az ausztriaiak 1827-ig maradtak az országban. A svájcz ezredek mindenikének fölszerelése 1,792,000, évi költsége 566,000 ducati került; az idegen seregekre fordított pénz összege 157,000 ducati, melyet természetesen csak ismételt kölcsönnel lehetett fedezni.

Ferdinánd 1825. január 4-kén meghalván, Ferencz lépett helyébe. A megvesztegetés jellemzi hat évig tartó uralkodását; törvény, becsület, hivatal áruba voltak bocsátva. Ezen kereskedést a királynénak egy komornája, s a király komornyikja üzték, ettől vette hirszerint Carobreso 30 ezer ducatin a pénzügyminiszterséget. Ily körülmények közt a nép közönyösebb lett a közügyek iránt, a gondolkozó fők kétségbeestek. A sereg elhanyagoltatása miatt önérzetében alásülyedt. Ha igaz, a mit némelyek állítanak, hogy a nápolyi örök megszólították az idegent „egy kis alamizsnáért,” ennek Ferencz idejében kellett történni; valódi pajtásai a pápai katonáknak, kik tüvös időben az örökláson szenes fazekat tartanak kezükben! A koronaörökös kérésére, hogy új ruhát csináltasson katonáinak, Ferencz azt adta feleletül: „Akár hogy felöltöztetted őket, mégis el fognak szaladni.” A többek között két különösen emlékezetes tette maradt fen Ferencz királynak, az egyik Mattheis megkegyelmezése, a másik Bosco város lerombolása:

Mattheis államtitkárságra vágyván, bűnben keresett érdemet, s Calabriában szívesen vett titkos feladásokat, melyekkel végre teljhatalmat eszközölt az ottani összeesküvők üldözésére. Hét vádlottat s mint egy 40 tanút, tömlöczözés, korbácsolás, láncz, kéz- és nyakszorítók által kényszerített nyilatkozatokra. Egy katonai törvényszék hármat halálra ítél. A halálos ítéletek végrehajtása után hangos panasz emelkedett a törvénytelen nyomozás ellen. Medici a kínzás és a pörfolyam meghamisítása miatt törvényszék elé állíttatta Mattheist, melynek fele halálra ítélte, de az elnök a törvényszék másik részével szavazott, melynek ítélete csak tízévi

számúzésről szólt. A király engedve a reactionariusok kérésének, „hogy a szabadelvűek ne örvendjenek egy hű ember elítélése felett“ az ítélet alól feloldozta s a további keresetet felfüggeszteni rendelte.

Franziaországban szabadszellemű miniszterium alakulván, a carbonarik új remény fejében ismét szövetségzni kezdettek. 1828-ban egy jelentés, hogy „minden készen van,“ a rendőrség kezébe került, mely rögtön meg is kezdé a befogatásokat. Del Carretto teljhatalommal Salerno tartományba küldetett, melynek hírére a résztvevők szétszaladtak. A felkelőket Bosco város szíves fogadtatásban részesíté, ezért Del Carretto, halomra lövette a várost s jeléül annak, hogy újra felépíteni nem szabad, helyére egy akasztófát emeltetett. Egy katonai törvényszék 34-et ítélt halálra s 58-at fogságra.

Sokat lehetne még, de alig szükséges valamit felhozni e rémuralom tetteiből a végett, hogy kimagyarázható legyen e nép erkölcsi sülyedésének oka, s az olaszok elkeseredése ez uralkodás ellenében.

Romában a VII. Pius helyébe következett 63 éves XII-dik Leonak, fiatal tevékenységet kölcsönözött buzgósága. A papságnak polgári ügyekben bíraskodása visszaálltattott, minden tanoda és egyetem felügyelésök alá adatott, s a latin nyelv még a törvényszékeknél is újra gyakorlatba hozatott.

Érdemeit lehet betudni a törekvést, melyet kifejtett az Egyháziállam pénzügyeinek rendezésében s a közbátorság előmozdításában, habár ezt a rablóknak fizetett nyugdíjakkal eszközölték is. A carbonarik ellen, kiknek fegyvere által egy év alatt körülbelől 30 hivatalnok esett el, szigorú eljárást rendelt. Rivarola bibornok 1824-ben májusban teljhatalommal küldetett ki az északi tartományokba, s már augusztus 31-kén 508 egyén felett mondott ítéletet. Halállal senkit se büntetett, de igen sok tekintélyes embert ítélt örökös vagy sokévig tartó fogságra. 386-ot rendőri felügyelet alá helyezett, kiknek nem volt szabad lakhelyöket elhagyniok s minden 14 nap jelenteniök kellett magokat a rendőrségnél. Az elítéltek közt volt 74 hivatalnok, 30 nemes, 62 orvos, ügyvéd, író, ez utóbbiak a leggyanúsabbaknak tartattak.

Leo halála után 1829 marczius 31-kén Castiglione, Ausztria jelöltje, választott pápának. VIII. Pius, Leo tevékenysége után

mindent szabad menetére hagyván, hamar megnyerte a nép kegyét, de épen oly hamar el is vesztette, miután az ausztriai érzelmű Albani bibornok lett államtitkára és a sanfedisták elkezdtek erőszakoskodni az adriai tartományokban.

VI. Olaszország 1830—46-ig, alant-állás, a nemzeti felébredés kezdete.

A juliusi forradalom, a pápának, a nápolyi és piemonti királynak csakhamar rá következő halála reményt nyújtott, hogy Olaszország részére új korszak kezdődik. A legatiókban lakó szabadelvűek élénk közlekedésbe jöttek száműzött honfitársaikkal. Pepe Calabriába készült berontani, s azon esetre ha az alkotmányosság győz, megígérte Fülöp Lajosnak, hogy leányát a koronaörökös veendi nőül. De már őszfelé tartozkodóbb lett a király ígéreteivel, azonban elegendő reményt nyújtott azzal is, hogy kimondta a b e n e m a v a t k o z á s elvét.

VIII-dik Pius 1830. nov. 30-kán halt meg. Az összeesküdtek most el akarták foglalni a bankot és az angyalvárat, és szándékuk volt Jerome vestfáli király fiát Roma vagy ha lehet egész Olaszország királyává kiáltani ki. Azonkívül, hogy a rendőrség elfogatásokkal elejét vette a felkelésnek, a juliusi napok után a Bonaparte név varázsa se volt nagyon csábító.

Az olasz menekültek bizottmánya Parmában, Modenában és az egyházi államokban február 5-re határozta a felkelést. Azonban Modenában 3-kán néhány gyanus egyént elfogtak, mire Menotti az összeesküdteket a következő éjszakára összehívta. Tizenöt összeesküdött és negyven felfogadott meg is jelent Menotti házában, melyet a herceg azonnal ostrom alá is vett. Kemény ellenállás és a ház ágyúztatása után mindnyájan megadták magukat. A herceg a reggioi kormányzót az eseményről két sorral értesítve, így végzi értesítését: „Küldjétek hozzám Ferenczet, a hóhért.” Az esemény híre Bolognában redkívüli izgatottságot szült, melynek vége az lett, hogy az új pápa XVI-dik Gergely megválasztása után hat nappal február 8-kán kinyilatkoztatták, hogy: „a pápának Bologna és a tartomány feletti világi uralkodása tényleg és örök időre megszűnt.”

A bolognai eseményekről villámgyorsasággal értesültek a

a Legatiok és Márkák, s végrehajták ugyanazt, könnyen, mintha az nem is forradalom hanem egy nemzeti ünnep megülvése lett volna. XVI-dik Gergely, koronázása napján febr. 6-kán értesült a Bolognában történteokról, de azt oly jelentéktelennek hitte, hogy a hívek közt támasztott ellenforradalommal elnyomni remélte. De felhívására Umbria a pápa elleni fölkeléssel felelt, katonái már előbb a forradalomhoz szegődtek.

A nevezett tartományok követei már febr. 25-kén összegyűltek Bolognában, s kimondták, hogy ezennel felszabadulván a pápa világi hatalma alól, s egy államba és egy kormány alatt egyesülnek. Ideiglenes kormány alakult, melyet a törvényhozással is megbíztak, hogy a képviselők hazájokban működhessenek. A nyugtalan carbonarik másokat akartak kormányra emelni, de a kívülről fenyegető veszélyek miatt a felkelők közt a szakadás nem érhetett meg.

Az olasz fölkelések jobbára azért maradnak siker nélkül, mert nincs elég idejük magukat szervezni, főleg a két hercegségben, melyek Ausztria torkában fekszenek.

Parmában a katonaságot könnyűszerrel fegyverezték le, de Maria Luizától nem tudtak engedélyeket eszközölni, miután ő állandóan Ausztriának tett ígéreteire hivatkozott, febr. 14-kén Piacenzába utazott, s onnan fenyegetéssel, adóelengedéssel nehezítette az ideiglenes kormány működését.

Modenát IV. Ferencz már febr. 5-kén elhagyta, s zászlóaljával az ausztriai birtokba vonult. A honfiak kinyilatkoztatván, hogy népét elhagyta, egy ügyvédet dictatorrá tettek s három consult rendeltek mellé. Eugennek egy régi tábornoka, most nyugalmazott ausztriai tábornagy, Zuchi, állott két még csak papíron levő ezred élére.

De az olaszokon az emberiség jogaira hivatkozás nem segített. Ausztria kérdést intézett Párisba a be nem avatkozás elvének magyarázatát illetőleg; feleletül ezt nyerte: a háború lehetséges, mihelyt Ausztria Modenát elfoglalja; valószínű, mihelyt az egyházi államokba bemegy, s bizonyos, ha Piemont ellen indul. Ausztria a feleletet Párisból meg se várva, kész volt kockáztatni egy francia háborút. IV. Ferencz marczius 2-án hű zászlóaljával, mely 6000 ausztriaiinak szolgált előcsapatul, viszatért országába; egy új modenai zászlóalj 30 halottat veszített ellenében; 9-kén

vonult be Ferencz fővárosába. Zuchi nyolczszáz emberével Bolognába menekült, hol a benemavatkozás kedvéért lefegyverezték. A francia követ meggátolta, hogy a nápolyi király nem adhatott el néhány ezer fegyvert a pápának; a papság egy része a tartományokban hasonlóan akadályozta az ellenforradalom kitörését. Így végre is a pápának nem volt más menekülése, mint Ausztria segélyeért folyamodni.

Bentheim altábornagy marczius 6-kán Ferrarában helyre is állította a pápai tekintélyt. Erre a Legatio minden harczképes emberét összehívták, s a modenaiakat újra felfegyverezték. Azonban az ausztriaiak nagy erővel előnyomulván, az Anconába vonult ideiglenes kormány látva, hogy Franciaország a be nem avatkozás elvéért sikra nem száll, általános amnestia ígérese után, Benvenuti bibornok legatus kezébe tette le a hatalmat. A főbbek az amnestiában nem bízva, hajókra szálltak. Egy ily hajót az ausztriai czirkálók elfogtak s rajta Zuchit, ki mint szökevény halálra ítéltetett, hanem 20 évi Munkácson töltendő várfogsággal megkegyelmeztetett. A francia követ tiltakozott az ausztriaiaknak az egyházi államba nyomulása ellen, „mi által a sz. szék függetlensége megsemmisítettik.” Franciaország ki is eszközölte, hogy Anconából kivonultak. Sept. 30-kán a francia kamarának jelentette a miniszter, hogy 1524 olasz él Franciaországban, kik az államtól segélyt kapnak.

A pápa april 5-kén egy nyilatkozatot bocsátott ki, melyben az ausztriaiakat „a választott seregnek” nevezi, „melyet isten az egyházfertőztető lázadók elveteműtségének legyőzésével bízott meg.” A Benvenuto által kötött szerződés, jelesen az amnestia, érvénytelen. Nyomozó bizottmányok állíttattak, mely előtt az illetőknek igazolni kell magukat. Halállal senkit se büntettek.

Az ausztriai beavatkozás alkalmat nyújtott Fülöp Lajosnak reformok sürgetésével tenni népszerűvé a francia nevet. A nagyhatalmak római követei e tárgyban tanácskozást tartva, 1831 május 21-kén a sz. székhöz egy emlékiratot adtak be, melyben javasolják, hogy nemcsak a tartományokban, de a fővárosban is reformokat kell behozni, s a világiakat a magasabb közigazgatási és törvénykezési hivatalokban is részesíteni kell. A pápa el is rendelte a reformtervek készítését, de se ő maga, se a bibornokok nagy része nem volt hajlandó oly reformokra, melyek a papi

uralkodásban változást eszközölnek, „mert a miről az ember önként lemond, azt nem veheti vissza.“

A francia követ sürgetőleg követelte az ausztriaiaknak teljes kivonulását, s hogy a béke náluk nélkül is fenálljon, reformot és amnestiát. A sz. szék megígérte, hogy beleegyezik az ausztriaiak kivonulásába, ha Franciaország hivatalosan közzé teszi, hogy új nyugtalanságok esetére beleegyezik az ausztriaiak visszajövetelére. Franciaország ebbe nem akart beleegyezni, azonban utóbb késznek mutatkozott a kívánt nyilatkozat megtételére, de csak azon esetre, ha előbb törvénykezési és közigazgatási reformok hirdettetnek ki, egyébiránt Párisban július 24-kén nyílnak meg a kamarák s ha az ausztriaiak addig el nem vonulnak, a francziák Civita-Vecchiát vagy Anconát megszállják. Ily föllépéssel szemben nem lehetett általános ígéretek mellett maradni; Bernetti amnestiát hirdetett, 38 vezető kivételével, lemondott a vagyon elkobzásáról, „de a reformokat illetőleg a szent atya nem engedhet külső nyomásnak. Ő mindenkinél jobban tudja, mivel tartozik népének.“

A Legatiókból alig vonultak ki az ausztriaiak, már mindenfelé alakult a polgárőrség. A mérsékelt szabadelvűek a pápától a követek emlékirata elveinek elfogadását kérték, feleletül öt ezer fegyelmetlen pápai katona indult a legatiókba, s a felkelőket szétverve olyformán kezdett a rabláshoz és kihágásokhoz, hogy a teljhatalmú bibornok-legatus szükségesnek látta az ausztriaiak visszahívását. Radeczky azonnal engedett a kérésnek, s 12 zászlóalj gyalogot, hat század lovas és négy tüteget indított Bolognának.

A francziák is teljesítették fenyegetésöket. Anconát 1500 emberrel elfoglalták. Az ausztriai seregtől borított helyeken a rend helyreállott, Ancona körül pedig a legnagyobb izgatottság uralkodott, mozgó hadtesteket alakítottak, majd népgyűlést tartva, elhatározták jó törvényeket s azoknak biztosítékot követelni. Most már szót emelt a pápa, a gyűlés eszközlőit istenkáromlóknak, templomfertőztetőknek nyilatkoztatta, s a francziáknak Anconából távozását kívánta. E kívánság következtében kénytelenek voltak a francziák a szabadelvűeket kiűzni Anconából, mire aztán a sz. szék átvette a rendőri és polgári igazgatást.

A pápai kormány a reactionarius sanfedista szövetséget szervezte ismét a szabadelvűekkel szemben. Juniusban kezdve, szeptemberben már 30,000 volt együtt, mind a legalsóbb nép sөpre-

déke, „kész vagyonát és vérét áldozni az egyházért és annak fejéért,” s a kik nem türik, hogy a sz. szék reformokat hozzon be. Valódiilag ezek nem voltak egyebek, mint kémek, a rendőrséget kezelték, vérengsztek, nem a haza és szabadság, hanem állítólag az egyház nevében. Bérlok és cselédek, általuk támogatva, fölkeltek uraik ellen.

A pápai kormány gyengesége miatt az összeírást nem hozhatva be, két ezred svájci zsoldost fogadott fel, mely nagyon terhelte az állam pénztárát. Az egyetemek bezárattak, a ki nem fogott fegyvert, a kisebb városokban folytathatta tanulmányait; a mivelt fiatalság nagy része, s a legtöbb vagyonos és mivelt világi ki volt zárva a köz hivatalokból; a felosztatott városi tanácsokba, tudatlan, vagyontalan, szolgalelkű egyéneket neveztek ki. Ausztria eleinte igyekezett a követek emlékiratának ismételt támogatására egyesíteni a nagyhatalmakat, de utóbb a pápa hajthatatlan lévén, „az osztrák kormánynak lélek-ismerete nem engedte meg többet kívánni, mint a már adott engedélyek végrehajtását.” Anglia visszahívta követét, mert „nincs reménye, hogy a jöügynek szolgálatot tehessen, miután 14 hónap alatt az emlékiratnak egy pontja sem hajtatott végre.”

Bernetti bibornok államtitkárt, ki a szabadszelleműek ellen alakított sanfedisták és svájcziai segítségével remélte a pápai széket Ausztria befolyása alól kiszabadítani, az Ausztriához hajló Lambruschini váltotta fel. Ámbár az új államtitkár a reactio pártjának egyik legkitünőbb tagjául ismertetett, a személyváltozáshoz némelyek reményeket kötöttek. A legatiókban meg is szüntette a kivételes állapotot, de csak azért, hogy a világiak kezéből kivett hatalmat a papságra ruházza. A politikai foglyok szabadon bocsáttatása elrendeltetett, de csak azon feltétel alatt, ha kiköltöznek Brasiliába, mely engedélyt az egész életre bezártak közül is kevesen fogadták el.

IV. Ferencz, modenai herczegségébe visszahelyezésekor kinyilatkoztatta, „hogy mint uralkodónak szent kötelessége a lázadók megbüntetése.” És e kötelességben hiven is eljár, százanként íteltettek börtönre, s százakat kötöttek in effigie a bitófára, Menotti, a herczegnek nagyravágyó politikájában egykor bizalmas embere, valóban is az akasztófa által némíttatott el örökre. A törvényszékeknek meg volt tiltva bárkit is hercegi megkegyelme-

zésre ajánlaní. Jellemzésül alig kell többet mondani, mint megemlíteni 1832 április 18-ki rendeletét, melyben egyebek között ez áll: „oly esetekben, midőn titkos feladások, s bármely tanuskodás által, egy vétek erkölcsileg bebizonyítható, elegendő (a törvényes eljárás mellőzésével) rendőri úton ítéletet mondani a bűnösre, mely büntetés a legtöbb esetben száműzéssel legyen összekapcsolva.“ Mert Ferencznek kedvencz eszméje volt kiűzni az embereket a modenai paradicsomból, a mi egyszersmind jószágkibárással járt.

Mária Luiza az osztrákoknak Pármába vonulása után, a közönséges törvényszékekre bizta a nyomozást, s ezt is néhány hónap múlva megszüntette, s csak 21 vezető ítéletet el arra hogy engedély nélkül vissza nem térhet.

Toscánában, hol 1824 óta az apja nyomdokait követő II. Leopold uralkodott, a forradalom nem talált gyűanyagot. Néhány fiatal ember a színházban felkiáltással akarta a herczeget alkotmányadásra bírni; de midőn a herczeg megjelent, senkinek sem volt bátorsága felkiáltani; Ancona megszállásakor hasztalan szólították fel a népet, hogy az olasz egységért s Valevszkinék olasz királyságra emelése mellett keljen fel, senki sem hallgatott a felhívásra. Oly türelmes kormány alatt, mely befogadta az 1820-ki nápolyi forradalom következtében menekült Poeriot, Troyat, Borellit, Collettat, Pepet, csak nagy mesterkedéssel lehetett volna ingerültséget kelteni.

Nápolyban, az 1830 nov. 8-kán meghalt I. Ferenczet, 21 éves fia II. Ferdinánd követte a trónon. Nincs miért jellemezzük, tettei majd eléggé meg fogják ismertetni. Trónra léptekor nem ígért rendszerváltozást. A miniszterek újakkal felcserélése nem jelentett egyebet, csak azt, hogy a kényuralom megmarad, csupán alkalmazása lesz más. Például egy rendelettel szelidítette a politikai foglyokra mért büntetéseket, az örökös fogságot leszállította tizeennyolcz évre. 1831-ben nevenapján szabad visszatérést engedett az 1820-ban száműzötteknek, de tökéletes amnestiát soha sem adott.

Fülöp Lajos tanácsára, hogy alkotmányt adjon, azt felelte, „hogy szerződések által azokhoz van kötve, kik a szerencsétlenség napjaiban családjának segítségére jöttek, nem közeledhetik Franciaországhoz a nélkül, hogy uralkodása alapelveit (az isten ke-

gyelméből származott absolutismust) halomra ne döntse, s a jacobinusok politikájának karjaiba ne vesse magát. A Bourbonok vének és épen azért nevetségesek lesznek, ha az új dynastiák példányai után akarják magokat alakítani; mi egy úton fogunk járni a Habsburgokkal; ha a szerencse elárul bennünket, mi legalább nem áruljuk el magunkat.“

Ausztriának is visszautasította az olasz szövetségre való felhívását, de ugyanakkor megígérte, hogy hű marad Ausztria politikájához.

Ily független politikához pénz és hadsereg kellett; az elsőt igyekezett rendezni, a másikat, ha nem is dicséretes elemekből, tekintélyes számra emelni. A vidéki városokban az őrseget a rendőrség alatt álló sanfedisták képezték. Ezen és a nyolcezer zsandáron kívül a hadsereg létszáma béke idejére 36,000, háborus időre 64,000-re volt számítva, melyben Szicília illetéke többnyire toborzott fegyenczekből telt ki. A király a hadseregnek hizelegve, gyakran keveredett pajtásként a legénység közé.

Ferdinánd 1832-ben Viktor Emmánuel, leköszönt piemonti király, leányát vette nőül. Ez összeköttetésben sokan az olasz fejedelmeknek Ausztria elleni szövetségét remélték látni. De e remény nem tartott sokáig, a királyné Ferenczet, az 1860-ki fölkelés által elűzött királyt szülve, meghalt; midőn aztán Ferdinánd a piemonti házzal kötött viszonyát félbeszakítva, egy Habsburgi hercegnőt, Károly főherczeg leányát, Mária Thereziát vette nőül.

Ferdinándnak Szicíliában első kormányi tette volt a zsarnok helytartót visszahívni. Egy kiáltványban megígérte, hogy „az atyja és nagyatyja által ejtett sebeket begyógyítja,“ mire utóbb azt mondták a szicíliaiak, hogy „épen azért húzza le ingeiket is, hogy könnyebben gyógyíthasson.“ Az új helytartó, a király öcsese, Leopold szirakúzi gróf, annyira megtudta nyerni a sziget lakói kedvét, hogy a király elszakadástól s öcsese királylyá kikiáltásától tartva, ezt visszahívatta. Nem volt célja szeretetté hanem erőssé tenni a kormányt; a szicíliaiak megérezték a bekövetkezett zordobb időt, s a fellobbant gyűlölet csak alkalmat várt a kitörésre.

Piemontra a juliusi forradalom nem maradt hatás nélkül, egy alkotmányos összeesküvést fedeztek fel, melybe sok tiszt, ügyvéd és Bofferio a költő, utóbb a baloldal vezére, bele voltak elegyedve. Metternich¹ hg. rögtön felajánlotta az ausztriai segéd-

csapatokat, de Felix király nem fogadta el, sőt fenyegetődött, hogy ha az osztrákok benyomulnak, ő azonnal behívja a francziákat. E közben 1831. febr. 12-kén az ausztriai koronaörökös, Ferdinánd, nőül vette Viktor Emmánuel leányát. Apr. 27-kén Felixben kihalt a Savoyai ház fiága, s a trónra most Károly Albert következett, 33 éves korában, cselszövények, üldözések és rágalmak által korán megérlevé, s a minden lépésére ügyelő kémek által zárkozottságra szoktatva.

Majus hónapban néhány rendelete jelent meg, ezek közül említendő az, mely a lopásérti halálos büntetést, a kerékbe törést s birtokkobzást eltörlötte. Egy másik rendeletével törvényjavaslatokat készítő és pénzügyben véleményező államtanácsot állított fel. A pénzügybe czélja volt oly „rendet, takarékossgot, becsületességet és szigort hozni be, hogy képesek legyünk nagy dolgokra vállalkozni s egyszersmind a nép terhén könnyíteni.“ Uralkodása kezdetekor az államadósság 80 millió livres volt, a rögtöni felszerelésre szükségelt 25 milliót, száz helyett kilenczvennel, alatt valói néhány nap alatt aláírták. Az ezután felvett kölcsön oly bizalomban részesült, hogy a turini Barbaroux ház az 5-ös kamatra keresett 27 milliót, száz helyett 112 $\frac{1}{2}$ -el fizette.

Károly Albert feladataúl tette: (Naplója 1839-ből) „oly sereget szervezni, mely képes lesz dicsősséggel fentartani a nemzeti becsületet és függetlenséget,“ ezért a 75 millió évi jövedelemből 27 milliót a hadseregére fordított. A gyalogság két évig tett rendes szolgálatot, ekkor nyolcz évre szabadságot kapott, és ennek elteltével hat évig a tartalékban szolgált. Károly Albert csak lassan haladhatott reformjaival a külviszonyokban, az őt környező reactionarius papi párt s gyanakvó bizalmatlansága, mely saját tettei ellen is felébredt benne, nem engedték meg a biztos haladást. Ausztria a juliusi forradalom által Oroszországot ismét a maga politikájába vonván, nyomatékkal nyilatkoztathatta ki Károly Albertnek, hogy Európa és Olaszország nyugalma kockáztatja, ha politikai változásokat hoz be, s az 1821-ki menekülteknek amnesztiát ad. Károly Albert engedett, s kénytelen engedékenysége tartott 1840-ig, midőn a felmerült egyiptomi kérdésnél Ausztria állása Francziaországgal szemben válságos lőn. Ekkor Ausztria igyekezett Piemontot a maga részére vonni, Károly Albert pedig 10 ezer szabadságost beszólítva kinyilatkoztatta, hogy fegyverzett

semlegességben akar maradni. Az 1842-ben tartott nagy hadgyakorlat, melyben a hadsereg jelessége kitűnt, egyszersmind demonstratio volt arra nézve, hogy a gyámságot megunta. Ezen gyámságot a papi reactionarius párt, Ausztria, és az ez által megnyert rendőrség gyakorolták felette. Az ezek által támasztott kellemetlen állapotot még kellemetlenebbé tették a radicalok összeesküvései, annyira, hogy Károly Albert Aumale herczegnek a következő szavakban írta meg helyzetét: „én a carbonarik töre és a jézsuiták csokoládéja közt állok.“

Mazzini 1831-ben nyílt levélben szólította fel a királyt, hogy Olaszországot az idegen uralom alól szabadítsa fel, de csak hamar azután egy összeesküvésbeni részvét miatt külföldre menekült. Innen biztos helyről szötte ez idő óta összeesküvés-i terveit, annyira, hogy már 1833-ban a „fiatal Olaszország“ felső és közép Olaszországban a kitörésre készen állt. De az összeesküvés fölfedeztetett, a rendőrség többeket befogott, kik közül 67-et súlyos börtönre, 12-öt halálra ítéltek. A száműzöttek köz volt egy kereskedőhajó kapitánya, a nizzai Garibaldi József is. Az elítélésekért a királyra boszus Mazzini a következő év februárjában Svájczból 350-emberrel betört Piemontba, kikiáltotta az olasz köztársaságot, de követője nem akadván kénytelen volt visszavonulni. Így hányatott Károly Albert az előhaladás és reactio között, s így szolgált közvetve Mazzini eszközül Ausztria terveinek.

Lombardiában, ámbár az összeesküvés magvai bőkezűleg szórattak el, de nagy veszély nélkül, a fiatalság, mely a Metternich rendszere iránti gyűlölség miatt a hivatalviseléstől tartózkodott, nem bírt elég jelemmel, hogy e tétlenségben alá ne süllyedjen, az összeesküvés színleges hazafiúi tevékenységet akart elárulni, de erő és elszántság hiányzottak a feladathoz. A lelkesülést, az elragadtatást a primadonnák vették igénybe. Prati, velenzei költő a hazafiúi érzelmek mellett a balett-tánczosnők kecséiről sem feledkezett meg dalaiban. De e nyomorú képek közt tiszteletteljesen emelkedik ki sok lombárdi, jelesen milanói nő alakja, kik az általuk alapított ovódákban személyesen ápolták a kisdedeket. Belgioso herczegnő számos követőre talált, kik mint ő: hónapokon át maguk voltak birtokaikon az ápolónők. Így őrizték meg e nők a legszomorúbb időkben is nemük szentségét, nem ok nélkül keresett a rendőrség feláldozásukban politikai célokat.

A „fiatal Olaszország“ a félszigeten 1835-ben kiütött cholera-rát örömmel fogadta, mint a mely az izgatásra alkalmat szolgáltatott. Rómában, hogy a nép meg ne rémüljön, semmi rendszabályhoz sem nyúltak a cholera ellen, két hét múlva hivatalosan tagadták létezését; augusztusban, midőn naponként 35 choleras halt meg, hála istenitiszteletet tartottak a betegség megszűnéseért; s utóbb midőn a halálozás naponként 94-re emelkedett, az utasoknak bizonyítványt adtak, hogy Romában isten kegyelméből még nem fordult elő choleraeset. E fogással nem sikerült a népet mindenütt tévutra vezetni, s a betegség következtében a kitörések itt-ott nem is maradtak el.

A betegség legmérgesebben dühöngött Sziciliában, s a felélesztett politikai szenvedélyekkel együtt a legmélyebb nyomokat hagyta maga után. Palermóban július 3—13-ig naponként 1000 ember halt meg. A halottakat sok helyütt az utcán vagy házakban temetetlen hagyták. Méreg, gyilkosság! kiáltotta a nép. A miveltek is ebben a hiedelemben voltak; csoda-e ha a nép közt akadtak olyanok, kik elmesélték, hogy látták Ferdinandot Palermóban a mint éjjel kísérte a halottas kocsikat s panaszkodott, hogy a tisztviselők áthágták rendeleteit, ő nem akarta a várost épen oly nagyon kipusztítani. E szavakban ki van mondva, hogy a szicíliaiak miként vélekednek a Bourbonokról, s egyszersmind világos az is, hogy ily hangulat mellett a lázadás s a Nápolytól elszakadás kikiáltása el nem maradhatott. De a fellázadt nép a betegség miatt egymással keveset érintkezve erőt nem fejthetett ki, és így könnyű martaléka lett a teljhatalommal küldött Del Carretto rendőrminiszternek. Ez úgy végezte munkáját mint tőle várni lehetett, a 750 fogoly közül 123-at halállal büntetett, ámbar a vezérek mind megmenekültek. Szicília most az összpontosítás előtt jobban meghajolt, politikailag s közigazgatásilag végkép beleolvasztatott Nápolyba.

Ez esemény után két ízben, 1838-ban és 1841-ben, látogatta meg Ferdinánd a szigetet, mely látogatással bátorságot tanúsított ugyan, de egy leverő tapasztalást is szerzett. Messinában szobrát, melynek fülei be voltak dugva, fenyegetődző néptömeg állta körül; Palermóba, mint egy kriptába, siri csendben vonult be.

Nápolyban sem szűnt meg javításaival, az ő módja szerint. Uralkodása kezdetekor föltette magában, hogy maga fog kormá-

nyozni, s hogy a miniszterek meg ne csalják, tárcza nélküli miniszterei is voltak, kik hatalomra vágyva, szüntelen cselt szöttek a valódi miniszterek ellen. Ezen kívül Del Caretto állt mellette, utóbb felette rendőrháddal, s adott ki gyakran oly rendeleteket, melyek ellenkeztek a miniszteri tanács határozataival, melyekre olykor a király gyóntatója is befolyással volt. Ilyen volt a király önuralkodása, de minthogy a kormány tetteiért senki sem volt felelős, a gyűlölség leginkább a királyra és dynastiára esett.

Alatta a szaporodó koldulás ellen öt nagy dologházat építtetett, melyek közül a fővárosi negyvenezer egyénre volt számítva. A börtönök borzasztóak, s főleg az élelmezés bennök, valamint a kórházakban is, egészségrontó, a család mindenütt leszedte a tejfelt, a szegénység és betegség menhelyei legbiztosabb menhelyei lettek a csalóknak is. A népnövelés teljesen elhanyagoltatott, a kiseddóvó-intézeteket a rendőrség gyanús szemmel nézte.

Az egész udvar Nápolyban szokatlan erkölcsös fedhetetlen életet élt, hanem itt is az álszenteskedés túlságáig kellett menni. A sok közül elég csak azt megemlíteni, hogy a király maga szabta meg a ballettánczosnók szoknyája hosszát. Goldberg énekesnő, hogy rövid karu ruhájáért be ne fogják, kénytelen volt az ausztriai követ udvarába menekülni. S a jezsuiták, kezökbe kapták minden városban a gymnasiumi oktatást. Loyola Ignácot a nápolyi sereg tábornagyanak tették, egész fizetéssel, melyet a jezsuiták gyóntató háza huzott. A könyvkereskedést a nagy vám és a véget nem érő kutatás tönkre tették. Az író az előleges vizsgálat által a fogság ellen nem volt biztosítva. Miként bántak az idegen lapokkal, mutatja az, hogy az augsburgi Allgemeine Zeitung vitelbére naponként egy forintra rugott.

A Mazzini által szított lázadás 1844-ben két ízben, marcziusban és juniusbau tűzte ki zászlaját, de a népnek nem volt bátorsága azt követni, s néhány halálítélettel és bebörtönözéssel az egész lázadás hamar véget ért.

Az egyházi állam, kivált az Ádria felőli része, kényelmes tanyául szolgált az izgatásnak, melyben köztársaságiak, monarchicusok, szomszéd- és távollevő hatalmak, egyiránt résztvettek. Ausztriának itt nagy pártja volt a nemesek között, és az ausztriaiak pártfogoltjaikat, még a szabadelvűeket is, nyíltan védelmezték a papikormány ellenében. A toscanaiak a papi gazdálkodást

követendő pénzügyi bukás után remélték a Legatiokat megszerezhetni. A nápolyi hivatalos lap 1843-ban egyik számában azt írta, hogy a királyság népei szaporodása által hivatva van egy nagy birodalomra növekedni. A sz. széknél általánosan el volt terjedve a hiedelem, hogy az orosz czár, vejét a leuchtenbergi herceget, közép Olaszország királyává akarja tenni, miért a gyanakodó kormány felhatalmazottjai által addig alkudozott a leuchtenbergi herczeggel, mígnem ennek birtokait a Márkákban értékökön felül megvásárolta. Ily sok oldalról ostromolták a sz. széket.

Ily nyomasztó légkörben a lázítás talált anyagot, de az összefüggés nélküli felkelések nem eredményeztek egyebet, mint-hogy néhányat a vérpadra vittek, s igen sokat gályarabságra. Mazzini minden ügyessége mellett soha sem tudott összevágó fölkelést előidézni. Az absolut kormányok mind szorosabban csatlakoztak s menekültek az osztrák kormány védelme alá, mely fizetett kémei által a fiatal Olaszország terveiről rendszeren értesült, és minden kormány a béke fentartását óhajtvá, kezet nyújtott Ausztriának; Angliában a miniszter felnyitatta Mazzini leveleit.

A sok sikertelen forradalmi kísérlet és csalódás után végre a higgadtabb honfiak tevékenysége az anyagi érdekek ápolása s irodalmi úton a nemzeti érzelem felébresztése körül öszpontosult. Piemont megkezdte a kereskedelmi szerződések kötését, miben nem sokára Nápoly is követte. Nápolyban 1840-ben egy francia társulat megkezdte a gázvilágítást. Vaspálya-tervek készültek, az egyik nemzeti érdekből Ausztriát kizárta volna a hálózatból, a másik Palmerston tanácsára a tyrrheni tenger hosszában, Piemonton át, s a német Rajna vidéken vonult volna végig, az indiai posta szállítására szolgálva. De Ausztria meg tudta e pályák létesülését akadályozni; a nápolyiak pedig csak magokra nem merészkedtek pénzeiket nagy vállalatban kockáztatni, mert nem voltak biztosak a kényuralom ellenében: ha nincsenek velők szövetkezve idegenek, kik szükség esetében erős és igazságos kormányra támaszkodhatnak a vállalat ügyében. Piemontban viszont, hol a magánjog politikai intézmények által biztosítva van, az anyagi érdekek nemzeti politikai irányban gyors fejlődésnek indultak. A gazdasági egyletek nem szorítkoztak kizárólag gazdasági ügyekre, ezeknek kebelébe a fiatal Olaszország is be tudta magát fészkelni. A Bonaparte Károly musignanói herczeg felhívására alakult ter-

mészet vizsgálói gyűlések is hasonló szellemtől voltak áthatva, s csak miután a félsziget minden nagyobb városában (Rómát kivéve) s végre Nápolyban tartottak ülést, csak akkor kezdtek észrevenni, hogy a statisztikai és philantropiai osztályok, az állapotok és visszaélések felfedezése által, politikai jelentőségre emelkedtek.

Az irodalom ez időben két jelentékeny művel gazdagodott, Gioberti és Balbo műveivel. Egy futó pillanatot kell vetnünk ezekre, mert egy új korszak alapítói voltak.

Az 1831-diki mozgalmak következtében Piemontból menekült Gioberti 1843-ban adta ki „*Primato morale e civile degl' Italiani*” című művét. Ez a közöny és kétségbeesés közt hánynakó olasz szellemre, melynek nyugpontra volt szüksége, roppant befolyást gyakorolt. Az inkább nemzeti, mint szabad szellemű Gioberti látnokként jelenik meg az alásülyedt Olaszország előtt, elmondja neki, hogy nincs oka kétségbeesni, miután Istentől minden nemzet felett kegyelve, középpontja volt az emberiségnek, elemei most is megvannak, melyekkel e hivatását teljesítheti, csak túlságos szerénysége s bizalmatlansága akadályozzák, hogy felismerje gazdagságát s nagy tetteket hajtson végre. Olaszország független, csak hogy függetlenségét keresse a vallás egységében. A pápaság az olasz egység középpontja. A pápa nélkül és a pápa ellen semmi sem lehetséges, vele minden. Gioberti nyelvének határozottsága és szingazdagsága csábító volt, örömet feledtek a történelmet és valóságot, az élénk benyomás alatt ki vizsgálta volna, hogy a pompás színvegyület hibás rajzot fedez. A radicalok csoportosan tódultak vissza az egyházakba, s versenyeztek a papokkal a Megváltó dicséretében. De utóbb, midőn a jézsuitakat vádolja, hogy a pápaság nemzeti és erkölcsi álláspontját megvesztegették, akkor meghasonlott a papság Gioberti fölötti véleményében, és ámbár a népeknek azt tanácsolja, hogy ne tulajdonítsanak oly nagy becsot az alkotmányos kormánynak, inkább gyűljenek fejedelmek körül, hogy ezek Ausztria kirekesztésével egy nemzeti szövetséget kössenek, mégis a „*Primatot*” mindentűt eltiltották, Piemontban is csak korlátolva engedték meg.

Balbó gróf műve a „*Primato*” által előidézve, kiegészítője, gyakorlati alkalmazása volt ennek. Balbo „*Olaszország reményei*”-ben a valóság földén jár. Ő előre látja, hogy Törökország

feloszlása Olaszországban kedvező területi változást idéz elő, mert Ausztria keletfelé fog nyomatni. De úgymond, e nagyszerű eseményre férfiasan kell készülni; azonban a természetellenes egységi törekvéssel fel kell hagyni; s az erkölcsi aléltságból kibontakozva szigorúan kell a családi és más erények mellett a testi erőt is gyakorolni. Piemontot, mely a nevezett tulajdonokban a leggyakorlottabb, Olaszország fegyverének mondja, czél előtte az Ausztriától menekülés. Balbo valamennyi olasz dynastia elismerését kívánja, de ezek közt legrégibb, leghazafiasabb, szerinte a Savoyai ház. Az alkotmányt a jog és polgári élet egyedüli kezességének tartja. A „Primato“ hatása rendkívüli volt az igaz, de Balbo „Olaszország reményeit“ minden olasznak szentségkép kell asztalán tartania. Ez megnemesítette, s bensőbbekké tette a családi kötelekeket, a szellem erősebb, röpülésében bátrabb lett, egy czél állt előtte, mely útját kijelölte.

Farini az ezen könyvek által előidézett változást e szavakkal jellemzi : „Az összeesküvésekben már keveseknek volt bizalma, de szokásból és kétségbeesésből nem hagytak fel velök. Hiányzott a politikai lélekismeret, hit, a lehetséges eszközök és czélok kiszámítása. Azon iratok bebizonyíták, hogy az ember szabadszellemű lehet és a mellett vallásos, a hazát szeretheti és javára működhetik a nélkül, hogy a jogosság örök törvényeit megsértené, a nélkül, hogy örökös veszélyek közt libegjen, hite lehet a jóban, a nélkül hogy rosztat tenne, hibeti Olaszország újjászületését, a nélkül, hogy a józan észtagtagadva, e helyett a véletlent kellene vezérül választania.

Gioberti és Balbo egyházias felfogása, az olasz radicalismusnak a nemzetiségre átfordulása : Károly Albertre mély benyomást tett. Ámbár még most is késlekedett rendszer változásba kezdeni, egy gyakorlati kérdésnél kitünt, hogy Ausztriával szemben többé nem oly aggódó, és hogy függetlenségre vágyik. Egy 1751-diki, Ausztriával kötött szerződésnél fogva Piemont csak bizonyos mennyiségű sőt bocsáthatott át Tessinbe. Piemont e szerződést erönkivülinek tekintette. Ez alkalmat szolgáltatott Metternich herczegnek, ki a fölkelt nemzeti reményekre még ingerültebb volt mint a mazzinistákra, egy visszatörési kísérletre az által, hogy a vámot a Milanóban nagy mennyiségben fogyasztott piemonti borokra 1846 aprilis 1-én kezdve megkettőztette. Mind-

két fél igyekezett a közvéleményt magának megnyerni; Ausztriát vádolták, hogy a királyt bortermesztő tartományai által akarja visszalépésre kényszeríteni. De ezek készeknek nyilatkoztak az állam becsületéért még nagyobb áldozatot is hozni. A nyugodt Turin oly izgatott lett, hogy a király maga sem kerülte ki a demonstrációkat. De már májusban ezt írja: „Történjék bármi, engem készen talál az Isten akarata; sőt valódi jótétemény volna szívemnek, ha nemzeti függetlenségünket megtámadnák; akkor fogják meglátni, mire vagyok én képes.” Elszánt jegyzékeken kívül Károly Albert egy Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződéssel, és az angol szabadkereskedelmi eszméknek nyújtott engedélyekkel felelt. Károly Albertnek az ausztriai követ Buol-Schauenstein gróffal 1846 zajos értekezletei voltak, kölcsönösen gyanúsították egymást a legatiók utáni kacsingatással és Olaszország lázításával. De minthogy Károly Albert kimondta, hogy: „inkább engedi a bőrét lehuzatni, mint bármit is tenni becsülete ellen,” Metternich a borvám ügyében jónak látta engedni, azonban meg nem állhatta, hogy egy újabb jegyzékben leczkét ne tartson a királynak az alkotmány és rendeletek közti különbségről.

A Gioberti által ébresztett remények, t. i. Olaszország egysege a pápa főnöksége alatt, a sz. szék és az egyházi állam állapota miatt úgy látszik nem teljesülhetnek.

A legatiókban a gyűlölség és kétségbeesés leigázták az értelmet, sokan örvendettek a bebörtönöztetésnek, mely ellenségeik rosz bánása ellen fedezte. A mint festő és költő már akkor ismeretes Massimo d’Azeglio vissza tudta a mívelt osztályt tartoztatni a kétségbeesett kísérletektől. De a tömeg nem várt, nem hitt, s az 1845-dik év felkelési kísérletekben, halálos ítéletekben, bebörtönözés- vagy gályára küldésben még gazdagabb a többi éveknél.

Ezen események anyagot nyújtottak a Piemontba menekült d’Azegliónak „Casi di Romagna” megírására. Ebben méltányolja ugyan az összeesküvők bátorságát, de kimutatja, mily esztelenséget követnek el a haza ellen, midőn mindnyájoknak csak egy czélt, az idegenektől megszabadulást, kellene szemelőtt tartaniok. Azonban a sz. széknek is megmondja, hogy a hiba nagy része őt terheli. Ily hibáztatás természetesen nem volt inyére a pápai kormánynak; ezt se a Gioberti által ígért fényes jövő, se a Galeotti

irata, melyben az egyházi állam reformját lehetségesnek tartja : meg nem zavarták ; ítélőszékei folytatták az elítéléseket, és a sanfedisták kínoztak mindenkit, csak úgy mint azelőtt. Csuda-e, ha volt olyan, ki mint Capponi, a pápai kormány reformálását lehetetlennek tartotta.

VII. — XVI. Gergely halála, IX-dik Pius 1848-ig.

XVI. Gergely 1846-ban június 1-én halt meg, 16 évi uralkodása után, elhagyatva még Gaetano Moronitól is, ki előbb borbély, majd komornyikja, nemesített kegyence volt. A rosz világ nyelve szerint e póról felemelt ember oly viszonyban állt az agg papifejedelemmel, hogy még a bibornokok is jönnek látták udvarolni neki. A római nép sokáig bizonytalanságban tartatva a pápa halála felől, de értesülve a Moroni hálátlanságáról s hogy a haldokló termeiben órákon át csak a zsoldos svájci ör léptei viszhangoztak : boszankodásában azt a hirt költötte, hogy a pápát éhen hagyták veszni ; mi ha talán nem is igaz, de tanúsítja, hogy a római nép mire tartá képesnek azokat, kik felette uralkodtak.

Az egyházi államnak XVI. Gergely halálakor állapotát az utóbb annyit emlegetett Farini következőleg írja le : „A szabadelvűek alig fékezhetők gyűlöletüket és bosszúvágyukat ; a sanfedisták (a reactionariusok szövetsége) többségben voltak s túlságoskodtak buta merényleteik által. A mérsékletnek nevezett szabadelvűek oly szándékkal voltak, hogy a rosz kormányt törvényes ellenállással, a sajtóval, és szilárdsággal győzzék le ; a papi párt becsületesebb, okosabb része elismerte a reform szükségét.

A hazai katonaság kevés, fegyelmetlen, roszul fizetett és használhatatlan ; az idegen katonaság jó és helyét megálló, a mi katonáinktól irigyelt, a néptől gyűlölt, s a kincstárnak nagy teher volt. A kereskedés szegény, ipar majd semmi ; a csempészet rendezett és erősebb, mint a pénzügyi felvigyázat. A rendőrség önkényes s a szabadelvűek irányában boszantó, de a városok és faluk nincsenek biztosságban a rablóbandák miatt. Statistikának hire sincs, valamennyi iroda a legnagyobb zavarban. E mellett terhes adók és roszul felosztva, csaknem kizárólag a földbirtokra voltak vetve. A nép jólléte növekedését akadályozták a rosz

polgári és gazdasági törvények, a vaspályák építésének megakasztása, s a nagy birtokok mozgékonytalansága. E mellett hiányzottak a törvénykönyvek, nem volt törvény előtti egyenlőség, sok szabadalom, a törvénykezés bonyolult, lassú, drága s kétséges. Államadósság 37—38 millio scudi 5%-al kamatozva, az évenkénti deficit legalább egy millió, s a köz vagyonról senki sem számol. Az oktatás és nevelés minden tekintetben hiányos még a vallásban is; sok héjj kevés mag. Ellenszenv, vagy közöny a polgárisodás eszközei iránt, nagyon szigorú álszentelkedő censura a saját és külföldi folyóiratok és könyvek ellen. A művelt ifjak elől a becsület és tevékenység nélküli s idegen zsoldosoktól bemocskolt katonai pálya elzárva, szintűgy a diplomácia a papság kizáró szabadalma, valamint a politikai, közigazgatási pálya, minthogy egyedül a papság juthatott magasabb állásra és kintüntetésre. Ezenkívül ezer meg ezer polgár állt a megjegyzettek sorában, mely által minden tisztességgel és nyereséggel járó hivatalból ki volt zárva; sok, igen sok család volt, melyet 1831 óta politikai okok miatt a kormány vagy a sanfedisták üldözöbe vettek; a száműzöttek, s a politikai foglyok száma meghaladta a 2000-et. A katonai bizottmányok állandó működésben.

A római főnemesség, hercegek, a pápaság iránt tisztelettel eltevék, de nem barátai a papi osztálynak, maguk is tevéketlenek, tudomány és erény által nem kitűnők. A tartományi nemességgel ellenséges vagy közönyös a pápai kormány iránt; a tartománybeli összeesküvésekben sok a nemes.

Romában a polgárság egy része vagyona és állása által független, s ez a kormányhoz nem ragaszkodik; a bibornokok pártfogoltjai és szolgáinak száma nagy; sokan tizérkednek a visszaélésekkel, sok a rosnyelvű, a lágy tömeg buja, lomha, rabszolgai ura ellenében, de lélek, hit és bátorság nélkül. A kézműves és alsó néposztály a pápához talán mint egyházfőhöz ragaszkodó, kevésbé a hercegekhez, a kormányhoz épen nem, s büszke a római névre, szilaj és veszekedő. A vidéki polgárság a szabad szellemű társulatba keveredett, s merész a támadásokban. A falusi nép csendes, tiszteletteljes a vallás feje és a papiosztály iránt, boszús a sok fizetés miatt.

Az alsó papság mind a fővárosban mind a tartományokban egyszerű, meglehetősen műveletlen, zúgolódó a Rómábani vissza-

élések és a rossz kormány ellen, s kevés kivétellel nem erkölestelen és nem vakbuzgó; a többnyire idegenekből álló városi papság, mely hatalomban és fényben él vagy élni remél, csalfa, álnok és a körülmények szerint összeesküvésre és zavargásokra hajlandó.

Röviden, a kormány nem volt erős az alattvalók szeretete és a közvélemény által.

Ez egy mérsékelt államférfiú rajza, de így is elég sötét, s eléggé megmagyarázza, miért titkolóztak a pápa haldoklásával, s miért siettek oly nagyon az új egyházfő megválasztásával. Az interregnum, mely a fővárosban csak a nyelveket oldja meg, a tartományokban lázadásra bátorít, ezért küldték a Legatiókba az 1831-diki események megelőzésére Savelli főpapot, kit kegyetlen-ségének, telhetetlenségének híre előzött meg.

A bibornokok június 13-kán hozzá fogtak a választáshoz. A mérsékelt szabadelvű világiak Gizzi bibornokot ohajtották pápának, kiről Azeglio dicsérettel szól, és a ki legatiójában nem engedte meg a kivételes törvényszék alakulását. De a bibornokok előtt épen ezért igen szabadelvű volt s egyetlen egy szavazatot sem kapott. Tagadó tulajdonok gyakran jobb ajánlatul szolgálnak a választóknál; az imolai jóindulatu püspökről, Mastai Ferrettiről senki sem tudott semmi rosszat, és e mellett emberséges, kegyes embernek s a reform barátjának mondták. A jun. 16-ki választásban a szó többség rá esett a nép által ohajtott Gizzi mellőzésével. Mastai pártja, hogy választottja iránt a népet kedvező véleményre hangolja, elhíresztelte, hogy Ausztria tiltakozott a választás ellen, s az is jó benyomást tett, hogy e választás által Lambruchini genuai pártja megbukott.

Hogy a győzelmes bibornokok Mastaitól sokat vártak, mutatja az, hogy pápának igen ifjan, 54 éves korában választották. Romában kevesen ismerték, de a közvélemény már az első napok alatt reményeket kötött nevéhez. Megtudták, hogy mint faenzai püspök nem elegyedett a szabadelvűek üldözésébe s az udvari cselszövényekbe, hanem Rómában mulatása alatt egyedül püspöksége s a rábízott árvaház ügyeivel foglalkozott, és a mit sokan legérdekesebbnek tartottak: egy testvére 1831-óta száműzésben van. Mondják, hogy püspök korában nagy benyomást tett rá egy közönséges polgár azon megjegyzése, hogy egymás mellett fekvő papi és világi kezelés alatt álló birtokot meg lehet ismerni

arról, hogy amaz elhanyagolt, ez jó rendben van. A radicalok utóbb másféle híreket terjesztettek felőle, névszerint, hogy Mastai, mint érsek, egy fiatal embertől amnestia ígérese mellett akarta kicsikarni a vallomást, hogy Napoleon Lajos is részes összeesküvéseikben.

A gyors választás a Legatiókban és Márkáknban nem hagyott időt a tetteleges tüntetésekre. A sanfedisták Gergely betegsége hírére történyeket kezdtek készíteni, és egy vezetőjük a pápa halála hírét jelentve, így írt egyik bizalmas emberének: „Ezek az ostoba szabadelvűek nagyon örvendenek, de mi készen állunk, hogy egy jó leczkét adjunk nekik.”

Azonban a tartományokban most a mérséklett szabadelvűek voltak a közhangulat vezetői, s ezek egy jó törvénykönyvig, a tartományi tanácsosok visszaállításaig, s végre az amnestiáig terjesztették vágyaikat.

Nem kerülte ki a figyelmet, hogy az első ünnepélyes kihallgatáson Pius Rossinak, — ki az 1815-ki nemzeti mozgalmakban részvéte miatt a Legatiokat odahagyni kénytelenítettett, s utóbb mint tudós és államférfi nevet szerzett magának s most mint Fülöp Lajos követe állt a pápa előtt, — Rossinak, mondom, kezet nyújtott. A pápa személyisége annyira megnyerő volt, hogy Roma és a tartományok felett mint egy ártatlan összeesküvéskép terjedt el: kevéssel megelégedni s őt szeretet nyilatkozatokkal megnyerni.

Az amnestia kérdésének megoldása, mely az egész országot izgatottságban tartotta, volt az általa kinevezett bizottmány első feladata. A különböző foku amnestiákat ajánló véleményekkel szemben Pius elhatározta magát teljes amnestiát adni minden politikai vétségért. Julius 16-án hirdették ki Rómában e határozatot. A nép elragadtatását, örömét leírni alig lehet, az útezőkon csoportozók testvérként ölelték egymást át, s ezerek tódultak a Quirinal palota köré s ott térdelve kérték a sz. atya áldását. Ezen kibékülési tény sokat visszavezetett az egyház kebelébe egészen Gioberti szellemében; a templomokban ismét szaporodott az imádkozók vagy hálaadók száma.

Ezen összhangzatot is volt mi megzavarja; míg Guizot az amnestiát egészen helyeselte, Metternich azt helytelennek találta; a régi rendszer hivatalnokai igyekeztek megrontani a szabadszelleműek örömét, a sanfedisták vezetői, a választás érvénytelenségéről és a pápa hitetlenségéről híreket terjesztettek szét.

A túlcsapongó képzelődés némelyekbe félelmet, másokba reményt öntött; Gizzi mint államtitkár törekedett mindkettőt kellő mértékre lehangolni. De mit lehetett oly hangulattal tenni, mint a római, mely túláradó reményeiben hízlegessé aljasult, hiszen Fülöp Lajos is fia és Rossi által üdvözöltette a pápát: „egy nagy pápaság kezdeténél,” s az utazók és külföldi hírlapok tömjéneztek a dolgok megváltozott rendének. Egy olvasó-terem vagy óvoda kinyitását mint csudát kürtölték mindenfelé, hirnévének öregbítésére azt is kitalálták, hogy szándéka Olaszországot az osztrák uralomtól megszabadítani. A közvélemény kielégítést talált abban is, hogy a gyűlölt legatusokat népszerűekkel cserélték fel, s a törvényhozó bizottmányba köztisztvisztelethez álló világiak vétettek fel. Kevesen vették észre, hogy a Gergely által kinevezett reactionariusok helyeiken maradtak, s hogy a kormányzásban a világiak az összetartó papsággal szemben befolyásra nem vergődhetnek. De az ily megjegyzésekre a megújuló színjátéki jelenetek miatt alig is lett volna idő, midőn a pápával eddig barátságban nem élő szultán követte, „minthogy ő szentsége magasztos tetteinek híre a világot betöltötte,” Romába jött üdvözölni a pápát s megigérni a törökországi katolikusok védelmezését, s a protestansok dicsérő szavaiból ezeknek a kath. egyházba visszatérését lehele remélni; ilyenkor a római nép mikép gondolhatott volna a maga ügyére. Az „egyesült vallás és szabadság” reményének táplálékot nyújtott Ventura atya (most Napoleon udvari papja). O’Connel hallotti ünnepélyén Romában mondott beszédében Ventura így szólt a szentszékről: „A kényuraság pogány elem, a szabadság keresztényi; ha az európai kormányok, mint örökösei a régi barbarfőnököknek, az ő vallással ellenkező kényuraságuk mellett maradnak: a papság kénytelen lesz a democratiához fordulni, ő ezen vadoncz szerény matrónát megáldja, és ennek így szóland: uralkodjál! — és ez uralkodni fog.” Természetesen sokan azt hitték, hogy e szavakban Pius titkos gondolatai vannak kimondva.

A kényuralkodásról a legmérsékletesebb szabadelvű s népszerű kormányzásra mindenütt kényes az átmenet, de mint Metternich ismételve megjegyzé, kétszeresen kényes ez a pápai kormánynál, melynek ígéreteiben senki sem bizik, s a mely viszont nem tud hinni a világiaknak. Ezért meglehetősen hű Rossi jelentése, melyet az uralkodás első évének végén Fülöp Lajosnak

tett : „Még eddig semmit se tettek ; még nincs egyéb ígéreteknél, terveknél, bizottmányoknál, melyek nem dolgoznak ; ezért nem csuda, ha az ország elkezd bizalmatlankodni és nyugtalankodni. Nem vádolják a pápát kétszínűséggel, de gyanakodnak gyengeségére.“ Farini pedig azt mondja : „A régi kormány, az újtól tényleg elítélve szétmállott, a nélkül, hogy az új saját területén alapot rakott volna ; ez a kölcsönből tengődött, melyet a szabadelvűek jó véleménye előlegezett neki ; ezért a kormány működése bátor-talan, tétovázó volt, a népé ellenben merész. Ezeknek mindig fegyelmetlen kormányuk volt, de a fegyelmetlenség elnyomására mindig volt elegendő anyagi erő ; most ezen rendszer felbomlott, de a fegyelmetlenség megmaradt, kormányzók és kormányzottak a véletlen hatalmába estek.“ A régi rendszer hivatalnokai és eszközei igyekeztek most múltjokat bizelgéssel, hanyagsággal, s a régi rendőrség romlottságának elbeszélésével feledtetni.

Ily átmeneti korszakban a nyugodt és józau sajtó könnyitén az átalakulást, mit átlátva, az eddigi kemény, önkényes censurát szelidebbel cserélték fel. Gizzi, ámbár a censurát világiak kezébe adta, sajtó-törvényeivel nem nyert oly köszönetet, mint az állam-tanács (*consulta di stato*) szervezetével, melybe a legatusoktól és delegatusoktól kijelölt bárom egyén közül a kormány választotta ki a tanácsosokat. Ezen tanácsnak legalább két évig kellett volna Rómában laknia, s tanácsadásával a kormányt a közigazgatási és muunicipalis ügyek rendezésében segíteni. Junius 14-kén egy miniszteri tanácsot állítottak össze, melylyel Metternich is meg volt elégedve. Benne volt a bíbornokságra emelt Antonetti is, ki Gergely alatt Viterboban keményen bánt a politikai gyanús személyekkel, s most az idő szelleméhez simulva erélyével és éleslátásával — e Piusnál hiányzó tulajdonokkal — hasznossá tudta magát tenni az állami vagyon kezelése körül.

A pápa uralkodásának első évnapján a nép nagy ünnepi menetet rendezett a Quirinalig, hol ismét a pápa áldását kérte ki, de e menet, melyben minden városrész saját vezetője, dobosa és zászlója alatt állott, s katonai rendben vonult el, sokak előtt demonstrációnak vagy ünnepi forradalomnak látszott. Azonban a Legatiókban az izgatottság fenyegető alakban mutatkozott, véres összetütközések és politikai orgyilkosságok napirenden voltak. Metternich hg nyugtalankodva várta a felszólítást, hogy készen

álló csapatait a pápai birtokba küldje. A sanfedista főnökök, régi hatalmukat nem feledhetve, egymást biztatták s a népet fenyegették az osztrákok nemsokára várható benyomulásával. Csoda-e, ha ez öszhangzó kívánságok és érdekek mindenkitől úgy tekintettek, mint előjelei a közel kitörésnek, melyben a zsandárok és régi rendőri személyzet is a nemzeti érdekek ellen fog pártra kelni.

Ezért a polgárőrség felállítását mind hangosabban kezdték követelni. Rómában az előkelőbbek követséget küldtek a pápához, melynek elnöke Borghese herceg, a béke biztosítására nemzetőrséget, államtanácsot, önkormányzást (municipalitást), s a pápa környezetéből a reactionariusok eltávolítását kérte. A pápa mindezt megígérte, s július 5-kén Rómában a polgárőrség felállítása megengedtetett. Gizzi ugyanakkor a tartományi elnököknek meghagyta, hogy hasonló követelésekbe csak ott egyezzenek bele, hol az eziránti követelés hangosan nyilatkozik; két nappal később az államtitkárságot letette.

Az államtitkárság és miniszterelnökségre Ferretti bibornok lőn meghíva, ki érezve, mily keveset ért a politikához, testvéreit, Pétert, egy becsületes értelmes és 1831-ben compromittált szabadelvűt, és Kristófot, a képzett katonát vette maga mellé.

Rómában az amnestia évünnepére készülődések között hírefutott a sanfedista összeesküvés közel kitörésének, mely a pápát fogsággal, a szabadelvűeket legyilkolással fenyegeti. Julius 14-kén az összeesküvés főnökeinek neveit falragaszokon lehete olvasni; a nép dühében boszút kiáltott, a fegyverre szólított polgárőrség megkezdte a gyanúsok elleni vadászatot. Ventura atya sokat megmentett a nép dühétől, de ez csak akkor csilapúlt le, midőn az államtitkár 17-kén a szintén gyanús kormányzót (Governatore), letette, s a polgárőrség laktanyáit meglátogatva, e fontos szavakat mondta: mutassuk meg Európának, hogy magunk is el tudjuk végezni saját ügyünket!

A Markákban is leölték a sanfedista főnököket. Most már valahára lefegyverezték az egész csöcselék testületet, és július 30-kán a nemzetőrséget az egész egyházi államba törvényesen bevitték, s a só árát leszállították.

Semmi sem látszott a sanfedista összeesküvést oly kétségtelenné tenni, mint az, hogy június 17-kén egészen váratlanul Ferrarában termett 800 horvát, 60 magyar huszár három ágyúval, mint

mondák a várórség segítségére, de künn a laktanyákban foglalt helyet, s a legatus tiltakozása ellenére a városban őrzőjáratokat kezdett. A tiltakozást, s ennek a pápa részéről helyeslését siettek a közönség elébe hozni, nehogy a nép a pápai kormányt Ausztriávali egyetértéssel gyanúsítsa.

Az ezt követett jegyzék-váltások alatt Metternich alkalmat vett magának jó tanácsokat adni az államtitkárnak, s magyarázgatni a józan haladás és rohanó átalakítás közti különbséget: „mert az osztrák kormány barátja ugyan a reformoknak, de nem barátja az új elméleteknek, melyek a visszaéléseknél is rosszabbak.”

Ezen új elmélet pedig nyilván az Olaszország nemzeti függetlensége volt, melyet az államtitkár szájából is hallottak, mire Ausztria részéről Ferrara megszállása volt a felelet és a készség, melyet reactionarius népmozgalmak pártolásában mutatott. Ennek a városok felfegyverzésével vették elejét; a kibékített szabadszellemű városok most a pápának véröket, vagyionukat felajánlották, a püspökök, kolostorok pénzt ajándékoztak, hogy fegyvereket vehessen, a papság csatlakozott a nemzeti mozgalomhoz, egész Olaszország pártjára kelt, Károly Albert segélyét, haderejét ajánlotta fel. Metternich azt vélte, hogy Olaszország törekvése szövetséges köztársaság felé irányul, ezért siettetette a radical elemek föllépését, remélve, hogy ez által a kívánt zavart előidézí, de csalódott, mert mindenki sietett a pápai törekvéseket gyámolítani.

Pius azonban nem engedte magát elragadtatni, ovatosan lépett előre, most első teendőnek tartotta egy nemzeti vámszövetséget létesíteni, mire az előegyezkedés 1847 novemb. 3-kán a turini és florencezi udvarokkal meg is kötöttett. Ez egyezmény eredmény nélkül maradt, miután az ausztriai befolyás alatt álló s Toscanát Piemonttól elválasztó Modena nem akart hozzá állani. A jószándék azonban megtermé gyümölcsét: a nemzeti és szabadelvű párt imádással határos tisztelettel ragaszkodott Piushoz.

A ferrarai ügy hosszas diplomatiái levelezésre adott alkalmat, melyben az európai kormányok mind a pápa részére állottak. Végre Ausztria a közvélemény nyomása alatt engedett, annyival inkább, mert Franciaország fenyegetőzött, hogy azon esetre, ha Ausztria hivatlanul benyomul a pápai államba, ugyanarra ő is készen áll; ehhez járult még az államtitkár nyilatkozata, melyet Metter-

nich herczeg meglepégedéssel fogadott, hogy a pápa reformjaival a nagyhatalmak által 1831-ben kijelölt határok között fog maradni.

De a felzúdulult szenvedélyek nem csilapultak le a diplomatiái kiegyenlítéssel. A főkérdést, az egyházi állam papi és világi jellemének kérdését, egyszer tisztába kellett hozni.

Ezen irányban történt is kezdeményezés. A papi törvényszékeknek világiak feletti biráskodási joga eltöröltetett. Az államtanács több volt valamivel, mint tanácsadó testület. Az ily véleményező testület erős kormány [mellett a kényuraság eszköze, s mozgalmas időben gyenge kormány mellett képvisleti alkotmányra vezet.

E közben Mazzini nem szűnt meg a népet felkelésre ingerelni, újra meg újra ismételte, hogy a nép ne várjon senkitől semmit ha nemzet akar lenni, önerején kell azzá tenni magát; a körülmények nem sokára alkalmat is nyújtottak, hogy erejét megkísértse.

A jézsuitákat már régóta úgy tekinték, mint a Gergelyféle rendszer titkos főnökeit, s most újabban mint Ausztria szövetségeseit. Ezért a Gioberti „Gesuita moderno“-ja lángoló gyűlöletet lehelt ezen rend és Ausztria ellen. Ezen könyv még a papok közt is rendkívül elterjedt. 1847 októberben Róma utczasarkain a livornoiaktól egy falragaszt lehetne olvasni, melyben felszólítják a pápát és Rómát, hogy ébredjenek, mielőtt a jezsuitismus kigyói és a Gergelyféle rendőrség megfojtaná. A nép erre „halál a jézsuitákra“ ordítással vonult el a jézsuiták fő lakhelye előtt.

Mazzini ekkor jónak látta Párisból felszólítani a pápát, álljon a nemzeti mozgalom élére, különben a nép a kereszttől el fog válni. De a pápa hajthatósága elérte a netovábbat, annyira, hogy midőn január 1-ső napján a nép őt üdvözölni a palota körébe gyűlt, a palotát katonákkal megrakva találta, s pápai áldás nélkül kellett távoznia. Azonban az e miatt feldühödt nép lecsendesítésére meg kelle igérnie, hogy meg fog jelenni köztük, mi másnap meg is történt, midőn aztán a nép tomboló örömmel követte kocsiját.

Minto lord jelentése szerint, melyet Palmerstonnak tett, mind a pápa mind a nép meggyőződtek utóbb, hogy cselszövényes kezek működtek itt a nép és katonaság között oly összeütközést idézni elő, mely által a pápa kényszerítve legyen idegen segélyhez folyamodni.

Ezen időszakból legjelentékenyebb azon törvény, mely ki mondja a miniszterek felelősségét, és azon végzés, melylyel az államtanács vitatkozásainak nyilvánosságát elhatározta.

A sz. szék nem ellenezte e nyilvánosságot, mert támaszt remélt benne; a nép is ohajtotta, remélve, hogy kívánalmainak organuma lesz. A lombardi sereg-összpontosítási hírek annyira felingerelték a kedélyeket, hogy még a mérsékelt Circolo romano is harcias feliratot készített a consultához, melyben figyelmezteti, hogy minden más dolog mellőzésével a római sereg felszerelése az első teendő, e mellett nem maradtak el a népgyűlések, mind meg annyi halotti ünnepélyek is „a németek és horvátok által meggyilkolt olasz testvérekért.” A consulta néhány jeles piemonti tiszt meghívására szorította össze kívánságát, a népnek is jutott a mi megnyugtatta, t. i. egy bibornok halálával megtűrült hadügyminiszterségre, világít, Gabrielló herceget hívták meg.

Egy évig Róma állt a reformok élén, néhány hónap óta azonban Toscana megelőzte amazt, a sajtó itt és ott dicsérő éneket zengett a kapott engedélyekért, de mellette új meg új követelések szószólója lett. Azonban nem lehetett mindig a nagy és lármás szavaknál maradni. A nápolyi király makaesságának és a livornoiak merészségének volt fentartva a felkelés kapuit felnyitni. Palermóban már január 13-dika óta ki volt tűzve a nemzeti lobogó, de a míg oda érnénk, vessünk egy futó pillanatot a toscanaiak gyermekjátékára és a piemonti szellem komoly hullámozására, mely a lombardok és velencziek felkelése által rögtön özönvizzé dagadt fel.

VIII. Toscana és Piemont 1846-tól 1847 végeig.

A pápai amnestia után a szomszéd kormányok azonnal panaszkodni kezdtek Rómában, hogy ez által és a fölkeltett nemzetiségi és reform remények által zavarba ejtettek. A pápára bivatkozva, tőlök is reformokat várnak!

A toscanai főherceget már rég bántotta a fagyáló közöny, mely népénél személye iránt nyilatkozott, most kétszeresen érezte

ezt, midőn egy szomszéd fejedelem tiszteletére ünnepeket rendeztek, melyeket betiltani se lehetett, miután e fejedelem egyszersmind az egyház feje volt. A sajtó nem mulasztotta el a kormány és nép közti viszonyt tarthatatlanná érlelni, célját el is érte; egy toscanai 1846 végéről így eseteli Toscana helyzetét: „A törvényeket kigúnyolták, a herceget mindenütt hidegséggel, a minisztereket érezhető megvetéssel fogadták. A kormányon levőknek nem lehetett egyebet tenni, mint vagy a külföld fegyvereire támaszkodni, vagy engedni; de félelemből egyiket se tették, hanem folytatták mint eddig, nem szeretve a néptől, nem támogatva egy erős hadseregtől s megvetve mindenkitől.“

A titkos sajtónak első terményei, valamint a nép első demonstrációi az ausztriai befolyás ellen voltak intézve. Esztei Ferdinánd Florenczbe érkezése nyújtott ezekre kedvező alkalmat.

1847 május 5-kén Pisában és Livornoban voltak nép csoportozások „Pius tiszteletére,“ „Ausztria és a jézuiták kigúnyolására.“ Erre május 7-kén szelidebb censurái szabályok hirdettettek ki, s felszabadították a sajtót, véleményt mondani a kormány tettei fölött.

A helyett, hogy az engedélyek kicsikarása történetét adnók, mely itt kevésbé érdekes: a szereplő városok és egyének főbb vonásait rajzoljuk, melyek jelentékenyek a végbonyodalmak előidézése körül.

Florenzben az 1835-diki népszámláláskor 97,201 lélek volt, közte 810 világi pap, 427 szerzetes, 906 apácza. A florenczi olasz Párisnak tartja városát, az értelmiség központjának; aristoeratiája valóban mivelt is, csak az erő és tevékenység hiányzik. A mozgalomnak innen eredő része philantropiai színezetű miveltség terménye volt, melyen meg lehetne ismerni, hogy oly helyen származott, hol — a nyilvános, községi és nemzeti élet hiányában — a legkisebb mozgás a papság és kémek járszalagján indul meg.

A Florenzben tartozkodó politikai menekültek nevezetes tényezők voltak a szabad-nemzeti szellem fölébresztése körül.

Livorno nagy kereskedő város 70,000 lakossal. A kikötői gyülevész népet, valamint a városi alsó néposztályt arcátlanoknak, merésznek, a halált megvetőnek, vérengzőnek írják; könnyen felhasználható elem egy demagog kezében. Egyébiránt e szabad-kikötőjü város inkább radical, mint nemzeti érzelmű volt.

Az elvirágzott pisai egyetem tanárai és tanulói szinte előállottak szabadszellemű fölrataikkal, s a harcmezőn bátrabbak voltak, mint a livornoiak. Arezzo az álszenteskedés és reactio duzzogó fészke volt.

A florenzei szabadelvűek külföldön is ismertebb vezérei: marchese C a p p o n i, míveltsége, nemes jelleme s születése által a közbizalom és szeretet tárgya; R i d o l f i szilárd jellem, a földmívelést nem csak politikai célokért, hanem mint a nép fölemelésének egyik eszközét, üzte és tanította; S e r r i s t o r i pisai kormányzó; M o n t a n e l l i pisai tanár, gyöngé testalkatú, ábrándos természetű, radical, protestant, materialista egymásután, míg végre Gioberti Primato-ja által megtérítve, lelkesülten ragaszkodott a katholicismushoz.

A radicalok közül G e r a z z i livornoi ügyvéd emelkedik legmagasabbra. Ez népvezetőnek született; F a r i n i ekként jellemzi: „Haragban, becsszomjban; értelemben és szóban hatalmas. Már korán belekeveredett az összeesküvésekbe, az 1831-ki események után büntetés alá került, ekkor látszólag felhagyott a politikával, olasz szellemet s köztársasági boszankodást lehellő románczokat írt, pörölt és üzérkedett. A szabadelvűek önzéssel, fősvéénységgel vádolták, ő türte míg a reformmozgalom megindult, ekkor ismét föléledt. A livornoi népet könnyű volt felingerelni, kivált Gerazzinak, ki hatalmas volt esze és gonoszsága által.“

A kormány kapkodott jobbra-balra, félt a radicaloktól, a nemzeti párttól s Ausztriától; nem tett semmit, megvárta hogy a követelések annyira hangosak legyenek, hogy Ausztria előtt a kénytelenséggel menthesse magát. Egy kívülről kapott lökés megindította a kívánt mozgalmat. Roma után, Lucca is megkapta a polgárőrséget, „a közel Ferrárárt a nemzet ellensége megszállotta, s a toscanai nép még sincs felfegyverezve!“ Egy livornoi hatalmas küldöttség, mely fenyegetőzött, hogy csak előcsapata egy fölfegyverzett népvándorlásnak, a miniszternél 1847. sept. 3-kán kieszközölte a polgárőrséget. A nemzeti és hála ünnepélyek most egymást érték, de ezekkel együtt növekedtek a követelések is. Miért Corsini miniszter a herczegnek azt tanácsolá, adjon alkotmányt, mire elbocsátattása lön a felelet, helyébe Serristorit ültették, de hogy a közvélemény iránt is engedékenyeknek láttassanak, Ridolfira bízták a belügyek vezetését.

Azonban a luccai herczeg nem soká tudta kiállani fővárosa nyomasztó levegőjét, a szomszéd Massába menekült, s október 5-kén herczegségét átadta Toscánának, melyre szállott volna úgy is, midőn Maria Luisa halálával Parmát egy Bourbon kapja örökségül. De a bécsi congressus és egy 1844-ben kötött titkos szerződés határozatai által Toscana köteleztetett, hogy Lucca bekebelezésekor két foltocskát u. m. Lunigianat és Pontremolit Parmának, Fivizzanot Modenának engedendi át. Toscana összes népessége felriadt a gondolatra, hogy Toscana területét így megcsonkítsák, annyival inkább, mert ez átengedést úgy tekintették, mintha egyenesen Ausztria részére történnék. Florencz népe összecsoportosodva fegyvert kért, hogy luigiani testvérének segítségére mehesen. Ausztria komolyan el volt határozva a szerződést végrehajtani, úgy hogy Toscánának nem maradt fen egyéb, mint várni míg az ingerültség csillapodik s akkor szép szerével átengedni Modenának, s csakhamar aztán Parmának is illetőségét.

E közben a nélkül, hogy a kormány újabb engedélyeket adott volna Toscanában, a szabadság tényleg megelőzte a felsőbb engedélyeket, név szerint a sajtó mind szabadabb szabadabb mozgást engedett magának. Egy vak koldusnak egy sbirr által történt elfogatása, 1847 okt. 25-kén népesoportozást s annak következtében a sbirr-intézet eltörlését vonta maga után. Ez a Medicik találmanya volt. Ugyan is a rendőrséget polgári ruhába öltözött egyének gyakorolták, kik főleg a politikailag gyanúsok utáni kémlelődéssel foglalkoztak. A fizetés csekély volt ugyan, de a hivatal örökségkép szállt az apáról fiúra és így e faj rendkívül szaporodott. Egész osztály képződött, mely a nőkkel gyermekekkel együtt külön volt válva a becsületes polgároktól, s ezeken a megvettetést gyűlölésséggel s nyugtalanítással torolta meg. Ezen sbirrokratia az által lett különösen érdekes, hogy Leopold, midőn 1790-ben császárrá lön, ezt Bécsbe átplántálta.

A florenczi lázadásocska a rendőrség iratainak elégetésével, s néhány fogoly kibocsátásával véget ért, de a livornoi, mely 1848. jan. 5 és 7-kén a milanoi szivarlázongás következtében keletkezett, sokkal fenyegetőbb alakot öltött, fegyvert követelt a nép, mert Ausztria állása fenyegető s a haza veszélyben forog. Gerazzi vetette magát a lázadó tömeg élére; de a miniszterium felszólítására felkelt az egész ország Livorno ellen, s a sereggel

Livorno alá jött Ridolfinak nem sok idejébe és fáradtságába került — miután Gerazzit és főbb társait egy éjjel elfogatta s az elbai börtönbe záratta — a csendet azonnal helyreállítani

Ridolfi erélyes föllépése megnyugtatta Ausztriát s szándékolt beavatkozását feleslegessé tette, de a reform ügye nem haladt előre. Piemonttól várták a kezdeményezést, s midőn ez is késlekedett, Romára támaszkodtak.

A helyzet ismertetésére különös érdeklődéssel bírnak Mazzini ésaknem látnoki szavai. Ő 1832-ben ezt írta. „Az újjászülésnek nagy országokban, milyen Franciaország, a nép által; egyebütt, névszerint Olaszországban a fejedelmek által kell történnie. A pápát a kénytelenség a reform útjára fogja szorítani, a piemonti királyt az olasz korona eszméje fogja ösztönözni, a toscanai nagy herceget hajlam, gyengeség, utánczás, a nápolyi királyt a kényszerítés. Az alkotmányt kapott népek akkor hangosan nyilatkozhatnak; azok kik még fejedelmeik járma alatt vannak, kívánalmaikat dalokba öntik, hogy ne ijesztszenek s rossz vért se csináljanak. A legesekélyebb alkalmat felhasználadják, hogy a tömeget a hála palástja alatt is egyesítsék és felingereljék. Az ünnepek, himnuszok, népgyűlések, mozgásba hozzák az eszméket, a népben vágyakat ébresztenek, és ezt felvilágosítják saját erejéről.”

Említettük fennebb, hogy 1844-óta Piemontban a Gioberti és Balbo iratai nem csak a közvélemény megszilárdítására hatottak, hanem azt is eszközölték, hogy Károly Albert egészen más állást foglalt el Metternichel szemben.

Azonban a Károly Albert magaviseletében még mindig megvolt a régi ellenmondás. Solaro della Margherita grófot, a jézsuiták pártfogóját, s ennél fogva Ausztriának is kedves emberét, még mindig tűrte miniszteriuma élén. A gróf minden polgári és katonai magasabb hivatalt pártjához tartozókkal töltött be. Némelyek azt állítják, hogy a király azért hagyta volna ily hosszasan állomásán, hogy ennek háta mögött, gyanút nem ébresztve tehesse készületeit Ausztria ellen. Giobertit száműzésben hagyta, de sorsát részvékeny szavakkal igyekezett könnyíteni. A pápa első lépései nagy benyomást tettek rá, s bizalmas körben rendkívüli elismeréssel nyilatkozott Pius reformjairól s amnestiájáról, míg a reakció pártja körülötte Piusról mintegy még ki nem forrott síhederről beszélt. A legarczátlanabb gúnyiratok hozattak forgalomba a királyról is,

ki nem titkolta, hogy azoknak szerzőit a nevezett pártban ismeri. 1847. márciusban egy jókora csomag ily gúnyiratot szórtak szét Turinban, melynek szerzője bizonyos Ghirobaldi volt, kiről azt tartották, hogy ausztriaiügynökökkel állt viszonyban, és nem alap nélkül, miután a toscanai fölkelés alkalmával elfogatva — ámbár piemonti születésű volt — az ausztriai követ eszközölte ki szabadon bocsátását, s jelentékeny adósságait egy ausztriaiügynök fizette ki.

Az ily gúnyiratok a kitüzött czéllal egészen ellenkező eredményt szültek, Károly Albertet mindinkább eltávolították a reactiótól, s a szabadelvűeket közelebb hozták hozzá. A reactió sértegetése napról napra élesebb lett s a király sem leplezte ingerültségét. Egy alkalommal hírül hozták neki, hogy a turini érsek dicsekszik, hogy a király fél tőle, mire szokott zárkozottságáról megfélemedkezve, ezt írta egy meghittjének. „Meg kell mondani, hogy a pap eszelős ha azt hiszi, hogy félek tőle, mert én az ausztriai császár ellen háborút kezdeni sem félek.“ Különben is mióta Pius nevében a nemzeti remények feléledtek, örömmel szólt a szent nemzeti harc lehetőségéről.

A király most említett szavai villanyként jártak be az országot. A gazdasági és tudományos gyűlések levetették álarcaikat, míg a sajtó a censura kötelékei alatt görnyedt, a szóllásszabadság teljes erőben diszlett. Ezen gyűlések Olaszország előparlamentjei voltak, mint Farini mondja: „nyilvános összeesküvések Olaszország felemelésére, melyet senki se tiltott, miután úgy látszott, hogy a pápa és a király is az összeesküvők sorában állnak.“ Az austriaiak Genuából kiűzetésének százados ünnepe 1846-ban dec. 5-kén nagy nemzeti demonstratióul szolgált. Károly Albert nem egyezett ugyan nyilvánosan bele e demonstrációkba, de szorosabb körben örömét nyilvánította azok felett. De a reformokhoz még most sem kezdett, úgy hogy 1846-tól 1847-ig egy lépés sem történt ezen irányban, Balbo sajnálattal nyilatkozik e halogatásról, de menti Károly Albertet azzal a „nem es félelemmel,“ hogy a reform legmagasabb gondolatának, a nemzeti függetlenségnek árthatna.

Azonban az 1847 év nyara sietve vitte érlelésre a piemonti ügyeket. A pápa Ferrara megszállását jelentve Károly Albertnek, kinyilatkoztatta, hogy szükség esetében Piemontban keres me-

helyet. A király nem csak ezt, hanem pénzt, hajókat s haderejét ajánlotta fel a pápának.

Egy másik esemény, azon ausztriai jegyzék, melyet Boul-Schauenstein gróf nyújtott át Károly Albertnek, melyben Ausztria az apróbb államokba beavatkozással fenyegetőzik, és a mely különösen sértette a királyt azon megjegyzésével, hogy az olasz kormányokat az utolsó tíz év alatt csak Ausztria védelme tartotta fen. Ezen fenyegetés alkalmúl szolgált Angliának Ausztria ellenében kinyilatkoztatni, mily érdekekkel viseltetik Anglia régi szövetségesének Piemontnak függetlensége iránt, és ez eredményezte Mintonak rendkívüli megbízatását Turinba.

Minto utasítva volt, biztosítani a piemonti kormányt a britt kormány őszinte szives barátsága felől; ez nem feleldheti, mily hű szövetséges volt mindig Piemont Angliának és „ő szárd felsége mindenkor és minden körülmény között számíthat ő britt felségének hű és haszonleséstől ment barátságára.”

Minto lord ily közlemények után a legmelegebb fogadtatásban részesült; a király megígérte neki, hogy ovatosan a reformok útjára lép, melylyel az olaszokat ugyan ki nem elégíti, de bizonyos benne, hogy alattvalói nem fognak rá nyomást gyakorolni. A király nagyon óvatosan ugyan, de még is elfogadta a pápa és Toscana részéről tett vám-szövetségi ajánlatot. Anglia ezt azonnal pártolta, és Minto kinyilatkoztatta, hogy egy ily szövetség azon kívül hogy maradandó értékű, még azért is kívánatos, mert a közhangulatra tesz kedvező benyomást ha a szárd kormány oly államokkal csatlakozik, melyek a szabadságban előbbre haladtak.

Már 1847 nyarán egy sereg gúnyrajz (Caricatura) jelent meg Károly Albertről; a honfiak és szabadelvűek egyrésze emlegetni kezdte, mit követett el a király 1821—1831-ig a szabadság ellen; más rész igyekezett a bizalmat iránta fentartani, névszerint Casaleban, hol augusztus 30-kán a tavalyinál sokkal zajosabb gazdasági gyűlést tartottak. Itt Castagneto gróf a király bizalmas embere, egy levelet kapott, melyben Károly Albert a ferrarai megszállásra vonatkozólag írja: „ha a gondviselés az olasz függetlenségi harcot parancsolja, én fiaimmal lóra ülök, hadseregem élére állok s úgy teszek, mint Schamyl Oroszországban. Mily szép nap lesz az, midőn Olaszország függetlenségi harcát kikijáthatjuk!”—Ezen levél, nyilvános titok, rendkívüli lelkesedést idézett elő,

mindenkinnek legfőbb kívánságát egy király mondta ki. Feliratban kérték a királyt, hogy népét ne kimélje, mert itt „a szabadság vagy szolgaság, és Olaszország becsülete forog kérdésben.”

Erre néhány nap múlva a milanoiak az új érsek bevonulását használták fel alkalmul demonstrációra, mely véresen végződött. Ily előzmények után nyílt meg 1847. szeptember 13-kán Velenczében az úgynevezett tudósok gyűlése. Tagul 1478 volt bejelentve, mint műkedvelők sok ezren vettek benne részt. Peverelli szerint: „A természettudomány volt az ürügy, a politikai hatás a lényeg.” A jótékony intézetekről tett tudósítvány (Bericht) közigazgatási kérdéseket érintett; elhatároztatott, hogy ha e tudósítványt úgy a mint van, egy betű kihagyása nélkül Velenczében kinyomatni nem lehet, másutt nyomassák ki. A börtönökről szóló jelentést oly férfi készítette, ki mint politikai fogoly néhány évig tanulmányozta az ausztriai börtönöket. A vasút kérdésében a nemzetiség érdekét tartották szemelőtt. Mit akartak a gazdasági egyletekkel, melyeket mind a piemontiak mintájára kívántak szervezni, nem szükség magyaráznunk. Általában oly messze mentek, hogy egy hajszálnyival odább már a rendőrség kénytelen lett volna beavatkozni.

A gyűlés berekesztésekor egy ausztriai tanárságra kacsingató egyén köszönetet mondott a hatóságnak, és a jelenlevő alkirály és családja jelenlétében, „a hercegnek, kit szerencsénk van magunkénak nevezhetni.” Ezt általános roszalás (basta! basta!) követte, s a szülő a gyülekezet gúnykaczaja közt kényszerült leülni. A hivatalos lap pedig jelentette, hogy a gyűlés az alkirálynak köszönetet szavazott, s Ferdinánd császár megdicsérte Velenczét a tudomány férfjainak barátságos fogadásáért.

Genua sept. 8-kán ünnepelte Mária születését, de ez ünnep inkább Piust; Károly Albertet, Olaszország függetlenségét s a hadsereget illette; a város ki volt világítva, nagy ünnepi menet vonult végig a főúton. A csendet, melyben a jézsuiták előtt elvonultak: „éljen Gioberti!” kiáltás szakasztotta félbe. Az ünnepet élénkitette az öröm, melyet a toscanai polgárőrség feifegyverzése költött. Egy folyamodványt indítottak azonnal Turinba, melyre a válasz csak úgy általánosságban ígért reformokat: „a sajtószabadság most zavart okozhatna, a polgárőrségre csak háború esetében lesz szükség.”

Most Turin is készüléteket tett, okt. 1-én megülni a király születése napját. Egy főhivatalnok biztatta a rendezőket, hogy a király kedvesen veszi, csak hogy tartozkodjanak sértő kiabálásoktól. A polgármester pedig, Margheritának egy pártosa, eltiltotta az ünnepélyt. A nép hosszú menetben megindult, dicsérő dalokat énekelve a pápára és Károly Albertre; de mihelyt Ausztria és a jézuiták elleni kiabálások hangzottak, a rendőrség és katonaság szétűzte a népet. Boszankodás futotta be az országot erre egyik végétől a másikig. A király most elbocsátotta Margheritát, de egyszersmind Villamarinát is, ki abban a hirben állt, hogy a királyt reformokra ösztönzi. Minto nyugtalankodni kezdett a piemonti ügyek békés kifejlése felett, de a király megnyugtatta azzal, hogy az új miniszterek a reformra épen oly hajlandók, de leginkább a hivatalos lap október 30-diki számával, mely az új törvényeket jelentette.

Ezen új törvények a törvénykezésbe egyszerűség mellett nyilvánosságot hoztak be, a rendőrség és katonai parancsnokság alól a belügyminiszterium alá rendeltetett, s úgy szabályoztatott, hogy a polgárok személyszabadsága biztosítva legyen. A sajtó szelidebb censurái szabályokat kapott. Bizonyos, hogy a király ezen reformokkal már régen meg volt barátkozva, de a reakció miatt kénytelen volt behozatalukat halasztani. Az egész ország újongott örömeiben, s az ünnepélyek, melyeket most rendeztek, sem szilajságban sem a köz kíváncsiak kifejezésében nem lépték át a határt, melyen túl királyukat vagy saját ügyöket a reakció előtt compromittálták volna. Azonban a király egy rendelettel még is sietett ez ünnepélyeknek végét szakasztani, hogy azzal a lázongásnak szintűgy mint a megtámadtatásnak eleje vétéssék.

Károly Albertre igen kellemetlen hatást tett a véd és dacz-szövetség, melyet Modena és Parma hercegei Ausztriával kötöttek. E két hercegség a tenger és Piemont felől befoglaltatott az ausztriai védvonalba, s kimondatott, hogy midőn Ausztria szükségesnek látandja: minden jelentékeny pontot katonailag megszálland. Ezért cserébe Ausztria segítséget ígért még a belellenségek ellen is. Ausztriának oltani kellett a szomszédban, nehogy saját háza lángot kapjon; de Károly Albert Genuát látta e szerződés által fenyegetve, s még Piacenzáhozi jogát se tudta elfeledni, ezért tiltakozott e szövetség ellen, valamint Krakó bekebelezése ellen.

Vessünk most egy futópillanatot a nagyhatalmaknak az olasz mozgalom irányában foglalt állására.

Metternich herczeg tisztán látta, hogy a nemzeti irány és Ausztria állása egymás mellett nem férnek meg, ezért a nagyhatalmakhoz irt jegyzékében kifejtette a bécsi congressus által tett területi felosztás és adott jogok fentartásának szükségességét. Palmerston erre adott válaszában elismeri a bécsi congressus határozatainak érvényességét, de az olasz fejedelmek souverenitásában biztosítva találja azoknak jogát: államaikba reformokat hozni be. Mire különösen Nápolyban s az egyházi államokban nagy szükség van, és hogy a kétségbeesés lázadásra ne kényszerítse a népet, tanácsos volna, ha Ausztria befolyását a nápolyi udvarnál reformok behozatalára használná fel.

Palmerston föltevén Ausztriáról, hogy kész a reformok megsemmisítésére az Egyháziállamba és Piemontba nyomulni, sept. 11-ki jegyzékében kijelenti, hogy Anglia szoros szövetségi kötelekekkel van Piemonthoz csatolva. Metternich dec. 14-kén kelt sürgönyében írja Londonba: hogy „a lázadás szelleme, mely a reform lobogója alatt erősödik, az Ausztria elleni gyűlöletet választotta jelszavának, ezért kénytelen Ausztria haderejét szaporítani. Palmerston nem akarva és nem tudva fölfedezni az olasz mozgalomban semmi forradalmit, sajnálja a sereg szaporítását, mely által az olaszok csak megerősödnek gyanújokban, hogy Ausztria a reformok elnyomására törekszik, s egyszersmind megerősödnek az ellene való gyűlöletben is.

Metternich hg úgy tekintette — és nem helytelenül — a pápát és nagyherceget, mint az Ausztria ellenes párt kezébe esett eszközöket, s minthogy nem lehetett előre látni, hogy e párt még mire fogja őket felhasználni, igyekezett befolyásukat megrontani.

Palmerston azt hitte, hogy a reformoknak nyújtott erkölcsi támogatásával, a polgárisulás és az angol kereskedés érdekeit emeli. Ismételve mondja ő, hogy korszerű reformokkal a többséget napifoglalkozásaihoz és üzleteihez vissza lehet téríteni. De csalatkozott, mert itt nem angolok, nem oly nép állt előtte, mely nemzeti alkotmányával s európai állásával elégtűlt, s csak néhány visszaéléstől kíván menekülni. Anglia mindenekfölött békét ohajtott s e végre a reformok bevitelét; ezért midőn Modena mellett

(a kiszakasztandó birtok ügyében) Ausztria határozottan fellépett, Anglia Toscanának engedékenységet tanácsolt. Guizot is ezért írta Rossinak: „mi barátságban vagyunk az ausztriai házzal s abban is akarunk maradni, és ha ezt megszakítanók, egész Európában forradalmat gyújtánánk.” Guizot nyilatkozatára a kamarákban, hogy Franciaország elfogadta a 15 diki szerződést, Thiers felkiáltott: hogy az csak rá erőszakolták Franciaországra! Odillon-Barrot a háromszinű lobogót Olaszországban szerette volna látni.

A helyzet megértésére igen jó képet nyújt Gualterio is, midőn a hatalmasságok állását 1848 kezdetéről így ecseteli: „Lajos Fülöp Spanyol- és Franciaország egyesítését fia házasságával kívánta eszközölni, s e végre kereste az északi hatalmak barátságát, de ekkor fel kelle áldozni Franciaországnak azt a szellemi befolyását, melyet a forradalomtól és szabadelvüségétől nyert. Anglia igyekezett e megürült örökséget a reformok pártolása által Olaszországban és Svájcban elfoglalni, hogy kivált Francia és Olaszország ellen szövetségeseket nyerjen, mert Palmerston el volt határozva a mondott egyesítési tervnek ellenszegülni.” Ezen politikának szükségeskép meg kelle zavarnia az angol-osztrák barátságot.

Az államférfiak ítélete után, kérdjük meg azt is, mi volt ugyanakkor szándéka a miveltebb olasz honfiak többségének? Farini megfelel e kérdésre: „Legerősebb vágyuk a nemzeti függetlenség volt, melyért már annyi vért áldoztak, s a melyet újabban a pápa amnestiájával megáldott, megszentelt. Beszéltek, irtak a reformokról; de a kiáltás: Olaszország! Olaszország! mindenütt hangozott, még a reformtüneményeken is; mert a reformokat nem annyira közvetlen jótékonyaságukért obajtották, hanem mint egyetértés eszközét a fejedelem és nép között, mely a fejedelmek és népek összetartására vezet, s egy szóba foglalva: képesit ellenállani Ausztriának, s ha isten is úgy akarja, végre kiűzni a haza szent földéről. Tévednek, a kik azt hiszik, hogy ha a mi kívánalmainkat reformokkal, törvénykönyvekkel, vaspályákkal, s a polgárisulás és szabadság egyéb intézményeivel kielégítik, azzal Olaszországot megnyugtatják. Valamig Olaszországban egy parányi élet, egy parányi szabadság lesz, mindig törekedni fog azokat a nemzeti függetlenség céljára felhasználni. Ezt a

szerződésekkel szemben törvénytelennek, s a körülményekkel szemben korainak, s az erőhöz mérve eszélytelennek mondhatják: de azért természetes, és a természet ellen az értelem nem szólalhat fel mindig; a természet és igazság ellen a jegyzőkönyvek és szerződéseknek sincs örök érvénye, hatalma, fenmaradása.“

Így írt Farini 1853-ban, nehéz és fájdalmas tapasztalások után.

(Folytatjuk).

JÁNOSI FERENCZ.

A KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

IV.

Tekintsük most a francia stílus elveit: vajjon ezek inkább megfelelnek-e a szabadelműségnek, a demokratikus szellemnek, mint a román építészet elvei, vagy ellenkezőleg?

Minden egyes rendnek, a benczéseknek úgy mint a cisterciátáknak és karthausiaknak, megvoltak szoros szabályai, melyek szerint valamint templomuk, úgy a kolostor egyéb épületei is építtettek; a közös alvó- és ét-termek ugyanazon idomúak és elrendezésiük ugyanazon szerzetnél, és ha különbségek fordulnak is elő, azok inkább az építő hely alakját, a szerzetesek nagyobb vagy kisebb számát, nagyobb vagy kisebb gazdagságát, semmint az általános elveket illetik. Ellenben a francia stílusban a főrészek és még a részletek csoportozásának is oly változatosságával, a tagozat oly gazdagságával, nem csak a külön, de ugyanazon nemű épületek oly különféle jellemzésével, egy szóval oly szabadsággal, és a szabadságban oly teremtő kéjelgéssel találkozunk, minőhez hasonlót egy korábbi vagy későbbi építészetmód sem képes előmutatni.

Görögországban a templom kevés alap-idomra szorítkozik: a külső vagy belső oszlopcsarnokra, amaz a cellát vagy a belső-szentélyt vévén körül, emez azt belsőleg is díszítvén és gyarapít-

ván. Ellenben a francia styl az egyszerű igénytelen kápolnától számtalan közép lépcsőn át a kápolnákkal és tornyokkal körülvelt kathedral-óriásig száll föl, és e közben felhasználja minden azt megelőző építési módok tapasztalását és ismeretét, a miket dús gazdag örökösökként pazarol, e pazarlása által nem szegényebbé, hanem ellenkezőleg épen gazdagabbá válván; sőt e styl még alapidoma felhagyása után is elegendő életerővel bír a teljesen idegeneknek látszó elemek és idomok fel- és átdolgozására. Vallásos épületeiben t. i. alapidoma a csücsív és a csücsboltozat; a polgári épületekben azonban a csücs-idomok, költségesebb voltak és az általok követelt nagyobb magasságok miatt, elmellőztetnek, és helyökbe a román építészet óta ismert lapos padlás s az ajtók és ablakok vízirányos fűdözése alkalmaztatik. Azt hihetjük, hogy az idegen elem alkalmazásának az összhangzatot szükségképen sértenie kellene; de ily sértés nem történik: mert amaz idegen elemek nem vétetnek át módosítás nélkül, hanem a stylnek megfelelő új tagozás által abba tökéletesen beolvadnak. Ezen alkalmazást más részt is a csücsív hajlékonysága készíté elő. A románív mindig csak egy idomu lehet; mert sugára aránya az ez által létrehozott félkörhez nem változhatik: de a csücsív nemcsak akkor csücsív, ha egyenoldalu háromszög fölött alkottatik, hanem végtelenig változó arányaiban is mindig csücsív marad, ezenfelül lehet ezt felemelni középpontjai fölött vagy leeresztetni azok alá, lehet azt nem csak két, hanem négy és több középpontból is alkotni. A csücsívnek ezen változatossága lehetővé tette, hogy a keresztboltozatok, bármily különböző területűek voltak is, ugyanazon magasságra emelkedhettek, és hogy ugyanezen arány megmaradhatott a váll- és a rézsütös ívek és gerinczek közt. E két czélt már a csücsív hajlékonyságával is képesek voltak elérni; de a középkor mesterei még itt sem állottak meg, hanem még a körívet, a göröndöt, az arab patkóívet és még más görbe vonalakat is használták főképp rézsütös gerinceikben. Egy szóval ők korlátot egyes idomban nem ismertek, ha azt az egészszel összhangzatba lehetett hozni; ők tehát teremtető képzetehetségöknek a legnagyobb legszabadabb tért engedtek a XII. század komoly és szigorú módjától le a XIV. és XV. század inkább mesterkélt és játsszi gyakorlatáig.

Hozzá járul, hogy e szabadságot teljes öntudattal élvezték; mire mesterségük (az ugynevezett Bauhütten) szabályait mutatnak. Nem birunk ugyan ilyféle szabályokkal a XIII. századból, nem birunk ilyféle francia szabályokkal; de a XIV. és XV. századnak német szabályai, mik ránk maradtak, nem csak a mesterek, de még a legények és tanulók önállását és szabadságát is biztosítják, egészen ellenkezők levén azon hasonnemű szabályokkal, miket Kreuser „Kölner Dombriefe“ című munkájában mint kolostori építő szabályokat közöl.

Nem mellőzhetem el végre e helyen megemlíteni, hogy a charteri székes-egyház ajtózatán, a többi allegorikai szobrok közt, egy női alak találkozik „Libertas“ aláírással. A mestereknek tehát a szabadságot ismerniök, és mivel ezt a többi vallásos és moralis alakok közzé fölvtették, becsülniök is kellett.

De a francia styl nem csak szabad, hanem egyszersmind tudományos styl is; mert e styl a logikai legszigorúbb következetesség eredménye. Igaz ugyan, hogy e következetesség nagy részt a tapasztalás gyümölcse, de mindazáltal pusztá empirismusnak nem tekinthető; mert, mint ezt fejlődése korszakai mutatják, a tapasztalás azokban rendszeresítettik, és mert ama következetesség, mint ezt már Violet-le-Duc helyesen megjegyzi, a stylt elvégre a meredtig, a szárazig, a pedantismusig vezeti; de a styl virágzó korában ellenben épen a következetes tanulmányozásnak legnevezetesebb eredménye a boltozat legtökéletesebb kimivelése, minél fogva a legtágasabb, legmagasabb helyiséget bámulatra méltó könnyűséggel beföldözhetni, a nélkül, hogy e helyiségek a boltot viselő támaszok miatt kisebítettének, vagy a kellő világítástól megfosztatnának.

A byzanti és a román építészetben a fődözés a fődött térségnek rövidségével állittatik elő; mert itt a boltozatok és kúpok támaszai a térmagasságának és tágasságának arányában bensőleg öregbítettnek; ellenben a francia styl boltozatai hasonlítlanul csekélyebb oldaltolásának ellenében egyszerű támaikat vagy ívtámaikat állítja kívülről.

Az egyszerű tám (Strebe, contre-fort, butress) régi ta-

lálmány; ily támak láthatók Egyiptomban, hol már a III. és IV. dynastia korában a ghizei kösziklák síremlékeit kívülről erősítik. Ily támak alkalmazvák későbbben a görög akropolisokon és a római erősségeknél; de e támak a byzanti és román építészetben szokatlanabbak, sőt az utóbbiban az alig észrevehetően kiszökő, úgynevezett lissenekké válnak, főkép Németországban. Franciaországban a román tám erősebb és kiállóbb voltában alkalmul szolgál a határozott egyszerű csücsíves tám fejlődésére; sőt itt már az ívtám (Bogenstrebe, Schwebebogen, arc-boutant) is honos egyes román épületeken. Ezt nyíltan elismeri egy német író, Mertens, midőn a korra nézve elsőséget ad a clunyi apátsági templomnál alkalmazott ívtámnak a kölni capitoli templomáé fölött, mely utóbbit Mertens előtt a legrégibb ívtámúl tekintették. De még a clunyi ívtám sem a legrégibb; mivel Lenoir Albert Konstantinápolyban egy ívtámat talált, melynek építése alkalmasint a VI-dik századba vezet vissza. Mindazáltal az ívtámnak alkalmazása csak a francia stylben lett általánossá; de itt oly annyira, hogy Viollet-le-Duc az ívtámat még inkább tekinti stylum főjellemzőjének, mint a csücsívet; és valóban főkép az ívtám az, ami a boltozatnak tökélyét mintegy befejezi; mivel a mellékhajók oldalán, és azok fölébe emelkedvén, és ívét a magasabb középhajó felé szöktetvén, lehetővé teszi, hogy e boltozat megállhasson, hogy a közép hajó közvetlenül világítassék, és hogy abban a leggyöngébb támaszokkal is beérhetni, mint azt a Sz. Martin des champs refectoriuma oszlopai Párisban és az angeri oszlopok tanúsítják; sőt a tám alkalmazása a belső oszlopok teljes mellőzését is megengedi, elvégre lehetővé teszi, hogy a boltozat zárkövei is szabadon lefügghessenek, mint ezt a francia styl későbbi teremtményei, kivált Angliában mutatják.

Ezen, nem ritkán játszi gyakorlat, egyfelül azon tapasztaláson alapszik, miszerint minden boltozat neme közt a csücsboltozat legkevésbébbé tol ki felé, másfelül azon ismereten, hogy a csücsboltozat kifelé irányzó tolását kívülről is ellensúlyozhatni.

A fölhozott tételből vont következetes meggyőződés az, hogy a boltozat tolását bizonyos sark- vagy csomópontokon ellensúlyozhatni, és hogy e pontokat legezészerűbben az

erős kül-támokon találhatni. Innen következik megint a kereszt-boltozat általános használata és tökéletes kimivelése, mely minden hevedereit és gerinceit, hasonlítván e tekintetben az állati csontvázhoz, az erős sarkpontok felé irányozza, és e hevederek és gerinczek közt a lehető leggyöngébb süvegtöltéssel megelégedhetik, mi ismét az egész boltozat súlyának lehető könnyebbitésére vezet.

Moller a keresztcsúcs boltozatot hálózathoz hasonlítja, mi-nek ereje és tartóssága inkább csomói tömegén, semmint az azokat összetartó szálak erősségén alapszik. E hasonlítás más részt is megáll, t. i. a csomók és szálak közti tér egészen üres; és így a támak közti hely is töltetlen maradhat, és ezen eset valóban beáll a XIII. század francia épületeiben, mikén a kötömegtől el nem foglalt ablak-üreges a tömeges támak közt fenmaradó egész tért elfoglalják; s így a külbefolyás ellen elegendő-képen biztosító üvegfal a világosságnak lehető legnagyobb mennyiségét bocsáthatja át. Ezen elrendezésnél tehát a legtágasabb, legmélyebb és legmagasabb tériségek is kellőképen világíttatnak, mindamellet, hogy amaz üvegfalak a rajtok levő festmények miatt sokat veszítenek átlátszóságukból. Más esetben, csekélyebb négyzetterű ablakoknál tagozásuk által látjuk pótolva területük hiányát, oldalfalaik t. i. mind kívülről mind belülről tompíttatnak és így az ablak az azt érő külső szélnek, hidegnek és esőnek legkisebb ütközési tért enged, míg a sugárzó napvilág a téren át inkább szétterjeszkedhetik. Ugyan e tagozást látjuk alkalmazva czélszerűen az ajtóknál is, a be- vagy kitóduló tömeg tekintetbe vételével.

A francia stylben az oszlopok antik jellemöket lassan-lassan elvesztik; mivel itt hosszú deli csőalakú tagokká válnak, melyek vagy egyenként vagy csomagokba összefoglalva a boltozat gerincei hosszabításának tekintendők.

Az oszlop módosításával módosíttatik az antik gerendázat is, a francia stylben helytelen levén, mint ezt a doriai styl teszi, megelőző faépítésre emlékeztetni; mert e styl nem, mint a doriai, fa építésből, hanem a román kö- és bolt-építészetből fejlődött, és mert a boltozat fa-anyagban képzelhetlen. Mindezt az antik gerendázatból csak a koronázó párkányzat marad föl, mely már az egyiptomiaknál is kőben terveztetett és vitetett ki.

A tapasztalás továbbá figyelmezteté a mestereket, hogy az épületek nagysága és gyakori újításuk szükségessége: különféle közlekedéseket föltételez, s így eredtek a számos lépcsők és belső és külső karzatok, mikén az épület minden pontját megközelíthetni.

A tapasztalás arra is figyelmezteté a mestereket, hogy a látszóg megfordított arányban áll a távolsághoz; innen van, hogy az építésszek emeletöket általánosán annál magasabbra nyújták, minél messzebb távoztak a néző szemétől. Mászt részt a statika törvényei a súlynak kisebbitését kívánták aránylag a növekedő magassághoz; e tekintetből a tornyok alsó négyszöge nyolcszögg töretett s így könnyebbítettett magasabb emeletein, úgy szinte tornyocskák vagy fialák is annál inkább visszahúzódtak, minél nyúlánkabba emelkedtek, végre e fialák egymás fölött változó állást nyertek, ha t. i. az alsó négyszöge oldalát mutatta, az ezt megfekvő négyszögének élével fordúlt a néző felé, a harmadik megint az elsőnek állását vette föl, és így tovább. E helyváltoztatás leginkább Németországban honos, de legnagyobb tökélyében lép föl nálunk a kassai templom szentélye támain, hol a legkiesebb alakzatokra szolgáltat alkalmat.

Általában nagyon esalatkoznánk, ha a XIII-ik századot az obscurantismus századának tekintenők; mert e század az, melyben, mint érintve volt, a tanintézetek mind inkább elhagyván régi menedékhelyöket a kolostort, az egyetemekben úgyszólván világiakká lettek; e század az, melyben az encyclopediai irány mutatkozik, e században írta beauvaisi Vincze „speculum universi“ című munkáját, e században élt a hires Albertus magnus és más tudósok. És hogy az encyclopediai irány nem maradt hatás nélkül a laikus építésszekre, arról legvilágosabb tanúságul szolgál Villard d'Honnecourt, egy XIII-ik századbéli mesternek két év előtt megjelent albuma. Ezen albumban t. i. majd mindennel találkoznak, a mi az akkori tudomány körébe tartozhatott. Találkoznak először is és nagyobbára, mert rajzolója építész volt, építészeti tárgyakkal, de látunk azokon kívül oly tárgyakat is, mik a természet-tudományba, a mechanikába, s a történetbe stb. tartoznak. Villardunk nem csak épített, hanem épületei szobraival, asztalos- és kovács műveivel is foglalatoskodott, szóval mindennel a mi

építményei tökéletes felszereléséhez tartozott; de, mi a legföltűnőbb, s a mit a XIII-ik század művészeitől eddig szokás volt megtagadni, ő az antikot is némiképp ismerte és becsülte; tanúja ennek egy antik Mercur szobor lemásolása, mely ugyan egészen a XIII-ik század szellemében, de mindazáltal úgy készült, hogy abban eredetiére kell ismernünk; tanúja ennek egy diptychon táblának lemásolása, melyet Villard, nem ismervén a régi consular diptychonok jellemét és célját, saracen siremléknek tekint és nevez.

A francia stílnak művészi érdeme az idomok fejlődésében öszpontosúl, e fejlődés a csúcsos- mint végső alap-idomból csodálatra méltó izlést és tapintatot eláruló következetességgel történt, és még ott is, hol ezen alapalak maga mellőztetik, a tagozás, az úgynevezett Profilirung vagy metszvény megint azon idomra vezet vissza; miért is stílünkét szerves és kényszerű idomzása tekintetében csak a doriai stíllel hasonlíthatjuk, és amazt szintoly aestikainak, mint a minő ez, kell nyilatkoztatnunk.

A csúcsív, a csúcsos alak mindenütt az alkotó az idomitásban, ebből eredt közvetlenül a csúcsos boltozat, és az ezen boltozat előtt levő magas háromszögű csúcs, még pedig ezen utóbbi ellentétben az alacsonyabb, inkább szétterjesztett és azért Jupiter sasa kiterjesztett szárnyaihoz hasonlított, és már a görögöktől aëtosnak nevezett doriai frontonál. A csúcs idom szülé továbbá a torony és sisakjának vagy gulának alakját. A támak szintúgy mint a torony, idomukban és tömegökben a csúcsív elve szerint gyöngítettnek, minél magasabra emelkednek. Azonban a csúcsív nem csak magasságokon uralkodik, hanem leszállván, minden nyílást zár, az ajtókéét és ablakokéét szintúgy mint a karzatét.

A csúcsívből származtatott legrégibb részlet-idom a három levelű lóhere, mely legjobban a csúcsív ráájába illeszthető; következnek későbbben a négy levelű lóhere s az öt és több levelű rózsák.

Az oszlopfők a csúcs boltozat által szabályoztatnak. A román építészet legkésőbbi korában az oszlopfő uralkodó idoma a korinthizáló homor kehely, ellentétben a byzanti építészetből származott dombor kehellyel, az úgynevezett köbfővel (Würfel-

kapitel, chapiteau cubique). A csücsív az előbbi veszi által, de csak akkor, miután azt tetemes módosításon vitte keresztül. A korinthiai oszlopfő acanthus levelei a francia stylben nagyon vékonyaknak, soványoknak tetszenek; mert itt a fő nem mint osztatlan egész látszik hordani a súlyt, hanem egyes részei megfelelnek a bolt egyes gerinceinek, melyek mintegy azokból származnak vagy emelkednek. Azon helyeken tehát, hol ez látszólag történik, a francia oszlopfő erősítettik és a helyett, hogy mint az acanthus, egyaránt körülvenné a korinthiai kast, a csücsív oszlopfőjénél egyes erős virág- vagy levél bimbók vagy csomók szökellenek ki, megfelelőleg a fölöttök kiszökő boltgerinceknek. Ezen alakítás Franciaországban általános, és azért is a gerinczek egész tömege vagy is körszéle nagyobb az oszlopfőén, míg Németországban az oszlopfő levél és virág bimbói későbbén egészen hiányoznak, és következésképp a bolt gerincei sem szökellenek ki többé az oszlop felső átmérőjén.

Töve az oszlopnak azon tagja, mely még inkább eltér az antik mintától; mert Franciaországban felsőbb átmérője nem kisebb, mint az alsó, és az enthasisnak sehol sincsen nyoma. Az antik oszlopnak e két tulajdona ellenállását a súly ellen, és a tönek ez alatti meghajlását jellemzi. Németországban az átmérő kisebbedését több példán vettem észre, de az enthasist itt szintén nem találtam. Még inkább mint az oszlopfő különbségén észreveszünk az eltérést az antiktól az egész pillér alaprajzán; mert itt a francia styl egész eredetiségében jelenik meg. Érintém már, hogy a pillér és pilaster a görög stylben ritkábban alkalmazvák, a római építészetben inkább divatoztak, ez utóbbiból mindkettejét átvette a byzanti és román építészet. A pillér gyakoribb használatának oka a kúpnak és a dongaboltnak alkalmazása, mindketteje igen erős viselő tömeget kívánván alapul, más részt pedig e tömegnek alapterve is a boltozat neme és környéke miatt tetemesen változván, az egyszerű görög-oszlop henger idoma az új kellékeknek nem tudott megfelelni. A román építészet többnyire közép negyedében a kereszt idomu pillért, hajóiban pedig a prismapillért oszloppal felváltva használja, későbbi fejlődésében a felváltó oszlopokat mindenütt pillérekkel cseréli föl, de akkor az elhagyott oszlopokat gyöngített állapotban a pillérek szögeibe helyezi, ez által mintegy folytatván a henger idomú gerinczeket

az egyenes szárazokon is. Ezen alakítást gazdag fejlődésben találjuk leginkább Németországban, Franciaországban pedig e gazdag fejlődés csúcspontjait látható, midőn t. i. a francia styl a román donga boltozatot felcseréli a kereszt boltozattal. Ez utóbbiban, mivel itt négy bolthajtás egy pilléren összpontosul, négy heveder és négy rézsütös gerincz határozza a pillérnek nyolczszögűvé alakítását. A francia styl első korában a tagozás általában az oszlopfő táblája fölött kezdődik, és csak később áll elő az érintett nyolczadréti tagozás; elvégre mind Francia- mind Németországban valamennyi heveder és gerincz egyenes szárral fut alá a tő színén le egészen a földre, és akkor az oszlopfők is néha elhagyatnak, mit a kölni dom tornyaiban és részben a bécsi sz. István tövein látunk. Nevezetesen még azon gyűrűk, mik által a gyöngébb oszlopszáraz helyenként körülövedtetvén, látszólag több szilárdságot nyernek; e gyűrűk már a román építészetben divatoznak, és legtovább használtatnak Angliában, azonban nem az említett szilárdítás okából, hanem mert itt rövidebb köhengerek alkalmazvák, azoknak összeköttetésül. Az oszlopzatok és pillérek régi neve valamint német, úgy angol nyelven is *Schaft*, a francziák az általánosabb *pilet* használják.

E tő az antik oszlop rendszeréből sokáig megtartja az úgynevezett *attikai lábot*, mely két vánkospól és egy közlők levő horonyból áll, és a melyet megfordítva oszlopfő fedőnek (*kämpfer*, *impost*) is használ. E kerékvonalú vánkos később a csúcspont idomaival összhangzatosabb madárorru metszvényt vagy profilt ölt, és így lesz minden idomnak alapjává a csücsidom; mert a francia styl föltünőleg a boltozat stylje, és azért is a tervezést e stylben a boltozaton kell kezdeni, és e boltozatból kell az alsóbb, a hordozó tagok elrendezését, erősségét és alakzatát kifejteni.

Nem fogunk tehát csodálkozni, ha azt látjuk, hogy az *ablak* és *ajtók* nyílásai tagozata is a boltozatét követi; mert itt is a felváltva domború és homorú tagok megfelelnek, amazok a bolt hevedereinek és gerinceinek, emezek a bolt süvegének, úgy szintén a fél- és negyed henger tagok körtve idommá változnak, miután a bolt gerinczei ezen alakot veszik fel.

A román párkányzat eleinte egyszerűen vétetik át a

francia stílusba; de később itt is a csúcsidom határozóvá lesz a tagozatra úgy mint a disztiménnyre nézve, mely utóbbi a nagy horonyban foglalván helyet, a tö fők még nem egészen nyitott bimbóit ismétli.

A kerék vagy körív legtovább marad meg a karzatokon; mert ezeknek az emberi testhez mért magassága nem engedi könnyen a csúcsív magasabb helyet kívánó fejlődését.

V.

Természetes, hogy az idomok és az arányok összhangzatban legyenek a felhasznált építészeti anyaggal; mert ez utóbbi az építészetben szintoly elkerülhetlen szükségesség, mint a hangszer a zenében; az anyag, a kő, vagy az ércz a szobrászatban, és a képlap képtér és a festék a festészetben. Állíthatjuk ugyan, ha a paradoxot szeretjük, hogy Raphael kéz nélkül is a legnagyobb festész lett volna, és e tekintetben hivatkozhatnánk valaki bizonyos francia festészre, a ki kéz nélkül születvén, lábaival festett és festményeit a párisi kiállításokra elküldte: de mindazáltal még a theoreticus építész sem rendezé munkáját úgy, hogy tekintettel ne legyen a felhasználandó anyagra, különben a művészet az aggkor hibájába esik, hol a fát kővel vagy a követ fával törekedtek utánozni, és ez úton mindig a constructio ellen vétkeztek.

A józan és célirányos építészet ellenben köépítészetben soha a felső emeletet ki nem fogja szöktetni az alsó felett, a mit a faépítészet tehet, és anyagának tenacitása miatt tenni szeret, a követ soha ki nem keritendi ama tekervényes egymásba szövő idomokba, melyek a fémnyagnál oly természetesek és abban oly jellemzetesek, hogy a középkor ezen a köépítészet idomaitól egészen eltérő alakokat használt annyira, miszerint fémanyagában a csúcsív nem lett képző elemmé; és szintúgy a józan építészet, tekintettel a fémanyag nagyobb terhet megbíró erejére, soha sem használja azt oly tömegben, minőre ugyanazon esetben kőanyagot alkalmazva, szüksége volna.

Nem ritkán ugyan az építészek a köépítészetben is a vashoz folyamodnak segedelemért, és akkor többnyire, hogy a kivételes anyagot a kővel összhangzatba hozzák: kényteleneknek gondolják magukat a vasat kőféle tömegben használni, de más

részt a vas tagokat kiüritik, hogy azokat könnyebbekké tegyék, de ezen segédeszköz tilos a művészetben; mert az építészet egyik fő elve: a czélt eszközeivel összhangzatba hozni, és azért sem az előbbi, sem az utóbbiakat el nem rejteni. E művészetben tehát hazudni nem szabad; azonban az építész hazudik nem csak midőn egyik anyagának jellemző arányait és idomait más anyagra viszi át, a melynek amazok nem felelnek meg, de hazudik akkor is, midőn művével oly czélt árul el, minővel ez nem bír.

Az első hazugság legföltünőbb neme a vakolat, mely az alatta levő lényeges anyagot lényegtelen máza alatt eltemeti, vagy épen más anyagot hazudik mint a valódit, mely az épületet szerkezi. Így rendesen vakolatban viszik ki az úgynevezett „opus rusticumot” és emplectromot, sőt még a díszitményeket is vakolat- vagy gypsbe készítik; azonban e két anyag nem lévén tartós és leesvén, kítetteti a szegénységet és hazugságot. A középkor e módtól tartózkodott; a román és franczia styl mindenütt nyilván mutatja mész- vagy homokkővét és szerkezetét, s a kövágás tanúságot ad az összetartás lehetőségéről és biztosságáról. Hol a vidéknek közegénysége miatt téglát valának kénytelenek alkalmazni, ott még a téglá is szabadon nap világra jött a középkorban, sőt e téglá termék építészet már a rómaiak úgynevezett opus reticulatumában használtatott. Az egyiptomiaknál és görögöknél a termékkő-építészet ugyan ritkábban nyilvános; de azt itt nem a felületes vakolat fűdi, hanem a festék, mely az egészet magasabb színharmonióban tünteti elő, vagy épen valóságos kép, mely a legköltségesebb köanyagnál is, mielő a granit vagy a márvány, becsesebb és művészetibb.

A hazugság másik nemében igen gyakran kolossal doriai vagy korinthisi templom csarnokot látunk nyomorúlt lakások elébe ragasztva, melyek csak a háziurak Mammon istenének tiszteletére czéloznak. E hazugságnak sem a középkor sem a görög építészet nem hódolt; mert mindketteje ereklýeiben külsőleg is ráismerhetni a benső czélra, midőn az épületeknek megvölt jellemző tekintetők mind egészben mind részei csoportozában, s így messziről elárulá czélját a templom és az egyház épenúgy, mint a szín- és a tanácsház.

Ha catoí szigort akarunk használni, az előadott két hazug-

sághoz még egy harmadikat kellene sorolnunk t. i. a monumentál építészetet saját korunkban. Ezen építészet fogalmát maga a szó: monument vagy is emlék, elárulja; a monumentál építészetnek tehát kora életét és nézeteit kellene át származtatnia az utókorra; miből következik, hogy, midőn a korok egymáshoz nem igen hasonlítanak, legalább minden előkelő kornak sajátos styllal kellene bírnia; és ebből következik megint, hogy mi csak modern vagy divatos stylben építhetünk; úgy ám, de ily modern styl nem létezik, s így nekünk nem volna szabad monumentál épületet építeni. Ha tehát nem akarunk lemondani a monumentál építészetről, kénytelenek leszünk az előhozott definitió szigorától elállani, és addig míg új styl nem találtatik föl, a mi tömérdek nehézséggel járna, a már meglevők egyikét választani; az épületnek monumentál jelleme akkor azon módban áll, a mint az alkalmazott régibb stylt felfogjuk, és a hogyan alkalmazzuk elveit sajátos czélunkra, hogy így újat, jellemzőt és a magánemében egyedülit teremtsünk. És valóban még e föladat is roppant és megérdemli az utána való törekvést. Így működtek a világ első építései Iktinos és Kallikrates; mert ők sem teremtettek új stylt, megvolt már előttük a doriai styl, még pedig remeken fejlődve, mint azt Theseus templomán látjuk; és ők még sem vonakodtak azt a valóban monumentál Parthenon-on alkalmazni. A monumentál építészet lehetősége e példa által korunk számára is meg van mentve; meg van mentve egyszersmind a hazugság szemrehányásától is, mi kivált az építészetben nagy nyereséget, mivel itt a nyilvánosság elve sokkal szigorúbban uralkodik, mint akármely más művészetben.

VI.

Az egyenmérték, a symmetria, mire építészünk oly sokat tartanak, az építészetben csak alárendelt érdemű és azta czélszerűség elébe semmiképen nem tehetni; ellenben ennek az előbbit fel kell áldozni mind annyiszor, a mennyiszor e két tulajdon összeütközik.

Az egyenmérték, a mennyiben ez a két oldal, a homlok és hátulsó oldal egy idomúságát vagy hasonlatosságát követeli, csak

ott szabhat törvényt, hol ugyanazon czél egyiránt el van osztva az egész épületben, a mi körülbelől az eset szokott lenni a szertartási épületekben.

Így Egyiptomban egyenmértékű a pylonnak két tornya, az előudvar, az oszlop-terem, és némileg a cella vagy a szentély is; de mihelyest a cellát körülvevő papi lakokba érkezünk, az egyenmérték egyszerre megszűnik; a királyi paloták szintén nem egyenmértékűek, például szolgál III. Thothmes úgynevezett sétáló helye (promenoir de Thothmes), végre a magánlakok sem voltak tökéletesen egyenmértékűek Egyiptomban, a mint Willinson számos tábláin látjuk.

A görögök az egyenmérték törvényeit szertartási építményekben szintén követték, templom alaprajzaik az oldal basonlatosság-szellemében elosztvák olyannyira, hogy többnyire beérhetjük azok fél rajzával; mindazáltal nevezetes különbségek találhatók a homlokzat és a megfelelő hátulsó csarnokok szélességei közt. Föltűnő kivételt képez a symmetria törvényei alól az atheni Akropolis hármass temploma, mely szertartási okból, ámbár ugyanazon időben, a többi templomoktól egészen eltérőleg épült.

Az eltérések soha nem fordulnak oly gyakran elő mint a középkorban, még pedig a szertartási épületekben se; kezdetben ugyan egyenmértékűeknek tervezték azokat, de később a következő századokban, és új meg új stylben megfogalmazott hozzáadások által az eredeti symmetria nem ritkán teljesen elhomályosult. Nevezetes, hogy azon templomok közt melyek két toronnyal bírnak, igen kevés van, a melyben a két torony ugyanazon terv szerint készült volna, még pedig nem csak akkor, midőn a két torony két különböző kor teremtménye, hanem akkor is, midőn mindkettő ugyanazon időben emeltetett. Néhányan állítják, hogy e különbségnek symbolikai oka van. Ha a középkorban a symmetria még a szertartási épületekben sem szigorú, az egyenmérték teljesen alárendeltetik a czélnek a polgári építészet műveiben; itt a törvény egyedül és kizárólag a czélszerűség által szabotván, és a symmetria tekintetében tökéletes szabadság uralkodván. E szabadságból származott az építészetben a mit festészeink annyira szeretnek, a f e s t ő i. A festői az építészetben bizonyos korlátok közt igen is alkalmazható, mennyiben t. i. az oly sajátos csoportozásból alakul, mely a logikai szerkezet határát át nem hágja,

mennyiben változékonyságot ad az egésznek, és a mennyiben a jellemzővel és az egyéniséggel össze van kapcsolva.

Nem tagadhatni, hogy újabb városaink hosszú egyenes és egyforma utcái unalmasak; nem tagadhatni, hogy ha például Párisban a Hôtel de Villen kezdve végig kell mennünk az egész Rivoli utcán, előre fáradtaknak érezzük magunkat, látván előttünk az egész hosszú utat egyforma házezredével; nem tagadhatni hogy egy felállított hadsereg, a tenger, vagy pusztáink csak rövid ideig ébreszthetik bennünk a nagyszerűnek eszméit, és hogy nem sokára minden nagyszerű egyidomosság élvezetében elfáradunk; idővel ezen egyidomosság élettelené válik; mert az életnek egyik főtulajdona éppen a számtalan egyéniség és ennek sajátságai, e változatosság hasonlításra, azaz szellemi munkálatra serkent. Hol ellenkezőleg az elvonás, az abstrakció, már magában a megpillantásban megvan, ott csak oly röst találhat élvezetet, ki az öneszméletet utálja.

Mindezekből következik, hogy az egyenmérték csak az építészet főbb tulajdonait követheti, hogy annak fontossága korántsem oly nagy, mint építészeink kikürtölni szokták, hogy az egyenmérték teljes szigorral csak ott alkalmazható, hol az épület minden részei csak egy és ugyanazon célnak felelnek meg, végre hogy a symmetria nagy kiterjedésű városokra, utcákra, de még homlokzatokra is alkalmazva fárasztó és unalmas, és hogy itt a változatosság hasonlítható a sivatag oásisaival: mert a mint az építész lángeszének örülünk, sajnálnunk kell, ha a teremtető ész helyébe a czirkalom és a vonal lép.

VII.

Az idomok összhangzatával párhuzamosan kell járni az arányok összhangzatának.

A physikának újabb kísérletei szerint látásunknak és hallásunknak analog oka vagyon, t. i. egy közbenjáró testnek rezgése (oscillatio); e testet, e mediumot aethernek nevezték. Már a múlt században Chladny kísérleteivel róla nevezett hangalakokat nyert. Hasonló kísérleteket tettek Franciaországban, hol legújabbán Licajoux kimutatta, hogy minden hang lerajzolhatja sajátságos alakját.

A zenében minden hangnak bizonyos időben meghatározott számú rezgése van, mely szám mind természetét mind viszonyát a többi hangokhoz megállapítja; ezen viszonyt vagy hangarányt másképen is meghatározhatni: t. i. egy húr különböző hossza által, az úgynevezett monochordon. Két szomszéd octávnak egymáshoz aránya e húron úgy áll: mint egy a kettőhöz; azaz, ha az alsóbb octávot akarjuk adni a húrnak, épen még egyszer oly hosszúnak kell lennie, mint a minő volt mikor a felső octávot adta. A két octav közt fekszik a harmad (terz) és az ötöd (quinte), az utóbbinak aránya, vagy húr hossza egy egész és $\frac{5}{10}$ de, az előbbinek $\frac{5}{4}$ de a felső octávnak, vagy $\frac{2}{3}$ da és $\frac{4}{5}$ de az alsó octávnak. — Megjegyzendő, hogy az ötöd szám-beli meghatározásában a kísérők tökéletesen egyetértének, míg a harmadra nézve szétágaznak, majd kisebb majd nagyobb húr-hosszat vévén mint $\frac{5}{4}$ -ét a felső vagy $\frac{1}{5}$ -ét az alsó octávnak.

Ha hangszeren ugyanazon időben e három hangot, az elsőt (prime) a harmadot és az ötödöt hangoztatjuk, fülünk kellemes érzést tapasztal, és azért e hangoztatást nagy accordnak nevezik.

Érintettem, hogy hallásunk és látásunk érzete analog úton létesül, de más részt e két érzet hatása a lélekre is analog, mit már azon körülmény mutat, hogy ugyanazon harmonia szót szokta használni minden európai nép, szintűgy ha a fülnek mint ha a szemnek arányok által előidézett kellemetes meghatottságát akarja kifejezni.

Természetesek tehát ezen kérdések: vajjon az építészeti arányokat nem lehet-e meghatározni a zenének jobban és általánosabban ismert hang-arányai által? Vajjon a régiek kik a hangarányait szintén tökéletesen ismerték, nem tettek-e már ily kísérletet? és vajjon Jean Paul Richter ama paradoxnak tetsző mondatában, hogy „az építészeti megfagyott zene,” nem rejlik-e némi igazság?

Midőn egy köböt ellenkező szögein keresztül ketté vágunk, oly egyenközt (páralellogramm) kapunk, melynek rövid oldalai ugyanazonosok a köb oldalával, és hosszú oldalai a köb negyedéinek átlója (diagonale); a köb oldalát egynek vévén, a negyeg átmérője lesz $\sqrt[4]{2}$ vagyis számokban kifejezve 1,4142...

Midőn az érintett egyenközt ellenkező szögein keresztül ketté vágjuk, két háromszöget kapunk. E háromszög mindegyikének kisebb oldala, a köb oldala, nagyobb oldala a köb egyik negyedének átlója, és a háromszög átszögelője (hypothénuse) a köbnek átlója, az az $\sqrt[3]{3}$ vagy számokban kifejezve 1,73205... E háromszöget, mivel a köbből eredt, köb-háromszögnek nevezem.

Midőn e háromszög nagy oldalának hosszát átteszszük átszögelőjére és az így nyert pontról függőleges vonalat eresztünk le a hosszú oldalra, az előbbihez hasonló kisebb háromszöget nyertünk, ha ellenben a hosszabított nagy oldalra átviszszük az átszögelő hosszát, az eredetihez hasonló nagyobb háromszöget kapunk. — Így a végtelenig alkothatni fogyatkozó és növekedő háromszögeket.

Midőn ezen hasonló háromszögek oldalait, azoknak kettesét és felét, végre a nagy oldalak még negyed részét számbeli értékük szerint egymás mellé helyezzük: oly sorozatot kapunk minek számai vagy tökéletesen megegyeznek a zene octáv hangjainak kísérleti úton nyert szám arányaival, vagy azoktól csak igen keveset különböznek. Azonban e csekély különbséget is annak kell tulajdonítani, hogy a monochordon tett kísérletek bírálója nem matematikai elv, hanem csak a fül érzete, miért is a kísérlők magok is bevallják, hogy a hangok természetes rendszerét eddig csak közelítőleg ismerjük.

Az ily módon nyert sorozatban — az egytől ketteséhez, a mi egy zene octávnak megfelel — 24 tag vagy, mint állott 24 tagból a régiek zene octávja; a régiek t. i. negyed hangokkal is éltek, miket mi többé nem használunk.

Az érintett sorozatot az egyiptomiak ismerték 3000 évvel időszerűségünk előtt; mert e sorozat arányai már alkalmazták Num-hotepnek a XII-ik dynastia alatt készült szikla sirjában Beni Hassanban, mint „Théorie des proportions dans l'architecture“ című munkámban matematikailag bebizonyítám.

E sorozatot a görögök az egyiptomiaktól átvették és oly szigorúan használták építészetükben, hogy alig foghatnánk fen-

maradt templomuk romjaiban tagot vagy részletet találni, melynek nagysága nem e sorozatból lenne véve.

A második kérdés: Vajjon a régiek, kik a zenehangok számarányait tökéletesen ismerték, nem kísérelték-e ezen arányok szerint meghatározni építészeti arányaikat?

Atheneben Pallas temploma, az úgynevezett Parthenon, arányai öszhangzatára nézve minden kor és minden szakértő által a legtökéletesebb épületnek van elismerve mely valaha készült; de a Parthenon ezen öszhangzathéli tökélyét egyenesen azon körülménynek köszöni, hogy arányai a zene nagy accordjának arányai. Ha t. i. egységnek vagy prim-nek vesszük az oszloprend magasságát az egész templom magasságában, azaz az oszloprendében és csücsében együtt véve találjuk $\frac{5}{4}$ ét ama prime-nek, azaz a harmadot; ha pedig prim-nek vesszük az oszlop magasságát, az egész oszlop rendben találjuk az oszlop primjének $\frac{3}{2}$ ét, azaz az ötödet, és így megvan a homlokzatban a prime, a terz és quinte, vagyis a nagy accord. Ha ilyféle arány az épület csak e részén fordulna meg, ezt talán esetlegesnek lehetne tekinteni, vagy még inkább a mester finom arányérzetének lehetne tulajdonítani, de ha a nagy accord arányait többször látjuk ismételve és a heted accordot is látjuk alkalmazva a templom más részében, akkor ezen eredményt szükségképen Iktinos és Kallikrates öntudattal és szándékosan alkalmazott tudományának kell tulajdonítanunk.

És így meg volna felelve a második kérdésre, és egyúttal a harmadikra is t. i., hogy Richter mondata, miszerint „az építészet megfagyott zene“ sem paradox, sem csupa költészeti phrasis.

De menjünk tovább egy lépéssel. Kutatásaim bizonyossá tették, hogy az egyiptomiak emberalakjaik arányát szintén az érintett sorozatnak megfelelőleg vették és rajzolták. Erről meggyőződván, összehasonlítám a csontváznak arányait az egyiptomi szobrokéival, és úgy találtam, hogy az egyiptomiak jól mérték az emberi testet.

Vizsgáltam továbbá a Parthenon arányait a vonal perspective törvényei szempontjából, és itt is oly eredményre akadtam, hogy e törvények szintén az említett sorozat arányaival vannak öszhangzatban.

Mindezek folytán azon kérdés támadt bennem: Vajjon az összhangzat nagyságai (die harmonischen Grössen) nem ugyanazok-e, akár hol jelenjenek meg? és, vajjon e nagyságok vagy arányok nemzője nem a köbháromszögből fejlődő sorozat-e?

E kérdésekre egyes ember igennel vagy nemmel alig felelhet; mert végképi eldöntése számtalan kísérletet és majdnem határtalan munkát föltételez; de fölfödezésem, úgy hiszem jogosit, hogy az ily fontos kérdés eldöntésében a szükséges közremunkálásra a tudományos világot felszólíthassam; mert csak ily közremunkálkodás által teremthető meg a még nem létező harmonia tudománya.

Megjegyzém, hogy, ha a Parthenon arányai közt a nagy accord aránya csak egyszer fordult volna elő, ezt Iktinos finom arányérzetének lehetne tulajdonítani. E megjegyzést azért tettem, mert az arányérzet természetes érzet, melyet szintűgy ki lehet fejteni és művelni, a mint meg lehet rontani és zavarni. Ha, mint ezt a physikusok kísérletei gyaníttatják, a hang és a látás természete egyaránt az úgynevezett aether rezgése által idéztetik elő, és az egyes hangok természete a rezgésnek bizonyos időhöz kötött számától, vagyis sebességétől függ, azoknak érzését alig képzelhetni másképen, mint hogy a hang és a látvány rezgéseit öntudatlanul megoldassa a fül vagy a szem. És ebben nem fogunk semmi természet-ellenit találni, ha megemlékszünk arról, hogy vannak például mészárosok, kik csupán látásra pontosan meg tudják mondani, hány font húst ad bizonyos ökör, hogy vannak szabók, kik ruhamértéket csupán szemökkel vesznek, hogy vannak katonák, kik látásra gyorsan megítélik az ellenség számát; hogy ne említsem a csodaszámítókat, kik a legbonyolodottabb matematikai föladatot, a minek kiszámítására tudományos férfiaknak hosszú idő és írásbeli számvetés kell, pár percz alatt és számírás nélkül feloldják. De hogy tárgyunkat még inkább megközelítsük, nézzük czigányainkat, kik hosszú zenedarabokat egyszerű hallásra megtanulnak és eljátszanak; mihez hozzá adhatom, hogy magam is találtam építészeket, kik arány rendszeremet nem ismervén, annak mértékeit ide s tova meg tudták közölni, csupán természetes kimívelt arányérzetök után.

E példákból világos, hogy a természetes arány-érzetet mi-

velni lehet, és hogy ezt művelni kell, világos a doriai templomok arányaiból, miknek öszhangzatos hatása el van ismerve egész Európában. E czélra azonban szükséges, hogy az önkényes Vitruvféle modorról lemondjunk és azon rendszert kövessük, melyet a görögök követtek, s amely, a mint többször idézett munkámban megmutattam, a kőb háromszögeiből származtatott sorozatban megtalálható. E rendszer pedig annál szükségesebb, minél bizonyosabb, hogy a fül jobban tud olvasni mint a szem; miért is némely physiologok az előbbit tökéletesebb érzetnek tartják, mint az utóbbit, és mert szemünknek az arányokat bíráló tehetsége sokkal inkább zavartatni szokott, mint fültünké. A görögöknél az arány-érzet könnyebben fejlődhetett, mert templomaik a földomra nézve, csak keveset változtak; a néző főfigyelme tehát majdnem kizárólag arányaikra volt irányozva, és ezen arányok is sokkal kevesebbet változtak, ha azokat mai épületeink végtelen változékonyságával összehasonlítjuk.

A jó arány-rendszer alkalmazásának legnagyobb ellensége időnkben az építő anyagok slendrianos készítése, mely szerint a nagyság mértékei, a különféle épületek semmi tekintetbe vételével, előre meghatározatnak, és nem mindenütt találni építő követ, melyet mint a Páris vidékit, minden kívánatos nagyságra fűrészselhetni. De ha már a szoros szükséglet beéri a mindennapi építő anyaggal, legalább a közhasznú épületekben kezelhetőbb anyag kívánatos, mely a művészi arányokat eleve meg ne rontsa, vagy lehetlenekké ne tegye.

Visszatérvén az arányok általánosabb szemléletére, meg kell jegyeznem, hogy az építészetben az arányok meghatározása, kivált mai időnkben, a legelső, a fődolog; mert azokban, a görög rendszer segítségével, tökéletesebbet állíthatunk elő, mint hoztak létre a középkor mesterei, a francziákat sem véve ki; mert továbbá az arányoknak mint az egésznek, hatása sokkal nagyobb a részletes alakokéinál, végre mert korunkban alig lehet új idomok útján új stylt teremteni, annyira ki vannak mívelve eldődeinktől a szokott építő anyagoknak megfelelő és azokban lehetőeknek tetsző alakok.

A középkor mesterei az arányok meghatározásában azért hibáztak, mert a görög rendszert csak hagyomány után ismerték, nem értvén annak lényegét és viszonyát a zene-rendszerhez. Ők

t. i. a kőb háromszög rajzolásában valamivel kisebb hasonló háromszögeket kaptak, ezáltal a zene skalától eltértek, és egyszersmind a nagyobb mértékeket elvesztették úgy, hogy ilyeneket akarván alkalmazni, kénytelenek voltak vagy a meglevő nagyobb mértéket összetenni, vagy, mint azt Vitruv tette, a kisebb mértéket sokszorozni. Így például, templomaik egész magasságának meghatározása végett összetették a kőb egységét vagy negyege átlójával, vagy a kőb átlójával, úgy szintén a magasabb tövek többnyire gyöngébb oszlopocskáik átmérőjének sokszorozása által határozatnak meg; de mindkét módor eltávozik természetes és szervi sorozatunk tagjaitól. Az első tévedés számtalan más tévedést szült; ugyanis a középkor mesterei a nagyságok maximumát még közelítőleg sem tudták meghatározni, s így találatnak nem kevés épületeik, melyek túlhosszaság, túlszélesség, vagy túlmagasság tekintetében hibásak. Túlhosszak Franciaország több székesegyházai: például a rheimsi, túlhosszak majdnem általánosan az angol székesegyházak. Túlszélesek: például a chartresi és az antwerpi székesegyházak. Túlmagasak Franciaországban a beauvaisi székesegyház, a Sainte-Chapelle Párisban, Belgiumban a tournaii székesegyház szentélye, Németországban pedig a kölni dom. Ezen három fő méret arányait az emberi test alkotásához kell alkalmaznunk ha célzt akarunk érní; mert túlhosszú vagy túlszéles templomban vagy teremben, kivált ha ez boltozva van, elvész az emberi hang; ily templom vagy terem tehát nem felel meg sem tudónk sem fültünk erejének. A túlmagasra meg kell jegyeznem, hogy ily épületben az ember mintegy kútba vagy aknába szorítva érzi magát; más részt a physika azt tanítja, hogy tiszta látásunk egyidőben csak 60 foknyi szögre terjed, mely azért látszögnek (Schwinkel) neveztetik; mi azontúl esik, azt csak homályosan látjuk, ha csak szemünket előbbi állásából egyenesen ama, a látszögön kívül eső tárgyra nem irányozzuk. Innen következik, hogy túl magas épületekben oldalfalaikat egyszerre nem láthatjuk át, tehát az egésznek összhatását nélkülöznünk kell. Ehhez járul, hogy ily épületekben fölfelé akarván pillantani, kénytelenek vagyunk fejünket nagyon hátra hajtani, mely szokatlan állás izmainknak fáj, úgy szintén, ha ily épületre fel akarunk menni, a lépcsőmászás kivesz erőnkől; megérzi ezt minden utazó, kivált a kölni domban, mert fölmenete után czombja több napig fájni szokott. A középkori

templomok és tornyok túlmagasságának oka nem aesthetikai, mint azt némelyek, nem jelképes, mint azt mások állítják: hanem egyenesen azon felcsigázásban keresendő, hogy egyes városok és építészek túl akartak tenni szomszédjaikon vagy elődöikén.

De lehet véteni ellenkezőleg is, ha például a magasság vagy szélesség csekélyebb mint azt a hosszúság kívánja, így Angliában a nagyobb templomok általában nem elég-magasak hosszúsági kiterjedésökhöz mérve.

A mű nem valóság, a művészetben csak színelhetünk, azért nem az a valódi művész, a ki sok eszközzel kevés hatást idéz elő, hanem az, a ki kevés eszközeivel úgy tud gazdálkodni, mint a görögök gazdálkodtak; a ki, mint ők, a főnséget, a nagyszerűt érti a colossal vagy a tömeges helyébe léptetni. Ezen eredmény pedig egyenesen az alkalmazott arányoktól függ. Ha Romában Péter apostol templomába léptünk, e templom korántsem tetszik oly nagynak, mint a minő valóban, és ha eleve nem tudtuk volna, hogy e templom minden létező templomok közt legtágasabb, legmagasabb, soha se hinnők; mert arról csak akkor győződünk meg szemtanúilag, miután hosszát, szélességét és magasságát lépteinkkel, és szobra arányait mértékkal vagy közelebbi összehasonlítás által megmértük; ide járul, hogy kúpja minden megközelíthető állás-ponttól oly messze esik, hogy csak igen távolról hathat ránk. Ellenben a Parthenonnak még egyszerű rajzban is nagyszerű hatása van; az érdem itt az arányok tökéletes szervi meghatározásában keresendő. A mi tehát az építészetben, főleg első pillanatra, leghatályosabban hat, az a fő arányok kellő megállapítása görög rendszer útján. Ezen általános hatás az, a mi velünk leginkább megismerteti az épület totál jellemét, melyet a hordott és hordozó tagok közti viszonyból elvonunk. E viszony megismerteti velünk a könnyűség vagy a nehézség vagy a helyesség jellemét, melylyel önkéntelenül összekötjük személyes bátorságunk érzetét a helyesen eltalált arányok középett, a túl könnyűk középett aggodalmunk, a túlnehézek középett pedig szorultságunk érzetét. Együttal a helyesen eltalált arányok szemlélésében örvendünk az emberi szellemen, mely képes a nyers anyag ellenszegülése fölött győzedelmeskedni,

és a természet örökké való törvényei ismeretével, termékein uralkodni.

Az arányok tanulmányozása végre azért főfeladata az építésznek, mert e tekintetben teremthet, eredeti lehet; ez volt az eset a görögöknél is, kik, mint a legújabb felföldözések következtében bizonyos, semmi új idomot, semmi új részletet, de még új tagot sem találtak föl, és mindannak daczára és csupán lángeszű arányzásukkal képesek lettek a leggyönyörűbb építészet teremtésére.

Keressük tehát mi is az újat a hol azt még találni lehet, t. i. az arányok helyes, rendszeres és szervi meghatározásában.

VIII.

A szobrászat az építészet szülöttje. Tanúságot tesz erről Egyiptom, hol a legrégibb és korukra nézve meghatározott plastikai munkák fordulnak elő; ide tartoznak a IV-dik dynastia művei, mik részint az európai gyűjteményekben, részint a legújabb időben Kairóban alakított museumban találatnak.

E művekben és általában az egyiptomi szobrászat szüleményeiben, feltűnő építészeti jellemzők; nem találtak mind eddig szobrot, mely közvetlenül magában, maga miatt és kizárólag plastikai célból, és nem összeköttetésben az építészettel megfogamzott és készült volna; mert mindnyájan úgy adatnak elő, mintha valamely épület oldalához támaszkodnának, állva szintügy, mint ülve, és ott is a hol ilyen épület teljesen hiányzik, p. o. a sírszobroknál, nem hiányzik egy pillér, az úgynevezett stela, mely többnyire a szobor hátához van alkalmazva, annak építészeti összefüggését nyilvánítván. De bár ezen, a két művészet közt létező összefüggést, és a leánynak anyától tökéletes el nem válását inkább külsőségnek tekintjük, másrészt ezen kölcsönös viszonynak lényegesebb jeléje is akadunk, és e jel az egyiptomi szobrok arányain észrevehető, melyeket teljes joggal építészetieknek nevezhetünk; mert az egyiptomiak, a természet főarányaitól el nem térve, emberi sőt állati alakjaikat föltűnőleg tömegeseknek képezték, mire már Mózes is figyelmeztet, az egyiptomi „hús fazekakról“ szólván, ezen alakzatoknak arányai úgy mondván négyszögűek (quadratisch), és így mintegy öszbangzatban tétetnek az épületek roppant kődarabjaival (Blok), mikből az egyiptomi pillé-

rek és oszlopok és a falak összerakvák. Prisse, kit már említettem, Egyiptomban, honnan csak pár hónap óta tért vissza, egy szobrász-műhelyt fődözött föl, és abban ama négyeges alakzatra akadt, mik minden vázlatokban előrajzolják s a későbbi befejezésnek szolgáltak alapul. Ehhez járul azon nagyszerű csend jelleme, mely az egyiptomi alakoknál oly sajátos, és mely építészeti célukkal tökéletes összhangzatban van. Mindez az egyiptomi szobrászatot szintoly colossallá tette, minő az építészet volt; e tekintetben tehát az anyától születtje nem ütött el. Az építészetéhez hasonló része van a szobrászat nemzésénél és kifejlesztésénél bizonyos fokig a jelképezésnek, valamint a jelképezéssel szoros viszonyban álló hieroglyphirásnak is; és valamint az egyiptomi szobrászat soha tökéletesen el nem vált az építészettől, úgy nem egészen érett gyümölcsként a symbolika fájáról sem szakadott le; és e tekintetben e művészet az eszmék magyarázásául szolgál inkább, semhogy a természetet tanulmányozná. Ezen szabály alól csak az arczképek tesznek kivételt, ilyenek pedig találatnak Kairoban már a IV-dik dynastia idejéből. Későbbben t. i. a hyksosok uralkodása előtt, alatt és után az arczképezési gyakorlat Egyiptomban megszűnt, és helyébe a különböző emberi fajok jellemzése lépett. De az arczképezés megint helyreállott az egyiptomi művészet utolsó korában, t. i. a XXVI-ik dynastia idejében, mely oly tökéletes arczképeket hozott létre, minőket a görög szobrászat csak Nagy Sándor után birt teremteni.

Görögországban is a szobrászat eleinte az építészethez volt kötve, mutatják ezt a selinunti metopok, és a legrégibb szertartási szobrok leírásai, mik egyszersmind a symbolikát is uralják. De későbbben a görög szobrászat tökéletesen függetlenné lesz az építészettől, oly csoportokat készítvén, mik az utóbbi művészet teremtményeivel semmi összekötetésben nincsenek és célukat tökéletesen elérik magokban, ily csoportok például Skopas és Praxiteles Niobidjai és Lisyppos Nagy Sándort hadvezéreivel együtt előadó csoportozata.

A középkorban a művészetek egymásból és egymásután fejlődése ugyanazon lépcsőzetet követi. A byzanti építészet már valódi művészet, midőn a byzanti szobrászat még csak a rómaiaknak halk utóhangja. Csak a román építészet kezd újra szobrászatot nemzeni, mely a IX. században ugyan még igen

durva, de még sem oly mumiakép száraz, mint a byzanti plastika. E szobrászat főképp dombor-művekben, nevezetesen a kapuk fölött és az oszlopfőkön mutatkozik. A XII-ik században a szobor jelenik meg, még pedig támaszkodva az ajtózat oszlopaihoz, és újra függésben az építészettől, mely nem bírván még horonyokat és azért nem szolgálhatván elegendő helylyel a szobrok számára, azokat laposságra kárkoztatja. Mit e szobrok szélességben és vastagságban nélkülöznek, kinyújtott hosszúsággal pótolják. A román szobrászat a bibliai symbolismus szellemében működik; mi ugyanazon viszonyt tételezi föl mely Egyiptomban uralkodott, t. i. a szenteknek tartott szertartási okmányok tökéletes ismeretét, és az innen következő papok általi tervezést, felügyelést, és kivített az építészetben.

Első helyen áll itt az új szövetség párhuzamosa az óval: a keresztyén egyháznak a zsidóval, mind ketteje női alakban személyesíttetik; az utóbbi bekötött szemmel, fejről leeső koronával, és összetörött zászlórúddal kezében, míg az előbbinek fején korona, kezében lobogó zászló, és szemei szabadok. Következnek párhuzamok, mikben Krisztus hasonlítottatik az ó-szövetségi személyekhez, minők Ádám, Mózes, Sámson, Melchisedek, stb. Mária hasonlítottatik Évához, az apostolok a prófétákhoz; továbbá az evangéliumok elbeszéléseit törekszik összhangzatba hozni az ó-szövetség eseményeivel, hogy így a Krisztus megjelenéséről szóló előremondások igazoltassanak. Ezen párhuzamosás alaposan és bőven adatik elő ama dísz munkában, miben Cahier és Charles Martin jézsuiták a bourgeois székesegyház ablakfestményeit magyarázzák.

A symbolika sokkal bonyolodattabb még, midőn az apokalypsishez fordul; itt elővételnek minden alakok és elbeszélések, miknek képezése a keresztyén művészetnek egész a XVI. századba, és magyarázata a theologusoknak és archaeologoknak annyi fejtörést okozott egészen a jelen korig. Itt áll első helyen az égi Jerusalemben, és annak földi képviselője az egyház, a templom; a milyen amaz, úgy ennek is a legdrágább anyagokból készülve kell lennie és drágakövektől és aranytól ragyognia. Ezen égi Jerusalemben csak a választott mehet be, szintűgy a templomba, míg a tisztátlan, az ellenség kívül tartózkodik és minden erejét használja, hogy a bemenőket visszatarthassa és magának megnyerhesse. A keresztyén ellenségei jellemzésében antik elemek hasz-

nálatnak a keresztyén nézetek szellemében módosítva; így látjuk az elcsábító sirenákat, kik a tengerben, azaz a világban, egy bárka vagy hajó, azaz az egyház, körül úsznak vagy cvedznek, ott halakat, azaz keresztyéneket, fogdosnak és az ördögnek átnyújtják vagy késsel megölik. A sirenák mellett előkelő szerepet visznek a centaurok, kik itt egyértelműek a vadászokkal, kikről Rabanus Maurus mondja „Venator est diabolus.”

De a symbolika szolgálatában nem csak emberi alakok állanak, hanem állatok és növények, sőt még élettelen tárgyak is. Így az oroszlány nyilvános erőszakot jelent, a róka a magát behízelgő hamis tant, mely a hitnek szőlőfűrtéit felemészti, a disznó a hitetlenség jelképe, a nüstény malaczeit, azaz az embereket, a hitetlenség tejével szoptatja, és azért maga az ördög disznó alakjában is megjelenik. A páva a halhatatlanságnak jelképe; mert antik nézet szerint húsa soha nem rothad el. Ide tartoznak továbbá a hal, a galamb, a lilium, a szőlő, a kereszt és a bor-prés stb.

A dogmatikus szerzetesek előtt mind e jelképek szintoly értelmesek valának, mint az egyiptomi papság előtt a legelvontabb hieroglyphék; mert a jelkép mást akarván jelenteni, mint a mit valóban mutat, mindig és mindenütt csak magyarázat mellett érthető, e magyarázat pedig a dogmatikában adatott, valamint a keresztyéneknél úgy az egyiptomiaknál: de mihelyest a laikusok kezökbe vették az építészetet, a mi Franciaországban már a XII. században történt, a jelképek egymás után elbúcsúznak az épületekről, s így Cahier és Martin nyilván elismerik, hogy már a XII. században a symbolikus ismeretek lassanként kihálnak.

A laikus építészek teljesen különböző rendszert követnek, vagy az utilitári t, vagy az allegoriat, vagy a történetit, vagy végre a tisztán művészt.

Az utilitári rendszer főleg a naptár alakzati előadásában mutatkozik; a naptár t. i. leginkább a zodiakus vagy a hónapok munkái személyesítésében jelenik meg Franciaország nagy templomai homlokzati ajtózatán, a sz. denisi apátsági templomon kezdve egy egész század alatt egészen a XVI század közepéig. Ezen időben keletkeztek alkalmasint az ide tartozó latin versek, minők p. o. „spoliat virgulta november, vult porcum mactare december“ stb. Mai nap a rendesen nyomtatásban meg-

jelenő naptárainkkal kezünkben, könnyen mosolyoghatunk azon fontosság fölött, mit a középkor ilyféle előadásokhoz kötött; de régi időkben a naptár egészen más jelentékenységgű volt, mit azon fontosság mutat, melyet az egyiptomi világ 365 üres fazékainak vízzel megtöltésében helyezett, és azon ünnepegyesség, melylyel Rómában minden új esztendő első napján a szöveget a capitoli templomba bevették. Hasonlólag történt a közép korban is, s innen magyarázható a kitünő hely, mit a naptári előadások a templomokon elfoglaltak. De a templomok bensejében is a mindennapi polgári élet követelőleg lépett föl, midőn például a különféle mesterségek festett ablakokat ajándékozván, azokon czéhes életüket és munkálkodásukat ábrázoltatták.

Az a l e g o r i a i alakok többnyire máson mint a főajtózatán állának; így a chartresi székesegyházon a déli ajtózatán találunk alakokat, mik a fő főerkölcsöket és vétkeket személyesítik, vagy az okos és oktalan szüzeket ábrázolják, vagy más morális személyeket adnak elő, kik közt a már érintett szabadság is találkozik, a „Libertas“ aláíráttal, hogy őt másra magyarázni ne lehessen.

A t ö r t é n e t i r e n d s z e r bebizonyítására szintén a chartresi templom szolgál, midőn itt a bibliai személyek számtalan szobraiból álló sorozatát látjuk, Ádám-tól kezdve egész az egyház-apákig és még ezeken túl a legenda személyekéig.

A v e g y t a n m ű v é s z e t i rendszert illetőleg két kérdés támadt: vajjon a közép kor szobrászai ismerték és használták-e tanulmányul az antik szobrokat? és e tanulmányozás, ha történt, vajjon elősegíté-e őket? Hogy Villard de Honnecourt Albumában az antik szobrászat művei lemásolva találtatnak, már érintém. Más példát idéz Mérimée, ki egy ülő, egészen az ismeretes Jupiter olympius mintájára készített Krisztust talált; egy más nagyszerű antik stylben fölfogott Krisztussal találkozunk a rheimsi székesegyház déli ajtózatán; de a mi még inkább megjegyzésre méltó, az ugyan-e székesegyház főajtózatán álló két női alak, mely nyilvánosan egy antik Ceres szobor mintájára készült. Rheimsben, mely város még mai napon is egy főálló római diadalkapuvál bir, egy Ceres szobor is ismeretes lehetett a közép korban, a Ceres tisztelet e városban bihetőleg uralkodván; mert mainap is e város egyik kapuját Ceres kapujának hívják.

Angliában és Németországban az antik szobrászat befolyása

talán még régibb mint Franciaországban; mert mindkettejében már a XII. században találtatik. Hogyan juthatott e befolyás Angliába, azt magyarázni lehet; de hol tanulmányozta legyen a szász iskola az antikot, teljességgel nem tudhatni; és mégis e befolyás nyilatkozik a wechselburgi szónoki szék nagyszerű alakjaiban, mik a XII. század kezdetéből származnak, úgy szintén a valamivel későbbi freibergi szobrokban, és ha emlékezetem nem csal, a gernrodi úgynevezett „Busskapelle“ szobrain.

Ezekkel ki volna mutatva, hogy az antik szobrászat a középkorira legalább részben befolyással volt, és egyszersmind, mivel az elősorolt műveket a középkori szobrászat élére kell állítnunk: hogy e befolyás szerencsés volt. És ez természetes; mert a középkori mesterek még elég teremtmőerővel bírtak az idegen művek újra felelevenítésére, és mert ők élettelen utánzásba nem estek; és ez oka annak, hogy a középkor ebbeli tanulmányozására csak a legújabb időkben ráismertünk, míg azelőtt az elősorolt művek mindig tisztán keresztyénieknek tartattak.

IX.

Korunk, a régi művek legkisebb szín-nyomokat vizsgálván, azon meggyőződésre jutott, hogy sem a görögök sem a rómaiak nem hagyták festetlenül se építési, se kő szobrászi munkáikat, hanem hogy mindeniket színezték. Ezen általános szabály alól némelyek a sarkophagokat ki akarák veenni, de nemzeti muzeumunk befestett sarkophagokkal bírván, még ezen utolsó kivétel sem állhat meg.

Nekünk, kik úgyszólván abstractió után élünk, a régi szokás aesthetikátlannak tetszhetik, sőt találkoznak úgynevezett mívelt emberek, kik azt vagy egészen kárhoztatják, vagy, ha a régieket igen kedvelik, be nem bizonyítottnak hinni szeretik; így nevezetesen harmad évben a vita-e kérdés fölött Angliában folyt és sok pro és contrat hozott nap világra. Azonban a tagadók ellen számos szemtanú bizonyítványát hozhatni föl, mely nem csak a tényt minden kétségen kívül helyezi, hanem még azt is tanítja, hogy a görögök templomaik micsoda szín micsoda tagnak felelt meg; ezek szerint a triglyphek kékek voltak, mint azt már Vitruv is állította, a cellának falai vörösre voltak festve, a mint Semper

bebizonyította, az oszlop pedig és az architrav sárga volt, alkalmasint helyenként aranyozással; az előbbi Penrose sejti, az utóbbi saját véleményem.

És miért ne festették volna építményüket a görögök? hisz ugyan ezt tevék tanítóik is, az egyiptomiak és az assyriaiak. Meglehet, hogy a régi nézeteket magunkévá nem oly könnyen tehetjük; mert általában a színnek kevésbé vagyunk kedvelői, mit egészen színtelen férfi ruháink és napról napra színtelenebbé váló női ruháink tanusítanak; meglehet, hogy színtelen réz- és fa-metszettekhez szokott szemünk az idom, a rajz és legfeljebb az árnyéklát által már kielégíthető: de ily elvonástól mindig és mindenütt idegenkednek az ifjú népek, kik érzékiségüket képmutató hallgatásra még nem akarják kárhoztatni. A régiek, kik fiatalok voltak a hol mi fiatalok vének vagyunk, mindig az egésznek teljessége után törekedtek, és azért a hol csak lehetett, minden művészetet együltt öszhangzó hatásra összeponosítottak, mit mi mai nap még csak az operában tartunk szabadnak, és azért a régiek építészete nem volt szobrászat és festészet nélkül, azért a számos Herculanium, Pompeji és Stabiaeben talált képek közt csak egyetlen egy fordul elő, mely egyszínes vagy monochron. Monochronok csak a görög agyag-edények, de ezek is eleinte és addig polychronok vagy színesek, míg a sokféle tapasztalás és különféle kísérlet a görögöket arról győzte meg, hogy ezen anyag jó színezése erejük hatásán túl fekszik.

A középkorban ugyanezen eset áll elő; a byzantiak színes maszív képeiket arany alapra helyezék; de e gyakorlat nem ajánlható; mert az arany, kivált nagy területen, színén felül még fénynyel is bír, mely a többi festékek hatását teljesen megrontja. Az arany alappal a román építészetben is találkozunk, de a francia stýlben mindinkább szokatlanná lesz. Az északi éghajlat, melyben e stýl művei jobbra emelkednek, nem engedi meg külsejük általános befestését, de Olasz- és déli Franciaországban már a román építészet külseje, színi változékonysága után polychron anyagok alkalmazása által törekedett, és a francia stýlben legalább a jobban védett kül ajtózatokon az úgynevezett „porche“-kben polichron képekkel találkozunk. A francziák épen azon vannak, hogy ezen, az idő viszontagsága által eltörült vagy elhalványult képeket felfrissítsék; ez történt például a sz. Germain l' Auxerrois

ajtózatával Párisban, sőt képeket festettek Párisban az antikizáló Vincent de Paul oszlopesarnokában is. Bensejökben pedig a francia stílus templomai, legalább Franciaországban, kivétel nélkül festve valának, még pedig eleven, sőt kirívó színekkel, épen úgy mint az egyiptomi és görög templomok kívülről és belülről; a szegényebb keresztyén templomok egyszerűbben, a gazdagabbak pompásan, mikép az akkori művészek képzelni tudták mintájukat, az arany és drágakövektől ragyogó égi Jeruzsálemet. Ehhez hozzá kell adnom, hogy nem csak minden pillérnek és oszlopnak, hanem a törek minden kisebb tagjának is saját díszítményrajza volt, és hogy itt a képzelőtehetségnek oly feltalálós pazarlásával találkozunk, minőt a görögök, hol minden polgári jogot egyszer megnyert díszítmény a végetlenig ismételtetett, soha ki nem fejthettek. A középkor ebbeli színezésének legkitünőbb példái a párisi St. Chapelle, a sz. denisi és a kölni Kunibert templom szentélye, a két első a rajtok talált rajz és szín nyoma után felújított, de az utóbbi egészen festési találmányú. Míg a templomok alsó részében e változatos gazdagság létezik, a boltozat süvegei általán egyformák maradnak, mindentütt azurkék alapon kis arany csillagokat mutatván, épen úgy mint a görög padolat cassettei mindenütt kék alapon arany csillagokat, de nagyobbakat és ragyogókat mutattak. A középkorban ezen egyformaságnak több oka volt; először is a templomok magassága a boltozatot túl helyezte a tiszta láthatáron, másodsor az e boltozatnak az eget kellett jelképeznie, végre a boltozat hajlása kevésbé alkalmas az alakok felvételére, ámbár a későbbi művészet e nézetben nem osztozik, a bolt süvegeket tele rakván képekkel.

A gazdag francia stílusnak egyikfőelve: belől minden, még a legkisebb tért is rajzal és színnel fedni be, sőt még az egyes díszítményben is az alapot a lehetőségig, és az alap fő idoma követelése szerint tölteni be. Ily elv mellett az ablakok kivételt nem képezhettek, s így azoknak is be kellett festetniök, mi által ha e színes ablakon keresztül hatottak a nap sugarai, a tündöklő egészre feltetett a korona, habár többnyire az üveg átlátszósága kárára. De ezzel a régiek nem sokat törődtek, mind azon oknál fogva, hogy nekik oly világosság nem kellett, minőt mi a templomban óhajtunk, mind azért, hogy ablakaik tömérdek számukkal és nagyságukkal némileg megint pótolták, a mit egyenként színezetök miatt a világos-

ságban vesztettek. Az ablakok általános befestésének azonkívül még más célja is volt; ez t. i. a falfestékek elevenségét mérsékelte, előmlesztvén azokat még ragyogóbb színeivel, mikben úgyszólván felolvasztja magasabb harmoniába a túl eleven falszíneket; míg a nem festett tégeltáblák egészen ellenkező hatást idéznek elő. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a középkori mestereknek némelykor, mint például a parisi St. Chapelleben oly finom tapintatuk volt, hogy az ablakok fészinezetét a napnak a sarkpontok szerinti állása és az attól függő különböző világítása értelmében változtatták. Mindez oly jól át vala gondolva, mint a pompei szobák kirívó színeik alkalmazása, mely itt azért van helyén, mert e szobák csak igen kevéssé voltak világítva. Ellenben ha mi jól világított lakásainkban csupa utánzási visketegből a pompei zinober alkalmaznók, ezt csak szemeink nagy kárára tennők.

Az építési befestésnél érdekes a festékek egymásra való követkekezése a különböző fejlődési korokban; e sorozat csekély módosítással ismétli magát a középkorban. A legrégibb festékek a fekete, sárga, téglavörös és barna; ezekkel legnagyobb kiterjedésben találkozunk a IV-ik dynastia idejéből származó és a pyramisok körül felfödözött sírokban, épen úgy, mint az etruriai sziklásírokban, és a legrégibb görög, úgynevezett agyagedényeken, hol még a tisztátlan viola szín is azokhoz járul; végre e festékekkel találkozunk a román építészetben és a francia styl első idejében. Később az érintett festékekhez a kék és zinober-vörös adatik, és Prisse azon érdekes fölfödözést tette, hogy III-ik Thothmes Pharaoh csarnokában az oszlopok, melyek elébb sárgára voltak befestve, később vörösre festettek; miből Prisse következteti, hogy Thothmes a zinóbert ázsiai hadjárataiban legalább nagyobb mennyiségben találván, ezt adófejében vette a legyőzött népektől. A kék festék nagy részt lapis-lazuliból készült, és így szintén közlekedést tesz fel kelet Ázsiával. Legkésőbb mutatkozik, mert vegyített, a zöld festék.

Mihelyest az építési díszítmények majdnem kivétel nélkül festettek, az állati és emberi alakok nem maradhattak hátra, sem Egyiptomban, Assyriában és Görögországban, sem a középkorban.

Ismeretes tény, hogy a természetnek anyagi, szolgálai utánzása a rajzoló művészetekben azért nincs helyén, mert többet adni törekszik, mint a mennyit e művészetek adhatnak, mint a mennyit

adniok kell; egy ruhába öltözött befestett viasz alak, midőn bennünket inkább megijeszt sem mint gyönyörködtet, ezen igazságot kétségenkívül helyezi. Ezért sem az antik sem a középkori szobrokat nem lehetett befesteni, az eleven, természetes színek teljes utánzásával; mert így nagyobb hatást nyertek mint a mennyire a mű fel van jogosítva, vagy is az említett viasz figurákhoz lealacsonyultak volna; s így tetteleg a középkornak többjékarban ránk jutott befestett fa-alakjain a természetes színek észrevehető lehangoltatását úgy, mint a fényes világítás és erős árnyékok kikerülését látjuk. E belátásteljes gyakorlat ama három, a XIV-ik századból származó csodálatos fa-alakot is teremté, miket a sz. wolfgangi kolostor a november hóban Bécsben rendezett archaelogiai kiállításba küldte; a befestve volt antik szobrok csekély színmaradványai hasonló lehangoltatást sejtetnek velünk; az aranynak alkalmazása a hajokban szintén közös a régi világban és a középkorban. Az építész szobrászatnál még az is hozzá járul, hogy az amúgy is igen feltűnő szobrok elevenebb színezése mind a festett diszitményt, mind magát az építészetet könnyen a háttérbe szoríthatta volna. Mi nagyon kedvelték a régiek a színt, mutatja, hogy még bronz szobraikat is arany és ezüst sőt zománcz által is polychronná törekedtek tenni, tanúsítják továbbá elefántcsontból, drága érmekből, és zománczozásból összerakott óriási szobraik, mik közt a leghíresebb volt Phidiasnak Jupitere Olympiában.

A három rajzoló művészet közös hatását ugyanazon műben a zenének hármass manifestációjához hasonlíthatjuk, t. i. a rythmushoz, a melodiához és a harmoniához; az időmértékes rythmusnak megfelel az építészet térmértékes arányával, a melodiának mint folyékony idommodulationnak megfelel a plastikának alak folyékonysága, a harmonia öszhangzatának megfelel az ellentételes festékek öszhangzatba felolvadása a festészetben. A zenének más hasonlítása az építész arányokat hasonneműeknek bizonyítja a zene hangjaival, mert mindketteje mint láttuk matematikailag bebizonyítható s igen hasonló ha nem ugyanazon nagyságú. Az építészetnek polychroniája pedig a zene zengjének (klang, Metall) tömbjének felelne meg, a zengés más, mint matematikailag határozható viszonyokból következik, habár e viszony is már harmoniát szül, mint azt az úgynevezett fa- és

szalma-hangszernél tapasztaltuk. Épen úgy az építészetben is a festék az építészeti arányokon kívül fekszik, és hasonlólag mint a zengés a zenében, saját kecsesével bir, mind magában véve, mind öszhangzatban a többi festékekkel és az egész épülettel. Végre a plastikával kapcsolat által az építészetben az eleven elem még növekszik, midőn az emberi alak megjelenik művében, melyet vagy istene vagy saját eleven használatára teremte, és ezen teremtéssel, arra szellemén kívül még külső idomát is alkalmazván, nem csak a mindennapi szükségletnek megfelel, hanem a magasabb aesthetikai követeléseknek is eleget tesz.

HENSZLMANN IMRE.

PITT VILMOS.

MACAULAYNAK HALÁLA UTÁN MEGJELENT MŰVEIBŐL.

Pitt Vilmos, Pitt Vilmosnak Chatham grófnak és Lady Grenville Eszternek, Temple Eszter grófnő leányának másodszülött fia, 1759 május 28-ikán született. A gyermek oly nevet öröklött, mely születésekor legkitünőbb volt az egész művelt világban, s melyet minden angol büszkeséggel említett, Anglia ellenei pedig csak bámulattal és rettegve mertek kimondani. Életének első évében minden hónap nyilvános örömmünnepek és tűzijátékok között folyt le, s minden hajó örömhírekkel és harczi zsákmánnyal terhelten tért vissza. Westphaliában az angol gyalogság nagyszerű győzelme megállítá XV. Lajos seregét hódító hadjáratában; Boscawen Portugall partjain megsemmisített egy francia hajórajt; Hawke pedig egy másikat futásra birt a biscayai öbölben; Johnson elfoglalta Niagarát, Amherst Ticonderogát; Wolfe a legdicsebb halállal múlt ki Quebec falai előtt; Clive a Hugliban legyőzött egy hollandi sereget, s megalapította Bengáliában az angol uralmat, s Coote megvervén Lallyt Wandewas-nál, Carnaticában veté meg alapját az angol hatalomnak. A nemzet pedig örömittasan magasztalta harczosait, kik szárazon és tengereken Európa, Ázsia és Amerika távol tartományaiban oly nagy szerencsével küzdöttek, csak egy hatalmas szellem vezetése alatt működő eszközöknek tekinté őket. Pitt Vilmos, a nagy polgár volt az, ki a francia tábornagyokat Németországban s a francia admirálokat az Oceanon legyőzte; ő volt a ki hazája kiterjedését egy nagy birodalommal szaporította az Ontario jégfötte partjain, s egy másik-
kal a heves égöv alatt a Ganges torkolatának közelében. Népsze-

rúsége azonban, oly mértékben, minőnek ez időtájban örvendett, nem lehetett állandó. E népszerűség előbb elveszté ragyogó fényét, mintsem gyermekei megérthették volna, hogy atyjuk nagyember volt. Végre is oly helyzetekbe jutott, hol se igazgatási, se szónoki tehetsége nem tűnhetett ki előnyösen. Erélye és szilárdsága, mik oly alkalmassá tévék őt a háború vezetésére, megszűntek szükségessékké lenni a béke idejében. Magasztos és megható szónoklata, mely oly rendkívüli hatalmat kölcsönzött neki az alsóházban, a főrendeket nem volt képes megindítani. Kinos betegség gyötörte tagjait, mi által feje és idegei szenvedtek legtöbbet. Életének végső éveiben gyűlötté lett az udvarnál, a nélkül, hogy barátságos viszonyban állott volna az ellenzék nagy tömegével. Chatham Pittnek romja volt, de oly nagyszerű rom, melyet minden művelt s érző kebel, hasonló érzelmek közt fog szemlélni, mint a Parthenon vagy Colisseum romjait. Egy tekintetben azonban, az öreg államférfi különösen szerencsés volt. Bármennyi kellemetlenség érte is őt nyilvános pályáján, családja körében mindenkor megnyugvást és szerető szíveket talált. Szerette minden gyermeket s azok viszont szerették őt, de gyermekei közt leginkább kedvelte s legtöbbre becsülte kisebbik fiát.

E gyermek tehetsége és nagyra törekvése már igen korán lihetetlen gyorsasággal kezdett fejlődni. Azon érdek, melyet már hét éves korában a komolyabb tanulmányok iránt tanúsított, azon buzgalom, melylyel tanulmányait üzé s egyénekről és könyvekről tett észrevételeinek találékonyága és elméssége, bámulatra ragadták szülőit és tanítóit. Egy mondása maradt fenn e korból, melyet nevelője említett volt anyjának. 1766 augusztus havában ugyanis, midőn az egész világ Pittnek Chatham gróffá lett kineveztetésével foglalkozott, a kis Vilmos ekként kiálta föl: „Mi jó, hogy nem én vagyok a legidősebb fiú; én az alsóházban akarok szónokolni, mint atyám.“ Megvan még a kitünő tehetségekkel megáldott Lady Chathamnek egy levele, melyet férjéhez írt, s a melyben többek közt megjegyzi, hogy kisebbik fiúk 12 éves korában már jóval túlszárnyalta az idősebbiket, a ki tizenöt éves volt. „Vilmos, írja Lady Chatham, elméje érettségénél fogva, sok oly dologban talál élvezetet, mi bármely más vele egykorú gyermek felfogását túlhaladná.“ Tizennégy éves korában a gyermek már férfiú volt, értelmileg. Hayley, ki 1773 nyarán találkozott vele Lyme-ben, meg volt lepelve, el volt ragadtatva, midőn e gyermeket oly okosan és elmésen hallotta beszélni. A költő később nagyon megbánta, hogy egy terjedelmes irodalmi műre nézve, melyet az időben tervezett, elfoglaltsága által akadályozva, nem kérte ki a rendkívüli gyermek véleményét. A kis Vilmos már írt akkor egy szomorújátékot, mely magában véve rossz volt ugyan, de nem rosszabb, mint barátja színművei. E darab még megvan Chevening-ben, és sok tekintetben felette érdekes. Szerelem nem fordúl

elő benne. Tárgya tisztán politikai; s különös, hogy az egész mese a főhatalom feletti viszály körül forog. Egyrészt a koronának egy hű szolgája, másrészt pedig egy nagyravágyó elvtelen összeesküvő állanak egymással szemben. Végre a király; kinek holléte sokáig ismeretlen volt, megjelenik, s jogainak hűséges védelmezőjét megjutalmazza. Az olvasónak, ki csak a mű beltartalma után hozna ítéletet, kétség kívül azon véleményre kellene jutnia, hogy azt valamely Pitt-párti rimelő írta az 1789-ben III. György felgyógyulásakor tartott örömtünnepélyek alkalmára.

Azon örömeztet, melylyel Vilmos elméjének gyors fejlődése szülőit eltöltötte, csakhamar nagymértékben megkeseríték az egészségi állapota által támasztott aggodalmak. Megdöböntő gyorsasággal nőtt fel; gyakran beteg s mindig gyenge volt; s attól tartottak, hogy nem lesznek képesek felnevelni az oly nyúláuk, vézna, gyöngye gyermekét. Az orvos oportói bort javasolt, s azt állítják, hogy tizenéves korában, már oly nagy mennyiségben élvezte e kellemes italt, mennyi a mi mértékletes korunkban a legkifejlettebb férfinak is sok volna. Ezen életmód, mely száz gyermek közül kilenczven-kilenczet bizonyosan megölt volna, Vilmos testalkatának csak előnyére vált; tizenöt éves korában megszűnt betegeskedni, s habár soha sem lett kitünően erős férfiú, munka és aggodalom közt leélt hosszú életén át, a fárasztó éjjeli vitatkozások és a Londonban töltött kellemetlen nyarak daczára, folyvást meglehetősen egészségnak örvendett. Kétségkívül gyöngye alkatának tulajdonítható, hogy nem részesült oly nevelésben, mint más hozzá hasonló rangú ifjak. Angliának csaknem mind azon jeles államférfiai és szónokai, kikkel ő később ellenséges vagy baráti viszonyban állott: North, Fox, Shelburne, Windham, Grey, Wellesley, Grenville, Sheridan, Canning, valamely hirneves nyilvános tanodában végezték tanulmányaikat. Chatham lord maga is Etonnak jelesebb növendékei közé tartozott, s egy kitünő etonista ritkán feledkezik meg tartozásáról Eton iránt. Vilmos gyöngye testalkata azonban oly ápolást és felügyeletet igényelt, minőt csak a családi kör nyújthat. Ennélfogva ő az atyai házban neveltetett. Tanulmányaiban egy Wilton nevű pap vezérelte őt, s habár betegeskedése miatt gyakran kénytelen is volt azokat félbeszakítani, rövid idő alatt rendkívüli előmenetelt tűn. Mielőtt tizenötödik évét betöltötte, már annyira előhaladt az ókori nyelvek s a meynyiségtan ismeretében, mint az iskolák növendékei közül csak igen kevesen 18 éves korukban. 1773 vége felé Pembroke-Hallba, a cambridgei egyetembe küldte őt atyja. Ily fiatalt tanuló sokkal szorgosabb gondviselést igényelt, mint a minőben egy iskolai felügyelő részesítheti növendékeit. A nevelő, ki Vilmost akadémiai pályáján követte, egy Pretymán nevű baccalaureus volt, ki a múlt évben, senior wanglere lön, s habár nem is birt megnyerő külsővel és rendkívüli tehetségekkel, de igen vas-szor-

galommal, józan belátással, és alapos geometriai ismeretekkel. Pretyman két éven át elválhatlan s csaknem egyedüli társa volt növendékének Cambridgeben. Benső és tartós barátság szövődött közöttük; s a tanítvány, mielőtt huszannyolczadik évét betöltötte, képessé lön nevelőjét lincolni püspökké és Szent-Pál dekanjává tenni, ez pedig halálját akként vélte leróhatónak, hogy megírta a növendék életrajzát, mely azon különös tulajdonnal bír, hogy minden ily terjedelmű biographiák között a legroszabb.

Pitt, míg tudorrá nem lett, egyetlen egy ismeretséget sem kötött. Reggel és este rendszeren istenitiszteletben vett részt; mindennap szobájában ebédel, s esténként soha semmiféle társaságban meg nem jelent. Tizenhét éves korában, azon kor kárhazatos szokása szerint, minden vizsgálat nélkül, egyedül születési előjogánál fogva a szabad mesterségek tudorává lön. Még néhány évig azonban az egyetemen maradt, erélyesen folytatva Pretyman vezetése mellett tanulmányait, s részt vön a legjelesebb akadémiai társaságokban.

Mély és kiterjedt tudományos ismeretekre tett szert Pitt ez idő alatt, csakhogy itt aztán be is fejezte művelődését, mert csakhamar oly tevékeny életet kezdett, hogy nem maradt ideje könyvekkel foglalkozni. Legnagyobb élvezetet talált Newton Principiáiban. És valóban hajlama a mennyiségtan iránt oly szenvedélylyé emelkedett, hogy tanárai maguk is, — mind jeles matematikusok, — jönnek látták inkább csillapítani, mint buzdítani őt e téren. Gyorsasága és ügyessége, melylyel a legnehezebb feladatokat megoldotta, a legjelesb tanárok egyikének nyilatkozata szerint, ki azon időben az egyetemi vitatkozásoknál elnökölt s a tanácsházban a vizsgákat rendezte, páratlan volt az egész egyetemen. Nem kevésbé tünt ki a classikai tanulmányokban. Egy tekintetben ugyan nem volt képes versenyezni a nyilvános iskolák másod, sőt harmad rangú tanulóival sem. A míg t. i. Wilton felügyelete alatt állott, soha sem tett írásbeli gyakorlatokat az ó-kor nyelvein, s így nem is szerezhette meg azon verselési ügyességet, melyben csak némileg értelmes tanulók is olyannyira kiténők, noha Görögország s Róma nyelvéről és irodalmáról gyakran igen felületes ismeretekkel bírnak. Ő képtelen lett volna oly bájos elegiai sorokban ömlengeni, minőkben Wellesley vett búcsut Eton-tól, vagy oly virgiliusi hexametereket alkotni, mint Canning, midőn a Mekkába való zárandokolást leírja. De másrésről aligha volt oly tudós, ki húsz éves korában a hajdankor két legremekebb nyelvének oly alapos és mély ismeretével birt volna, mint ő. A könnyűség, melylyel az attikai írók legbonyolódottabb mondatainak értelmébe behatott, bámulatra ragadta a legjelesebb ítészeket is. Feladataul tűzte ki megismerkedni mindazzal, mi a görög költészetből napjainkig fennmaradt, s nem nyugodott, míg teljesen meg nem érté Lycophon Cassandráját, az ókori irodalom e legho-

mályosabb művét. E sajátságos költeményt, melynek nehézségei annyi jeles tudóst kifárasztottak s visszariasztottak, „ő oly könynyiséggel olvasta első tekintetre,” mondja nevelője, „hogy ha saját szemeimmel nem látom, képtelennek hittem volna ily munkára az emberi elmét.”

Az új kor irodalmát Pitt aránylag igen kevésbé méltatta figyelmére. Egyetlen élő nyelvet sem tudott a franczián kívül, s ezt is felette tökéletlenül. Csak néhány jelesebb angol író, különösen Shakspeare és Milton műveiben volt jártas. Leginkább kedvelte s méltán a Pandemoniumban előforduló vitát; s ifjúkori barátai még halála után is gyakran emlegették, mily nemes tüzzel és zengzetest hangnyomattal szokta Beliot remek beszédét elszavalni. Gyermekekortól fogva igen alapos oktatást nyert a kellő hanghordozásban; mi annál könnyebb volt, mivel természetül tiszta és mély hanggal volt megáldva. Atyja, ki szónoklatának legtündöklőbb hatását nagy részint e tulajdonnak köszönheté, volt e tekintetben leggyakorlatibb s legügyesebb mestere. Később a brosket-i elménczkedők, ingerülten látva, mily ellenállhatlan büveröt gyakorol Pitt hangzatos szónoklata minden éjjel a vidéki tagok hosszú soraira, azt vetették szemére: „hogy atyja, ölében ringatva, oktatta őt.”

Valóban nevelése akként volt irányozva, hogy nagy parlamenti szónokká kellett lennie. Gyakran hozzák fel okúl a classikai tanulmányok ellen, melyek szigettünk déli részén minden jól nevelt fiatal idejének legnagyobb részét betöltik, hogy ezek mellett az anyanyelv elhanyagoltatik, s hogy elég — különben kitünő műveltségű ifjút lehet találni, ki ciceroi latin prosában s horatiusi latin alcaicusokban ír, de a ki képtelen volna eszméit hibátlan, tiszta, erőteljes angol nyelven kifejezni. Sok igaz van ez ellenvetésben, de Pitt sajátságos módon folytatta classikai tanulmányait, úgy, hogy ezáltal csak angol szóbősége gyarapodott, s különös ügyességre tett szert szabatos angol mondatok szerkesztésében. Naponként gyakorlá magát akként, hogy valamely görög vagy latin műből két, három lapon átfutott, hogy megismerkedjék annak értelmével, s aztán az egészet egyszerre leolvasta anyanyelvén. E módszert, melyet Wilton tanítójával kezdett, Pretymannel is folytatta. Nem csuda tehát, ha egy kitünő tehetségekkel felruházott ifjú, ki tíz éven át folyvást ekként gyakorolja ügyességét, minden előrelépő gondolkodás nélkül választékos szavakkal s szépen rendezett mondatokban képes gondolatait kifejezni.

Az ó-kor reánk maradt művei közül a szónoklatokat tanulmányozta legnagyobb előszeretettel. Kedvelt foglalkozása volt, egybehasonlítani az ellenfelek beszédeit ugyanazon egy tárgy felett és megvizsgálni, hogy az első szónoknak bizonyítékai közül melyeket czáfolt meg, került el, vagy hagyott érintetlenül az utóbb beszélő. De nem csak könyvekből tanulta ő ez időben a parla-

menti vitatkozás mesterségét. Otthon létekor elég alkalma volt fontos vitákat hallani a Westminsterben, s ő ezeket nemcsak érdekek és gyönyörrel hallgatta végig, hanem oly szorosan tudományos figyelemmel, mint a minővel kísérik a Grey kórház szorgalmas tanulói, nevezetes műtétek alkalmával, valamely jeles sebész kezének legkisebb mozdulatát is. Egy ily alkalommal az ifjú Pitt, kinek tehetsége ekkor még csak családja körében és néhány iskolatársa előtt volt ismeretes, a lordok házában a trón lépcsőinél be lőn mutatva Foxnak, ki tizenegy évvel volt nála idősebb s már ekkor Anglia legnagyobb szónokai és vitatkozoói közé tartozott. Fox gyakran beszélt későbbben, hogy a mint a vita folyt, Pitt több ízben hozzá fordult, s élénken mondta: „kétségkívül Fox úr ennek így kell lennie;” vagy „úgy; de hiszen ő maga nyújt alkalmat ezen ellenvetésre.” Hogy mire vonatkoztak ezen észrevételek, azt Fox elfeledte, hanem arra jól emlékezett, hogy már akkor felette meg volt lepetve az ifjú fejlettsége által, ki az egész ülés alatt nem látszott egyébbel elfoglalva lenni, mint-hogy miként felelhetne meg leghelyesebben mindkét fél beszédeire.

Egyik látogatása a lordok házában, szomorú korszakot képez életében. Még nem töltötte be 19-ik évét, midőn 1778 ápril 7-kén atyját a Westminsterbe kísérte. Heves vita volt készülöben. Már tudva volt, hogy Francziaország elismerte az Egyesült-államok függetlenségét. Richmond herczeg készült azon véleményét nyilvánítani, hogy most már minden törekvést amaz államok leigázására fölöslegesnek tart. Chatham már előbb több ízben kijelentette, hogy a gyarmatok ellenszegülése az anyaország ellen igazolható; csakhogy igen hibásan egyszersmind azt bívé, hogy a mely napon függetlenségük el lesz ismervé, Anglia nagysága sírba száll. És ez alkalommal is nem hallgatva családja kéréseire, bár testi bajok s az évek súlya alatt roskadtan, megjelent a gyűlésben. Fia segített neki egy székhöz juthatni. A fáradtság és felindulás azonban megtörték az öreg államférfi végerejét is. Alig hogy szólni kezdett, erős rángatózások között hátrahanyatlott. Néhány hét múlva holtteste nagy pompával vitetett a festett tereméből az apátságba. A meghalt államférfi legkedvesebb gyermeke s nevének öröklője mélyen elkeseredve kísérte a koporsót a sirboltig, hova utóbb ő is jutandó volt.

Bátyja, ki most Chatham gróffá lett, ha nem is túlságos, de épen elég vagyonnal bírt arra, hogy a pecri méltóságot kellő fénynyel fentartsa. A család többi tagjai nagyon csekély örökséget kaptak. Vilmosnak nem sokkal volt több jövedelme 300 fontnál. Kénytelen volt tehát valami foglalkozás után látni, annyival inkább, mivel már magát a tőkét kezdette költeni. 1780 tavaszán teljeskorú lett. Ekkor elhagyta Cambridget s ügyvéddé nevezetvén, Lincolns-Innben vőn szállást s a nyugati törvénykezési körülethez csatlakozott. Még ugyanaz évben ősszel általános követ-

választás történnén: ő jelöltül lépett fel az egyetem részéről, de neve a jegyzéken utolsónak jutott. Mondják, hogy a komoly tanárok, kik biborba öltözve Golgotha padjain ültek, nagy vakmerőségnek tekintették ily ifjú emberben, hogy ily fényes kitüntetés után mer sovárogni. Mindamellett a Rutland herczegnek, családja régi barátjának, közbenjárása folytán Sir James Lowther megválasztatta őt követül a parlamentbe Appleby borough részéről.

A körülmények ez idő tájban oly véstetjesen tornyosultak Anglia felett, hogy valóban a legelbatározottabb elmét is megrendíthették. Hasztalan küldtek sereget sereg után Észak-Amerika fellázadt gyarmatai ellen. Nyílt csatatéren az előny rendszerint az anyaország jól fegyvermezett csapatainak részére dőlt el; csakhogy e harez nem oly természetű volt, hogy azt nyílt csatában lehetett volna eldönteni. Egy fegyverben álló nemzetet, melynek éhség s az Atlanti világtenger voltak szövetségesei, nem lehetett leigázni. Ide járult, hogy a Bourbon ház mélyen lealázva néhány év előtt Chatham nagy szelleme s erélye által, örömmel kapott az alkalmon; mely a bosszúra kínálkozott. Franczia- és Spanyolország egyesültek ellenünk, s nem sokára Hollandiát is körükbe vonták. A felsőbbséget a Földközi-tengeren jó időre elvesztettük. Alig volt képes az angol lobogó a csatornán fentartani tekintélyét. Az északi hatalmak semlegeseke maradtak, csakhogy e semlegesség igen fenyegető alakban jelentkezett. Keleten Hyder lebecsátkozván a Carnaticába, megsemmisíté Baillie kisdéd seregét, s rémülettel töltött el mindent egész a Sz.-György vár bástyáiig. Az irföldi elégtelenek polgárháborúval fenyegetőztek. Magában Angliában pedig a kormány tekintélye a legalsóbb fokra süllyedt alá. A király s az alsóház egyenlőképen népszerűtlenné lön. A parlamenti refom sürgetése aligha kevésbé volt élénk mint az 1830 őszén. Hatalmas pártok, nem közönséges demagogok, hanem főrangú, szilárd jellemű és kitünő tehetségű férfiak által vezérelve, követelték a képviseleti rendszer átalakítását. A nép pedig felbátorítva a kormány tétovázása és erőtlensége által, áthágott minden korlátokat, s megrohanta a törvényhozás termeit, peceket bántalmazott, püspököket vett üldözőbe, megtámadta a követek lakását, feltörte a börtönök ajtait s kimélet nélkül rabolt és gyűjtogatott. Néhány napig London valamely ostrom által bevett városhoz hasonlított, és a Saint-James park fái közt tábort kellett ütni.

Daczára a mindinkább fenyegető kül- és belveszélyeknek III. György rendíthetlen szilárdsággal, mely épen nem mondható cszélyességnek vagy szép jellemvonásnak, megmaradt azon határozata mellett, hegy az amerikai fölkelőket fegyverrel igázza le; s a miniszterek saját nézeteiket alárendelték az övének. Néhányat közülök csak önző kapzsiság vezérelt, de a legfőbbet valamennyi közt, Lord North-ot, e ritka becsületességű, barátságos, meggyerő

modorú, eleven elméjű, s mind a közügyek vezetésében, mind a vitatkozásban kitünő tehetséget tanusító férfiút aljas szándékkal vádolnunk nem szabad. Ő egyedül azért maradt meg állomásán, melytől már régóta s több ízben iparkodott szabadulni, mivel nem volt képes ellentállani a király kérelmei és feddő intéseinek, ki minden okot azon egy kérdéssel czáfolt meg: hogy vajjon egy valódi nemes és bátor férfiú elhagyhatja-e a végveszélyben iránta jó indulattal viseltető urát.

Az ellenzék két pártból állott össze, melyek előbb egymás ellen küzdöttek, s most is csak nehezen, és mint nem sokára kitűnt, felette tökéletlenül békültek ki; a jelen körülmények közt azonban egyetértőleg látszottak közreműködni. E pártok tekintélyesb-jét a whig aristocrazia képezé. Feje Rockingham Károly marquis volt, becsületes, értelmes férfiú, kivel gazdagság és parlamenti befolyás tekintetében az angol nemességnek igen kevés tagja versenyezhetett, de a túlságig ovatos és félénk, mi nagy akadályul szolgált neki arra, hogy kitünő részt vehessen a vitatkozásokban. Az alsóházban Rockingham követőit Fox vezérelte, kinek pazarlása és kiesapongásai az egész városban ismeretesek voltak, de kinek másrésről uralkodó értelmisége és nyájas emberszerető természete még azok szeretetét és bámulását és képes volt megnyerni, kik legjobban fájlalták magánélete árnyoldalait. Burke, ki mind éles felfogásra, mind a tudományos ismeretek terjedelmére, mind pedig a képzelem élénkségére nézve jóval felülmúlta Foxot, de kevésbé volt ügyes a bizonyítás és szónoklat azon nemében, mely meggyőzi s elragadja a nagy tömegeket, örömet szegődött a fiatal pártvezérhez, ki neki fia lehetett volna.

Az ellenzék kisebb részét Chatham régi pártja alkotta. Ennek élén Shelburne Vilmos gróf állott, kitünő államférfi, a tudományok és művészetek nagy pártolója. Vele szövetségtek Lord Camden, ki azelőtt mint nagypecsétőr, feddhetlen élete, képessége s az alkotmánynak mély ismerete által köztiszteletet vívott ki magának, Barré ékes nyelvű s heves szónok és Dunning, az angol ügyvédi karnak sokáig egyik legjelesebb tagja. Természetesen e párthoz szított Pitt is leginkább.

1781 februarius 26-ikán mondotta legelső beszédét Burke gazdálkodási reformterve mellett. Fox éppen azon pillanatban állott fel, de azonnal vissza lépett. Az ifjú követnek szerény, de bátor fellépése, teljes önuralma, ügyessége, melylyel minden előtte szólónak megfelelt, hangja ezüst csengése, s előre ki nem gondolt mondatainak gördülékenysége bámulattal és gyönyörrel tölték el hallgatóit. Burke a könnyezésig meghatva így kiáltott fel: „Nem forgácsa ez az öreg törzsnek, — maga a törzs!” „Pitt egyike lesz a parlament legkitünőbb egyéneknek,” mondá az ellenzék egyik tagja, Foxhoz fordulván. „Ó már az;” viszonzá Fox, kinek keblébe irigység nem férközhett. Még csak nemrégén élt

egyének emlékeztek azon különös körülményre, hogy nem sokára e vita után Pitt neve Fox által Brookes részére a jelöltek közé iratott be.

Ez ülés folyama alatt még kétszer beszélt Pitt s mindannyiszor fényesen igazolta a benyomást, mit első fellépése tett. Nyáron pedig a parliament elnapolása után visszatért a nyugati törvénykezési kerületbe, s több pört akként intézett el, hogy mind a bíró Buller, mind pedig az ügyvéd Dunning dicséretekkal halmozták el őt.

November 27-kén a parliament újra összehült. Csak két nappal előbb jött meg a hír Cornwallis és serege fegyverletételéről, minek következtében a trónbeszédet újból kellett szerkeszteni. Most már a királyt kivéve mindenki meggyőződött, hogy esztelen-ség az Egyesült-Államok meghódítását reményleni. Azon vita közben, mely a válaszfelirat felett keletkezett, Pitt még nagyobb hatással és tündöklöbben szónokolt, mint ezelőtt bármely más alkalommal. Pártjának osztatlan tetszésében részesült, de feltűnő volt, hogy senki még az ellenzék tagjai közül sem halmozta őt el annyi dicsérettel, mint Dundas Henrik, Scócia főügyésze, ki a miniszteri padokon foglalt helyet. Ez ügyes, de változékony jellemű politikus tisztán előrelátta azon kormány bukását, melynek ő most híve volt, s iparkodott saját menekülését biztosítani. Ez éjjelen kezdődött viszonya Pitttel, mely nem sokára szoros barát-sággá fejlődött, s csak a halál által lön felbontva.

Két hét múlva Pitt a felszerelő bizottmány körében a hadi-költségekről szólott. Meghasonlás jelei kezdtek mutatkozni a kincstári miniszteriumban. Lord Germaine György, azon titkár, ki különösen meg volt bízva az amerikai háború vezetésével, oly nyilatkozatokat tett, miket a kincstár első lordjának némely állításaival csak bajosan lehetett összeegyeztetni. Pitt erélyesen és sok ügyességgel tüntette fel e meghasonlást. Lord North és György lord erre sugdosni kezdtek egymással, Welbore Ellis pedig, egy öreg hivatalnok, ki Pelham Henrik ideje óta majd minden évne-gyedben húzott fizetést, lehajlott közéjük, valamit mondandó. Ily félbeszakítás gyakran a leggyakorlottabb szónokot is zavarba hozhatja. Pitt azonban megállapodott, s nyugodtan körületekintve, ritka lélek-jelenléttel így szólt: „Megvárom, míg Nestor elintézte Agamemnon és Achilles vitáját.”

Többszörös vereség, vagy vereséghez hasonló győzelem után a miniszterium lemondott. A király bár vonakodva és igen kedvetlenül, végre elfogadta Rockingham-et miniszterelnökkül. Fox és Shelburne államtitkárokká lettek. Lord Cavendish János, egyike a legderekbbs legtiszteltelemértőbb férfiaknak, a kincstár kan-czellárja lön. Thurlow pedig, ki ügyessége és jellemsszillárdsága által mint dictator uralkodott a felsőház felett, továbbra is meg-maradt a nagypecsétőr állomáson.

Pittet, Shelburne közbeléptével az írföldi alkincstárnoksággal kínálták meg, mely állomás talán a legkevésbé terhes s ezen felül a legjövödelmezőbb minden a korona által adományozható hivatalok között; de az ajánlat habozás nélkül vissza lön utasítva. Az íjú államférfi szilárdul eltökélte, hogy nem fogad el oly állomást, mely nem nyitja meg előtte a kabinet ajtait; s e határozatát néhány nap múlva az alsóházban nyíltan ki is mondotta. Meg kell jegyeznünk itt, hogy az időben a kabinet jóval kisebb számú és sokkal válogatottabb testületet képezett mint jelenleg. Mi már láttunk tizenhat tagból álló kabinetet is. Elődeink azonban a tíz vagy tizenegy tagból álló kabinetet már túlságosnak tartották; hét volt a rendes szám. Még Burke sem volt tagja a kabinetnek, daczára annak, hogy az igen jövödelmező paymasteri hivaltalt viselte. Sokan ennélfogva Pitt nyilatkozatát helytelennek tekintették. Ő maga is igen megbánta azt. A szavak, miket baráti körben mondott volt, beszéd hevében a nyilvánosság terén is kicsüsztak ajkain; de a mint ki voltak ejtve, a világért nem adta volna, ha nemmondottakká teheti azokat. A közvélemény előtt azonban e nyilatkozat nem ártott neki. Látszik, így szóltak, hogy második Pitt Vilmos az elsőnek nemcsak tehetségét, de jellemét is öröklötte. A fiú miként az atya, talán túlságosan is büszke volt, de e büszkeség nem bírt az aljasság leghalványabb színezetével sem. Talán önhittnek nevezhetnők az ífjú ügyvédet, ki fogadóban él 300 font évi jövödelemből, s évenkénti 5000 fontot visszautasít egyedül azon okból, mivel nem akar oly tervek mellett beszélni vagy szavazni, melyeknek készítésében nem részesülhet; de önhittség s a legmagasztosabb erény közt valóban nem nagy a különbség.

Pitt általánosságban pártolta Rockingham kormányzatát, de egy alkalmat sem mulasztott el, midőn az ultra-whig pártnak kedvében járhatott, mely párt Vilkes üldöztetése s a Middlesex-i választások következtében keletkezett, s a háború szerencsétlen fordulata és a köztársasági eszméknek diadala által Amerikában, mind számra mind elvre nézve hatalmassá vált. Pitt pártolta azon indítványt, mely a parliament tartamának rövidítését javasolta, maga pedig egy más indítvánnyal állott elő, a képviseleti rendszert vizsgáló bizottmány életbeléptetését illetőleg. Azon beszédében, melyben ez indítványát előterjeszté, a bekerített helységek (borough) ellen nyilatkozott, melyeket a vesztegetések valódi fészkei gyanánt tekintett, mely vesztegethetőségnek tulajdonítá mindazon szerencsétlenséget, mi a nemzetet érte, s a mely, miként ő magát az annyira hatalmában álló erőteljes mondatai egyikében kifejezte: Anglia nagyságával nagyobbodott, erejével erősödött, de hanyatlásával nem hanyatlott, kisebbül'ével nem kisebbedett. Ez alkalommal mellette szólott Fox is; és az indítvány csak 20 szótöbbséggel bukott meg oly ülésben, hol 300 követnél több volt

jelen. Egész 1831-ig nem nyertek a reformerek egyszer sem ily kedvező szavazatot.

Az új kormány sok ügyességgel kezdett működni, és népszerűbb is volt, mint bármely más miniszterium, mely III. György uralkodásának első éve óta a kormány élén állott; csakhogy a király gyűlölte, a parlament csak vonakodva gyámolította, tagjai közt pedig viszályok támadtak. A kancellárt tagtársai nem szerették, sőt bizalmatlanok is voltak iránta. A két államtitkár között pedig igen feszült viszony fejlődött ki. Ugyanis teendőik határvonala nem volt eléggé pontosan megszabva, s ez féltékenységre, összeütközésekre és panaszokra adott alkalmat. Rockingham nem tehet egyebet, mint hogy a békét iparkodott fentartani a kabinet keblében; de még nem állott fen 3 hónapig e miniszterium, midőn Rockingham meghalt.

Azonnal roppant zavar támadt. A meghalt államférfi pártbívei most Portland herceget kezdték fejöknek tekinteni. A király azonban Shelburnet állította a kincstár élére. Fox, lord Cavendish és Burke azonnal beadták lemondásukat, s az új miniszterelnöknek, igen hiányos anyagokból kellett a kormányt összeállítania. Ő maga kitűnő parlamenti tehetséggel bírt ugyan, csakhogy a hol arra legnagyobb szükség volt, ott ő jelen nem lehetett. Az alsóház tagjai közt kellett tehát valakit keresni, a ki képes legyen megmérkőzni az ellenzék szónokaival; az erre megkívántató ékesszólás és bátorság egyedül Pitt személyében volt feltalálható. Megkinálták őt ennél fogva a kincstári kancellár magas állomásával s elfogadta azt. Még csak alig töltötte be 23 dik évét.

A parlament azonnal fel lön oszlatva. A szünidő folytán a Rockingham alatt elkezdett békealkudozások kedvező véget értek. Anglia elismerte fellázadt gyarmatainak függetlenségét; európai ellenségeinek pedig átengedett néhány helyet a Földközi-tengeren s a mexicói öbölben. Becsületesb és előnyösebb feltételeket nem is lehetett várni a háború kedvezőtlen fordulata folytán, sem pedig ha Anglia folytatja a harczot csaknem legyőzhetlen akadályok ellenében. Lételének főkellékei, s hatalmának valódi forrásai bántalmatlanul maradtak. Még méltóságát is fentartotta, mert csak egy részt engedett át a Bourbon háznak abból, a mit attól korábbi háborúkban elfoglalt. Indiában hatalma nem esőkkent s két nagy monarchia megfeszített törekvéseinek sem sikerült az angol lobogót lerántani Gibraltár ormairól. Nincs okunk kételkedni, hogy Fox, ha megmarad állomásán, hasonló feltételek alatt köti meg a békét. De szerencsétlenségre e nagy és derék férfiút e crisis alkalmával szenvedélyei oly téves lépésre indították, minek következtében nagy szelleme és tehetségei a közjóra nézve számos éven át nyomtalanul elvesztek.

Fox jól látta, hogy az alsóház nagy testülete három pártra

oszlott fel, t. i. a saját, a North s a Shelburne pártjára, látta azt is, hogy e pártok egyike sem elég erős arra, hogy magában fenállhasson, hogy tehát, ha kettőjük nem egyesül, csak nyomorult és gyenge kormányzat vagyis inkább a nyomorult és gyenge kormányzatok hosszú sorozata fog bekövetkezni; és pedig oly időben, midőn a nemzet jóléte és tekintélye főlétlenül szilárd igazgatást igényelt. Szükséges volt ennél fogva szövetekezést hozni létre. Minden, e különböző pártok közt lehetséges szövetekezés ellen történhetek ellenvetések, de a melyet a legkevesebb gáncs érhetett, az kétségkívül a Shelburne és Fox között léhesülhető szövetekezés volt. Mindkettőnek párthívei örömmel fogadták volna ezt, s könnyen létre jöhet vala, a nélkül, hogy valamelyiknek elveiből kellett volna valamit feláldoznia. Szerencsétlenségre csak az imént történt czivódások igen elkéséríték Fox-ot Shelburne irányában. Pitt megkísérté a közbenjárást s fel is lön hatalmazva Fox-ot újra meghívni a korona szolgálatába. „Megmarad Shelburne miniszterelnöknek?” kérdezte Fox. Pitt igenlőleg válaszolt. „Ez esetben én nem szolgálhatok;” mondta Fox. „Így hát alkudozásunknak vége, szólott Pitt, mert én őt el nem hagyhatom.” Ekként vált el egymástól a két államférfi, és ez idő óta magánhelyen soha többé nem találkoztak.

Foxnak és barátjainak, nem akarván egyességre lépni Shelburnel, nem maradt egyéb teendőjük, mint North-al szövetekezniök. És e szerencsétlen szövetekezés, mely a jellemző „Coalitio” név alatt ismeretes, valóban létre jött. Még nem múlt háromnegyed éve, hogy Burke és Fox bűnvádi perrel fenyegették Northot, s minden éjjel úgy irták le őt, mint a legzsarnokabb, legmegvesztegethetőbb s legügyetlenebb minisztert. Most pedig a végre szövetekeztek vele, hogy megbuktassanak egy oly férfit, kivel minden fontosabb kérdésben egyetértettek. De még annyi béketérissel és ovatossággal sem bírtak, hogy bevárták volna a kedvező alkalmat, midőn következetlenség nélkül egyesülhettek volna régi ellenségeikkel a kormány ellen. Hogy tökéletes legyen a botrány, a nagy szónokok, kik hét éven át folyvást a háború ellen hallatták mennydörgő szózatukat, nem átalottak e háború szerzőihez csatlakozva, kárhóztató nyilatkozatot szavazni meg a béke miatt.

A parliament az 1782-ik év karácsonya előtt gyűlt egybe. De csak 1783 január 17-kén irattak alá az előleges békefeltételek. Február 17-kén az alsóház elé lőnek terjesztve megvizsgálás végett. Már több nap óta szállongott azon hír, hogy Fox és North szövetekeztek, s a vitatkozás eléggé tanúsítá, hogy e hír nem alaptalan. Pitt gyengélkedő volt, s daczára ennek, nem kezdett előbb szólani, míg nem mind ő maga, mind pedig hallgatói már teljesen ki voltak merülve; ennél fogva nem idézett elő oly nagy hatást, mint más alkalommal. Még tanulói is kénytelenek bevallani, hogy beszéde silány és könnyelmű volt. Sőt annyira megfélemedzett

magáról, miszerint Sheridannak azt javaslá, hogy csak színházi közönséget iparkodjék mulattatni. E nemtelen élczet rögtön igen sikerült módon torolta meg Sheridan. „Azok után, mondá, a miket ma éjjel hallottam, valóban nagy kedvet érzek magamban oly kitűnő művészszel, mint Johnson versenyre lépni, s egy második Angoy Boy-t állítani a színpadra.“ Szavazatra kerülván az ügy, a kormány párhívei által javasolt felirat 16 szótöbbséggel elvetetett.

De Pittet egyszeri vereség, vagy a legtalálóbbs megtorlás sem volt képes csüggedtté tenni. Néhány nap múlva, midőn az ellenzék a békeszerződést nyíltan rosuló határozatot indítványozott, oly ékesszólással, oly erélylyel és méltósággal szónokolt, hogy hire és népszerűsége még inkább növekedett. A Fox és North között létrejött szövetségről oly kifejezésekben tön említést, melyek párhíveit zajos tapsokra ragadták. „Ha, úgymond, e természet elleni házasság még nem ment teljesedésbe, úgy én egy helyes és törvényes gátló akadályt tudok felhozni; s a közjó érdekében eltiltom a kihirdetést.“

A miniszterek újlag kisebbségben maradtak, minek következtében Shelburne beadta lemondását, s ez el is fogadtatott. A király azonban csak hosszas belső tusa után veté alá magát a Fox által szabott feltételeknek, kinek gyűlölte hibáit, de még jobban emelkedett szellemét és értelmiségét. A pénzügyi kamara legmagasb állomásával több ízben megkínálták Pittet, de ő ezen, bár csábító ajánlatot, mindig határozottan visszautasítá. Az ifjú, kinek ítélőtehetsége ép oly korán fejlődött mint ékesszólása, jól tudta, hogy az ő kora még nem jött el, bár bizonyosan el fog jőni és nem hajtott a király kérelmeire s feddésére. Ő felsége keserűen panaszkodva Pitt kislelkűsége fölött, legalább a „coalitiót“ iparkodott felbontani. A csábításnak minden neme meg lön kísértve North irányában, de hasztalanul. Több héten át az országnak nem volt kormánya. Csak midőn minden mesterfogás megbíusult, s az alsóház hangulata mindinkább fenyegetővé vált, engedett a király. A Portlandi herczeg nevezetett ki a kincstár első lordjává; Thurlow el lön bocsátva, Fox és North pedig államtitkárokká lettek, színre egyenlő hatalommal; de a valódi miniszterelnök Fox volt.

Az év már nagyon előhaladt, midőn az új rendezkedésekkel elkészültek s az ülés még hátralevő ideje alatt semmi nevezetes sem történt. Pitt most már az ellenzék sorai közt foglalva helyet, másodszor elébe terjeszté az alsóháznak a parlamenti reformkérdést. Azt indítványozta t. i., hogy azonnal több száz vidéki és néhány új taggal a nagyobb városok kerületeiből szaporíttassék a parlament, s hogy határozottassék el, hogy azon község, melyben a választási bizottmány kimutatná, hogy a szavazók többsége meg volt vesztegetve, elveszti választási jogát. Az indítvány 149 szavazattal 293 ellenében elbukott.

Az elnapolás után Pitt először és utoljára életében meglátogatta a continenst. Utítársa egyik legbensőbb barátja volt, vele egykorú ifjú, ki mesterkéletlen megnyerő szónoklata által már kitüntette magát a parlamentben; s kit kellemes csengő hangja, nemes szíve, vonzó modora, és ragyogó elmézsége a legkedveltebb társalgók egyikévé tőnek. Ez ifjú Wilberforce Vilmos volt. Franciaországban ekkor divatozott leginkább az anglomania; s Párisban a nagy Chatham fiára valódi hajtóvadászatot tartottak az irodalommal foglalkozó férfiak s a divatot vezérlő hölgyek; és gyakran akarata ellenére is politikai nyilatkozatok tételére kényszeríték őt. Egy nevezetes mondása, mit e körútja alkalmával ejtett, fennmaradt. Egy francia úr csodálkozását fejezte ki azon roppant befolyás fölött, melyet oly egyén mint Fox, ki egyedül élvezeteinek élt s a kit koczkajáték s lóversenyek már tönkre tettek, az angol nemzetre gyakorol. „Őt még sohasem érinté e nagy bűvész varázssvesszeje,“ jegyzé meg erre Pitt.

Az 1783-ik év november havában a parlament újra összegyűlt. A kormány ellenálthatlan erővel birt az alsóházban, s úgy látszék, hogy nem kevésbé erős a felsőházban is; voltaképen azonban minden oldalról veszélyek által volt környezve. A király türelmetlenül várta azon időpontot, midőn megszabadulhat a szenvedhetlen járom alól, mely oly nyomasztólag hatott reá, hogy több ízben igen komolyan foglalkozott a Hannoverába való visszatérés gondolatával; a nemzet pedig szintoly élénken ohajtotta a változást, mint maga a király. Fox és North borzasztó hibát követtek el. Nem lett volna szabad elfeledniök, hogy egyesülés két oly párt között, melyek sokáig ellenségek voltak, csak úgy sikerülhet, ha a szövetekezést az alsóbb rangú párthívek is ohajtják. Ha a vezérek egységre lépnek, mielőtt követőik is hajlandóságot mutattak volna arra, valószínű, hogy mind a két tábor fellázad s egymással egyesül, megboszulandó magát azokon, kik véleménye szerint árulók voltak. Így történt ez 1783-ban is. Ezen eseménydús év kezdetén North az ó-tory pártnak elismert feje volt, mely párt bár az amerikai háború szerencsétlen kimenetelekor egy pillanatra alapjában megrendült, még mindig nagy hatalommal birt az országban. Tisztelettel és bizalommal tekintettek reá az egyház, az egyetemek, s a vidéki nemesség ania nagy testülete, melynek jelszava e két szóból állott: „Egyházért és királyért.“ Másrésztől pedig a whigek s a protestans dissidensek Foxot bálványozták. A coalitio rögtön elidegeníté Northtól a legbuzgóbb torykat és Foxtól a legbuzgóbb whikeket. Az oxfordi egyetem, mely Northnak igazhitűsége iránti elismerését azáltal vélte kifejezhetni, hogy őt kancellárjává választotta, és London városa, mely 22 éven át folyvást harcban állott az udvarral, szinte az elégtétlenek sorába léptek. A vidéki nemesség s a papok, kik még a múlt lovagias század eszméivel bírtak, nem bocsáthatták

meg öreg vezéröknek, hogy hűtlen alattvalókkal szövetkezve, az uralkodóra erkölcsi nyomást igyekezett gyakorolni. Másfelől pedig a Bill of Rights társulat és a Reformegylet tagjai nem tudták elfojtani boszorkodásukat, midőn hallották, hogy kedvencz szónokuk a vesztegetés és zsarnokság nagy bajnokát most nemes barátjának nevezte. Két nagy tömeg maradt ekként vezér nélkül s mindkettő most Pitt felé fordítá tekintetét. Az egyik párt a király megmentőjét, a másik pedig azon férfit vélte feltalálni benne, ki egyedül képes megtisztítani a parlamentet. Egyrésztől Markham érsek, az isteni jog hirdetője pártolta őt, és Jenkinson a király híveiből álló praetori hadak vezére, másrésztől pedig Jebb és Priestley, Sawbridge és Cartwright, Wilkes Jakab és Honre Tooke. Az alsóház sorai közt azonban még rendületlenül állott a miniszteri többség; csaknem hihetetlennek látszott, hogy valamely államférfi e többséggel szembeszállni merészkedjék. A Hannoverai házból származó egyetlen egy fejedelem sem bátorkodott, bármily aggasztó körülmények közt sem, a képviseleti testülettől magához a néphez fordulni. A miniszterek ennél fogva, nem ügyelve azon roszaló tekintetek és kifejezésekre, melyekkel terveiket s működésüket mindenütt fogadták, nem hajtva, az ország minden vidékéről naponként hangosabban nyilvánuló elégedetlenségre, teljes biztonságban vélték lenni magukat.

Sőt annyira elbizakodtak erejükben, hogy mihelyt a parlament összeült, azonnal egy felette eredeti és rendkívül merész tervvel állottak elő az angol India kormányzatát illetőleg. E terv abban állott, hogy a főhatalom, melyet eddigelé a Kelet-Indiai társaság gyakorolt azon tartományokban, most hét, a parlament által kinevezendő biztosra ruháztassék át; kiknek elmozdítása ne függjön a korona tetszésétől. Gróf Fitzwilliam, Fox legbensőbb barátja volt e bizottság elnökéül kiszemelve; North legidősb fia pedig tagjai között foglalt helyet.

Alig hogy e terv, főbb vonalaiban ismertté lön a nagy közönség előtt, a coalitio által előidézett elégtelenség és gyűlölet képzelhetlen erővel tört ki. Legfőbb figyelmet kétségkívül azon kérdés érdemlett volna, hogy vajjon káros vagy tüdőse-e ezen változás a társulat uralma alatt álló 30 milliónyi népességre; de e kérdést nem is méltatták komolyabb vitára. Hasztalan igyekezett Burke, — ki ha olykor helytelen következtetésekre jutott is, legalább mindenkor helyes szempontból szokta tekinteni a dolgokat, hallgatói figyelmét ama népes tartományok sorsára irányozni, melyeknek mindennapi élelme a brit parlament egyetlen határozatától függött. Erőteljes nyelven s szavakban, mint bármely más alkalommal, rajzoló Rohilcund romlását, Benares kiraboltságát s ama szerencsétlen politikát, mely a Carnatica vízmedenczéit elpusztítani engedte, de szavai nem találtak figyelmes hallgatókra. A czivódó pártok, szégyenükre legyen mondvá, kizárólag belérde-

kekkel foglalkoztak. A parlamenten kívül az ellenszenv a miniszterium iránt csaknem általános volt. A főváros és vidék egyesültek. Testületek egymásután jaidúltak fel az országban e leghatalmasb testület előjogainak megsértése ellen. Toryk és whigek egyesülten a tervezett bizottmányt alkotmányellenesnek nyilvánították, mint a melynek tagjai Fox által voltak kinevezendők. Ő e törvény által nem a koronának, hanem önmagának akart oly túlnyomó hatalmat szerezni, hogy akár mint miniszter, akár mint az ellenzék tagja, hasonló mértékben gyakorolhassa a hivataladományozási jogot mint a kincstár vagy az Admiralitás, s képes legyen legalább ötven zártközség szavazatát a maga részére eldönteni. Jól tudta, úgy mondanak, hogy mind a király, mind a nép előtt egyenlően gyűlöletes, s ennél fogva oly tervet gondolt ki, melynek sikerültével mindkettőtől függetlenné lesz. Némelyek Cromwellnek nevezgették őt, mások pedig Carlo khannak. Wilberforce mint rendesen igen találólag, de nem csekély keserűséggel szavaiban, akként festé a tervezetet, mint a coalitio méltó szülöttjét, egyesítvén magában a szülők mindegyikének főjellemvonását, t. i. a megvesztegethetőséget és erőszakoskodást. Daczára minden ellenzésnek a bill nagy szótöbbséggel gyorsan keresztülment, s a felsőtábla elébe terjesztetett. Köz megletközésre, midőn a felsőházban a második felolvasás került szőnyegre, az ellenzék elnapolást javasolt, és ez indítvány 87 szavazattal 79 ellen határozattá lön. E különös fordulat oka csakhamar köztudomásra jutott. Pitt unokatestvére Temple gróf, a királyhoz hivatván, fel lön hatalmazva mindenkivel tudatni, hogy ő felsége azokat, kik a bill mellett szavaznak, ellenségei gyanánt fogja tekinteni. Temple teljesíté e gyalázatos megbízást s azonnal egész csapat lord a király környezetéből, jobb állomás után sovárgó püspökök s újra megválasztatni ohajtó skót peerek, siettek véleményt cserélmi. Utóbb pedig a lordok egészen elvetették a billt. Foxnak és Northuak azonnal tudtára adták, hogy pecsétjeiket altitkáraik által küldjék be a kir. palotába; — és Pitt lön a kincstár első lordjává s kancellárjává kinevezve.

Mindenki meg volt győződve, hogy a parlament azonnal feloszlik. De Pitt igen bölcsen időt szándékozott hagyni a közvélemény megszilárdulhatásának. E tekintetben nem tudott rokonával Temple-el megegyezni, minek következménye az lett, hogy Temple, ki államtitkárrá volt kinevezve, negyvennyolcz órával hivatalba lépte után, lemondott. Ez által az új kormány sokat nyert népszerűségben, mert minden józan gondolkozású és becsületes ember, bármily ellenszenvvel viseltetett legyen is az indiai bill iránt, rosztalta a módot, melylyel az meg lön buktatva. Temple távoztával az új kormány megszűnt azon botrány okozója lenni, melyet leghuzgóbb párhívei is csak fájlni tudtak. Az ifjú miniszterelnök jó híre érintetlenül maradt, s méltán elmondhatta,

hogy ha történtek is alkotmányellenes fondorkodások, ő azokban távolról sem vett részt.

Mindazáltal számtalan nehézséggel és veszélylyel kellett küzdenie. A felsőházban kétségkívül a többség az ő részén állott s az ellenzéknek egyetlenegy szónoka sem volt képes e testületben megmérkőzni Thurlowval, ki most ismét kanczellárrá lett, vagy Camdennel, ki hű pártolója volt öreg barátja Chatham fiának. Az alsóházban azonban nem volt egyetlen egy kitűnő szónok sem azon hivatalos egyének között, kik Pittet környezték. Leghasználatosabb párthive Dundas volt, ki ha ékesszólással nem is, de birtjózan értelemmel, tudománynyal, gyors felfogással és merészséggel. A túlsó oldal padjait nagyszámú többség foglalta el, melyet Fox vezérlett, segítve Burke, North és Sheridan által. Az ifjú miniszter bátorsága daczára kétségbe kezdett esni. Szemei egy pillanatra sem záródtak le a Temple lemondását követő éjjelen. De bármily roppant küzdelem forrongott is keblében, külseje és szónoklata csak megtörhetlen szilárdságot és büszke önbizalmat saját erejéhez tanúsított. Küzdelme az alsóház ellen az 1783-ik év december 17-ikétől kezdve 1784-ik év márczius 8-ikáig tartott. Tizenhat szavazás alkalmával diadalmaskodott az ellenzék. Ismételve kérték a királyt, hogy bocsássa el minisztereit, de György el volt tökélye inkább visszatérni Németországba, mintsem csak egy hajszálnyit is engedni. Pitt határozata egy pillanatra sem ingadozott. A nemzet élénken, sőt mondhatni dühösen nyilatkozott mellette. Naponként érkeztek hozzá feliratok, biztosítván őt a közvélemény pártolásáról, London városa polgárává választván meg őt, kineveztetését arany szelenczébe foglalva nyújtá át neki. Ünneplés pompával jelent meg Pitt e kitüntetés elfogadására. Dús lakomát rendeztek tiszteletére Grovers Hallban; a Strandon és a Fleet utczában pedig a kereskedők kivilágították ablakaikat. A közszeretet ilyen nyilatkozatai megtették végre hatásukat a parlament keblében is. A többség sorai ingadozni kezdtek; néhányan átpártoltak az ellenfélhez, többen háttérbe vonultak; sokan pedig egyezkedni obajtottak, a míg azt becsülettel tenni lehetett. Alkudozások kezdettek meg, a végett, hogy igen tág alapra fektetett kormányzat létesíttessék; de minden siker nélkül. Az ellenzék legelső feltételül azt kívánta, hogy Pitt mondjon le a kincstárnokságról; ő azonban határozottan vonakodott e részben engedni. Míg a küzdelem ekként folyt, üresedésbe jött a kincstári könyvívő állomása, oly életbosszúiglan tartó sine cura, mely 3000 fontot jövedelmezett, s szavazatjoggal az alsóházban volt összekötve. Ez állomás betöltése a kincstárnokot illetvén: senki sem kételkedett, hogy Pitt önmagának tartja meg azt, s ezért senki nem is kárhoztatta volna őt; mert az efféle sine curák fenállását mindenkor pártolták Angliában azon oknál fogva, hogy kitűnő tehetségű, de csekély jövedelemmel bíró férfiak, képessékké lesznek ezáltal

minden egyéb foglalkozással felhagyva, teljesen az államnak szentelni magukat. Pitt azonban nem hajtva barátjainak tanácsára, a könnyíteli állomást atyja öreg barátjának Barre ezredesnek adományozta, ki igen jeles és ékesenszóló férfi, de vak és nagyon szegény volt. Ezáltal azon nyugdíj fizetésétől, melyet még Rockingham miniszteriuma rendelt Barrénak, megszabadult a kincstár. Alig ismerünk ennél ügyesebb politikai fogást. Szerződés, háború, hadjáratok, költségvetés mind oly tárgyak, melyek fölött mindig lehet, sőt fognak is vitatkozni. A nemzet egyik része által helyeselt kormányzatot a másik rész kárhoztatja; de önzetelenséget pénz dolgában mindenki méltányol. Valóban nem kis érdem oly férfiban, ki csak 300 font évi jövedelemmel bír, évenkénti 3000 fontot visszatartítani csak azért, hogy megmutassa, miként a közjó érdekét s a köztiszteletet többre becsüli bármily anyagi haszonnal. Pitt elnyerte ezen tettének jutalmát. Egy minisztert sem gáncsoltak és gúnyoltak oly élesen, mint őt; de még akkor is, midőn adósságokkal terhelve milliók fordultak meg kezű között, s az ország leggazdagabb főurai esengtek előtte marquisságért és a térdszalagrendért, — legelkeseredettebb ellenségei sem merték őt önző nyervággyal és aljas haszonleséssel vádolni.

A kemény tusa valabára véget ért. Az utolsó megrovás, rendkívüli ügyességgel inditványozva Burke által marcius 18-kán, teljes számú házban, csak egy szó többséggel ment keresztül. Ha még egy kísérletet tesznek a coalitio védelmére, alighanem kisebbségben maradtak volna. Így azonban megszavazták a pótlék költséget, a Mutiny-Bill törvénynyé lőn s a parlament feloszlott.

A nép alkotta választó testületek az egész országban nagy lelkesedéssel pártolták az új kormányt. A coalitio hívei közül mintegy százhatvanon vesztették el ülésüket a parlamentben. Maga a kincstár első lordja a cambridgei egyetem jelöltjeinek élén állott. Fiatal barátját Wilberforce-ot pedig daczára a Fitzwilliam-ok, Cavendish-ek, Dundas-ok és Savile-k minden ellenzésének, a nagy York megye követéül választották meg. Ily diadalok középett töltötte be Pitt huszonötödik évét s már ekkor Anglia legnagyobb államférfiainak sorába emelkedett. Teljhatalommal uralkodott a kabinet felett s egyaránt kedvence volt a királynak, parlamentnek és a nemzetnek. Sem atyja, sem Walpole vagy Marlborough ily hatalomra nem vergődtek.

Oly pontra értünk itt elbeszélésünkben, melytől kezdve, Pitt részletes életirása nem lenne egyéb, mint Angliának vagy is inkább az egész művelt világnak története; ily történetet írni azonban nem szándékozhatunk. Meg kell elégednünk rövid vázlattal; hol csak azon tényekre fogunk nagyobb súlyt fektetni, melyekből az események folyamát legalább nagyobbára ismerő olvasó,

képes lehet megítélni azon férfiú jellemét, kiktől ez időben oly roppant sok függött.

Ha kellőleg ohajtjuk méltányolni Pitt érdemeit és hibáit, nem szabad felednünk, hogy ő az államférfiak egy különös osztályához tartozott, s hogy ennél fogva különös mérv szerint kell felette ítéletet hoznunk. Nem egy könnyen lehet őt oly férfakkal, mint Ximenes, Sully, Richelieu, és Oxenstierna, De Witt János és Warren Hastings egybehasonlítani. Azon módok, melyek szerint e politikusok nagy államokat kormányoztak, lényegesen különböztek azoktól, melyeket Pitt volt kénytelen alkalmazni. Némely oly tehetségek, melyeket amazoknak kitüntetni nem volt alkalmuk, benne rendkívülieg kifejlődtek. Más tulajdonok ellenben, melyeknek köszönheték amazok nagy részben hirnevüket, nála merőben hiányzottak. Azok legfontosabb ügyeiket magánlakásukon, vagy legfőlebb oly gyülekezet körében intézték el, hol csak néhány bizalmas tanácsos volt jelen. Sorsa ellenben úgy hozta magával, hogy oly korban és hazában született, hol a parlamentararis kormányzat már teljesen meg volt alapítva, s nevelése is gyermekkorától fogva oda irányult, hogy majd egykor kitűnő részt vehessen az alkotmányos élet küzdelmeiben. És valóban azon időtől kezdve, midőn férfikorát elérte, utolsó leheletéig, folyvást a parlamenti kormányzatnak szentelte minden erejét és tehetségét. Ennek következtében az alkotmányos kormányzat legnagyobb mesterévé lön; nagyobb volt ő e tekintetben mint Montague vagy Walpole, nagyobb mint 'atyja Chatham vagy mint vetélytársa Fox, és nagyobb, mint kitűnő utódai Canning és Peel.

Az alkotmányos kormányformának, valamint minden más emberi műnek megvannak előnyei és hiányai. Úgy hisszük, előnyeiről nem szükség bővebben szólnunk. Anglia története azon 170 év alatt, mióta t. i. az alsóház az ország leghatalmasb testületévé vált, rendkívüli és folyvást emelkedő jóléte, szabadsága, békés nyugalma, nagyszerű előhaladása a tudományok és művészetek körében, fegyvereinek diadala szárazon s a tengereken, a közhitel hámulatos eredményei, s uralmának kiterjesztése Amerika, Afrika, Ázsia és Ausztrália tartományaiban, eléggé bizonyítják intézményeinek kitűnőségét. De habár kitűnők is ez intézmények, azért még nem tökéletesek. Alkotmányos országban a szó hatalma a legnagyobb hatalom, s ezért a szónoklat tehetsége a legbecsessebb tulajdon, melylyel az államférfi birhat; birhat pedig e tulajdonnal a legnagyobb mértékben, minden ítélet, minden valódi tehetség a nélkül, hogy kitudná ismerni az embereket s a kor jelenségeit, a nélkül, hogy csak némi ismeretei volnának is a törvényhozás és nemzetgazdaság terén, vagy ügyessége a diplomatiában és a hadviselésben. Sőt megtörténhetik, hogy azon szellemi tulajdonok, melyek ragyogóvá, hatásossá teszik a szónok beszédét, nem elegendők arra, hogy egyszersmind gyorsan és

rettenthetlen szilárdsággal legyen képes szembeszállni a birtelen felmerülő veszéllyel. Így járt Townthend Károly, így Windham. Valóban nagy élvezet volt e kitérő és elmés szónokokat hallgatni; de vésteltjes körülmények közt képtelenek lettek volna a kormányzatot illetőleg oly férfiakkal mérkőzni, mint Cromwell Oliver, ki közönségesen értelmetlenül beszélt, vagy mint Hallgatag Vilmos, ki éppen semmit sem szólt. Hol azonban a parlamenti igazgatás már megszilárdult, ott oly egyéniségek, mint Townthend és Windham mindig nagyobb befolyással fognak lenni, mint pl. Anglia nagy protectora, vagy a bataviai köztársaság megalapítója. Ily kormányforma mellett a parlamentaris tehetség, bár lényegesen különbözik a végrehajtó és bíráskodó hivatalokban megkivántató tehetségektől, mindenkor főalkatrészeit fogja képezni a végrehajtó és bírói tisztség kellékeinek. A „Főhivatalok könyvéből“ nagyszámmal sorolhatnánk elő oly kancellárokat, kik előtt az igazság legfőbb elvei sem voltak ismeretesek; oly főadmiralokat, kik éppen nem ismerték a hajózás szabályait; vagy oly gyarmattügyi minisztereket, kik nem tudták elmondani a gyarmatok neveit; oly tárnokmestereket, kik nem találtak különbséget az alappal bíró vagy nem bíró adósság közt; s oly Indiai titkárokat, kik aligha lettek volna képesek megmondani, vajjon mahomedán vagy hindu vallás követői e a mahrattok. Az itt elmondottak, több rövid látó egyént azon következtetésre vezettek, hogy a parlamentaris kormányzat csak rosztat eredményezhet s ezért jónak látták volna a főhatalommal oly nagy testület helyett egyes embert ruházni fel. De a ki józan felfogással bír, azonnal belátja, hogy ez esetben a gyógyszer veszélyesebb lenne a betegségnél, s nagyon csekély nyereség származnék abból, ha Townthendet és Windhamet a béke-hercegévé vagy a szegény rabszolgával s kutájával Steenie-vel kellene elcserélni.

Pitt mintegy teremtvé látszott lenni az alkotmányos életre; ő a parlamenti kellékek valódi személyesítője, az alsóház kegyencze, elkényeztetett gyermeke volt. E ház iránt öröklött s veleszületett szeretettel viseltetett mindenkor. Már gyermekkorában folyvást az alsóházban függött tekintete s tanítói is oda iparkodtak irányozni gondolatait. Midőn apja térdein ülve, leczkéit mondta fel, vagy Thucydidest és Cicerot fordította angolra, avagy az elhírhedt attikai beszédek a „Követség“ s a „Korona“ fölött elemezte: csak az alsóház küzdelmeire képezte magát. Már 21 éves korában kitérő tagja volt e testületnek. Huszonöt éves korában pedig ragyogó tehetségei, melyeket éppen az alsóházban fejtett ki, a leghatalmasabb alattvalóvá tévék őt Európában. Mind reá, mind hazájára nézve előnyös lett volna, ha előmenetele nem oly gyorsan történik. Nyolcz vagy tíz évi időköz elmélkedés és olvasás, utazások s hozzá hasonló álású egyénekkel való szabad gondolatcsere és társalgás közt eltöltve, kipótolhatta volna azt, a mivel,

bár önhibája nélkül, hatalmas értelmisége még szűkölködött. O birt mindazon ismerettel, mit tőle várni lehetett, t. i. azon ismeretekkel, melyekre az ember Cambridgeben mint tanuló, vagy mint tárnokmester s a kincstár kancellárja tehet szert. De az általános tudományosság összege, mit ő az iskolában gyűjtött, sokkal csekélyebb volt a Foxénál s elenyésző azon terjedelmes és ragyogó szellemi kincsekkel egybevetve, melyek Burke hatalmas elméjében voltak lerakva. Miután miniszterré lett, nem maradt Pittnek ideje többet tanulni annál, mi a mindennapi ügyvezetésre elkerülhetlenül szükséges volt; ezt pedig oly ember mint ő, igen rövid időn magáévá tehetette. Gyakorlott és tehetséges hivatalnokok környezték őt, kiknek tevékenységére mindenkor bizton számíthatott. Azon adatokból, melyeket ezen emberek szolgáltatnak neki, éles elméje csakhamar kiszemelte a kellő anyagot valamely hatásos parlamentarizmus eredményre; s ezzel ő megelégedett. A törvényhozás és beligazgatás ügye nem birt előtte kiváló érdekekkel. Törvényezikket alkotni, szerződéseket kötni, sereget vagy hajórajt szervezni, csapatokat szétküldeni, mindezt csak mellékes foglalkozás gyanánt tekintette, minek csak tíres idejét s tehetségeinek megosztott erejét szentelte. Elméjének főtörekvése másfelé irányult. Csak midőn az alsóházat kellett valamire rábeszélni és rábírní, lépett fel ő teljes hatalmával.

E rendkívüli hatalomnak nagyságáról azonban csak hagyomány után ítélhetünk; mert a múlt század legjelesebb angol szónokai közül Pitt ékesszólása szenvedett legtöbbet a leírók által. Már életében mondták azt róla némely bírálók, hogy szónoklata a maga épségében fen nem tartható az utókor számára, s hogy teljes mértékben méltányolni lehessen, hallani kellett azt. Több ízben alkalmazták rá Tacitus ama szavait, melyekkel egy Augustus korában nagyhírű szónok sorsát festé. *Haterii canorum illud et profluens cum ipso simul extinctum est.* Kétségtelen azonban, hogy Pitt már természettől fogva birt mindazon tehetséggel és kellékekkel, melyek a szónokot nagygyá tehetik; és hogy e kellékek nevelése következtében s azon magas polczon, melyet oly korán elfoglalt, s melyen tölté nyilvános pályájának legnagyobb részét, rendkívüli módon kifejlődtek.

Már első megjelenésekor a parlamentben sokkal jobban tudott uralkodni a nyelv fölött, minden más egykorúinál. Ajkairól ezüst csengésű hangján oly tiszta kiejtéssel, hogy minden szótagot érthetően meg lehetett különböztetni, peregetek hosszú láncolatban a kikerekített zengzetes mondatok, a nélkül, hogy előre kigondolta volna azokat, s a nélkül, hogy valaha egyetlenegy szó miatt tétovázott, vagy egyetlenegy szöcskát ismételt volna. Elméje nem volt oly mély, képzelme nem oly élénk mint a Burke-é, nem is volt oly találékony mint Windham, nem oly elmés, mint Sheridan, s nem oly kitérő művész, mint Fox a dialecticai vitatkozás-

ban s az ékesszólás mesterségének azon legfenségesebb nemében, hol buggadt okoskodás, a szenvedélyek elragadtatásával párosul. És mégis mindazok, kiknek alkalmuk volt e kitünő férfiakat hallgatni, Burke, Windham és Sheridan fölé helyezik Píttet s nem tartják kisebbnek Foxnál. Szónoklata áradózó ékes és elragadó volt. A gúnyolódást talán jobban értette minden más régibb s újabbkori szónoknál; s ezen hatalmas fegyvert kegyelem nélkül használta. A szónoki művészet két ágában, melynek mindegyike főkép a miniszternek elkerülhetlenül szükséges, — feltűnőleg jártas volt. Senki nálánál nem tudott érthetőbben vagy homályosabban szólani. Ha megértetni akart, mindenki megértette őt. A legterjedelmesebb s legbonyolódottabb tárgyról, ha nem is szabados és kimerítő, de legalább tiszta valószínű és könnyen megérthető fogalmat tudott kölcsönözni hallgatóinak. Nem mondott semmit, a mi ne lett volna a maga helyén; semmit ki nem felejtett, apró részletek, datumok, pénzösszegek, mind pontosan fel voltak jegyezve elméjében. Sőt zavaros pénzügyi kérdések is általa előadva, világosoknak tetszettek még a legnehezebb felfogású előtt is hallgatói közül. Másfelől pedig, midőn nem akart valamit egész nyíltan kimondani; — és vajmi gyakran szükséges a köztűgyek vezetésével megbízott egyénnek értelmetlennek lenni, — oly ügyességgel tudott semmitsem mondani, miszerint hallgatói meg voltak győződve, hogy igen sokat mondott. Egyedül ő volt az, ki a budgetet számadások nélkül tudta előterjeszteni, s egyedül ő volt képes, mint Windham megjegyezte, a minden beszédek közt legtekervényesbet és legértelmetlenebbet, t. i. a trónbeszédet, minden előleges készülődés nélkül elmondani.

A szónoklat hatása, legtöbb esetben a szónok jellemétől függ. Fox és Pitt szónoklata minden másnál kiválóbb mértékben magánviselte egyéni tulajdonaik és jellemük bélyegét. Fox beszédeinek a rajtok előmlő rendkívüli báj leginkább nemes érzelmei, résztvevő rokonszenve embertársai sorsa iránt, mindenszép és magasztos iránti fogékonysága, s a zsarnokság- és igaztalanság iránt tanúsított gyűlölete kölcsönözték, mely tulajdonokat, még a leghiánysabb leiratokban is gyönyörködve találjuk fel. Másrészről pedig, a ki csak egyszer hallotta is Píttet, azonnal felismerte benne a magasztos röptű, merész s uralkodó szellemű, és becsületességének s értelmi felsőbbségének önérzetével bíró férfiút, kit félelem és irigység sohasem ösztönzött aljas gonoszságra, de ki egyszersmind felettébb hajlandó volt megvetést tanúsítani és érzeni. Büszkeség volt jellemének fővonása, s kitűnt az arczának szigorú, rideg kifejezéséből, kitűnt minden mozdulatából, a mint járt, ült, állott, de főkép a mint meghajtá magát. E büszkeség valóban sokakat elidegenített tőle. Meg kell vallanunk, hogy a gúnyiratok ama roppant tömegében, mely Fox ellen volt intézve, sehol sincs említés arról, hogy ő magaviselete által személyes ellenségeket szer-

zett volna. Ellenben több kittünö egyén, kik Pitt pártján állottak, sőt mindvégig helyeselték is nyilvános tetteit és támogatták kormányzatát mint péld. Cumberland, Boswell és Mathias, annyira sértve érezték magukat azon kicsinylés által, melylyel Pitt velök bánt, hogy panaszaitkat nyomtatásban a nagy közönség elébe terjesztették. Büszkeség azonban, bárha egyesek e miatt ellenségeivé váltak is, híveinek nagy számát a parlamentben s az egész országban még nagyobb tiszteletre és bizalomra indította iránta. Saját önérzete szerint becsülték őt. Átlátták, hogy ez önérzet nem téveszthető össze valamely parvenu büszkeségével, kit a szerencse s az emberek tömjénezése elbódítottak, s ki ha sorsa fordul, letéve eddigi fenhéjázásáról, aljas hízkelődőre lesz. Azon bátor s nemeslelkű férfi önbecslése volt az, kit Aristoteles oly szépen jellemez Ethicájában, azon férfúé, ki magát méltónak érzi nagy tettekre s valóban méltó is. Nagy szellemi tehetség és jellemszilárdság öntudatából származott ez önérzet, és sohasem jelentkezett fenségesebben, mint épen oly bajok s veszélyek közepett, melyek a közönséges jellemet földig sujtották volna. Az ily önérzet szoros kapcsolatban áll a minden aljas kapzsiságtól ment büszkeséggel. Valóban el kell ismernünk, hogy némi nemes jellemvonás rejtett ama cynicus kicsinylésben, melylyel a hatalmas miniszter gazdagságot és czimeket osztogatott jobbra balra azoknak, kik effélet becsülni tudtak, míg ő megvetőleg lökte félre azokat magától. Bár maga szegény maradt, oly barátoktól volt környezve, kiket három, hat, sőt tíz ezer font évi jövedelemmel ajándékozott meg. Mint egyszerű miniszter, több lordot alkotott mint három előde együttvéve. A térdszalagrendével, mely után az ország első herczegei vetélkedve sovárogtak, több ízben megkínálták őt, de mindannyiszor visszautasítá azt.

Magánéletének feddhetlensége nagy mértékben emelte tekintélyét a nyilvános ügyekben. Mint fiú, testvér, nagybátya, úr és barát, bárkinek is példányképtül szolgálhatott. Meghitt barátinak körében nyájas, szeretetre méltó, sőt még tréfás is volt. Mindnyájan őszintén szerették, és sokáig siratták őt; s csak nehezen hitték volna el, hogy a ki velök oly szíves és barátságos, mások iránt oly kevély és rideg tudjon lenni. Kissé talán túlságosan is élvezte a boritalt, melyet gyermekkorában gyógyszer gyanánt használt, s mely utóbb életszükségévé vált. Fölötte ritkán lehetett azonban a mértéktelenség némi jelét észrevenni szavain és taglejtésén; valóban két üveg oportói neki csak annyi volt, mint másnak két csésze thea. Midőn a Saint-James utczai klubba először bevezették, igen nagy hajlamot árult el a kártyajáték iránt, de birt annyi önuralommal, hogy e veszélyes szenvedélyt még csirájában el tudta fojtani. Az ifjúkor legáltalánosabb és leghevesebb szenvedélyétől azonban teljesen ment maradt, mit részint természetének, részint állásának lehet tulajdonítani. Gyenge test-

alkattal birt, igen tartózkodó volt, s ezenfelül fölötté munkás életet vitt. Túlszigorú erkölcsössége oly bohócoknak, mint Pindar Péter és Morris kapitány, kimeríthetlen anyagot szolgáltatott nem épen a leggyöngébb élczekre és tréfákra. De az angol nemzet nagy középosztálya nem helyeselte a kigúnyolást, sőt inkább magasztalta az ifjú államférfit önuralmáért, s igen jónéven vette, hogy gyengeségeit, ha voltak olyanok, illedelmes homály leplebe burkolta, s bizonyára nem lett volna kedvezőbb véleménynyel felőle, ha ellenei gúnyolódásáért megboszulandó magát, egy Passous Nancy-t vagy egy Clork Mariannet vesz oltalma alá.

Pitt roppant népszerűségének legkisebb része sem tulajdonítható költők és elméneczek dicséreteinek. Semmi sem lett volna természetesebb, mint hogy egy szellemdús, tudományosan művelt férfiú, egy oly szónok, kinek ékesszólása gyakran Ciceróéval lön egybeazonlító, s ki ezen felül egy híres egyetem képviselője volt, különös előszeretettel viseltessék az irodalom jelesebb egyéniségei iránt, bármely politikai párthoz tartoztak legyen is azok. Az irodalom iránti kegyeletből Augustus jótéteményekkel halmozta el Pompejus párthíveit. Sommers védőjévé lön a nem-esküvőknek, Harley pedig whigeknek nyújtott segédkezet. Pitt azonban e részben még pittistákat sem pártfogolt. Kétséggivül helyes elvből indult ki, midőn azt állította, hogy mindenki csak örülhet azon, ha a költészet, történetírás és bölcsелеm művei szintűgy illendő áron kelnek el, mint a karton kereskedők vagy köszörűsök portékái; de hogy mind az államra, mind az irodalomra egyenlően kártékony, ha az irodalommal foglalkozók megszokják jutalmakat mindig csak az államtól várni. Valóban nem képzelhetni nagyobb dőreséget és hasztalanabb pazarlást, mint oly embereknek nyújtani segélyt a közpénztárból, kik mérték, vagy rőf kezelésére tereimtvék, hogy középszerű vagy épen rossz műveket írjanak. De bárha általánvéve áll is azon elv, hogy a szerző olvasóitól nyerje jutalmát: minden nemzedékben lesz egy pár kivétel ezen szabály alól. Felismerni az ily egyes kitünő tehetségeket a nagy tömeg közt: méltó foglalkozása a nagy és gondos kormányzóknak; s Pitt könnyen találhatott volna ilyeneket. Míg ő a hatalom legmagasabb polezán állott, a század legnagyobb nyelvbűvára, egykori tanulóháza Cambridgeben kénytelen volt az irodalmi munkásság legfárasztóbb s legszolgaiabb nemével keresni élelmét s apró gunyoros czikkek írásával a Morning Chronicle számára pazarolni számos évet, mialatt Athene összes szomorú és vigjátékainak tökéletesen helyreállított szövegét adhatta volna. Azon kor legnagyobb történetírója pedig nyomor által elhagyni kénytetvén hazáját a Genfi tó partjain fejezte be halhatatlan művét. De ez esetekben talán Parson politikai nézeteit s Gibbon vallástalanságát hozhatnók fel a miniszter védelmére, ki e kitünő férfiakat inséggel hagyta kűszködni. Voltak azonban oly esetek

is, hol ily mentséggel nem élhetünk irányában. Alig hogy Pitt a korlátlan hatalmat elnyerte, egy már igen éltés és kintinő jelességű író jelent meg nála, ki művei által csak nagyon keveset bírt szerezni s most bánat és betegség által megtörve, sirja felé közeledvén, öt vagy hatszáz fontért esedezett, hogy a még életéből hátralevő egy vagy két telet megkönnyebbülve élhesse át Olaszország szelid éghajlata alatt; — de egyetlenegy fillért sem kapott, s már karácsony előtt az „Angol szótár“ s a „Költők életének“ szerzője kiadta lelkét a Fleet utca ködös és füsttel terhelt nyomasztó légkörében. Néhány hó múlva Johnson halála után megjelent a „Task“ (a feladat), kétségkívül az összes angol irodalom legjobb költészeti terméke ez időben; oly költemény, mely minden érzőkeblű olvasót tiszteletre és szánalomra ébreszthetett a tehetőségű és erényes szerző iránt, ki szegénységgel küzdve s a legborzasztóbb csapás által sújtva, mely embert érhet, nem volt képes folytonos és erőteljes munkálódás által segíteni nyomorult sorsán. Sehol több valódi lelkesedéssel s a tárgyhoz méltóbb versekben nem dicsőítették Chathamot mint épen a Taskban. Chatham fia pedig gyönyörrel olvasta át a művet, a szerzőt azonban nem menté meg az éhenhalástól. Azon kisded nyugdíjat, mely utóbb képessé tette a szegény Cowpert menten a hitelezők s törvényszolgák üldözésétől végezni be nyomorult életét, Lord Spencer fáradhatlan buzgalmának sikerült számára kieszközölni. Mily különbség azon bánásmód, melyben Pitt Johnst, s a között, melyben Lord Grey politikai ellenfelét Scottot részesíté, midőn a betegség és nélkülözések következtében elgyengült Scottnak az olasz égalj üdítő hatását javasolták! Mily különbség Pitt magaviselete Cowper, s a szegény és állomás nélküli Burke nemeslelkisége közt Crabbe iránt! Még maga Dundas is, ki pedig épen nem tartott igényt irodalmi műveltségre s megelégedett ha önfejt s kissé durva hivatalnoknak tekintették őt, ékesszóló s classikai műveltségű barátjával egybe hasonlítva, Maecenasnak vagy Leonak mondható. Dundas adószedővé nevezte ki Burnst hetven font évi jövedelemmel, s ez több volt mint mennyit Pitt hosszú kormányzata alatt összesen tett az irodalom előmozdítására. Még azok is, kik úgy vélekednek, hogy a kormánynak nem kötelessége az irodalmi érdemet megjutalmazni, aligha fogják kétségbe vonni, hogy oly kormánynak, mely számos egyházi javadalmak felett rendelkezik, e javadalmak kiosztásában különös figyelemmel kellene lennie az oly egyházi egyénekre, kik irataik által nagy hasznára voltak a vallásnak. Úgy látszik azonban, hogy Pitt még e tekintetben sem ismert el kötelezettséget. Azon nagyszámú püspököknek, kiket ő nevezett ki vagy léptetett elő, összes theologiai munkái nem érnek fel ötven lappal a „Horae Paulinaekból,“ vagy „természeti theológiából“ a „Nézetekből a keresztyénség nyilvánulása felett.“ De azért a mindenható miniszter épen Paley-t soha a

legkisebb jótéteményben sem részesíté. A művészek iránt ép oly megvetést tanúsított Pitt, mint az írók iránt. A festészet érdekében egy lépést sem tőn. A szobrászoknak pedig, kik a parlament által megszavazott emlékek készítésével lettek megbízva, évekig kellett a tárnoki hivatal előszobáiban időzniök, ha egypár fillért akartak tőle kicsikarni. E művészek egyike tizennégy éven át hasztalanul esedezván a miniszternek fizetéséért, bátorságot vőn egyenesen a királyhoz folyamodni, s így bár későn s vonakodva, de megnyerte követelését. Építészekre elkerülhetlenül szükség volt, úgy látszik azonban, hogy a legügyetlenebbek lőnek alkalmazva. Hosszú kormányzata alatt egyetlenegy nevezetes nyilvános épület sem jött létre. Valóban meg kell vallanunk, hogy a hozzá nasonló tehetséggel és ügyességgel bíró miniszterek közül soha egyetlenegy sem mutatott ily rideg közömbösséget a művészet és irodalom remekei iránt.

Első ízben tizenhét évig állott a kormány élén. E hosszú időszak igen szembeötlőleg két jól megkülönböztethető részre oszlik. Az első végződött s a második kezdődött az 1792-dik év tavaszán. Mindkét időszak alatt Pitt fényesen kitünteté tehetségét, mint parlamenti pártvezér. Az első szakasz alatt, kormányzata szerencsésnek és sok tekintetben ügyesnek mondható. Azon nehézségek azonban, melyekkel a második időszakban kellett megküzdenie, túlszárnyalták erejét; de ékesszólása és ügyessége az alsóházi viták vezetésében elrejték a nagy tömeg előtt a képesség hiányát.

Az 1784-dik évben történt általános választásra következő nyolcz év alatt Anglia oly nyugodt és virágzó volt, mint talán még soha hasonló hosszúságú időközben. A szomszéd nemzetek, melyek még csak az imént hadat viseltek ellene, s melyek azon reménynyel kecsegtették magukat, hogy az amerikai gyarmatokkal egyszersmind gazdagságának és hatalmának főforrásait is elvesztette, most megdöbbenve látták, hogy még gazdagabb és hatalmasabb volt, mint azelőtt. Kereskedése nagyobb terjedelmet nyert. A műpar még inkább virágzásnak indult. A kincstár ládái színig tele voltak; de azért sokan fölötte alaptalan aggodalmakat tápláltak az iránt, hogy az államadósság súlya alatt, — bár ezen adósság csak harmad részét tette annak, melyet most könnyűséggel viselünk, — nem roskad-e össze a nemzet? Ez aggodalmakat aligha lehetett volna pusztán okoskodás által eloszlatni. Pitt egy nagyszerű ámitással altatta el azokat. Sikerült neki előbb önmagával, utóbb pedig az egész nemzettel, ide értve még ellenfeleit is, elhitetni, hogy egy új törlesztési tőkealap segélyével, — mely épen nem előnyösen különbözött az eddigelé létezett törlesztési alapoktól, — a pénznek bizonyos titokszerű elterjedési képességénél fogva nagy összegek jutnak majd a nyilvános hitelezők erszényeibe, a nélkül, hogy e miatt az adózók terhei szaporodnának. Az ország megrémülve oly veszély felett, mely valóban

nem volt az, örömmel és korlátlan bizalommal fogadta ezen segéd eszközt, mely legkevesebbet sem segített. Pittet mindenfelé a legnagyobb pénzügyminiszter gyanánt dicsőítették. E közben a Bourbon ház mindkét uralkodó ágának volt alkalmja tapasztalni, hogy Anglia szintoly veszedelmes ellenség most, mint azelőtt. Franciaország Hollandiának meghódítását tervezte; de Anglia közbe lépett s Franciaország felhagyott szándékával. Spanyolország erőszakosan gátokat vetett kereskedésünk elébe az Oregon vidékein; de Anglia fegyverkezni kezdett, és Spanyolország visszavonult. Magában az országban háborítlan béke uralkodott. A király először örvendhetett némi népszerűségnek. Azon 23 év alatt, mely közvetlenül trónra lépte óta eltelt, alattvalói nem szerették őt. A magánéletben tanúsított erényeit mindenki méltányolta; de általában úgy vélekedtek, hogy jó tulajdonai, melyek házi körében kitünővé tévék őt, politikai jelleméből teljesen hiányzottak. Mint uralkodó makaes, boszúkedvelő és ravasz volt. Uralkodása alatt sok csapás és veszteség érte az országot, s mind ezt oktalán ellenszenvének s megátalkodott makaesságának rótták fel. Nem egy államférfi panaszkodott keserűen, hogy a király bizelgései, kérelme, s ígéretei által rábiratva veszélyes körülmények közt az ügyek vitelére, mihelyt a tőle kívánt szolgáltatokat, bár nem egyszer hírnevének bemocskolása, s legjobb barátjai elpártolásának daczára, híven teljesíté, hálátlan ura azonnal ellene fordult s titkon fondorkodva megbuktatni iparkodott. Grenville, Rockingham, Chatham, bár felette különböző jellemű, de mind hárman becsületes derék férfiak, arra nézve legalább egyetértettek, hogy a fejedelem, kinek árulkodása alatt egymásután a kormányélén állottak volt, a lehető legravaszabb jellemek egyike. Nem felelős és már ismert tanácsosaira hallgatott, kiket ő maga nevezett ki a legfőbb államhivatalokra: hanem oly titkos bujtogatókra, kik rejtett lépcsőkön lopóztak be magánlakására. Minisztereinek pedig a parlamentben, míg nyíltan az ellenzékkal szállottak síkra, másfelől általa ösztönzött aljas és megvesztegethető egyének oldal-támadásai ellen kellett küzdeniök, kik híveinek nevezték magukat. Efféle egyének, kik rendesen igen jövedelmező állomást foglaltak el ő felsége személye körül, rendesen oly bill-ek ellen szónokoltak és szavaztak, melyeknek indítványozására ő maga hatalmazta fel a kinstárnokot vagy az államtitkárt. De azon naptól fogva, midőn Pitt vette kezeibe az ügyek vezetését, az ily titkos fondorkodásnak végeszakadt. Büszke s nagyratörőkvő szeleme nem elégedett meg a hatalomnak csak pusztá színével. Minden ármánykodás, mely az udvarnál megbuktatására volt irányozva, minden meghasonlás párthívei között az alsóházban, azonnal önként megsemmisült. Csak lemondását kellett benyújtani, s ekkor tetszése szerint szabhatott feltételeket; mert ő s egyedül csak ő állott a király és a coalitio között. És így hatalma

nem sokkal volt kisebb, mint a hajdani major domusoké. A nemzet nem győzte eléggé dicsérni királya bölcsességét, hogy ily kitűnő minisztert ajándékozott meg bizalmával. Ő felsége egyéni szép tulajdonai most teljes fényökben kezdtek előtűnni. Úgy tekintették őt, mint a becsületes, jóindulatú, vallásos és józan falusi nemes példányképét. Korán kelt, mértékletesen ebédelt, nevéhez rendíthetlenül hű volt; sohasem mulasztotta el templomba menni, a templomban pedig nem mulasztott el soha egyetlen vallásos vitát sem. A nép buzgón imádkozott Istenhez, hogy még sokáig tartsa meg e jó fejedelmet; és pedig e közóhajtság annyival inkább őszinte volt, mivel erényei még jobban kitűntek a Walesi herceg kicsapongásai és dőreségei mellett, ki szoros viszonyban állott az ellenzék vezéreivel.

Mily erős gyökeret vert e közérzetlet, eléggé nyilvános lőn egy rendkívüli alkalommal. Az 1788-ik évben ősszel a király elméjében megháborodott. Az ellenzék hivatalra vágyva, elég vigyázatlanul azon elvet vitatta, hogy Anglia alaptörvényeinek értelmében a trónörökösöt illeti a kormányzói jog teljes felségi hatalommal. Pitt ellenben azt állította, hogy az alkotmány elvei szerint, midőn a fejedelem kiskorúság, betegség vagy elmeháborodás miatt képtelen az uralkodásra, az országrendeit illeti a jog: kormányzót választani s meghatározni a végrehajtó-hatalom korlátait, melyek közt azon kormányzónak működnie szabad. Hosszú és élénk vita következett, melynek folytán a nemzet nagy tömege színt oly lelkesedéssel támogatta Pittet, mint igazgatása első hónapjaiban. A toryk egyhangúlag magasztalták őt, hogy az erényes és szerencsétlen fejedelmet betegségében oltalma alá vette a kötelességéről megfejtkezett fiú s egy méltatlan párt ellenében. A whigek közül pedig számosan azért szegődtek hozzá, mivel a parlament tekintélyét s a forradalmi elvet védelmezte oly tanál szemben, mely már nem sokat különbözött a sérthetetlen örökösödési jog szolgálai elméletétől. A középosztály, a családi erények és szigorú illedelemnek mindenkor hű pártolója, aggódva velt a II. Károlyéhoz hasonló uralkodást közeledni. Előre látta már, mint lesz a királyi palota, hol harmincz éven át az angol családikör szép háziassága székel, ujlag közbotrány és kicsapongások színhelyévé. A jó király baránszeletből s lemonádból álló szerény ebédjét, melyet három órakor szokott elkölteni, majd éjjeli lakomák fogják felváltani, honnan a vendégeket öntudatlan viszik haza. Az ártatlan black-gammon helyébe, melyet a jó király lovászaival egynehány kispénzben játszott, majd faro-asztalok lépnek, miket a dúsgazdag ifjú patriciusok mint koldusok fognak odahagyni. A társalgási terem, honnét a királyné szigorú tekintete számos ledér szépet tova üzött, ismét azzá leend a mi volt Palmer Borbála és De Querouaille Luiza idejében. Sőt mi több, a nagy közönség, mely oly szigorúan pálezzát tört a herceg nagyszámú

tilos viszonyai felett, sokkal inkább roszalta egyetlen erényes viszonyát. Még komoly s igen kegyes körökben is protestans kedveseire nem tekintettek oly szerfelett megbotráncozva, mint katholicus nejeire. Hogy a kormányzóság őt illette, azt senkisésem bátorkodott kétségbevonni. De híveivel együtt annyira népszerűtlen volt már, hogy Pitt általános helyeslés közepett indítványozható a kormányzó hatalmának megszorítását oly korlátozás által, minőt a nemzet által kedvelt és szeretett herczegre sohasem lehetett volna erőszakolni. Néhány önző egyén, ki kormányváltozást remélt, átpártolt az ellenzék táborához. De a többség, megtisztulva e szökevények távoztával, szorosabban összezavonta sorait s oly erős, áttörhetlen tömeget alkotott, mint még eddigelé sohasem. Minden egyes szavazás alkalmával Pitt diadalmaskodott. Midőn végre háromhónapi viharos interregnum után, épen a kormányzó beigtatásának előestéjén kihirdettetett, hogy a király visszanyerte elmetehetségét, a nemzet tombolt örömeiben. Azon este, mely napon ő felsége ismét átvette a kormányt, rögtönzött, s talán az Angliában valaha látott legáltalánosabb kivilágítás fénye árasztá el az egész roppant térséget, mely Highgate és Tooting s Hammersmith és Greenwich között terül el. Midőn pedig megjelent a főtemplomban, hálátadni Istennek, minden ló és szekér százmérföldnyire London körül nem lett volna elegendő azon tömérdek sokaság tovaszállítására, mely az utczákon összesereglett, hogy őt láthassa. Este a várost ismét kivilágították s talán még fényesebben mint először. Pitt alig volt képes a roppant néptömeg tolakodó dicsőítésétől menekedni, mely lovait kifogván, Szent-Pál templomától a Dowing utczáig húzta kocsiját. Ezen napon érte el híre és szerencséje az emelkedés tetőpontját. Befolyása a király magán kabinetjében hasonlított Carr vagy Villiers befolyásához. A parliament felett sokkal önkényesb hatalmat gyakorolt, mint egykor Walpole vagy Pelham; de a nép kegyében szintoly magasan állott mint Wilkes vagy Sacheverell. Semmi annyira nem emelte jellemét, mint nemes szegénysége. Mindenki tudta, hogy ha ötévi korlátlan uralom után elvesztené hivatalát, alig volna annyija, mennyi szükséges leendett azon lakás felszerelésére, hol, mint maga vidáman mondogatta, az ügyvédi pályát szándékozott folytatni. Tisztelői azonban nem engedték volna meg, hogy ő mindennapi munkájával tartsa fen életét. Azon összeg, mely önkéntes adakozásokból gyűlt össze s London városában az átadásra készen tartatott, magában véve gazdaggá tehetné volna őt. Kétséges azonban, vajjon büszkesége megengedte volna-e elfogadni az ily becsületesen megérdemelt s ily becsülettel felajánlott gondoskodást.

A hatalom és dicsőség ily szédítően magas polczára emelkedett e rendkívüli ember 29 éves korában. De most a koczka fordult. Tíz nappal a szent Pál templomába vonuló diadalmenet

után Franciaországban az országos rendek 174. évi időköz után ismét összejöttek Versaillesban.

A kitörő félben levő nagy forradalom jellemét sokáig igen helytelenül fogták fel hazánkban (Angliában). Burke mélyebben látott ugyan a jövő homályába mint kortársai, de mindazt, a mit éles elméje felfedezett, szenvedélyei és élénk képzelme a túlságig eltorzították. Még három év tölt el a nélkül, hogy az angol kormányzatban lényeges változás jött volna létre. A miniszter mind- eddig igen szelid és szigorúan alkotmányos politikát követett a belügyekre nézve. Egyetlen egy oly tettet sem lehetett ellene felhozni, mely zsarnoki hajlamot, vagy féltékenységet a nép iránt árult volna el. Soha sem fordult a parlamenthez rendkívüli felhatalmazásért. Az alkotmány által a végrehajtó kormányzatra ruházott hatalommal soha sem élt vissza. Oly nyilvános büntető keresetet, mely jelenleg is zsarnokinak mondatnék, senki ellen sem indított. Igazgatásának első nyolcz éve alatt előfordult egyetlen ilyen eset a Stockdale-e volt, de az sem annyira a kormánynak, mint inkább az ellenzék főnökeinek tulajdonítandó. Hivataloskodása közben Pitt beváltotta ígérését, melyet a parlamenti reform pártolónak adott, midőn nyilvános pályáját megkezdette. Az 1785-dik évben egy igen okszerű tervvel állott elő a képviselői rendszer javítását illetőleg; sőt a királyt is rávette, nemcsak hogy ne szóljon e terv ellen, hanem még hogy ajánlja azt a rendeknek trónbeszédében*). E kísérlet nem sikerült, de alig lehet kételkednünk, hogy ha a francia forradalom nem gyákorol oly erős befolyást a közhangulatra, Pitt csekély nehézséggel s majd éppen semmi veszéllyel létesíti e nagy művet, melyet lord Grey utóbb csak oly eszközökkel volt képes létrehozni, mik az alkotmányt alapjaiban megingatták. Midőn a rabszolgakereskedés borzalmai először kerültek a parlamentben szőnyegre, egy abolitionista sem mutatta magát oly buzgónak mint Pitt. Midőn Wilberforce betegség által gátolva meg nem jelenhetett a nyilvánosság terén, helyét igen erélyesen töltötte be barátja a miniszter. Azon emberszerető törvény, mely a középfedezet iszonyúságait mérsékelte, egyedül Pitt ékesszólása és határozott fellépése következtében jött létre 1788-ban, daczára több kortársai ellenzésének; s becsületére legyen mondva, hogy e bili életbeléptetése végett az ülést sokáig fel nem oszlatta, habár minden oldalról hangosan nyilatkozott a türelmetlenség, s bár a kormány ügyei elintézve voltak már s az „Appropriation Act“ törvénynyé vált. 1791-ben barátságosan kezét fogott Foxxal azon igen helyes

*) Azon beszéd, melylyel a király 1785-ben a parlamentet megnyitotta azon szavakkal végződött, hogy ő felsége minden oly módot, mely az alkotmányos elvek megszilárdultát eredményezi, örömmel fog pártolni. E szavak akkor Pitt reformbilljére látszottak czélozni.

alkotmányos elv védelmében, hogy valamely nyilvános vád a parlament feloszlatása által még nem semmisül meg. Ugyanazon év folytatában a hatalmas két vetélytárs ismét együtt harczolt, egy még sokkal fontosabb kérdés ügyében. Közösön illeti őket azon megbecsülhetlen törvény létrejöttének dicsősége, mely a sajtószabadságot juryk oltalma alá helyezi. Csak egyetlenegy, felvilágosodott whighez méltatlan cselekedetet követett el Pitt hosszú kormányzatának első felében. A „Test acta“ felett kifejlődött vita alkalmával, kedvére ohajtván lenni urának, kit szolgált, az egyetemnek, melyet képviselt, s az egyházi személyek és vidéki nemesség nagy testületének, mely őt oly híven pártolta, igaz ugyan, hogy nem őszintén s igen mérsékelve, de mindamellett egy toryhoz illőleg nyilatkozott. Ez egyetlen esetet kivéve, 1783. év végétől 1793 közepéig folyvást úgy viselte magát, mint a polgári s vallásos szabadság hő barátja.

Nem is mutatott semmi ez időszak alatt arra, hogy ő a háborút ohajtaná, vagy ellenséges indulattal viseltetnék valamely szomszéd nemzet iránt. Azon francia írók, kik az újkor Hannibaljaként festették őt, ki már gyermekkorában örök gyűlöletet esküdött atyjának Franciaország ellen, s az ő titkos bujtogatásainak és pazar megvesztegetéseinek tulajdoníták a jakobinusok ama borzasztó tetteit, melyek megbecsteleníték a forradalmat, — s kik őt tekintették az első szövetség valódi alkotójának, nem ismerék jellemét s életének történetét. Oly kevéssé volt ő ellensége Franciaországnak, hogy inkább azon volt üdvös és szabadelvű kereskedelmi szerződés által még szorosabbá tenni az összeköttetést Anglia és Franciaország között. Az alsóházban elfajult fiúnak nevezték őt, s azt mondták, hogy ha dicső atya megtudhatná e részrehajlását a haza örökös ellenségei iránt, megfordulna sírjában.

Es e férfi, kit, ha elég szerencsés lett volna 1792-ben meghalhatni, most az egész világ mint a béke, szabadság, emberieség, mérsékelt újítás és szelíd alkotmányos igazgatás védője gyanánt tisztelne, úgy látszik csak azért élt tovább, hogy tiszta nevét zsarnoki uralkodással, durván végrehajtott szigorú törvényekkel, idegen s a szabadszólást korlátozó billeg hozatalával, a Habeas Corpus Acta felfüggesztésével, némely politikai izgatók szigorú megbüntetésével, másoknak pedig jogtalan üldözésével, s végre az újkor legköltésesebb és legvérengzőbb háborúival mocsolja be. Mint Anglia kegyetlen elnyomója s Európa fáradatlan háborgatója, gyalázatos emléket hagyott maga után. A költők, előbbi működését egybevetve az utóbbival, majd bukott angyalhoz, majd pedig azon apostolhoz hasonlították őt, kinek csókja árlást vont maga után. Egy kitünő tehetségű satiricus művében, az Éhség, Vérontás és Tűz gonoszszellemei megvallják, hogy ők megbizatusukat attól kapták, kinek neve négy betűből áll, s ígéri, hogy teljes mértékben fogják éreztetni urokkal haládjukat.

Az Éhség mindaddig gyötri a tömeget, míg az félőrtülten támad fel ellene. A Vérontás ördöge arra ingerli azt, hogy darabokra szagassa őt. A Tűz pedig azzal dicsekszik, hogy egyedül képes őt méltólag megjutalmazni, s lángokkal övedzi körül az örökkévalóságban. A francia sajtó s a francia szónokok minden bünt s minden csapást, mi Franciaországot érte s meggyalázta, a szörny Pittnek és aranyainak tulajdonítottak. A míg a jakobinusok tarták kezeik közt a főhatalmat, ő volt az, ki a gironde pártot megvesztegette, a ki Lyont és Bordeauxt felkelésre ingerelte a nemzetgyűlés ellen, ő ki Párist Lepelletier, és Regnault Ceciliát Robespierre meggyilkolására izgatta. Midőn pedig a thermidori ellenforradalom győzött, akkor meg a rémuralom kegyetlen dühöngéseinek volt ő okozója. Collot d'Herbois és Fouquier Thinville zsoldjában állottak. Ő bérelte fel a szeptemberi gyilkosokat, szerkesztette Marat pamphletjeit és Barrére carmagnolejait, s ő fizette meg Lebont, hogy vérbe borítsa Arrast és Carriert, hogy holttestekkel árassza el a Loiret.

A való az, hogy ő se háborút, se zsarnoki uralmat soha sem ohajlott. Őszintén szerette a békét s a szabadságot, de sem akarat sem ész által fel nem tartóztatható erővel sodortatott le azon pályáról, melyre tehetsége és hajlamai képessé tévék őt, s meggyőződésével ellenkező és képzettségének meg nem felelő politikát kényszerült követni.

Igaztalanok volnánk, ha őt apostasiával vádolnók; színtoly kevéssé nevezhetünk valakit apostatnak, azért mivel véleményét kortársai nagy többségének véleményével változtatja, mint nem mondhatjuk keleti utazónak azt, ki a földgömbbel s minden rajta levő tárggyal együtt folyvást nyugatról kelet felé halad. Az 1789. év tavaszán s az 1792. év végén nagy változáson ment át a közvélemény Angliában. Ha Pitt nézeteinek változása sokkal feltűnőbb volt mint honfitársaié, az nem onnét van, mintha ő inkább megváltozott volna mint azok, mert épen az ellenkező áll, hanem mivel oly állást foglalt el, mely minden másnál szembetűnőbb volt, s mivel mindaddig míg Bonaparte nem kezdett szerepelni, ő vonta magára legnagyobb mértékben a művelt világ figyelmét. Kis ideig az angol nemzet s Pitt, mint e nemzet tagja, örömmel s helyeslőleg szemlélte a francia forradalom menetét. De a csakhamar bekövetkező terjedelmes jószágkobzások, a régi intézmények erőszakos eltörlése, a clubbok hatalmaskodása s az éhség és gyűlölség által felingerelt tömeg dühöngései erős ellenhatást szültek Angliában. Az udvar, a nemesség, az egyház, a kézművesek, a kereskedők s egy szóval kilencz tizedrésze azoknak, kik hajlékkal s ruházattal bírtak, megátalkodott s dühös antijakobinusokká lettek. E hangulat egyenlően elterjedt a miniszter barátai s ellenfelei között. Hasztalan igyekezett Fox visszatartani párthíveit. Hatalmas szelleme s nagy személyes befolyása nem volt képes meggátolni, hogy

nyíltan ellene ne forduljanak. A lázadás zászlóját Burke tűzte ki, s csakhamar hozzácsatlakoztak Portland, Spencer, Fitzwilliam, Loughborough, Carlisle, Malmesbury, Windham, Elliot. Az alsóházban pedig a nagy whig államférfit és szónokot százhatvan párthive közül ötven hagyta el. A felsőházban alig számolhatott tiz, tizenkét hü barátira. Nem szenved kétséget, hogy hasonló szakadás áll elő a miniszteri párt között, ha Pitt makacsul ellene szegül az általános ohajtásnak. Szorgalmazva a király és társai, régi barátok és régi ellenei által, vonakodva bár és kedvetlenül, felhagyott végre az eddig oly előszeretettel követett politikával. Minden erejével azon volt, hogy megakadályozza az európai háborút. Midőn pedig ez mindamellet kitért, még mindig azon reményben ringatta magát, hogy nemzetének nem kell abban részt vennie. Az 1792-dik év végén szerencsét kívánt a parlamentnek a hosszú és tartós békéhez, s hogy ezt őszintén értette, abból is kitűnik, hogy tetemes adó leszállítást indítványozott. Épen ezen évnek végéig táplálta a reményt, hogy Anglia képes lesz megtartani semlegességét. De a szenvedélyek, melyek a csatorna két felén dűltak, nem voltak többé fékezhetők. A köztársaságiakat, kik ez időben Franciaországban korlátlanul dühöngtek, oly rajongó lelkesedés hevité mint a muszulmanokat, kik egyik kezében a koránt tartva, másikkban pedig kardot villogtatva törtek elő, meghódítván és téritvén mindent keleten a Bengal öböl, nyugaton pedig a Herkules oszlopokig. A magasb és középosztályok kebelét nem kisebb buzgalom tölté el, mint azon keresztvesekét, kik „Deus vult” felkiáltással szállottak sikra Clermontnál. Azon titkos erőt, mely a két nemzetet összeitkőzésre vitte, egy ember ügyessége és tekintélye nem volt képes lerontani. Sőt mivel Pitt polgártársainak élén állott és magasan föléjük emelkedett, úgy látszék, mintha ő lett volna vezérök.

Voltaképen azonban, őt csak magunkkal ragadták, s ha szíldárdbban ellentszegül, mint azt valóban tette, úgy vagy félre taszítják útjokból, vagy pedig összetiporják.

Ő engedett az árnak: s e percztől fogva kezdődik balsorsa. Tulajdonkép csak két út állott nyitva előtte. Nem szállván sikra Foxxal együtt a közérzület ellen, Burke tanácsát kellett volna követnie és felhasználni azon érzületet teljes mértékben. A béke továbbra lehetlenné vált s ennelfogva azon egyedüli politikát kellett volna követnie, mely még győzelemre vezethetett. Szent háborút kell vala hirdetnie a vallásért, az erkölcsiség, a vagyon, a rend, a törvényességért s ekként a jakobinusokéhoz hasonló erélyt fejthetett volna ki. Szerencsétlenségre, ő egy középutat keresett s talált is olyat, mely azonban a két szélsőség minden hátrányait egyesíté magában. Háborút kezdett, de ezen háború sajátságos jellemét nem ismerte fel. El levén foglalva, nem látta magát azon egyszerű tényt, hogy t. i. oly állam ellen harczol,

mely csak egy felekezetet képez, s nem ügyelt arra, hogy ezen új versengés Anglia és Franciaország között egészen másnemű, mint az előbbi villongások az amerikai gyarmatok és holland városok fölött. Rajongó lelkesedéssel, határtalan nagyravágyással, fáradhatlan tevékenységgel, s a legdühösebb újítási szellemmel kellett küzdenie; ő azonban akként fogott a harcához, mintha Versailles kéjhölgyeivel s piperkőczeivel, Madame d'Pompadourral, vagy Bernis abbéval lett volna dolga. Valóban el kell szomorodnunk, látván mint iparkodik bámuló hallgatóságával évről évre elhitetni, hogy a gyalázatos köztársaság már teljesen kimerült, hogy tovább már fen nem állhat, hogy bitele végkép elenyészett, s utalványai nem érnek többet mint azon darab papiros, melyre nyomtatvák; mintha bizony hitelre szorult volna az oly kormányzat, melynek föelve rabláson alapszik, s vajjon Alboin nem dűlhatá vala fel egész Olaszországot addig, míg öt perczentes kölcsönért alkudozott volna; s állottak-e valaha Attila bankjegyei alpari? Valóban lehetetlen volt, hogy Pitt a küzdelemből, melynek természetét annyira félreismerte, diadalmasan bontakozzék ki. Bármily kittünő tehetségekkel birt légyen is különben, úgy látszik, hadi politikájában tökéletesen esztét vesztette. Oly nemzet élén állott, mely élethalál harcza keveredve, birt mindazon anyagi s erkölcsi tulajdonokkal, melyek a jó katonától megkívánhatók; csaknem kiapadhatlan segédforrások fölött rendelkezett; a parlament pedig még nagyobb készséggel szavazott meg pénzt és katonát, mintsem ő azokat kérte. Ily körülmények között, s ily eszközökkel hatalmában egy Richelieu, Louvois, egy Chatham vagy Wellesley pár hónap alatt az egész világon páratlan hadsereget alkotott volna, teremtvé csak hamar tábornagyokat is, kik méltók legyenek e sereg vezérletére. Egy új Blendheim megmenthette volna Németországot, egy új Ramilies visszaszerezheti vala Flandriát, egy új Poitiers felszabadíthatta volna Franciaország katolikus és királypárti tartományait az utált járom alól, rettegést terjesztvén Páris falaiig. De nyolcz évi folytonos harc, teméntelen véröntás s oly roppant összegek elpazarlása után, melyek jóval felülmúlták az amerikai, a hétéves s az osztrák és spanyol örökösödésért folyt háborúk költségeit együttvéve, az angol hadsereg Pitt kormánya alatt egész Európa nevettség tárgyává lett. Egyetlenegy fényes diadallal sem dicsekedhetett. Alig hogy megjelent a szárazföldön, azonnal vereséget szenvedett, elűzetett s ismét hajókra szállni vagy magát megadni kényszerült. Néhány czukortermő sziget elfoglalása Kelet-Indiákon s némely rongyos írföldi paraszttömegek szétverése képezték az angol seregek legragyogóbb győzelmeit Pitt minisztersége alatt.

Az angol hajóhad azonban, daczára a borzasztó kezelésnek nem semmisült meg; pedig hosszú időn át, minden oly káros félzség, a mit csak ügyetlen kormányzattól várni lehetett, el lőn

követve. Chatham grófot a nélkül, hogy a legkisebb hivatással is birt volna a közügyek vitelére, részrehajló öcsese az admirális első lordjává nevezte ki; s két éven át meg is maradt e magas állomásán, oly háború idejében, midőn az állam létele leginkább a hajóraj sikeres működésétől függött. Haszontalanul elfecsérelte a drága időt, melyet a hon szolgálatának kell vala szentelnie, míg nem a kereskedelmi testület, mely különben többnyire a kormány részén állott, keserűen panaszkodni kezdett, hogy az angol lobogó nem nyújt többé oltalmat a kereskedő hajóknak. Szerencsére Spencer György gróf váltotta fel Chathamot hivatalában, egyike a whig párt azon vezéreinek, kik a francia forradalom szülte meghasonlaskor Burke véleményéhez csatlakoztak. Lord Spencer, bár mint szónok nem mérközhetett többi tagtársaival, mint kormányzó mindnyájokat felülmúlta. Neki köszönhetjük, hogy az általános levertség és megaláztatás napjainak hosszú sorozata, két ízben lön félbeszakitva tizenegy hónap alatt fényes győzelmekért tartott hálaimák által.

Talán ellentmondásnak fog látszani ha azt állítjuk, hogy Pitt ügyetlensége a hadviselésben, tüntette ki némi tekintetben leginkább rendkívüli tehetségeit. És ez mégis így van. Mert kétség kívül azon ballépéseknek, miket elkövetett s a csapásoknak, melyek kormányzatát érték, tizedrésze elegendő lett volna tönkre tenni bármely más miniszter egész hatalmát és befolyását, ki nem bír oly kitünő mértékben mint ő a parlamenti pártvezér ragyogó tulajdonaival. Míg tervei egymásután megghiúsultak, jóslatai nem teljesültek, s a szövetségek, melyeket nagy gonddal megalkotni iparkodott felbomlottak, míg a hadjáratok, miket oly roppant költséggel szerelt fel, mindenkor verességgel végződtek, s az ellenség, melynek ő csak felette gyengén volt képes ellenszegülni, rövid idő alatt elfoglalta Flandriát és Brabantot, a Mainzi és Trieri választófejedelemségeket, Hollandiát, Piemontot, Liguriát, Lombardiát; addig az ő tekintélye és befolyása az alsóházban naponként nagyobb terjedelmet nyert. Ez volt az ő uralmának főszínhelye. Itt virultak számára Lodi és Arcolo-, Rivoli és Marengo babérai. Midőn valamely nagy szerencsétlenség, pl. a szövetségesek csatavesztése, vagy egy új tartomány bekebelezése a francia köztársaságba, valamely véres fökelés Irföldön, vagy lázadás a hajóhad között, rémület a fővárosban vagy a bank ostromlása levertséggel töltötte el pártbíveinek többségét: e levertség csak addig tartott, míg nem ő felállva a tárnoki székről, büszkén felveté fejét s parancslólag nyújtva ki karjait, mely csengő hangján kiapadhatlan reményt és megtörhetlen erélyt csapgetetett hallgatói kebelébe. Ekként egy hosszú, sorscsapásokban gazdag időszak alatt, minden veszteség a parlamenten kívül, annak falain belől csak győzelemre nyújtott neki alkalmat. Végre nem létezett többé ellenzék. Azon nagy pártnak, mely igazgatá-

sának első nyolcz éve alatt oly elkeseredve küzdött ellene, több mint fele, a Portlandi herczeg, egykori vetélytársának vezérlete alatt az ő zászlajához csatlakozott; más része pedig kifáradva a hosszú tusában, kétségbeesve hagyta el a csatátért. Fox St.-Anne's Hill hős ligeteiben vonta meg magát, és ott, néhány a balsorsban is hübarát, egy forrón szeretett nő s Athen, Róma és Flórencz dicsőült halottjai körében bő kárpótlást nyert a nyilvános pályán szerzett minden baj és kellemetlenségért. Ülés ülés után következett s a szavazás majd mindig egyhangúnak mondható. A legnagyobb kisebbség, mely az esemény dús 1799-ik évben a kormány ellen nyilvánult, huszonöt szavazatból állott.

Nagy erélyt fejtett ki Pitt ez idő szerint a belpolitikában. Míg egy részről a franczia jakobinismusnak oly gyengén szegült ellene, hogy ezáltal csak növelte a bajt, melyet elfojtani iparkodott, más részről az angol jakobinismust vasmarokkal nyomta el. A „Habeas Corpus“ többbizben fel lőn függesztve. Nyilvános összejövetelek szigorú megszorításoknak lettek alá vetve. A parlament felhatalmazta a kormányt, minden gonosz szándékkal gyanúsított idegen kintasíthatására az országból; s e felhatalmazás nem maradt eredménytelen. Oly íróknak, kik a monarchia és aristocratia elveivel ellenkező tanokat hirdettek, száműzetést és szigorú büntetést kellett szenvedniök. Nem volt tanácsos a republikánusokra nézve, hogy politikai nézeteiket még a csapszékben beafsteak és egy pohár sör mellett is merjék nyilvánítani. A lázadásra vonatkozó régi skót törvények, melyeket az angolok mindenkor kegyetleneknek tekintettek, s melyek számos uralkodó alatt már feledésbe mentek volt, most újra elé lőnek véve, sőt még szigorúbban alkalmazva. Müvelt, finom modorú egyének oly vétiségekért, miket Westminsterben csak megrovandóknak tartottak volna, csapatonként küldettek gonosztevőkkel együtt Botany-Bay-be. Némely újítók, kiknek nézetei kissé túlságosak, kifejezéseik pedig igen is szabadok voltak, de kiknek soha eszökbe sem jutott tetteleg támadni meg a kormányt, felségárulással vádolva, csak a juryk józan ítéleteinek köszönhatték, hogy nem jutottak akasztófára. E szigorú rendszabályok nagy mértékben megnyerték a félénkek tetszését, kiket a rémület kegyetlenekké tett; de az utókor másképp fog azok felett itélni. Azon párt, mely Angliában forradalmat ohajtott, még számra nézve is csekély, minden egyéb tekintetben pedig megvetendő, fegyver pénz és vezér nélkül, határozott tervvel nem bíró szervezetlen töredéket alkotott. Kétségkívül képes lett volna Pitt, a nemzet nagy része által támogatva, csirájában elfojtani a kisebbségben levő elégtelenek forrongását, szilárdul, de mérsékeltlen alkalmazván a már meglevő törvényt. De azon rendkívüli erély, mit életének e szerencsétlen szakában kifejtett, helytelen volt s csak káros hatást szülhetett. A külellen-séggel, kitől valóban tartania kellett volna, erőtlensül s hanyagon

szállt szembe s egész erélyét és buzgóságát a belellesség ellen irányzá, melynek létét sem kell vala figyelembe vennie.

Pitt politikájának, melyet a XVIII. század utolsó nyolcz éve alatt követett, csak egyetlen része érdemel őszinte helyeslést és dicséretet. Ő volt az első angol miniszter, ki Ír-föld javára nagyszerű tervekkel lépett elő. Igazságtalannak látszott neki, e szerencsétlen tartomány katolikus népességének századok óta tartó elnyomatása; másrésről pedig oly éleselmű férfiú mint ő, könnyen átláthatta, hogy küzdelmeiben a jacobinusok ellen a katolikusok természetes szövetségesei lesznek. Ha mindazt, a mit tervezett, létesíthette volna, az ennek következtében keletkező bölcs és szabadelvű kormányzat hihetőleg megakadályozza az 1798-iki fölkelést. De roppant, sőt legyőzhetlen akadályok gördültek tervei elé, s inkább balsorsa, mint hibája által a katolikusok a jacobinusok kezei közé jutottak. Harmadizben is feltámadt az ír elem az angol elem ellen, s e fölkelés semmi tekintetben sem volt kisebbszerű, mint az 1641 és 1689-ik évben történt fölkelések. Az angol elem győzött, s most Pittnek, mint egykor Cromwell Olivernek és Oraniai Vilmosnak, arról kellett gondolkodnia, miként használhassa fel legczélszerűbben a diadalt. Dicséretére legyen mondvá, oly nagy és mégis egyszerű, oly igazságos és emberszerető tervet alkotott, mely maga méltóvá tenné őt kitünő helyet foglalni a legnagyobb államférfiak sorában. Eltökélte Ír-földet tökéletesen egybeolvasztani Angliával, egyszersmind megadni a r. katolikusoknak a polgári jogképességet és némi nyilvános segélyezésben részesíteni a katolikus papságot. Ha képes lett volna életbeléptetni e szép tervet, az egyesítés valódi egyesületté válik, melylyel az ír-földiek legnagyobb része a polgári és vallásos szabadság eszméjét kapcsolta volna össze, a College Greeni régi parlament elenyésztét egyedül bukott vesztegetők és sanyargatók kis csapata siratván, a nép ellenben átkozódva s utálattal fogott volna visszaemlékezni Európa ezen legszarnokibb s megvesztegethetőbb testületére. De Pitt tervét csak részben létesíthet. Sikerült ugyan neki az egyesítéshez mindkét ország parlamentjének megegyezését kieszközölni, de a különböző fajok és felekezetek kibékítését, mi nélkül pedig az egyesítés csak névleg állott volna, nem tudta létre hozni. Előrelátta, hogy maga a király részéről is kell majd nehézségekkel küzdenie, de azon reménynyel keesegtette magát, hogy óvatos és ügyes bánásmóddal majd elháríthatja ezen nehézségeket. Szerencsétlenségre azonban akadtak oly magas állású árulók és sycophantok, kik nem hagyván neki időt hogy saját útját követhesse, jó előre felfedezték terveit a király előtt és pedig oly módon, hogy a teljesen elgyengült elmű fejedelem megrémült azok hallatára. Ő felsége elég balgán, azt képzelé, hogy koronázási esküje tiltja oly billhez adni jóváhagyását, mely a katolikusokat polgári jogképességgel

ruházná fel. Okokkal győzni meg őt valamiről pedig lehetetlen volt. Dundas kísérletet tőn megmagyarázni a dolgot, de azon választ nyerte, hogy csak magának skót bölcselkedését. Pitt és legtehetségesebb tagtársai lemondottak. Szükségessé vált ennek folytán, hogy a király mielőbb új intézkedéseket tegyen. De a folytonos aggodalom és boszankodás következtében ismét előállott azon baja, mely néhány év előtt képtelenné tette őt magas hivatásának betöltésére. Maga köré gyűjtven családjá tagjait, felolvasa előttük a koronázási esküt s kijelenté, hogy ha ő ezt megszegi, a korona azonnal a Savoyai házra fogna szállani. Csak több heti interregnum után nyerte vissza újlag, felette meggyengült elméjének használatát s alkotott végre egy kedve és tetszése szerinti miniszteriumot.

Az egyének, kik fölött az új kormány szerkesztésében rendelkezhetett, épen nem nyújtottak nagy választékosságot. Azon számra csekély, de tehetségekben oly kitünő párthoz, mely az imént leköszönt miniszterek bel s külpolitikájával ellenkező irányt követett, nem folyamodhatott; mert e párt, mindenben ellenkezve előbbi tanácsosaival, a mit ő is helyeselt és jóváhagyott, épen azon egy pontra nézve értett velők egyet, mely kegyvesztésüket vonta maga után. Nem tehetett tehát egyebet, mint a volt miniszterium hátulsó soraiból alkotni az újnak fő zömét. Oly korban, mely kiválólág a parlamentaris tehetségek korának nevezhető, a kabinetbe meghívott egyének közt alig volt egy is, ki parlamentaris képességét illetőleg a másodrangú tehetségek közé lett volna sorozható. Az állam legfőbb tisztségeinek kiosztásában, úgy látszik különösen az ildomos és munkás középszerzésre volt leginkább tekintet. Addington Henrik lett kincstárnokká. Régi, úgyszólván gyermekkori barátja volt Pittnek, és Pitt befolyása által jutott be még mint ifjú, az alsóházba. A természet azonban nem áldotta őt meg rendkívüli tehetséggel s a hosszú időn át becsülettel betöltött hivataloskodásából nem csak hogy több gyakorlati ismeretet nem merített, hanem ennek következtében még inkább alkalmatlanná lön új kötelességeinek teljesítésére. Eddigélé részrehajlatlanul kellett neki a czivódó pártok közé lépnie, de a szavak harcában tetteles részt sohasem vett; s a nagy szónokok, kik jobbról-balról hangoztatták dörgő beszédeiket egymás ellen, hozzá mindenkor a legnagyobb tisztelet hangján szóoltak, nem volt tehát csoda, hogy midőn először kellett ügyes és hatalmas ellenekkel szembeszállania, kik a legkisebb kimélet nélkül szórták cspásaikat, megdöbbsent s nem tudta magát hirtelen feltalálni, és hogy ezen méltóságteljes tekintet, melyre előbbi állásán tett szert, s melyet még nem vetközött le egészen, tehetségét csak nevetséges és sajnálatra méltó színben tüntette föl. Mindamellet néhány hónapon át hatalma szilárdul látszott állani. A király kedvelte őt, mivel gyenge elmére nézve nagy mértékben

hasonlított hozzá és sokkal engedelmesebb volt iránta mint Pitt. A nemzet hajlamát pedig a Franciaországgal kötött béke által nyerte meg. Azon fellángoló lelkesedés, melylyel a felsőbb és alsóbb osztályok egyiránt ohajtották a háborút, már végkép kialudt. A jacobinismus nem volt többé félelmetes. Mindenfelé erős visszahatás keletkezett a XVIII. század úgynevezett atheista és anarchicus iránya ellen. Bonaparte, most már első consul, a régi intézmények romjaiból új egyházi rendet s új kiváltságos osztályt iparkodott alkotni. Azt még senkisép gyanította, hogy önző nagyravágása az egész művelt világ uralmára törekszik; s a legbölcsebb emberek sem kételkedtek azon, hogy ő ép oly békés szomszéd leszen, mint a Bourbon házból származó bármely fejedelem. — Az amiensi békekötést tehát az angol nép nagy tömege zajos örömmel fogadta. — A miniszter határtalan népszerűségnek örvendett. Parlamentaris képtelensége még most nem szolgált hátrányára, mert még alig talált ellenségre, kivel meg kellett volna küzdenie. — A régi ellenzék örvendve a békének, pártolta őt. Néhányan a leköszönt miniszterek közül a felsőházban Grenwille, az alsóházban pedig Windham vezérlete alatt alakítottak ugyan új ellenzéket, de ez alig rendelkezhetett tíz szavazat felett s népszerűtlen volt az egész országban. A miniszterek Pittet tekintették legfőbb támoszlopuknak. Ő nem haraggal hagyta el hivatalát, mint kortársai közül néhányan, sőt a legmélyebb tiszteletet fejezte ki azon lelkiismereti kételyek iránt, melyek a fejedelem elméjében gyökeret vertek, s minden kitelhető segílyt ígért utódainak. Magánlag gyakran éltet éket tanácsával; a parlamentben pedig a mögöttük levő padon foglalt helyet s nem egy vita alkalmával védelmezte őket sokkal erélyesebben, mintsem ők maguk képesek lettek volna azt tenni. A király teljesen tudta méltányolni e pártolás értékét. Egy ízben a palotában, félrevezetvén a régi s az új minisztert, így szólott: „Ha mi hárman össze tartunk, nem lesz semmi baj.“

E szövetség azonban, tekintve az emberi természetet, de tekintve főkép Pitt és Addington jellemét, nem lehetett tartós. Pitt felsőbbségének érzetében azt, ki jelenleg az általa elhagyott állomást elfoglalta, saját teremtményének s oly bábnak tekinté, a kit tetszése szerint kormányozhat s azonnal félredobhat, ha régi állomását vissza akarná szerezni. És valóban rövid idő múlva sovárogni kezdett azon hatalom után, melytől csak az imént vált meg. Oly korán jutott ő a legmagasb polczra az államban, s oly soká élvezte hatalmát, hogy az végre életszükségévé lön. A visszavonultságban felette lassan folytak napjai. Ő nem tudta, mint Fox, Euripides és Herodot társaságában felejtetni a nagyravágás gyönyöreit és gondjait. Büszkesége nem engedte ugyan, még legkedvesebb barátjai előtt is nyilvánítania azon ohajtását, hogy újlag miniszter szeretne lenni. De felette különösnek, sőt hálát-

lanságnak látszott előtte, hogy ez ohajtása nem lön eltalálva s megelőzve az által, a kit ő csak helyette se gyanánt tekintett.

Másrésről pedig Addington legkisebb kedvet sem mutatott lemondani magas hivataláról. Hasonló csalódásban ringatta magát, mint Abu-Hassan az arab regében. Rövid és ingatag uralkodása megzavarta elméjét. Saját érdemeinek és tehetségének tulajdonította felemeltetését s méltónak tartotta magát az angol államférfiak ama hatalmas triumviratusára, melynek harmadik tagját Fox és Pitt mellett, saját személyében vélte feltalálni.

Ily ellentétes érzelmekkel viseltetvén egymás iránt a leköszönt s a hatalom polczán álló miniszter, a meg hasonlós nem soká késhe tette, és nem is hiányzottak egyének, kiknek minden törekvésük oda irányult, hogy a szakadást minél gyorsabban s minél nagyobb mértékben előidézzék. Némelyek e titkos bujtogatók közül akként iparkodtak Addington büszkeségét felingerelni, hogy szolgának nevezgették őt, kit ura előre küldött helyet foglalni a miniszteri padon, míg majd jónak látja ő maga megjelenni. Mások pedig minden alkalommal dicséretekkel halmozták el őt Pitt rovására. Pitt, így szóltak ők, sok éven át költséges, vérengző és mégis sikertelen háborút viselt; Addington ellenben békét kötött. Pitt megszorítá az angolok alkotmányos szabadságait, Addington kormánya alatt pedig mindenki ismét teljes mértékben élvezheti-e szabadságot. Pitt kiűrité a közkindestárt; Addington megtölteni iparkodott azt. Addington gyakran igenis feltűnőleg nyilvánította tetszését e bókók s dicséreték felett. Pitt mindinkább zárkózottá lön, visszavonult s több hónapot távol Londontól töltött. E közben azonban barátai, daczára többbizben iméltet nyilatkozatainak hogy neki nincs oka panaszra, s hogy nem is ohajt újra hivataltviselni, minden erővel azon voltak, hogy miniszterváltozást idézzenek elő. Különösen kedvencz tanítványa, az ifjú, erélyes, nagy ravágyó Canning György, kit kitűnő tehetséggel, de saját szerencsétlenségére nagyon is nyughatatlan kedélylyel és gúnyoros elménczkedéssel ruházott fel a természet, fáradhatlan volt. Beszédeket tartott, irt, ármanykodott s minden módon rá akarta venni a kormány párthívei nagy részét, hogy miniszterváltozást követelő köriratot írjanak alá. Addingtont és Addington rokonait pedig a legcsipősebb pasquinádok egész sorozatában igyekezett neveltségessé tenni. A miniszter párthívei szintoly élesen, habár nem is mindig oly találóan válaszoltak. Pitt csak akként kerülhetett volna el a czívakodást, ha teljesen visszavonja magát a politikai ügyektől; ez azonban nem sokára lehetlenné vált reá nézve. Ha Napoleon nem törekszik egyébre, mint első lenni Európa fejedelmei között s oly katonai hírnévre tenni szert, mely felülmúlja Marlborough és Turenne dicsőségét, és böles törvények szerint szelíden igazgatva boldogítani iparkodik Francziaországot: úgy Anglia sokáig megszenvedte volna saját gyenge és ügyetlen, de jószándékú kormányát. Alig

volt azonban aláírva az Amiens béke, az első konzul határtalan nagyravágyása és elviselhetlen fenhéjázása csakhamar meggyőzte a felől az angol nemzet nagy tömegét, hogy az annyira dícsőített békekötés nem volt egyéb bizonytalan fegyverszünetnél. Midőn mindinkább bizonyossá lőn, hogy a háború a nemzet méltósága, önállósága, sőt lételeért már elkerülhetlenné vált, igen sokan növekvő aggodalommal tekintettek a gyenge és erőtlén kabinetre, melynek oly ellennel kellett megküzdenie, kinek hatalma nagyobb volt XIV. Lajos hatalmánál, lángelméje pedig túlszárnyalta Nagy-Frigyes lángeszét. Igaz ugyan, hogy Addington talán jobban értett volna a hadviseléshez mint Pitt, mert rosszabbul már valóban nem lehetett, de Pitt megbűvölte a közvéleményt. Ékesszólása, józanítélete, nyugodt, rendithetlen szilárdsága, melynek annyi éven át számtalanszor fényes bizonyítékát adta a parlamentben, azon téves véleményre vezették a világot, hogy ő a legképesebb egyéniség a politikai ügyvitel bármely ágában; s még a Dünkirken, Quiberou és a Helder mellett szenvedett sajnos vereségek után is általánosan uralkodott azon meggyőződés, hogy ő az egyedüli államférfi, ki Napoleonnal megmérkőzni képes. És e meggyőződés seholsem nyilvánult élénkebben, mint épen Addington kortársai között. Az erkölcsi nyomás, melyet ez utóbbiak reá gyakoroltak oly nagy volt, hogy végre is engednie kellett; de engedékenysége módjából eléggé kitűnt, hogy még most sem fogta fel tisztán helyzetét. Először azon ajánlattal állott elő, hogy valamely jelentéktelen nemes neveztetvén ki tárnokmesterré s a kormány névleges fejevé, a valódi hatalom pedig Pitt és ő közötté oszoljon meg, kik államtitkárokká lennének kinevezendők. Pitt, mint gondolni lehet, e tervnek még csak taglalásába sem akart bocsátkozni, sőt keserű gúnynyal szóllott arról. „Miféle államtitkársággal kínáltak meg?” Kérdezte tőle barátja Wilberforce. „Valóban nem tudom, viszonzá Pitt, legkevésbé sem voltam kíváncsi azt meg tudni.” Addington megijedt s tovább ment ajánlataiban. Késznek nyilatkozot lemondani a kincstárnokságról Pitt javára, ha lényeges változások nem történnek a kormányban. De Pitt minden efféle ajánlatot visszautasított. Ekkor oly vita keletkezett közöttük, minő szóbeli alkudozások után gyakran szokott kifejlődni, habár magok az alkudozók fedhetlen becületes férfiak is. Pitt maga módja szerint elbeszélte az egész dolgot a mint történt, Addington saját felfogása szerint szintén előadta azt, habár az eltérések nem voltak oly lényegesek, hogy az igazságnak legkisebb szándékos elferdítésével lett volna bármely fél is vádolható, mindketten felette elkeseredtek egymás ellen.

E közben a viszály az első consullal kitöréshez közeledett. Az 1803-dik év május 16-kán a király egy leiratott küldött az alsóházhoz, melyben felszólítja, hogy legyen segítségére, midőn

szembe fog szállani Franciaország nagyravágyó s bekeblező politikájával; és 22-kén az alsóház taglalás alá vette ezen leiratot.

Pitt már több hónapot töltött volt visszavonultságban. Azóta, hogy utoljára beszélt a parlamentben, általános követválasztás is történt, mintegy kétszáz új tag volt, kik őt sohasem hallották szónokolni. Tudva volt, hogy meg fog jelenni régi helyén, s a kíváncsiság a legnagyobb mértékben fel vala ingerelve. Szerencsétlenségre a gyorsírók valamely tévedés következtében e napon kimaradtak a gyűlésteremből s így az ott történtek felől csak igen hiányos tudósításokat hozhattak a hírlapok. Fenmaradt azonban néhány értesítés ezen nap eseményeiről; s mindezek közt legérdekesebb azon elbeszélés, melyet az ifjú követ Ward János Vilmos utóbb Dudley gróf egy kiadatlan levele tartalmaz. Midőn Pitt felállott, minden oldalról hangos örömköltásokkal fogadták őt. Valahányszor beszédében megállapodott, kitörő tapsvihar töltötte be a szüneteket. Szónoklatát oly nagyszerűnek s magasztosnak mondják, minőt még nem hallottak a parlamentben. „Pitt beszéde,” így írt néhány nap múlva Fox, „általános bámulat tárgya és méltán. Minden beszédei közt ezt tartom a legjobbnak a maga nemében.” A vita el lőn napolva, s a rá következő éjjelen Fox oly beszédben válaszolt, miszerint a legbuzgóbb pittisták kénytelenek voltak bevallani, hogy a szónoklat borostyán koszorúját kétségessé tette Pittre nézve. Szánalomra méltó jelenség volt Addington hatalmas két vetélytársa mellett; s mindenkinek feltűnt, hogy Pitt míg a rendeket buzdította hogy nyújtsanak segédkezet a kormánynak Franciaország ellen, egyetlen szócskával sem nyilvánított tiszteletet vagy barátságot a miniszterelnök iránt.

A hadüzenet csakhamar megtörtént. Az első consul megtámadással fenyegette Angliát, Belgium és Olaszország hódítóinak élén s nagy tábort vont össze a Doveri tengerszoros közelében. E szoros iunenső partján azonban szigetünk összes népessége kész volt egytől egyig fegyvert fogni hazája védelmére. Miként más hasonló aggályos körülmények között, pl. mint 1665 vagy 1688-ban, úgy ekkor is hajlandóknak mutatkoztak a becsületes, hazájukat igazán szerető honfiak elfelejteni régi viszályaikat, s barátlal tekinteni mindenkit, a ki a fenyegető veszedelem közepett készenek nyilatkozik közreműködni a haza megmentésében. Az ország valamennyi jeles férfainak szövetkezése ép oly népszerű leendett a felforgó körülmények közt, mint a milyen népszerűtlen volt 1783-ban a coalitio. Az egész hazában egyedül a király volt megelégedve a kabinettel, mert nem tartalmazott egy nálánál kitünőbb szellemi tehetséget, s oly kevéssé volt hajlandó miniszteriumában legképesebb alattvalóit alkalmazni, hogy inkább mindnyájuk előtt elzárni iparkodott az odajuthatás útját.

Néhány hó tölt el, míg nem a különböző pártok közt, melyek mindannyian ellenszenvvel és megvetőleg tekintettek a kormányra,

bizalmas egyetértés jött létre. Az 1804-dik év tavaszán azonban már nyilvánossá lőn, hogy a miniszteriumok leggyengébbikének a legerősebb ellenzékkel kellend megküzdenie, mely ellenzék három különböző pártból állott össze. Tehetség és ügyességre nézve csak mindegyike már magában véve hatalmas volt, így azonban még számra nézve is félelmissé lőn. Azon párt, mely Grenville és Windham vezérlete alatt a békének ellenszegült és az, mely Fox vezértete alatt a háború újra kezdését iparkodott meggátolni, egyhangúlag megegyeztek abban, hogy a fenálló kormány képtelen kielégítő békét kötni vagy erőyes háborút viselni. Pitt 1802-ben a béke mellett szólott Grenville pártja ellen, 1803-ban pedig a háború melett emelt szót Fox pártjának ellenében. De a kabinetről, különösen pedig annak főnökéről, a közügyek vitelét illetőleg szintoly kicsinylőleg vélekedett mint Fox vagy Grenville. Könnyű volt oly tárgyat találni, melyre nézve a kormány ellenei egyetértőleg közreműködhetek. A szerencsétlen kincstárnok, ki kormányzatának első hónapjaiban egyfelől Pitt, másfelől pedig Fox által látta magát támogatva, most kénytelen volt Pittnek megfelelni, míg más részről Fox neki felelgetett. Két élénk vita, fölőtte csekély többséget mutató szavazatok által követve, nagyon megnehezíté helyzetét. Ezen fölül tudva volt, hogy a felsőház még ellenségesebb indulattal viseltetett iránta mint az alsó, hogy a skót képviselő peerek ingadoztak, a püspökök közt pedig pártoskodás jelei kezdtek előtűnni. Magában a kabinet keblében is mutatkozott már meghasonlás, sőt még ennél is rosabb valami, t. i. árulás. Az engedékenységgé szükségessé vált, a miniszterium feloszlott s új miniszterium alkotásával Pitt lőn megbízva.

Pitt azon véleményt táplálta, hogy most oly kedvező alkalom kínálkozott az ország minden jeles egyéniségeinek egyesítésére ildomos feltételek mellett a közhivatalok terén, minő eddig még soha, s minő talán másodízben nem is fogott volna többé kinálkozni. Azon szenvedélyek, melyeket a francia forradalom lobbantott lángra, már kialudtak. Az újítók s a rettegők dőreségeinek napja hasonlóképp letűnt. Jakobinismus és antijakobinismus egyaránt kiment divatból. A legszabadelvűbb államférfi sem tartotta volna magahelyénlevőnek a parlamenti reform kérdését, s a legconservativebb sem merte volna kedvezőnek mondani a kort, szigorú törvények vagy a Habeas Corpus Acta felfüggesztésének indítványozására. Minden elmét a nagy küzdelem foglalkodtatott a nemzet önállóságaért és becsületéért; s azok, kik kötelességüknek ismerték erélylyel folytatni e küzdelmet, kétségkívül hajlandók leendettek kedvezőbb alkalomra halasztani apró czivódásaikat jelentéktelen ügyek fölött. E nézet által vezéreltetve Pitt, az ország legjelesebb tehetségei közül iparkodott miniszteriumát összeszerkeszteni. A kincstárnokságot maga számára tartotta fen; Foxnak

pedig oly hatáskört szánt, mely alig lett volna korlátoltabb saját hatalmánál.

A terv remek volt; de a király hallani sem akart felőle. Makacs, korlátolt elméjű, engesztelhetetlen s akkor még félig űrült is levén, semmi áron sem akarta Foxot szolgálatába fogadni. Másokat, még oly egyéneket is, kik mint Sheridan, Grey, Erskine, épen úgy, vagy talán még inkább hódoltak mint maga Fox, azon elveknek, melyeket ő felsége jakobinusoknak tartott, kész lett volna hivatalokra emelni, de Foxot sohasem. Több óra folytán hasztalan iparkodott Pitt leküzdeni ez oktan ellenszenvet. Hogy ő valóban őszintén ohajtotta Fox kineveztetését, arról nem kétkedhetünk; de itt nem volt elég az őszinteség, eltökéltnek kellett volna lennie. Ha ő kijelenti, hogy Fox nélkül nem vállal hivatalt, a király makacssága végre is megtört volna, miként megtört néhány hóval később Grenville rendíthetlen határozottságán. Pitt azonban egy szerencsétlen pillanatban engedett. Azon reménnyel kecsegtette magát, hogy habár nélkülözni is kénytelen kitűnő vetélytársának gyámolítását, elég anyaggal fog még birni erélyes miniszterium alakítására. De e reményében keserűen csalódott. Fox intette barátjait, hogy tegyenek le most minden személyes ellenségeskedésről s kijelenté, hogy teljes erejével segítségére leend egy hazafias és erélyes miniszteriumnak, habár ő maga nem is léphet tagjai sorába. Erre azonban nemcsak párthívei hanem Grenville és ennek barátai is ünnepélyesen nyilváníták: hogy nem egyéni és személyes ügyek, hanem egy nagy alkotmányos elv forog kérdésben, s hogy mindaddig nem vállalnak hivatalt, míg azon férfiú, ki oly roppant szolgálatokat tehetne hazájának, csak azért, mivel nem bírja az udvar kegyét, mellőzve lesz. Pittnek tehát nem maradt egyéb teendője, mint Addington kormányának romjaiból alkotni az új miniszteriumot. Saját személyes barátinak kised köréből csak egy pár haszonvehető társat nyert, minők voltak leginkább Dundas, ki Melville gróffá lett, lord Harrowby és Canning.

Ily kedvezőtlen előzmények közt lépett Pitt másod ízben a kormány élére. Igazgatásának egész folyama tökéletesen hasonlított annak kezdetéhez. Majd minden hónapban új vereség és új csapás érte az országot. A Franciaországgal folytatott háborúhoz hozzájárult még a spanyol háború. A miniszter ellenségei igen nagy számmal voltak és pedig tevékeny, ügyes férfiak. Nem sokára legbuzgóbb párthíveit is elveszté. Lord Harrowby segélyétől betegség fosztotta meg őt. Lord Melville a közpénzek kezelése körül tanusított vétkes hanyagsága által bűnössé vált. Az alsó ház megróttá őt; hivatalát elvesztette, kiutasított a titkos tanácsból, és bűnvádi kereset alá jutott. E csapást súlyosan érezte Pitt. Mély fájdalmat okoz ez neki, mondá a parlamentben, s a mint e szót fájdalom kiejté, ajkai reszkettek, hangja elakadt

s megállapodott; hallgatói azt hívék, hogy könnyebben fog kitörni. Ily könyvek Edou által hullatva, csak nevetést szültek volna; a nyíltszívű és hőkeblű Fox által hullatva pedig részvéttel bírtak volna a közönséget, de nem bámulatra. Hanem egy köny Pitt szemében nagyszerűleg megható lett volna. Ő azonban elfojtá felindulását és szokott méltóságteljes önuralmával folytatá tovább beszédét.

A nehézségek, mikkel küzdenie kellett, sajátságos eszközök használatára kényszeríték őt. Egy ízben rábirta Addingtont, hogy peer méltósággal együtt hivatalt vállaljon; de a kormány ez által nem lön erősebbé. Noha Addington színlag kibékült, a múltat nem nem tudta feledni. Míg állomásán maradt, folyvást igen feltékény és tartózkodó volt; de nem sokára aztán kilépett. Más alkalommal pedig újlag megkísérté legyőzni ura ellenszenvét Fox iránt, s már az a hír kezdett elterjedni, hogy a király alábbhagyott makacsságával. Mindezen küzdelmei közepett, nem volt képes a miniszter egészségének hanyatlását eltűkolni, s azon folytonos aggodalmat, mely keblét gyötörte. Álma nyugtalanná lön, az eledel nem táplálta többé, s a kik a parkban vagy Downing utczában találkoztak vele, könnyen kiolvashaták arcvonásaiból szenvedéseit. Szemeinek tekintetét, mely élete utolsó hónapjaiban oly sajátságos volt, Wilberforce több ízben meghatólag ecsetelte, Austerlitz tekintetnek nevezvén azt.

Pitt értelmi tehetségei azonban és rendíthetlen szilárdsága egy pillanatra sem lankadtak. Roppant sokat kockáztatott, de sikerült neki új szövetséget létre hozni a franczia túlnyomóság ellen. Azt reménylte, hogy Ausztria, Oroszország és Anglia egyesült seregei áttörhetlen korlátként fogják a közös ellenség nagyragyásának útját állhatni. De Napoleon lángelméje minden akadályon diadalmaskodott. A míg az angol csapatok Németország felé vitorlázandó hajókra szállottak, a míg az orosz seregek lassanként elönyomultak Lengyelország felől, addig Napoleon százezernyi hadát, az újkori hadviselésben páratlan gyorsasággal az Ocean mellől a Feketeerdőhöz vezetve, egy nagy osztrák sereget fegyverletételre kényszerített Ulmnál. E veszteségről terjedező első híreknek Pitt nem akart hitelt adni. Környezetének remegése bosszantotta őt. „Egy szó sem igaz mindebből, — mondotta ő, az egész csak kóholmány.“ Másnap egy hollandi hirlapot kapott, melyben a fegyverletétel le volt írva. Pitt nem értette a hollandi nyelvet. Vasárnap levén, a hivatalos irodák zárva voltak; ennélfogva lord Malmesburyhez ment az újsággal, ki egy ideig mint követ lakott Hollandiában. Malbesbury aztán le is fordította neki a kívánt czikket. Pitt minden lelkierejét összeszedte; de a csapás végkép lesujtá őt s a halál ült már vonásain, midőn távozott.

A trafalgari győzelem híre négy nappal később érkezett meg; s erre némileg feléledni látszott. Negyvennyolcz órával e

dicsőséges, de Angliára nézve oly szomorú diadal közzététele után, bekövetkezett a lord mayor évnapja és Pitt Guildhallban ebédelt. Népszerűsége már ekkor nagy mértékben lehanyatlott volt. Mindazonáltal a tömeg, felizgatva a legutóbbi hírek által, ez alkalommal kitörő lelkesedéssel fogadta őt, s Cheapsideban kifogván lovait, maga húzta kocsiját végig a király-utczán. Midőn egészségre ittak, néhány oly megragadó mondatban fejezte ki köszönetét, minők fölött mindenkor bámulatos meunyiságban rendelkezett. Többen hallgatói közül szívükbe vették szavait, mert az utolsók voltak ezek, melyeket nyilvános helyen mondott. „Reményljük, így szólott, hogy Anglia miután erélye által önmagát megmenté, példájával meg fogja menteni Európát.“

Ez azonban csak pillanatnyi fellobbanása volt a szerencsének. Austerlitz bevégezé azt a mi Ulm mellett kezdődött. Pitt december elején Bathba utazott, reményelve, hogy itt majd erőt merithet a közelgő ülésszakra. Míg ő ott pamlagán elnyúlva szüldött, jött a hír, hogy Morvaországban nagy csatát vívott és nyert Napoleon, hogy a szövetség felbomlott s hogy egész Európa meghajlott Franciaország előtt. E gyász hír végkép lerontá életerejét. Tíz nap múlva már annyira elaszott, hogy legjobb barátai alig ismertek rá. Lassan haladva, indult meg Bathból London felé és az 1806-dik év január 11-kén ért villájába Putneyben. A parlamentnek 21-kén kellett vala összeülnie; 20-kán volt pedig megtartandó a parlamenti ebéd a kincstárnok lakásán Downing utczában, s a meghívások már szét is voltak küldve. A nagy miniszter napjai azonban meg valának számlálva. Egyedüli és pedig vajmi csekély lehetőség élete fentartására csak abban mutatkozott, ha lemondva hivataláról, néhány hónapot a legteljesebb nyugalomban töltött volna. Tagtársai csak rövid időre látogatták meg, s kerültek minden politikai tárgyat. De hosszú időn át uralkodáshoz szokott szelleme, most sem tudott oly reményekről letenni, melyeket kivüle már mindenki biúknak tapasztalt. Azon napon, midőn Putneyben ágyát elfoglalta, érkezett meg Londonba nyolcz évi távollét után Wellesley marquis, ki iránt mindig előszeretettel viseltetett, s kit India főkormányzójává nevezett volt ki, mely hivatalában Wellesley kitünő képességet, erélyt és sikeres működést fejtett ki. A két barát még egyszer viszontláttá egymást. Megható volt találkozásuk s a végbucsu. Hogy soha többé nem látandják egymást, azt Pitt gyanítani sem látszott. Javulófélben vélte lenni magát, különböző tárgyakról vidáman és nagy érdekeltséggel beszélt, s dicséretekkel halmozta a marquis Arthur nevű öcscsét. „Még nem találkoztam katonatiszttel, mondta róla, kivel örömebb lehetett volna beszélgetni.“ E látogatás okozta izgatottság kimeríté a beteg erejét. Elájult; s Wellesley azon meggyőződéssel távozott barátjától, hogy a végperezek nem sokára be fognak következni.

E közben a parlamenti tagok mind számosabban érkeztek Londonba. Az ellenzék vezérei egybegyültek, hogy teendőik fölött az első ülésben tanácskozzanak. Könnyű volt előre látni, hogy mily hangon leend szerkesztve a trónbeszéd, s az erre feleletül adandó válasz. Egy feliratot készítettek, melyben a kormány eljárása megróvatott, s melyet a jeles ifjú lord Petty Henriknek, ki már azon időben kivívta hazája becsülését, melyet még jelenleg is több mint félszázad lefolyása után teljes mértékben élvez, kellett volna az alsóházban előterjesztenie. Ő azonban vonakodott vádlóul lépni fel azon férfi ellen, ki már képtelen volt magát védelmezni. Lord Grenville, ki lord Wellesley által értesült Pitt állapota felől, mélyen megilletődve kiméletért esedezett, és Fox jószíve s jellemző nagylelkűsége által indítatva, szintén roszalta már tehetetlen vetélytársának megtámadását. „Sunt lacrymae rerum, mondotta, et mentem mortalia tangunt.“ Az első napon tehát nem történt vitatkozás. Este azon hír terjedt el, hogy Pitt jobban van. De másnap reggel orvosai kijelenték, hogy már minden reményről letettek. Hatalmas értelmisége, melyre oly igen büszke volt, homályosodni kezdett. Öreg tanítója és barátja a lincolni püspök adta tudtára közelgő végét, s iparkodott oly vallási vigaszt nyújtani neki, minőnek befogadására zavart és elgyengült elméje még képes volt. Különféle hírek keringtek a haldokló által buzgón rebegett ajtatos érzelmekről. E hírek azonban senkinél sem találtak hitelt, ki ismerte őt. Wilberforce képteleneknek nyilvánítá azokat: „Pitt, tevé utána, mindig kevesebbet szóllott ily tárgyokról mintsem gondolt.“ Számtalanszor elmondották asztali felkészöntésekben, Grub utczai elegiákban s akadémiai pályanyertes költeményekben és szónoklatokban, hogy a nagy miniszter e szavakkal halt meg: „Oh hazám!“ Ez azonban mese; való csak az, hogy utolsó szavai, melyeket míg eszméletnél volt ejtett, töredezett felkiáltások voltak a közügyek aggasztó állapotát illetőleg. Megszünt élni az 1806-dik év január 23-kán, a parlamentben való első felléptének éppen huszonötödik évnapján. Negyvenhét évet élt s csaknem tizenkilencz éven át viselte a kincstárnoki hivatalt s volt egyszersmind a kormány általánosan elismert feje. Mióta a parlamentararis kormányforma létre jött Angliában, egy államférfi sem élvezte ily sokáig a legfőbb hatalmat. Igaz ugyan, hogy Walpole büsz évnél tovább volt a kincstár első lordja, de csak néhány év múlva, hogy e hivatalát elfoglalta, lehetett őt valóban miniszterelnöknek is mondani.

Indítványozva lőn az alsóházban, hogy Pitt nyilvános temetés tiszteletében részestüljön és emlékének örökítésére szobor emeltessék. Az indítvány ellen Fox emelt szót, oly beszédben, mely valóban a jó ízlés és nemes érzelem mintájául szolgálhat. Egyike volt ez a legkellemetlenebb feladatoknak, melyet valaha szónok magának kitűzött; de ő oly kimélettel, annyi gyöngédség-

gel teljesíté azt, hogy az elköltözöttnek gyászoló barátjai sem tagadhaták meg tőle méltányló helyeslésüket. Mindazáltal az indítvány 288 szavazattal 89 ellen el lön fogadva.

Februarius 22-ike tüzetett ki a temetés napján. Miután a test e két napon át közszemlére volt kitéve a festett teremben, roppant pompával vitetett az apátság északi részébe. Herczegek, nemesek, püspökök és titkos tanácsosokból álló fényes menet kísérte a koporsót. Pitt sirját nem messze onnét, hol nagyatyja nyugodott, ásták meg, tehát nem messze azon helytől, hová nem-sokára nagy vetélytársa lön elhelyezve. A jelenlévők fájdalma, nem közönséges gyászoló fájdalma volt; mert az, kit most végnyugalomra kísértek oly bánat és aggodalom következtében halt meg, melyből az élők mindegyikének jutott osztályrész. Wilberforce, ki a zászlót vitte a gyászkocsi előtt, mély érzéssel írta le a megható szertartást. „Midőn a koporsó a föld mélyébe szállott, így szól ő, a magasból Chatham sas arcza megütközve látszott aláttekinteni e sötét épületre, mely annyi hatalom s oly roppant dicsőség végmaradványát kebelébe fogadta.“

A különböző pártok az alsóházban valamennyien a legnagyobb készséggel szavaztak meg 40,000 font sterlinget Pitt hitelezőinek kielégítésére. Bámulói közül többen nagy érdemül rótták fel neki szorult helyzetét, mely ily adósságokra kényszeríté; de kik józan gondolkodással bírnak, kétségkívül más véleményvel lesznek. Igaz, hogy sokkal üdvösebb, ha egy miniszter túlságig üzi megvetését a vagyon s pénz iránt, mintha becestelen nyereséggel mocskolja be kezeit, de nem illő sőt helytelen, ha oly férfi, kit a nemzet ellátott annyi jövedelemmel mennyi mind egyéni kényelmére, mind pedig tekintélye fentartására bőven elegendő, e nemzetre egyedül banyagság és pazarlás szülte adósságokat hagy hátra. Mint miniszter s a kincstár kancellárja, kényelmes lakásán kívül Pitt még 6000 font sterling évi jövedelemmel bírt. Ezenfelül 1792-ben a fejedelem barátságos unszólása folytán kénytelen volt életfogytiglan elfogadni az öt-kikötő felügyelőjének méltóságát, 4000 fontnál több évi jövedelemmel. Neje s gyermekei nem voltak, nem szükségben szenvedő rokonai, nem birt költséges hajlamokkal, s nem kellett hosszú választási-számlákat fizetnie. Ha hetenként csak egy negyedórát szentelt volna háztartásának rendezésére, jövedelme kétségkívül elég leendett költségei fedezésére. Ha pedig még e negyedórával sem rendelkezheték, voltak barátai közt számosan, jeles ügyvezetők, kik megtisztelve érezték volna magukat, nála házfelügyelőül működnedni. Ezen barátjainak egyike, egy nagykereskedőház főnöke a cityben, megkísérlette rendbehozni a Downing utczai palota ügyeit, de hasztalanul. Elbámult, midőn a cselédség mesés pazarlása értésére jutott. A mészáros számlában hetenként kilencz mázsa hús volt feljegyezve. Az aprómarha, hal és thea fogyasztás hasonló arányban állott. Pitt

jelleme kétségkívül sokat nyer azáltal, ha Perikles és De Witt önzéstelenségével azok nemes mérsékletét is tudta volna egye-
síteni.

Pitt emlékét számtalanszor megtámadták hol jogosan, hol jogtalanul, de dicsérői sokkal többet ártottak annak, mint ellen-
ségei. Sok éven át ugyanis neve jelszavul szolgált az emberek
egy bizonyos osztályának, kikkel valamely fenyegető közveszély
alkalmával, midőn minden rendes véleménykülönbség háttérbe
szorul, esetlegesen és csak ideiglenes összeköttetésben állott, de
kiktől minden fontosabb elvkérdésre nézve eltérő véleménynyel
bírt. A parlamenti reform ellenségei pittistáknak nevezték magu-
kat, nem emlékezvén meg arra, hogy Pitt a parlamenti reformot
háromszor hozta indítványba, s habár átlátta, hogy e reform biz-
tosan nem létesíthető a francia forradalom által felidézett szen-
vedélyek nyomása alatt, soha egyszer sem nyilvánította, hogy
nem szándékozik e nevezetes ügyet kedvezőbb körülmények
között újra szóba hozni. A protestantismus uralmára Pitt
születés napján emelt poharat egy csomó pittista, megfede-
kezvén arról, hogy Pitt azért lépett le hivataláról, mivel nem volt
képes keresztül vinni a katolikusok felszabadítását. A Test Acta
védői pittistáknak nevezték magukat, noha jól kell vala tudniok,
hogy Pitt megdönthetlen okokkal ösztönte III. Györgyöt a Test
Acta eltörlésére. A szabad kereskedés ellenségei szintén pittisták-
nak nevezték magukat, jóllehet Pitt sokkal buzgóbb követője volt
Smith Ádám tanainak mint Fox vagy akár Grey. Sőt a rabszolga
kereskedők sem átalottak Pittre hivatkozni, noha Pitt ékesszólása
sohasem tűndöklött szebb fényben, mint épen midőn a szerencsét-
len feketék szenvedéseiről beszélt. E mythicus Pittnek, ki ép oly
kevésbé hasonlít a valódihoz, mint Ariosto Nagy-Károlya, Egin-
hard Károlyához, — ideje már lejárt. A történelem megvédi az
igazi Pittet a bizelgés álarca alá rejtőző rágalom ellen, s olyan-
nak mutatja fel őt, a minő volt, nagytehetségű, jószándékú és
szabadelvű miniszternek, ki mind értelmileg, mind erkölcsileg
nagy mértékben bírt a parlamenti pártvezér kellékeivel, s böl-
csen és mérsékeltén tudott volna egy nyugodt, virágzó országot
kormányozni, de ki nem volt képes a meglepő és rettenetes ese-
ményekkel kellőleg szembeszállani s ily körülmények közt súlyos
hibákat követett el egyrésztől gyengeség, másfelől pedig erősza-
koskodás tekintetében.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

A múlt évi nagygyűlés óta a nyelv- és széptudományi osztály négy ülést tartott. Október 29-kén GYULAI PÁL lev. tag foglalá el székét azon nagy becsű értekezéssel, mely e folyóiratban „Katon a és Bánk bánja“ czim alatt már megjelent. Szintoly alapos, mint gyönyörűen irt mű; jellem- és korrajz s kimerítő aesthetikai értekezés, egy keretbe művészi kézzel egybeállítva. De hiszen ismerik olvasóink. November 26-kán pedig BÉRCZY KÁROLY lev. tag foglalt székét. „Az irodalmi humorról“ értekezett. A legkimerítőbb felszólalás irodalmunkban mindeddig e tárgyról. Írója teljesen érti tárgyat s mélyére hat e nehéz kérdésnek, melyről a világirodalomban is keveset irtak tüzetesen. Bérczy, mint az angol irodalom alapos ismerője, s a világirodalomban egyik leginkább tájékozott írónk, teljes illetékességgel szól e kérdéshez, s alaposság mellett nagy könnyűséggel tájékoztatja olvasóit. Közfgyelem, köztetszés kísérte előadását, a melynek itt csak száraz vázlatát közöljük.

„A négy fejezetre osztott értekezés elseje ama phásisokat jelöli, melyeken a latin eredetű humor szó átvitt értelme, az utóbbi két század alatt átment. Eleinte az egyénnek a test nedveitől függő véralkata s ennek különféle szeszélyes csapongásokban nyilatkozása volt értve e szó alatt, mely mint irodalmi fogalom csak a múlt század vége felé lön alkalmazva. Azóta e fogalmat sokféleképen értelmezték e század szépészei s azt majd a comicum határai közé sorozták, majd a szeszély korlátlan játékának nevezték, majd a világfájdalom megvető gúnynevetéseként tüntették fel, majd ismét alapjául a kedélyességet vették — s még e század legtekintélyesebbjei is a humornak, mint a neveléséges tetőpontjának bonczolásában, csak azon korszak szelleméből indultak ki, mely leginkább Shakespeare alakjain kezdve végre Richter Jean Paulban találta kifejezését; tökéletesen mellőzték azonban mindnyájan azon tisztultabb irányt, melyet alig húsz év előtt Dickens erős

biztos vonásu keze alapított meg, midőn a vastag materialismusra hajló hit- és eszmény nélküli társadalomnak a közvetlen jelent minden gyarlóságával, bohóságával, tévedéseivel feltárva, az újkori romantizmus agyrémeivel szemközt megmutatta, mennyi szépség és eszménység rejlik a közönséges élet folyásában. Dickenshez Thackeray, Lever, Bulwer s többen sorakozván, megszületett a mai angol humor, mely az anyagiságnak a szép, jó és fenséges iránti petyhüdt közönyösségű tengéletébe, a hit és szeretet meleg vérével új erőt, új friseséget öntött. S ez épen az élválasztó vonal a múlt és a jelen század humora közt: amazénak fővonása a világmegvetés volt, ezé az emberszeretet; amaz — scepticus tagadásával a társadalmat inkább sarkaikból kiforgatni mint javítani akarta, ez a gyöngeségek közösségének érzetében engesztelékeny a világ gyarlóságai iránt, mert tudja, hogy se egyesre, se egész osztályra javítólag soha nem hatott az, ha csupa rosz tulajdonságok tömegének volt festve, ellenben hamarabb tér magába és javul az, kinek a jellem jelességéből levonó hibákat mutatják ki.“

„A második fejezet az élcznek a humor értelmével gyakran történő felcserélését és összetévesztését mutatja ki, mely nemcsak a mindennapi élet szóhasználatában, hanem az irodalom ephemer részében is napi renden van. Humoristákul tehát ép oly hibásan említettnek mindazok, kik a kor felszínén levő napi kérdéseket lapok, naptárak és röpiratok hasábjain az élez és gúnyor eszközeivel bányászzák ki, mint azon — bár magasabb szellemű írók is, kik az elvont képleges élez és satyra fegyvereivel harcoltak a politikai nyilvánosság küzdelemén, hogy a kor eszméinek és befolyásának az államéletre rést törjenek. Ez utóbbiak, mint például Swift (*The Conduct of the Allits*. — *The public Spirit of the Whigs*) Börne (párisi levelek) Heine (Francia állapotok) Hugo Viktor (Napoleon le petit. *Châtiments*) s legkiválóbban gróf Széchenyi István — a valódi humornak gazdag érével birtak ugyan, de részint nem azon irodalmi ág terén mozogtak, melynek a humor alaphangjául szolgálhat, részint pedig saját énjükkal sokkal szenvedélyesebben merültek a kor izgalmaiba, hogy sem alanyiságuk a humor főkellékére, a tárgylagosság nyugalmaára szert tenni képes lett volna. A humoristicusoknak nevezett élezlapoknál az élez a czél, holott a humornak nem czélja az élez, hanem csak eszköze s humorrá csak akkor válik, ha szabad csapongásaiban végre saját alanyiságához is elérkezik s annak bevallására kényszerül, hogy hiszen benne is meg van a megrótt gyarlóságok, tévedések, szóval a nevetség magva. Ehhez azonban a kedélynek egyoldalú behatások által nem kötött szabadsága ép annyira szükséges, mint az ily alanyiságnak a tárgylagosság plasticai nyugalmaára emelkedése, honnan belássa az eszményített fenségest s ezzel ellentétben a világ folyását, tehát a véges és végtelen, a nagy és törpe, a tökéletes és csonka ellentéteit s a gyarlóságok egyetemességének tudatában — az ellenmondások fájérzetével — a világot és önmagát nevető tréfa alakjában beküljön ki. Ezen ellentéteknek a kiképzett alanyiságban felolvadása szüli aztán a magasabb

értelemben vett humort, mely minden dolognak mindkét oldalát látva, a meghatóból rögtöni fordulattal a tréfásba és gunyorosba s viszont — átmenni s mindkettőt annyira összekötni képes, hogy gyakran könyvek közt neveltet, mert ő maga is felváltva — nevetve ostoroz és enyelegve sir.

„A harmadik fejezet — annak bizonyítására, hogy az alanyiságnak egyoldalú behatások által nem korlátolt teljes szabadsága a humor alapföltétele — azon egyediségeket idézi, melyek a humornak bennük rejlő gazdag erét azért nem bírták érvényesíteni, mert (mint Byron és Heine) szenvedély zilálta életükben a tapasztalás fájdalmát soha sem bírták annyira leküzdeni, hogy keserüségtől menten a kibékültség teljes öntudatáig juthattak s így a tárgyilagosság azon pontjára emelkedhettek volna, honnan a világba és saját kedélyük mélyébe tekintve, az ott talált ellenmondások fájérzetét engesztelékeny humorral ellensúlyozhassák. A kellő léleknyugalom hiányából következő értekező annak okát is, miért hogy íróink műveiben teljes és tiszta humorral nem találkozunk. A női testszervezettel járó s a férfiakénál nagyobb fogékonyság a percz benyomásainak elfogadására, az idegek mozgékonyabb játéka s a bár keskenyebb körre szorított, de belterjileg erősebb és korlátlanabb szenvedélyesség — mindig elfogultabbá és hullámzóbbá teszi kedélyüket, hogysem egyediségüket e megvesztegető lélekmozzanatoktól elvonni s a tárgyilagosság humoros világnézetére vergődni elég nyugalommal bírnának. S minthogy e szerint e nyugalom többé kevésbé a test nedvein alapuló véralkattól függ, ez értekezőt annak további vizsgálatára viszi, hogy — miután a különböző égalji befolyások a testi nedvek valamelyikének túlnyomósságára elismert hatást gyakorolnak — nem ennek tulajdonítható-e az, hogy az északnyugati népek melancholikus véralkatában s contemplációra hajló nyugodtabb kedélyében nagyobb a humor iránti érzék és fogékonyság, mint a délkeleti vérmességben, melynek túlcsapongó izgékony phantasiájából inkább az élcezek — a humor korán elsütött fégyverei gyanánt pattognak ki. Értekező itt szemlét tart az egyes nemzetek irodalmában található humoros művek fölött s azon eredményre jő, hogy legki-fejlettebb s legteljesebb a humor az angol irodalomban, utána mindjárt mint uralkodó alaphang az oroszban, az északnémeteknél, az amerikai humoros írók az északi államok fiai, a finnek dalain és meséin a humornak szintén — bár primitívebb nyilatkozatú hangja ömlik el; s mindez értekezőt főnebbi feltevésében erősíti meg.

„A negyedik fejezet a regényt s az ezzel rokon víg époszt és költői beszélyt állítja fel azon irodalmi formául, melynek a humor alaphangja lehet, azaz melynek meséjén, jellemein és előadási modorán egyiránt elmömlhetik, a nélkül, hogy annak külön kimutatható alkatrészét képeznék; mert a regény tág tere egyedül az, hol az író maga szövi az események fonalát s azoknak egyszersmind ítélő bírója és így — ha világnézlete a saját alanyiségében reflectálódott tárgyilagosság eredménye — az ebből kifolyó humorral műve minden

izmában kénye-kedve szerint rendelkezhetnek. Nem így az époszban, a lyrai és drámai költészetben. Az éposznál a költő alanyisága egészen eltűnik, tárgyába nem olvadhat s így a tisztán tárgyilagos műben a humor semminemű alakot nem ölthet. A lantos költészet viszont tisztán alanyi hangulat kifolyása; míg a drámában az alanyiság a tárgyilagossággal találkozik ugyan, de nem olvadhat össze, (mi a humoros világnézet feltétele), mert a jellemekből fejlődő drámai cselekvényt a költő se nem kísérheti se nem indokolhatja a saját kedélyében megtört reflexiókkal. Egyes drámai jellemekben megjelenhet ugyan a humor, de soha mint a költő alanyi reflexiója, hanem mint azé, kinek helyzetébe s viszonyaiba magát bele gondolta. — A humoros regényekről azonban még e század későbbi tizedeiben is sokan azt tartották, hogy ezek a compositióra nézve soha sem lehetnek teljes műegészek, mert a humor szeszélyes ugrásai nem tűrik meg a rendes keretet s az író szabadságának sokkal tágabb tért követelnek, mintsem túl ne csapnának a szabályszerű szép korlátain. E nézet abban találja megfajtását, hogy e szépek szemei előtt példányokul részint Swift, Addison, Smollet, Sterne, kik a múlt század laza erkölcsvilágában s politikai izgalmaiban a humort az irodalmi műegész rovására pazarolták el — részint Hippiel és Jean Paul állottak, kik pedig akár a műszerkezet kerekdedségének, akár az előadás folyékonyságának mintájául épen nem állíthatók fel. Sőt az újabb angol humor főképviselőinek első művei sem dicsekedhetnek átgondolt oekonomiai kerek szerkezettel; későbbi regényeik azonban fényes bizonyosságai annak, hogy a humor a legkerekebb műszerkezettel gyönyörűen összefér; minek tüzetes kimutatását értekező egy közelebbi felolvasása tárgyaul tartá fen, egy harmadik cikkében a humornak a magyar irodalomban vett kifejlési mérveit igérvén ismertetni.

Ez értekezés egész terjedelmében megjelent a „Szépirodalmi Figyelő“-ben.

Ugyanazon lap közlé SALAMON FERENCZ lev. tag székfoglaló előadását „Csokonai Dorottya-járól“, mely az illető osztály decemberi ülésén olvastatott fel. A felolvasó egyike legjelesebb műbíráinknak. Mélység eredetiséggel párosul észrevételeiben. Itt közöljük ez újabb nagy érdekű tanulmánya kivonatát, csak a főbb pontokat emelhetvén ki itt a tüzetes aesthetikai monographiából.

„Mindenek előtt azon szabadnyelvűségnek, mely gyakran fordul elő „Dorottya“-ban, nem mentségül, hanem magyarázatául azt bizonygatja Salamon, hogy e nem annyira erkölcsi, mint izlésbeli foltok a Csokonai korának rovandók föl legnagyobb részben. A költő diákos növelése s kevésbé mivel körökben forgása, melynek Csokonai trágár kifejezéseit s az ásszonyokkal való olykori nyers gúnyolódását tulajdonították, nem voltak oly befolyással, mint az egykori társadalom és közélet romlottsága. Csokonai már fiatal korában eleget forgott a világban s az úriabb körökben, s műve mágnásainknál is kedves olvasmány volt. Voltaire regényei után nem igen botránkoztak meg Dorot-

tyában. Csokonai nem rosszabb a maga koránál — de jobb sem. Azon fölül nem emelkedett. Benne él, bele találja magát s neki is az neveltség, a mi kora társadalmának. „Dorottya“ a maga kora társadalmi szellemét izlésben, modorban hiven tükrözi; de nem satyra az ekkori szokásokra, mint maga a költő tévedve állítja előbeszédében. Csokonai műve egészen különbözik e részben Pope „Elrablott hajfürtjé“—től, melyből egyet s mást a magyar költő átvett. Pope satyrát irt a maga korára, míg Dorottya tisztán comikus mű. A hol a szokásokat gúnyolja is, mind mellékes, episodikus helyek, és nem a szellemet, hanem a külsőt nevelteti ki. Így a táncznak oly jeles leírásában, a második könyvben sikerült a gúny, s a leírás kitünő; de nagy vonásokban történető festése s az alakítás inkább comikai, mint satyra írói tehetséget árul el. Csokonai korában elég is volt ha valaki a legfeltünőbb ferdeségeket állította fel comikus színben, — még a satyrára meg nem volt érve se az irodalom, se az élet. Az irodalomban a bölcselkedő és tudákos hang uralkodott; a mi társadalmi és közéletünket illeti, csak egy kor volt talán, mely a szokások és intézmények satyráját fölszabadította — ez az 1848-diki évet közvetlenül megelőzőt korszak. Ekkor a fölvilá-sultabb rész előtt bátran lehetett gúnyolni társadalmunk és politikai életünk elavult visszasságait. Mit lehetett várni Csokonai korában, mikor oly csökönyös volt még a régihez való ragaszkodás? — Csokonai sokban hasonlít a régi troubadorokhoz. Rá volt szorítva és büszke a vagyonos hazafiak pártfogására. Óvást tesz előbeszédében, mintha ő Széchenyi megyéjét, Somogyot s annak nemességét akarná „Dorottya“—ban neveltségessé tenni. A Somogy iránti tiszteletnek lehet tulajdonítani egyik hibáját mindjárt a mű elején. Horász „purpureus pannus“—nak nevezné a szánkamenet leírását. Egy megyei ünnepély fényes és őszinte hangú leírása nem illik a farsangi tréfák közé; ez epizod hangja nem illik az egészébe; a benne körülményesen leírt személyek nem szerepelnek többé, vagy csak keveset; a nemzeti pompás öltözetek nem fordulnak elő azután. Maga a költő mondja, hogy ez epizodot utólag illeszté költeményébe, s a leíráshoz a somogyi főispáni beigtatásról vette a mintaképet. — Csokonai oly távol vala az akkori társadalom satyrájának megírásától, hogy hosszasan bizonyítja előbeszédében, mennyire költött mind a mese, mind alakjai. A komáromi censor főleg azért nem engedé meg „Dorottya“ kinyomatását, mivel állítólag történt dolgot s élő személyeket gúnyol; de inkább hihetünk a költőnek, mint a censornak. A költeményben előforduló vén nők által csak oly formán érezhette magát sértve minden somogyi vén hölgy, mint Molière „Fősvénye“ által a párisi fősvények. Egy valódi költő nem is szorul az élő személyek másolására. A valódi comikus-költő egy-egy képzelt személyben kigúnyolhatja a társadalmi osztályok gyöngéjét, de egyesekre írni torzképet sem nem szabados, sem nem költői eljárás. — A mi a mesét illeti, annyira fölül áll az élet s különösen a magyar társadalmi élet mindennapi jelenein, mint egy tündérmese s az egész oly kevésbé eshetett meg a múlt század végén, mint 1860-ban.

Még az olasz carneválok tréfás valóságai között is csak phantastikus mese volna. — A költői inventio merész e költeményben; s „Dorottya“ élő példája annak, mi széles birodalma van a képzeletnek. A mesét úgyszólván a légből költő, a földön fel nem található társadalmat teremt hozzá, s földfeletti lények, csodásnál csodásabb jelene-
 tek folynak le benne. Az inventio merészsége egyik lényeges jellemvonása „Dorottya“-nak. — S mind e mellett elhithető, megragadja a képzeletet. Csokonainak, mint valódi költőnek, sok jutott ama bővülő tehetségből, mely az olvasóval csaknem hihetetleneket hitet el. Ő fölhasználja a költők azon varázs eszközét, melyek egyike által a rajz — másika által a zeneköltőhöz áll rokonságban. — A festő művész rajzol gyakran képzelt s az életben föl nem található képet. S csodálatos, hogy a képzelet a maga tulzásaival, nagyításaival teljesb illúsióba merít, mint midőn az életet hiven másolja. Egy photographia soha sem képes azon megszólalásig, a meglepésig eleven ábrázolatot állítani élénk, minőt a jeles művész eszményített, szépített s képzelet által nagyított alakjaiban csodálunk. Ez is csak az emlékezet egyes vonásaiból alkot; de újjáteremtő combinatiók, a lényegtele-
 nek kihagyása vagy enyhítése és a lényegesek kiemelése útján. A művész czélja nem a másolás, hanem egy eszme erőteljes kifejezése, melynek hathatóssá tételére szolgál eszközül minden külsőség, melyet czélzatosan csoportosít össze. Ezen eszmeiség érdekében gyakorlott nagyításnál fogva tesznek mélyebb benyomást a művészi képek az élethű másolatoknál. Az ábrázoló művészetek lényegéhez tartozik bizonyos nagyítás, mely mindig a művész eszméjének hathatósabbá tételére szolgál. Amaz eszméket pedig a művésznek és költőnek az emberi jellem adja. Elmondhatjuk, hogy a művészet és költészet megtestesített lélektan. A költő emberi alakot ábrázol az élettelen tárgyakban, s emberi alakot ruház a titokteljes, földöntúli lényekre, a természeti erők-
 re is. Az emberi lélek igaz festése már magában a leghatalmasb elhithető eszköz. A külsőségek lehetnek néha a tapasztalással ellenkezők, csak a lélektani törvények legyenek szem előtt tartva. A képzelet megtestesítései közt a földiségtől igen távol eső lények az úgynevezett machinák, melyeket a keresztényen eposz is használt. Négy kellék van, a mi ezen, Csokonai költeményében használt földfeletti lények behozatalát igazolja, s használatuk helyességére nézve ítéletünket vezérli. Egyik kellék, hogy azon allegorikus alakokat, vagy az élőhit vagy a hagyomány támogassa. Másik az, hogy a költő ne fesse valóságos embereknek, ne avatkozzanak közvetlenül a mindennapi életbe, s az emberekkel ne küzdjenek saját személyökben, szóval tartsák meg mysticus származásukat. A harmadik az, hogy mindemellett emberi indúlatokat és emberi jellemet ábrázoljanak. A negyedik az, hogy az emberi cselekedetekre sugalló befolyással legyenek, hogy jellemöknek megfelelő indúlatokat és cselekedeteket sugalljanak a személyeknek — így szolgálván motívumok gyanánt a cselekvényben. A fő a két utóbbi, azaz a tisztán lélektani szempont. Három allegoricus személy játszik nagy szerepet

„Dorottya“-ban. Eris, Venus (vagy Cythére) és a Carneval. A két első szerepeltetése megfelel minden követelménynek, de semmi részben nem sikerül a Carneval fölléptetése. Legkisebb hibája, hogy nem traditionalis. Nagyobb az, hogy sem a mysticismus nem övedzi, mert az asszonyok meg is kötözik, sem magának nincs valami határozottabb emberi jelleme, sem végre nem visz sugalló szerepet. Más hatalmas indokok mellett fölöslegessé válik. Csokonai különben nagy tehetségű festője az emberi indulatoknak, s bír mindazon elhithető varázserővel, mely a festő rendelkezésére áll emberek és jelenetek eleven leírására.“

„Van azonban azon elhithető erőn kívül, mely a festészetével rokonos, a költőnek egy másik varázseszköze is, mely leginkább a zenéhez teszi hasonlóná. A zene elérte célját, csak hangjai határozott érzelmeket legyenek képesek ébreszteni. A költészetben a lyra áll hozzá legközelebb; de nem lehet el nélküle az eposz sem. Dante és Milton tulvilági képeit nemcsak az eszme festői megtestesítése teszi oly elhithetőkké, hanem igen nagy mértékben azon mély megindulás és meggyőződés hangja is, mely a rábeszélésnek csaknem mindenható erőt kölcsönöz. Főlöszleges bizonyítani, hogy a comicum ép oly kevésbé lehet el a költő comikai hangulata nélkül, mint a sentimentalís vagy tragikái a megfelelő komoly önértzés nélkül. — A comicus költő, s különösen az époszíró látszólag más útat követ mint a többi, azaz a tárgyhoz legkevésbé illő hangon folytatja olykor az előadást. Másutt minden egyéb inkább kelt sympathiát, mint a hang kölcsönzése; — a comicus elbeszélésekben épen a hang célzatos kölcsönzése tesz comicus hatást. Azonban itt is comikus a hangulat, csak hogy a tettetés álarca alá rejtőzik. Az összhangtalansággal öntudatosan hat. A comicum az aránytalanságokból alkot képet, a következetlen fonákságokból veszi eszméit, s végre bizonyos összhangtalanság az ő harmoniája. A comicus époszok nagyrésze, átalán véve a hatás egyik főeszközüül használják azon hangot, mely nem illik a tárgyhöz. Csekély tárgyakról az epopoeák fenséges hangján beszélnek, vagy nagy tárgyakat aláznak kicsinyekké. Csokonai a „Dorottya“-ban gyenge nőt tesz hősökké s egy farsangi bohózatban a nőt állítja élénk vitézekül, a mi sikerült parodia, csak maga a hang nem eléggé parodiázza az epopoeák hangját. Ez azonban nem válik tehetsége kisebbségére; mert a maga korában nem volt egy nagyobb ismeretes éposz is, melynek hangját utánozhatja vala. Zrinyit is, ha ő igen, a közönség nem ismerte. A parodia csak harmincz év múlva, Vörösmarty után sikerülhet vala minden tekintetben.“

„Csokonai műve azonban akár mint éposz, akár mint comicus mű nevezetes tünemény. Mint comikus mű csaknem páratlan, legalább vígjáték irodalmunkban, a hol leginkább kell keresnünk a comicumot, nincs oly erős és annyi ügyességgel végig fejlesztett comikum, mint „Dorottya“-ban. — Miből meríti a költő comicumának erejét, s mi valódi iránya a compositiónak „Dorottya“-ban? — Csodálatos, hogy

Csokonai maga is tévedhetett némileg e részben. A főczél ugyanis az, hogy a nőknek a férfiakra való neheztelését és hozzájuk nem illő indulatoskodásukat tegye nevetségessé. S mégis Csokonai belevonja czélképen azt is, hogy a nőknek a farsang rövidsége miatti lázongását nevettesse ki. Ez pedig igen valótlan és léha kiindulás, s nincs comicum is. A comicum egyedül a fenebbi forrásból meríti erejét. — Ha mint bíráló nem, mint költő maga is érzi, hogy költeménye fősúlya és comicumának ereje a nőknek társadalmi állásukhoz és némileg természetükhöz nem illő cselekvésében áll. E részben öntudatos annyira, hogy a mit Pope „Elrablott hajfűrt“-jéből átvett a magáéba, egészen a maga czélja szerint idomítja át.

„Az egész első könyvben, mely előkészít a cselekvényre, igen kevés a comicum. Erőteljesb hely nincs is benne, kivéve „Dorottya“ arcképét, mely meglepően eleven. Itt a vén leánynak öregsége és rút volta van gúny tárgyává téve. Azt akarja feltüntetni a költő, mennyire nem illik ily egyén, kinek inkább otthon kellene litániázni, a fiatalok tánczvigalmába. — A második énekben vannak a cselekvény főmotívumai. Ebben boszantja fel Dorotttyát egy goromba gúny, s ebben lép föl Eris a háborúság szelleme. Csokonai ez egész költeményben kerüli a mindennapi viszonyokból való indokolást. Nem a társalgásból fejleszt ki az indulatokat — az csak mellékes és mintegy alkalmat ad a természeti indulatok kitörésére. A benső indokok működnek itt, csak-hogy nem elvontan, hanem megtestesítve. Eris a főmotívum, ki a második könyvben igen ügyesen van mint emberi jellem és mint sugalló lény feltüntetve. Mindenki ismeri azon képzeletünket erőnek erejével megragadó festést, mely Eris első feltüntével hatalmát állítja szemünk elé. — Dorotttya forr magában e felsőbb hatalom ingerlésére, s Eris a vén leány személyében is igen erőteljesen rajzoltatik. A lelki kór-állapot leírásánál Csokonai egészen elemében találja magát. Az indulatok némajátéka nagy elevenséggel foly mintegy szemünk láttára. Csak egy költő van nem-prózaí irodalmunkban, ki az emberi indulatot a külső mozdulatokban oly kíváncsi részletességgel tudja nyomról nyomra kísérni. Az ily rajz bélyegzi különösen a dráma vagy éposz-írói született tehetséget. — Ha Kölcey kicsinylé a leirói tehetséget Csokonaiban, tévedett tehát. Az emberi lélek külsőkben való ábrázolása nagyobb költészet, mint a lyrai ábrándozás. — Dorotttya indulatoskodásainak leírása szép példája a valódi comikumnak is, mely az emberi indulatok kinevetetésében éri el tetőpontját. A comicus tükröt tart az emberi formából kivetkezett torz-arcznak, s fölmutatja következetlen, esztelen és őszhangtalan voltát. Minél jobban sikerül az indulatot és szenvedélyt tenni nevetségessé, annál erősb a comicum, mely akkor nevetet lehangosabban, mikor személyei sirva fakadnak. Csokonai comicumának egyik jellemvonása, hogy ő nem az álságokat neveteti, hanem az őszintén nyilatkozó indulatokat épen őszinteségökben. — Nem oly erős személyeinek beszéltetésében, mint leírásában. A beszéltetés igen áradozó, s a drámai concentrált erőből kevés van benne.

Nem tehetsége hiányzott rá, hanem a példányok. A ki az olasz pásztori drámákban oly örömet talált, aligha ismerte a nagy drámaírókat. De áradozási hajlama daczára is van beszélgetésében is igen sok drámai erő. Bele tudta magát találni személyei érzésébe és gondolkodásába s egyes vonásokban meglepő hűséggel nyilatkozik a vén leány jelleme Dorottya keserves panaszában, a hol vén leány voltát siratja s boszút esküszik a férfiak ellen. — E magánbeszéd egyszersmind Dorottya jelleme titkát s benne a főindokot mutatja föl: kétségbeesése, reménytelensége ingerli őt boszúra. Azonban még sem hágy föl egészen a reménnyel. A második könyv végén levő ismeretes vén leányi áldozatban mégis a szerelem istenének tesz áldozatot, juttasson neki férjet, vagy ha nem, segítse boszújában. Ez áldozat eszméjét költőnk Pope „Elrablott hajfűrt“-éből vette; — csakhogy a két költőnél más-más színben áll a comicus jelenet. Popenál egy divatos arszlán rak oltárt és éget áldozatot a szerelem istenének, s így benne a kor galánt szenvedése nevetséges; Csokonainál egy vén hölgy szerelmi vágyai gúnyoltatnak. A mi egyiknél elpuhultan lovagias, másiknál banyai jellemű. Látni kicsiben e helyből is a két költő eltérő irányát. Pope a kor szenvedését, Csokonai a nőknek a társadalom és természetes hajlamok ellenes törekvését akarja festeni. A nevezett helyek összehasonlítása mutatja a két költő eltérő tehetségét is. Pope egyes rövid vonásai satyrairót árulnak el, míg Csokonai szélesebben kiterjeszkedő s nagyobb vonásai époszíróra mutatnak.“

„Mintán Dorottya illően fel van ingerelve, csak a harmadik könyvben kezdődik és foly le a női harcz. A vén leány az egész női társaságot maga mellé ügyekszik hódítani. Ki is küld bujtogatni két vén hölgyet, kik szép sikerrel működnek; de itt sem éri be a költő az élet útján való indokolással. Erist veszi elő ismét főmotivumképen, melyből a képzeletet ismét megragadó képet alkot. Hogy a női társaság kedvét megzavarja, Erissel összevissza bontatja a bögő hűrjait, melynek össze nem hangzó zengése elbódítja a nőket, s mint valami titkos, megfeythetetlen erő, megrontja a vígadók kedélyét. A leírás elevenésege elhithetővé teszi a csaknem hihetetlen, a minek azonban lélektani valóság szolgál alapul.“

„Maga a harcz eszméje, a mi a fő e költeményben, szintén Popenál van kölcsönözve. A mint Popenál egy hajfűrt, úgy Csokonainál az anyakönyv és a Carneval a Helena, mely miatt a harcz foly. Mindkét költő, csakhogy Pope régebben, a nőknek hajtűket, halálos szempillantásokat ad fegyverül. De még Popenál a harcz inkább csak párviadal jellemű és a férfi, ki megveszti a csatát szintoly nevetséges mint a dühöngő hölgy, Csokonainál rendszeres ütközet foly a férfiak és nők között s csak ezek nevetségesek mindig, s ezek vesztik meg a főcsatát is. — És épen e csatavesztés, e döntő catastropha az, melyben a nők leginkább gúny tárgyai. A férfihad vezére Opor hadicsellel győz, mely a női szív természetes hajlamára épít — s a terv sikerül. A harcz indoka az, hogy a férfiak hidegek a nők iránt, kik közül nem választ

egyik is menyasszonyt. A férőhad vezére kecsegtető ígéretek tesz e részben, s a nők azonnal odahagyják zászlóókat s vezéroket Dorottyát, ki csúfosan megbukik.“

„Mindazáltal a mesének nincs vége. A kiengesztelődést csak a negyedik könyvben adja meg a költő. Az igazságszolgáltatás vagy inkább megtorlás be van végezve a harmadik könyv végén. De ha itt végzi költőnk a mesét, kellenél jobban föltűnik, hogy műve egy irányeszme vagy tanulság kedvéért íratott. Compositiója hasonlítna egy aesopusi meséhez. Az éposz pedig nagyon különbözik az aesopusi mesétől, s e különbség nem abban áll főleg, hogy ebben állatok és életlen tárgyak szerepelnek, s mintha mindig szükséges volna a tanulságot utána vetni, melyet a jó mese különben is önként megád; a főkülönbség az, hogy a vége mindig egy ily tanulságban csattan meg, ha nincs is kimondva. A dráma és éposz az emberi élet folyamát ábrázolván, s egy vagy több egyén sorsa által ügyekezvén emótiókat kelteni, ezen egyéneket kíséri végig életcéljaikban, és az emótióknak egy bizonyos megnyugtató pontig való fejlesztésében. A mese csak azért ébreszti föl képzeletünket, hogy fa-katonáival az élet harcának egy tanulságos fordulata által oktasson, míg az utóbbiak valódi harcot és küzdelmet festenek, melyet végig, az emberi sors egy külsőleg is eldöntő catastrophájáig kell vinni. A mesék vége: „ebből az a tanulság;“ az éposz, mint a népregék, szereti addig vinni a cselekvényt a hol a hallgató nem alkalmatlankodhatik többé azon kérdéssel: aztán mi történt a hőssel? — Innen van a népmesék azon csaknem állandó tréfás fináléja: „maig is él, ha meg nem halt.“ — Csokonai egy ily pontig viszi éposza meséjét. — Dorottyá és a nők a negyedik könyvben részint folytatják, részint újra folytatni akarják a harcot, de szándékuk közepett érkezik el a végkiengesztelés. Ezen legváltozatosb negyedik könyvben több érdekes epizod áll, melyek nagyobb része szorosan beillik a compositióba. Ily epizod Dorottyá végrendelete, a konyhai harc leírása, s végre az egész méltóan és szépen befejező Venus megjelenése. — Dorottyá végrendeletének megírása által be van fejezve a vén leány jellemzése. Az egész époszban ő az egyedül részletesen jellemzett emberi alak, s a jellemzés sikerült. Nem reflexiókból összeállított egyén. Elevenen jár-kel szemünk előtt, mindamellett, vagy inkább épen, mert sehol sem állítja össze lelki tulajdonait egy képbe. Csokonai nem azért beszélteti és cselekedteti, hogy egy-egy reflexióját, egy-egy metaphorát vagy epigrammot mondhasson el. Csokonai, mint valódi költő, elevenen festi a képet és sem fölébe sem alája nem teszi oda a magyarázatot. Költőnk nem született a jellemek analysisére, a mi nem is éposz- és drámairóí tehetség. Ez a satyraíró dolga, a ki a jellemet alkatrészeire bonczolva, ellentétes vonásokból állítja össze arczképét. A jellemzés tekintetében is ő jeles éposziró, míg Pope jeles satyricus a maga hősköltményében. — Dorottyá jellemzése ellen azt lehetne fölhozni, hogy csak typus, a vén leányok általános typusa; de Moliére legjobb alakjai is e vád alá eshetnek, s ő mégis az úókor leg-

kitünőbb vígjátékirója. — A vén leányok oly maradandó típusát alkotá meg Csokonai irodalmunkban, mint Moliére a fősvénynek, képmutatónak stb. a francia irodalomban. Igaz, hogy Dorottya nem oly részletesen és sok oldalról kivitt alak, mint ezek; de egy eposz szélesebb levén a drámánál, s nagyobb tömegeket szerepeltetvén, nem szorítkozik annyira csupán egykét jellem kivitelére. Csokonainál az egész női társaság folytatja a harczot, s az eposz főcélja nem a vén leány kigunyolásában áll, mint Moliérenél pl. a fősvény kigunyolásában áll a dráma célja; hanem Dorottya csak mint a kigunyolt női gyöngék legszélsőbb képviselője szítja fel a harczot s ül a vezéri polczra. A maga bukása már némileg alá van rendelve érdekesség dolgában az egész sereg bukásának. — A negyedik könyv epizódjai közt van Gergő inas ismeretes előadása is a konyhai harczról. A társadalmi izlés tiltakozik ellene; de csupán költői alkotás szempontjából kevés van a mi sikerültebb volna, különösen azért, mert világosan mutatja a költőnek belső mű-alkotásbeli érzékét. A konyhai harcz egész következetességgel ugyanazon irányu, mint az egész mű: a rész tükrözi az egészet. Itt is a nőknek a társadalom korlátait átlépő tettei vannak nevetségesekké téve; konyhai kiadásban az történik itt a mi a tánczteremben leiratott. — Ez epizod tanúsítja egyszersmind, hogy Csokonai a nép nyelvén és modorában írni egyik legkívívottabb költő lett volna. — Nem oly sikerült a hír istenasszonyának a költeménybe hozása. Oly forma erőltetéssel van az behozva, mint az első könyvbe a száánkamenet. Ezen hibára Csokonait a Carneval eszméje vezette ismét, melyet mindenütt előránt, a hol rés van. A hír itt arra való, hogy a Carneval ellen fölláztassa a társadalom minden osztályát a farsang rövideége miatt — s az eszme magában is üres. — Annál fényesebb a vég jelenet: Venus föltünése. Habár az istenasszony hosszú beszédében két helyen fölösleges áradozást róhatunk meg, a hol egyszer az állatország tudományából sokat idéz, másszor pedig a nem-magyar divatot gúnyolja, a szerelem istenasszonya egészben véve mind feltünésével, mind beszédével eleven példája: hogy költőnk nemcsak a durvább rajzhoz s a zajongó jelenetek leírásához ért, hanem avatott az egyszerűen kellemes és ragyogó tünemények leírásában is. A szerelem istenasszonyának megjelenése nemcsak szép egy részlet, hanem főleg mint a compositio betetőzése érdemel dicséretet. A fenséggel határos finalét leginkább hasonlíthatjuk oly zenemű végéhez, melyben a viharos s dissonance-okkal teljes részleteket a legszelidebb emótiókat keltő dallam zárja be. — Venus allegorikai megjelenése köznapi nyelven így értelmezendő: a szerelemnek kell helyreállítania a két nem közt fölbomlott természetes viszonyt. Ezt is teheti vala Csokonai a társalgás kevésbé költői és hosszabb útján; de helyesen jegyzi meg maga, hogy a földfeletti lény (Eris) kezdette háborút csak földfeletti lény (Cythére) oldhatja meg. Venus ígéretei s vigasztalásai kiengesztelik a nőket — csak Dorottya van hátra. Sem a farsang hosszúsága, sem a pártaviselet eltörlése nem nyugtathatja meg őt, s azt sem remél-

heti, hogy beleszeressen valaki. Nem segíthet rajta más, mint valami csodatevő hatalom. A mythologiai hatalmak kimondják, hogy a női társaságban egy se legyen többé rút vagy öreg. Dorottya tehát megifjodik és megszépül s fiatal völégényt kap. — Oly tréfásan és teljesen végződik a mese, mint a népregekben. Nem végzi tehát a morális tanulság nyugvó pontjánál, hanem a nyugvó pont a szereplők sorsának minél teljesb befejezésénél van. — Mindemellett itt is, mint a drámában és eposzban általán meg van a morál, elrejtve. Egy comicus költőnél a morál éppen annak átellenében keresendő, a mit a költő kinevett. Képzeljünk egy Dorottyának szembetett jellemet, ki szelidsége, türelme, szerénysége és ifjú bájai által hódít, — mondanók-e, hogy a költő ennek magasztalásában nincs kegyelettel a nők iránt? Már pedig éppen a női erényeket magasztalja a költő, midőn az ellenkezőket neveltségesebbé teszi. Költőnk egy nőt sem szerepeltet cselekvőleg, kit nőiségénél fogva becsülhetnénk, az egész női társaság ki van gúnyolva. De nem is szabad comicus költőnek ellentétes jellemekeket állítani elének. Csokonait nem vádolhatjuk azon frivolsággal, mely tiszteletreméltót gúnyolván ki, a költő erkölcsi érzetének csekély voltát árúlja el. A frivolság egy csekélyebb nemétől azonban nem mentes. Néha egyebekkel akar nevetetni, mint az emberi tévedésekkel és gyöngékekkel. Az ilyen nem ütközik egyenesen a morálba, s mégis némi árnyat vet az írói jellemre, e mellett költőileg izetlen. — Azonban a Carnevalra és a fényűzésre vonatkozó nem sikerült részek: inkább a compositio eredendő hibái, s nem Csokonai természetes hajlamát árúlják el; mert comicuma rendesen a valódiak közé tartozik.“

„Ha Csokonai annyi mügonddal ír, ha a részletekre is annyi időt fordít, mint Kazinczy és Kölcsény, tán kevesebb társadalmi izlés mellett sem követi el ama hibákat. Igazuk volt, hogy ezt rótták meg benne leginkább; de túlszigorúak voltak, — sőt némely részben igazságtalanok is. — Kazinczy, tudjuk, legkészebb vala buzdítani minden irodalmi törekvést, s míg Csokonai élt nemcsak méltánylá, hanem a legszívesb készséggel buzdította is. De Csokonai halála után kitűnt, hogy a legjobb indulat és legvilágosabb fő sem menekül bizonyos egyoldalúságtól. Ez természetes. Kazinczy nemcsak buzdító és szíves ember volt, hanem egy irodalmi párt vezére is, — s a pártok egymástól csak lovagiasságot, de teljes igazságot nem várhatnak. Kazinczy nem csak szemlélődő aesthetikus, hanem reformator, a ki szintannyit ront le, a mennyit épít, a kitől a szorosan meghatározott programmon kívül esők csak oly ítéletet várhatnak, mint Lessingtől a francia drámaírók és Széchenyitől az ősi alkotmány csökönyös táblabírái.“

„Csokonai egyik lánya a nyelvújítók szemében, hogy a nyelvet, mint a festő az ecsetet és színeket, csupán eszköznek tekinté. Használta az új szavakat, használta a régieket, s leginkább azokat, melyek az anyai nyelvet éltetik, — t. i. a közélet szavait és kifejezéseit. Legbővebb mértékkel éppen onnan merített, a honnan Kazinczyék a legóvatosabban kölesönöztek s a hol legkevésbé kutattak. Kazinczyék a

mindennapiság ellen küzdének, Csokonai a mindennapi nyelv kincseit szabadsággal használá. Kazinczyék a nép kifejezéseit, mint durvákat, kerülték, a mindennapi életben használt idegen szavak lefordításában és magyarrá tételében nagy szorgalommal fáradoztak. Csokonai belátta, mennyi erő s mennyi költői szépség van a nép nyelvében, s ámbár nem kirívó merészséggel, de mint eszközt, szükségéhez képest fölhasználta egész bátorsággal, sőt tanulmányozta is, a mit már csak az is bizonyít, hogy egész népdalgyűjteményt írt le magának. Ő továbbá szintoly szabadon használja az idegen szavakat, melyeknek a mindennapos használat annyi indigenatusi jogot szerzett, hogy egy költeményben a pedansság színét nem ez idegen szó, hanem épen annak magyar helyettesítése adta volna. Csokonai nem tartozott párthoz, hanem szerényen eszméje világos és festő kifejezésére törekedett. Ő több mügond mellett is ez úton jár vala, és az igazság az ő részén volt. Csokonai ez eljárással s szabad fölhasználással sokat tett az irodalmi nyelv bővítésére is. Sőt olykori kritikátlan eljárása ellenére méltó helyet foglal el a költői nyelv újjáteremtőinek sorában. A nyelv prózai laposságával, mely a múlt században uralkodó styl irodalmunkban, nem az életet kell vádolnunk, melynek nyelve minden időben annyi szépet, eredeti és erőteljest foglal magában, hanem az írói elem gyöngeségét, mely nem képes a kellő fölhasználásra. Az irodalmi nyelv bizonyos megrögzött egyoldalúság, s folytonos használat koptató erejénél fogva fajul el. A fellengző vagy gondos styl ép oly könnyen válik mesterkéltté, gyöngévé, jelemtelenné, mint az egyszerű és természetes. Ezért van szükség folytonos megújításra, folytonos reactióra és reformra, s ezért volt szükség egyszer Kazinczyra, később Petőfire. Csokonai is segíti azonban a reformot, a nélkül, hogy éles ellentétbe állana elődeivel. Eposzában nincs Vörösmarty képekkel terhelt, választékos és a nyelv zenéjét oly tökélyre emelő stylje; — de Gyöngyösi és Gvadányi után nyelve annyira új volt a maga idejében, mint Vörösmartyé egy negyed század múlva, habár jellemök nagyon különböző, s Csokonai még Vörösmarty korában is oly nyelven ír vala, mely nagyon kevésbé hasonlít a „Zalán futása“ írójának nyelvéhez. Nem a jelességet, hanem csak a jellemet véve, a két költő stylje úgy különbözik, mint a virgiliusi a homéri styltól. — Ma már még közönségünk is élő és fényes példákban győződött meg róla, hogy nem csupán virgiliusi styllben lehet eposzt írni. Csokonai, ki nem Virgil nyomait követi, határozottan eposzi tehetség, annyira, hogy már azzal is akaratlan igazságtalanságot követ el Kölcsey, hogy Csokonait kiválólágy lyrai költeményeiből ítéli meg. Lyrája bár több igen sikerült művet mutat fel, s tehetsége ezekben is fényesen bebizonyúl, csak egy-egy alárendeltebb oldalát tünteti ki alakító, teremtő elméjének; — drámái keveset, vagy mitsem érnek. Habár e részben is meg volt a tehetség némely lényeges alkatrésze, de tanulmánya hiányzott. „Dorottya“ írójában valódi eposz-költő tűnt föl, — e ritka üstökös, melyhez hasonló még azon időben nem volt a magyar égen Zrinyi letűnte óta.“

„Csokonai fesztelen természetessége, józan diszelve, a tárgyra illő nyelve, mely a szerint erőteljes, ömlédező, tüzes, emelkedett, kellemős vagy enyelgő, a mint az eszme hangolja, és az általános hang megtartása mellett nagy mértékben változatos; — mely az assonance nem-használása ellenére a rimekben meg nem szorul, s bár természetes, de nem egyhangú és barbár; mely az élet szavaival többnyire beéri, de a létezőt találóan tudja alkalmazni, — oly érdemek, melyek stíljét egyes gondatlanságok mellett is nemhogy képtelenné, hanem épen alkalmassá teszik az eposzi előadásra. Képeket majd sehol sem hajhász, dagályba nem csap át, de képei annál jobban és találóbban festenek, hasonlatai alig egy-két kivétellel, a hol szokott inspiratiója egy perczeire elhagyja, mindig a tárgy kedvéért s nem magokért állanak ott, s állanak a magok helyén. Szeme előtt az emberi alakok és indulatok festését tartja s nem a hiú pompálkodást. Képzetele, még ha túl meg is, alakokat, jeleneteket és cselekvényt teremt, nem ábrándképeket. Még hibái nagy része is mutatja az eposzirói termékeny képzeletet. Kivéve ott, a hol maga az eszme kopár volt, mindeniütt alakít és az álomszerű tünemény felhőjének is idomot, életet, szint tud adni.“

„De nemcsak a részletekből ítéljük meg az eposzt és íróját. Az elbeszélő mű nem képek és jelenetek halmazott tárlata, mely bármi fényes legyen, még magában művet nem alkot. Az eposz egyszersmind egy zeneműként folyton tovább haladó mű, melyet variatioi és átmenetei szintoly érdekessé tesznek, mint magok a részek. A változatoság mellett a kellő kapcsolat és lendületes folytonosság emelik az elbeszélő művek varázsát. Csokonai e részben is kitűnő. Eszünkbe sem juthat őt egyhangúsággal vádolni, de épen oly kevéssé — egy-két helyet kivéve, epizodikus szaggatottsággal, meg-megzökkenő átmenetekkel. Az elbeszélésbeli fordulatok, még a hol hibát követ is el, például a szánkamenet leírásában, kedvessé s eposzivá teszik elbeszélését. Az eposzi elbeszélés menetének két főkélléke meg volt tehát művében, egyik hogy a részletek, melyek előfordulnak, ki vannak részletezve, képpé, alakká, cselekvénynyé idomítva; a másik a folyékonyság. Az elsővel nem bírván Kisfaludy Sándor, mennyivel egyhangúbb, mennyivel kevesebb erő és fordulatosság van elbeszélésében!“

„De mindez sem elég. A részletek helyes fölosztásában, a compositioban, a részletekkel való célirányos gazdálkodásban is kitűnik Csokonai tehetsége. Böbeszédűsége s olykor a terv hibájából eredő egy-egy üres eszme, hibákat követtet el vele, mint általán akármely törvény ellen követ el olykor hibát; de egészben véve minden igen szép renddel van elhelyezve. Ezenkívül megvolt benne az őszhang érzéke is. Képzetele részleteket teremt, de olyanokat, melyek főcélját elősegítik s az egésznek képére alkotvák. Az őszhang változatai a legszebb sorban mennek; mert folytonos a haladás, fejlődés s az emelkedés, a mi első rendű érdeme a compositióknak.“

„Ily sok szép tehetséget egy műben gyakorlatilag és együtt mutatott költőben kétkedett mind Kazinczy, mind Kölcsey. Annaira félték

csak a gondolattól is, hogy Csokonai a honalapítás eposzát akarta megírni, hogy csaknem áldásnak tarták Csokonai irodalmi nevére nézve halálát. Meg valóának győződve, hogy Csokonai „Árpád“-ja nagyszzerűen megbukik.“

„Csokonai valóban hozzá fogott „Árpád“ megírásához, s hihetőleg egy részét meg is írta, midőn halála bekövetkezett. A kéziratnak eddigelő a legszorgalmasb kutatás sem akadtt nyomára, s így senki sem mondhat róla egyebet, mint oly hypothesis, melyet többi műveiből s különösen Dorottyából vonhat el. De a fenebbi eposzirói tulajdonok, melyek ritkán egyesülnek egy költőben, oly eposzt reméltetének, mely épen, mivel az író egyénisége különböző jellemű a többi epicuszainkétől, csak annál becsesebbé teszi vala, s a mellett, ha a világ legnagyobb műveinek sorában nem, legalább hazánk első rendű eposzai közt nyer vala helyet.

Ha hiányzik vala hangjában azon folytonos ragyogás, mely Vörösmarty virgiliusi előadásában annyira megragadta korát: kétségtelen hogy ezt pótolták volna a cselekvény változatos elevensége, az érdek fokozása, s főleg az, hogy hősei ha kevésbbé specifikus magyar vitézek, de alkalmasint általánosb jellemvonásokkal bíró emberi jellemekké alakultak volna. Valamint „Dorottyá“-ban úgy más eposzában is kétségkívül az emberi indulatok hű rajzát tartja vala főkép szem előtt. A virgiliusi eposzok styljének dicsőségét egészen másnak hagyja vala; de már „Dorottyá“-ban is látjuk egyes jeleit, hogy képzelete komolyabb tárgyokban is lángot tudá vetni.“

„Hozzá kell vennünk, hogy Csokonai egy folyton egész lélekkel törekvő fiatal költő volt, kinél vas szorgalom párosult a valódi hivatottsággal. Éveket töltött el Dorottyá megírása után a nemzet ama nagy eposzában megírása végett az előkészületekben. Fölhasználta a magyarok ős történetére vezető forrásokat, beutazta volt hazánk legtöbb vidékét, lelkesedve olvasá a világ legnevezetesebb eposzait, s a korában ismeretlen, csak két kézirati példányban tudott Szigetvár veszedelmét fölkutatta, tanulta és kiadója akart lenni. Ennek példáján akará nagy művét elkészíteni Homér és Tasso modorában. Feltehető-e, hogy ily tehetséggel párosult hév mellett sikertelen fáradozzék? E csaknem lázas törekvésű költőnk, kit tehetségben kevés, a költészet iránti szeretetben és buzgalomban senki sem múlt felül; kit, úgy látszik, gyors haladásának érzetében a törekvő mohóság csigázott halálra, életezért csinált vett magának „Árpád“ méltó megénekeléséből. „Dorottyá“-t csekélylettel, szerény erőkísérletnek tekinté nagyobb kísérletekhez. — Nem valószínű-e, hogy e tehetség szép oldalai fényesebben tündöklettek volna egy későbbi műben, míg a fogyatkozások mind jobban enyésznek vala? Nem fáj-e elgondolnunk, hogy a legszebb korában elhalt költő, a ki hibái mellett is kedvelt és tanulmányra méltó eposzt hagyott maga után, a ki „Dorottyá“-ban egy eposziró annyi szép tulajdonait mutatá föl. „Árpád“-ban a magyar irodalomnak egyik valódi kincsét vitte a sirba magával?“

A nyelv és széptudományi osztály üléseiről a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok üléseire térünk által. A nagy gyűlések után ez osztályok a múlt évi oktob. 1-én tarták első üléseiket, mely alkalommal, mint már közöltük, KERKÁPOLY KÁROLY lev. tag foglalt széket. Az október 22-ki ülésben az akademia jegyzője SZILÁGYI SÁNDORTÓL ily czímű értekezést olvasa föl: „Apáczai Cseri János és kora“ új adatokkal illusztrálva. Emlékezhetnek olvasóink, hogy Erdélyi János mint rendes tag az Apáczai működéséről irt jeles munkával köszönte be, melyben ezen férfiú életírára vonatkozó némely adatokat megtámadott. Most Szilágyi azoknak védelmére kelt. Erdély irodalomtörténetéből, mely e folyóiratban közöltetett, ismeretese az Apáczai életére vonatkozó adatok e folyóirat olvasói előtt, s így azokra most nem terjeszkedünk ki. Mellőzzük azon adatokat is, melyekkel Apáczai életírói Erdélyi ellenében védelmezettek. Csak annyit említünk meg, hogy Bazinak, Apáczainak és Lorántfi Zsuzsánnának több eredeti levelét szőtte Sz. értekezésébe, melyek az akkori műveltség történetéhez érdekes adalékul szolgálnak. — Ugyanez ülésben KUBINYI FERENCZ tiszt. tag „Magyarország több helyein talált némely kő- és bronz korszaki régiségekről“ értekezett.

A november 5-ki ülésben SZABÓ KÁROLY azon értekezése olvasztatott fel Béla király névtelen jegyzőjének német bírálói ellen, mely a „Budapesti Szemlé“ben már megjelent. — Ugyanez alkalommal TOLDY FERENCZ Gregorius de Sanok (Szánoki Gergely) életrajzát közlé Callimachus-tól. — HENSZLMANN IMRE lev. tag pedig a kassai templom restaurációjának haladásáról tön jelentést.

A november 19-ki ülésben KÉVÉSZ IMRE debreczeni lelkész, ki már is több alapos művel és értekezéssel gyarapította irodalmunkat s ezéért az akademia tagjául választatott, a történeti bírálatról tartott előadással foglalá el székét. Ez értekezés két főrésze oszlik. Az egyik a történelem azon romlásait adja elő, melyek a történelmi bírálatot általában mulhatlan szükségessé teszik; a másik a magyar történeti irodalomra tekintve azon okokat adja elő, melyeknél fogva a történelmi bírálatnak irodalmunkban nagyobb lendületet kellene adnunk. E sorokban csak rámutatunk az értekezés főbb pontjaira, — tartalommutatóját adjuk mintegy a közönség elé, figyelmeztetésül. Az előzmény szól azon régi és nagyszerű befolyásról, melyet a történelem a társadalmak életére gyakorolt és gyakorol. Innen származik a történetíró roppant felelőssége, s a történelemnek az igazság és valódiság iránti föltétlen köteleztetése. Igazmondásra pedig a bírálat segíti a történelmet. Meghatározván a bírálat fogalmát, érinti szerző, hogy már a régiek is érezték ennek szükségét: Hekataeos, Herodot stb. Mulhatlanul is következik ez a dolog természetéből, mert a történelem tömördek romlásnak van kitétetve. Ezen romlás főbb okozói: 1. A hiányos és hibás felfogás, emlékezés és általadás magoknál

az eredeti tanúknál, s a források későbbi kezelőinél. Előadá szerző a bírálat tisztét és szabályát ezen romlás irányában. 2. Az emberi kedély előszeretete a rendkívüli és csodálatos iránt. Oly romlás, melynek fészke a nép kiskorúsága; de erőt vett a kitünő hellen történetírókon is; nem segített e bajon a keresztyénség s a reformatio sem. Wittenbergi évkönyvek. Kifejté szerző a bírálat tisztét ennek ellenében is. 3. Vallásfelekezeti és nemzeti elfogultság. Az innen származó romlásoknak különösen ki van téve hazánk történelme, az országunkban élt és élő igen sok felekezetek és régiségek miatt. Felekezeti önzés, irigység, ellenségeskedés. Protestáns és katolikus irány. A szentírás történeti tartalma iránti feltétlen engedelmesség. A Dániel prófétánál lévő álomlátás. Nemzeti kevélység. — A valódi történetírás mindezen partialis érdekeknek föltötte áll, s ezeknek nyügteitől a bírálati eljárás szabadítja meg. 4. Korlátlan hatalmú statuskormány. Zsarnokság. Elfojtja a honszerelmet és vélemény szabadságot, melyek a történetírás szülői és táplálói. Elzárja, kipusztítja az általa nem szeretett forrásokat. A nemzeti történelem tanítását betiltja. Antiochus Epiphanes. stb. Tacitus jellemző bús szavai. A valódi történetírás azonban igazságot szolgáltat, a történelem megzavart és elcsavart folyamát eredeti helyzetébe visszaviszi. Erre pedig ismét csak a buzgó és szigorú bírálatos eljárás segítheti őt. 5. Szántsándékos hamisítók és csalók. Falsariusok; impostorok. Ezek csonkítanak, toldanak, költenek öntudatosan, szántsándékkal, hogy valami célt elérjenek. Virágzási koruk akkor volt, midőn nyomdászat, könyvkereskedés, irodalom által ellenőrizve nem lehettek. De lépnek fel később is megfélemlítő szemtelenséggel. Példák: Solon Homer, Pisistrat Hesiod költeményeit toldja meg. Magyar vezérek „Deus“ kiáltása. Perényi Péter sirját sújtó villámok Terebesen. Ezen romlásoktól is a bírálat segítségével szabadulhat meg a történelem. — Saját történelmi irodalmunkat illetőleg elmondja szerző, hogy történelmi anyagok a legközelebbi mostoha évtized alatt is szép számmal gyűjtettek a közrebecsátott forrásokban. De baj, hogy ezek, mint bizonytalan értékű töké, holtan hevernek. Szükség, hogy a mily mértékben az anyag gyűl: az azok értékét és használhatóságát kimutató bírálat is épen oly arányban működjék. A vaktörténetre s az annak folyamán előállandó történetírókra hagyni egészen a bírálat munkáját igen bajos, mert egy ember nem képes a roppant mennyiségű nyers anyagot feldolgozni, sőt meglehet, némely capacitást épen ez rettent vissza a történetírástól; — a bírálatot tárgyilagosan, függetlenül kell üzni, ezt pedig azon kutatóktól és íróktól, kik bizonyos meghatározott célra dolgoznak, bajos várni; — a természetes egymásután, és munkafelosztás elve is azt kívánja, hogy a bírálati működés lehető önállósággal intéztessék. A külsőt vagy alakot illetőleg: van kilátás a művészies történelmi előadásra is; ámde ez, a történetírási tökélynek végpontja, ehhez szökelleni nem lehet, hanem fejlődni. Ennek is tehát, valamint

a történetek feletti böleselkedésnek csak akkor lehet helye, midőn az anyagok a bírálat által biztosan és szigorúan kitisztázva lesznek. Történelmi műveltségünk jelen stadiuma azt kívánja, hogy egyes vidékek, városok stb. egy szóval a hazai részletek történetirása indíttassék meg. Ámde ez a siker reményével nem indíttathatik meg másként, hanemha a történelmi bírálatnak erős és messze kiható lendületet adunk; mert a részletek történetírójának igen nagy szüksége van a bírálati képességre és szigorú eljárásra: — Végre azon kérdést veti föl értekező: mi által lehetne újabb lendületet adni a történelmi bírálatnak? Azt feleli, hogy a főiskolák által, hol a történelmet, sőt történelmi kutatást és bírálatot tanítani kell úgy, mint Ranke. (Ámde Ranke arra is példát mutat, hogy e kutatást és bírálatot a művészi feldolgozással összeköthetni — Szerk.) Továbbá a könyvtárak közhasználatra való megnyitása által. Széles látkör az adatok mezején, egyik főfeltétele a bírálat virágzásának. Addig is pedig és minél előbb jelesebb krónikásaink kiadása, minden oldalú kimerítő kritikai jegyzetekkel.

Ugyanez ülésben IPOLYI ÁRNOLD a bécsi régiségtani társulat által Bécsben eszközölt műrégiségi kiállításról tön jelentést, mely az archaeologiai bizottság közleményeiben fog közöltetni.

A december 3-ki ülésben HORVÁTH CZIRILL r. tag ily czímű értekezést olvasott fel: „Megfejtése azon kérdésnek, mit szükségelnálunk aethetikailag a jelen.“ Megjelent ez értekezés az Új Magyar Muzeum 1860. X. XI. füzetében. — Ugyanez ülésben megkezdé HENSZLMANN IMRE lev. tag nagy érdekű előadását a középkori építészetéről, melyet a december 17-diki ülésben is folytatott. Ez értekezést egész terjedelmében közli szemlénk.

IRODALMI SZEMLE.

VÁROSAINK MONOGRAPHIÁI.

II.

Kecskemét város története oklevéltárral. Hornyik János által. Első kötet. Kecskeméten. Szerző tulajdona 1860.

Történetirodalmunkhoz azon munkák nyújtják a legbecsesebb adalékot, melyekben a feldolgozás nyomozással párosul, mert ezek a tudományt két irányban viszik előbbre. E kérdéssel olvasó és nyomozó annyira tisztában lehet, hogy semmi hosszas fejtegetésre nincs szükség, s elég lesz egyszerűen megjegyezni, hogy Hornyik úr monográphiája éppen az ilyen munkák közé sorozandó s ez a legjobb dicséret, mit arról mondhatunk. Hornyik úr már korábban is foglalkozott történeti kritikával. Az 1853-ki Muzeumban, elég ügyes tollal támadta meg azokat, kik Kecskemét kunságát vitaták. Döntő érvek nélkül, de a föllelhető adatok lelkiismeretes összeállításával fejte meg egy nem könnyű történeti kérdést.

Ily férfiú hasznosítani tudja a kezére bízott holt levéltárt. Hosszas és alapos tanulmányozásnak s több helyt jól alkalmazott kritikai vizsgálódásnak eredményeül tekinthetjük „Kecskemét város történetét,” melynek első kötete már elhagyta a sajtót, s mely ha jól tudjuk négy kötetre van tervezve. Valóban hosszú monographia : fogja tán egy két olvasó mondani, kinek eszébe ötlük, hogy Kecskemét alig szolgált valaha országos esemény színhelyeül, s hogy a török és tatár dúlásoktól e város sem maradt kímélve. De ez ellenvetésre kész a feleletünk. Csak az alapos, a mi kimerítő. S ma már, hála istennek, a fővonásokhoz részleteket is kívánunk, ha okulni akarunk.

S aztán Kecskemét története a Duna s Tisza-köz nevezetes részének történetével összefügg. Leigáztatása a törökök által, szomszédaival közös cselekvésre hívta fel, midőn valamely megmentendő intéstitőről s életbeléptetendő védrendszabályról volt szó. És épen e nyomorteljes és érdekes korszaka kíván minél több felvilágosító adatot. Azon kezdeményezés, melyet e tárgy körül Salamonnak köszönhetünk, mutatja, hogy a teendőknek mily halmaza vár a kutatókra, kik bizonyynyal örömmel fogják hallani, hogy e munka oklevéltára Kecskemét városa török leveleit hozandja jeles fiatal nyelvtudósunk Sziládi Áron fordításában.

Ez előnyök mellett még is magának Hornyik urnak köszönhetünk legtöbbet. Buvárkodásai mellett feldolgozásra is törekszik s munkája mindkét igyekezetét hozza, úgyhogy azt nyomozó és laicus olvasó egyiránt kielégítve teszik le. Hornyik ur alapos tudománnyal bir, ismeri a magyar történeti irodalmat még apróbb részleteiben is, a nélkül hogy e tanulmányai a világ és még inkább a classicai irodalomtól elvonták volna. De nem bámulhatunk eléggé, hogy e férfiú, ki a Sz.-István ótai korszak festésében mindenütt éles kritikai tehetséget árul el, oly habozó, oly ingatag, oly kételkedő ott, a hol a Lisznyaitól Otrókócsiig, Otrókócsitól Horvát Istvánig terjedő őstörténelmi kutatók neveltséges s végkép elitelt irányának követéséről van szó. Itt Hornyik ur nem mer határozottan nyilatkozni. S ez nem kis hiba. Nem szabad fenhagyni nyílt kérdésnek, hogy a jazyges metanasték szlávok voltak-e vagy magyarok? csak azért, hogy a kecskeméti ember elhiggye, hogy a partiscumbeliek magyarok voltak; nem szabad az Otrókócsi tévedéseit a Horvát tekintélyével védeni oly írónak, ki előtt e tárgy körül az európai kutatások eredménye nem ismeretlen.

S ezzel ki van mondva a könyv legnagyobb gyöngéje. A munka előszavában szerző a Kecskemét történetét tárgyzó sovány irodalmat ismerteti. Maga ez első kötet öt időktől a mohácsi vészig terjed; s első szakasza a magyarok beköltözéseig, a második az azóta történt dolgokat foglalja magában. Az első szakasznak feladata volna tehát védeni vagy megdönteni a véleményt, hogy a mai Kecskemét a hajdani Partiscum helyén áll. Szerző e tárggyal keveset foglalkozik s inkább az azt állító írókat lajstromozza; e helyett a Duna s Tisza közének honfoglalás előtti történeteit vázolja. S ezt helyesen tévé. Mert a rajz, melyet élénk állít, eléggé élénk, eléggé érdekes, habár itt-ott keverve hibás dolgokkal. Igen helyesen nem hiszi el Trösternek, hogy a dákok németek voltak. Annál meglepőbb azon könnyenhivésege, hogy az oláhok a Traján római telepének utódai (12. l.), s hogy a jászok a mi elődeink (13. l.). S itt nem állapodik meg. A pártus jászok mint hun faj csatlakozik a hunokkal, mert szerző kimutatottnak veszi, hogy szlávok az ötödik század vége előtt Eupában nem is mutatkoztak, (55. l.) s elhiszi, hogy a partus jászok a honfoglaláskor újra feltűntek, csatlakozandók a bejövő magyarokkal.

De a hol annyi dicsérni való, a hol annyi érdem van, nézzük

el e botlást, melyben annyi tekintélylyel osztozik, kivált miután a történeti adatok megválasztásában és rendezésében ügyes kezekkel járt el. A dák és jász uralom után következik az avar. Ezeknek ringjeit leírván, egy hypothetist állít fel, mely történetnyomozóink bővebb vizsgálátát megérdemlené. Im maga az állítás: „Nem történelmi találmányok fölfejtésére törekvő különczködés — úgymond Hornyk — hanem a történeti adatok összevetéséből okszerűen levonható következtetés véleményezteteti általam, — miben hibázhatok s a czáfolatot örömet veszem, — hogy a Bácskában a Duna Tisza közén s e kívül a temesi Bánátban létező, és mint hárántosan már említém, minden történeti alap nélkül „Római sánczok“-nak nevezett földmívek, — melyeknek a szerencsétlen emlékü 184^s „-ik évek alatt oly kitünő szerep jutott hazánk szomorú történetében — legvalószínűbben az avar védsánczok maradványai. Ezek közül az egyik Újvidék város határán a Duna kisebb ágánál kezdve, s délről északkelet felé 5¹/₂ mértföldet átfutva, Tisza-Földvárnál a mocsároknál elenyészik, s mely, még rendeltetési céljára szolgált, a két hatalmas folyó összeömlésénél roppant fontosságú háromszöget alkotott — mintegy húsz év előtti pontos leírás szerint — egészen földből van hányva s kívül árokkal övezve, és ott hol épnek látszik, az árok mélysége másfél, szélessége 3¹/₄, a töltés magassága 1¹/₂, szélessége alapjában 4¹/₄ fölül 1¹/₂ ölnyi. — Ebből Tiszaföldvár alatt egy másik ág szakadván ki, a Ferenczcsatornán keresztül mintegy öt mértföldnyire fölfelé tart, — ugyanabból még egy ág Temerin és Jarek közt kinyúlván, Kulpin, Pivnicza, Parabut és Hodzsák mellett vonulva, Apatinon fölül a Dunába szakad. — DunaTisza-közén kívül egy ily sánczolat Kubinnál a Dunaparton fölfelé az alibunári mocsárig, azonfölül ismét Temesváron keresztül tartván, elvégre Szecsány és Fibus közt enyészik el; — Ó-Palánkán fölül is kezdődik egy s Versezen keresztül tart Sztamoráig. — Itt vidékünkön van még az úgynevezett Ördög-árok, mely Bácskában Bajánál a Duna mellett kezdődvén, Halas és Félégyháza határain keresztül szakadatlan vonallal Bihar megyébe hat. — Szinte vidékünkön van a Jászságban a Kis-árok, mely Heves megyében a Tiszaparton Kiskörű helység és Akolhát puszta határán kezdődve a Jászságba merül, s Hevesivány puszta, Jászapáti, Dozsa, Jászberény és Fényszaru városok határán át, Vác felé a Dunáig tart. Ugyancsak vidékünkön van a Csörsz-árka, mely a Tiszán túl is folytattatik, innen pedig Borsodmegyében Ároktő helység mellett egy halomnál kezdődvén, Hevesmegyén és a Jászságon átmenyen, s innen Árokszállás mellett ismét Hevesbe nyomulván, Csány helységnél egy halommal végződik, melyet a köznép ma is Csörsz vezér halmának nevez. Megjegyzésre méltó: hogy e lánczolatok általában sík földön, és mind az avarok által lirt részekben találtatnak; de kör alakban többé nem mutatkoznak, Kecskemét közvetlen közelében pedig — legalább most már — nem léteznek.“ (70. l.)

Tüzetesen vizsgálja szerző az első szakaszban, hogy a mai Kecskemét a régi Partiscum helyén emelkedett-e? s e vélemény hihe-

tőségét elfogadhatjuk mi is, nem mivel Nigrótól Katonáig tizenöt író közül a többség mellette nyilatkozott, hanem mert sok körülmény oda mutat. Koronként pincez és kút-ásások alkalmával nevezetes régiségeket, temetkezési arany emlékeket, fegyverdarábok és öltöny-ékeségeket találnak, mert Kecskemét földalapja közel másfél ölnyi mélységig kevert föld levén, ezred évesnél régebb telepet bizonyít, mert a a Picsó patakának ott folyása, melynek forrását mesterséggel nyomták el, s a Szék és Csalános tavak igen is mocsáros vizenyős helylyé tévők e vidéket, milyennek a jászok telepeit Ptolemaeus írja.

Az avarok uralmának letűntével a Duna Tisza-köze bolgár felsőség alá esett, Keán fejdelem (s nem Krum vagy Krem, mint Hornyik úr hibás kiadású Anonymusból idézi) a Szalán ősapja foglalta el, s a honfoglalás munkába vételekor már ez volt a fejdelem. Hogy Hornyik úr Csiglia-mezőt minden habozás nélkül Czeglédnek állítja (48 l.), hogy Hertát szláv istenségnek tartja (57 l.), azon még nem nagyon botránkoztam meg; de hogy a honfoglalás kezdetét 894-re teszi, midőn annak kronologiai rendét ugyanazon Muzeumban, melynek ő is dolgozó társa, Szabó Károly világosan földerítette, azt annyival kevésbbé hagyhatom szó nélkül, mert a munka folyama alatt Szabó Károly barátunk logikai okoskodásainak több ízben meghódol.

A honfoglalás történetében, melynek pusztaszeri része e vidék közelében folyt le, s azontúl is sok időn keresztül nem említették a történelemben Kecskemét neve; azonban szívesen elhiszszük, hogy Kecskemét azon időben létezhetett. Azt is megengedjük, hogy Kecskemét egy része, a hol ma Burga utca van, s melyet régen Burgundiának neveztek, egyike lehetett a legrégebb német telepeknek hazánkban; az ilyen historiai gyanításokat Hornyik úr sok ügyességgel és sok tudománnyal tudja hihetőkké tenni. Engem jobban érdekelt az, hol azt bizonyítja, hogy e város a XV. század közepéig királyi birtok volt és a magyar királynék javadalmához tartozott, s hogy az a magyar királyság alakulásakor vagy közel azután, udvarnokok telepévé lett. Szerinte a kecskeméti az udvarnokok azon neméhez tartoztak, kiknek szolgálata egyszerűen a királyi udvar háztartására szorítkozott, s hogy azok valószínűleg a királyi udvar kecskészei voltak. A magyarországi helynevek közül saját jelentés nélküli kevés találhatik s Kecskeméten csak szerző tudtával is igen gyakran találnak kecske körmöket és szarvakat; mely hajdan ottan virágzó kecske-tenyésztésre mutat. Erre mutat magának a városnak is neve. Hornyik úr felszámolja, hogy kik és miképen magyarázta Kecskemét nevét, hol chaldeus, hol tót szavakból, hol Kies-Keméndből, hol Keve és Kemétől. Szerzőnk szerint egy 1232-ki oklevélben előfordul e szó Vizmét, mely jelent viz járatot s ennek a normájára Kecskemét : kecske-járat (145. l.).

De a vélemény, hogy Kecskemét a királynék birtokához tartozott, meg nem egyeztethető a Horváth Péterével, ki a kunok és jászok eredetéről írt egy munkát, s a Jernei Jánoséval, kik Kecskemétet kun birtoknak mondják. E vélemény mellett látszólag nevezetes érvek har-

czolnak. Az Árpádok gyakran fogadtak be kúnokat kik a szomszéd Nagy-Kumániából jöttek az országba. Legnagyobb csapat a Kőtenyé volt IV. Béla alatt, kik a tatárok elvonulása után másod ízben jöve az országba, a Duna és Tisza közt elterülő nagy rónán telepítették le. E földből alakítottatott Kecske megye, melynek létezését ma már csak oklevelekből tudjuk, de melynek főispánjai közül is ismerünk néhányat, kik közül egyik országbíró, másik királyi étekfogó volt. Horvát és Jernei Kecskemétet kún telepnek vallván, már annál fogva is székhelynek teszik; Hornyik úr is úgy hiszi, hogy e megyének főhelye Kecskemét volt. S szokott éles eszével védelmezi azon lehetetlenséget, hogy a megye székhelye a megyén kívül levő város volt, csak azért, hogy egy érvel többet hozhasson fel Kecskemét hajdani nagysága mellett. Pedig csak e hiúságáról kellett volna lemondania, hogy egy bizonyítvánnyal többje legyen, mely Kecskemétnek nem kúnóságát erősíti. Az oklevelekben úgynevezett Geychehke, Gecke stb. soha sem tesz Kecskemétet hanem igen Kécskét, egy ma is fenálló helységet, mely a duna-tisza-közi kúnföldön feküdt, s több valószínűséggel volt főhelye a megyének, mint Kecskemét, különben ez oklevelek közül egy sem beszél comes de Kecskemétről, hanem igen comes de Kécskéről. Igaz, hogy Horváth Péter említi a XV. században előforduló Kecskemét kún széket, s a Hornyik oklevéltárában a 12-ik szám alatt kiadott diplomában is előfordul a sedes Kecskemét, de az első felemlítései mit sem bizonyítanak s ez utóbbi okmány is csak másolatból van közölve. De volna bár úgy, akkor sem bizonyítaná azt, hogy egy kún székeknek székhelye kívül volt a megyén. Hornyik úrnak elfogadható okokkal sikerült bebizonyítani, hogy Kecskemét nem volt kún telep, de hogy Kecskemét extra dominium székhely lett volna, nem hisszük el neki.

Kecskemét már a XIII. században jelentékeny város volt, daczára annak, hogy először egy 1353-ki diplomában fordul elő. E század elején Holason gödör-ásás alkalmával megtalálták Kecskemét régi pecsétjét a XIII. századból, melynek Hornyik úr rajzát is közli. E pecsét feliratán Kecskemét 'civitas' névvel fordul elő. De ez nem jelentett szabad királyi várost, mint Horvát István értelmezé, hanem elkelő várost, mint Hornyik úr helyesen mondja s könyvének bizonyítvánnyal legbecsesb része az, a hol a községek rendezésére vonatkozó adatokat összeállítja. Sok alapossággal kimutatta, hogy szülőföldje birt „jus patronatussal,” bírát szabadon választá, a királyi kincstár részére évi adót fizetett, birt vásár tartással, stb. oly szóval jogokkal, melyeket az 1405-ki 2-dik törvényezikk körül ír, s ez okokból kiváltságos helyzetének fénypontját Zsigmond korára teszi. Ez időben Kecskemét földmíveléssel s még inkább baromtenyésztéssel foglalkozott s szorgalmas lakosai az öreg szőlőkertet híhetőleg a XIV. század első felében ültették, s lakosai számát azon időből megközelítőleg négy-öt ezerre teszi.

Földes urait a XV. század első fele óta változni látjuk. 1439-ben elzálogosíttatván, koronabirtok lenni megszűnt. Néhány év múlva Kecs-

keméti Péro János birtokába került, mint Hunyadi János adománya, majd a kormányzónak elzalogosittatván, ennek fiaira szállt, ezek által Lábatlani Jánosnak irattatott át; de már 1505-ben Kecskeméti Patócsi Bertalan birtokában találjuk. Még a mohácsi csata után is egy ideig a Patócsi család birta.

A történetben Kecskemét keveset szerepel. Szerémiből tudjuk, hogy Cillei megületése után Kecskemét alatt másodízben megesküdtött a király, hogy fogadott testvéreit bántani nem fogja, s csak azután vonult a városba. Azután még egyszer tűnik fel, mint a kecskeméti kalandos társaság bölcseje. E társaság történetének vázlatával az első kötet történeti rajza véget ér. Következik a második, mely 40 darab, legnagyobb részben eddig ismeretlen okmányt tartalmaz, 6 pecsét-rajzzal.

A diszesen kiállított munkát jó lélekkel ajánlhatjuk a történetkedvelők figyelmébe.

SZILÁGYI SÁNDOR.

A LONDONI CLUBOK.

Esquiros Alphonse, kinek leírása nyomán közöljük az angol élet egyik legjellemzőbb vonását, azt mondja: hogy a club-élet oly jogokat, biztosítékokat s huzamos időn szabadságban élest feltételez, melyek miatt az angol clubokhoz hasonló intézet a száraz földön sehol sem létezhet. A francziák meghonosították a club nevezetét, de a lényegét túl hagyták a csatornán. És ha a jeles író Németországot hozná fel példakép, itt állításának még erősebb bizonyítványt talált volna. A német városokban hasztalan keresünk a clubokhoz vagy a mi casinóinkhoz hasonló intézetet. A szellemi szükségek kielégítésére vannak számos felügyelet alatt álló köz- és kölesön-könyvtáraik, az olvasó körök tagjai köröztetik egymás között a megrendelt lapokat és folyó iratokat. A fiatalságnál nem találjuk azokat az irodalmi egyleteket, melyek iskoláinknak egykoron annyi díszet kölcsönöztek, a híres Burschenschaftok a barátság és összetartás dicséretes érzelmei mellett, főleg gladiatorokat növelnek a verekedések, s hősöket a sörös asztalok számára. Végre az összes népnél az egyesületi szellem árja Turnvereinok- és Liedertafelék ártatlan csatornájiban ömlik szét. Így meg van a társasági szellem mindenütt, de az ország, körülmények, politikai viszonyok, s a nép fejlődési fokához képest mindenütt más-más alakot ölt magára. Sajátságos alakot nyert nálunk is, de dicsekedve mondhatjuk, hogy a francia író vádja ránk legkevésbé illik. Mi nem a nevet, hanem a lényegét vettük által. Midőn hallhatatlan Széchenyink ez intézvényt hazánkba átültette, átható lelke előtt a közszellem emelkedett fel, melyet Angolországban a clubok kifejtettek, s a befolyás, melyet ezek az irodalomra, politikára, erkölcsökre s családi-

életre gyakoroltak. A casinókkal e szellemet, e befolyást akarta nálunk örökíteni, s nem lehet panaszunk a siker csekélységére.

Az olvasó kétségen kívül érdeklél fog minket kísérni a forrásokhoz, melyekből a nagy hazafi nemzeti kifejlődésünknek egyik leg-hatalmasabb tényezőjét meríté, s annál nagyobb érdeklél, mert e clubokban az angol nemzeti jellem története s fejlődése tárul fel előtte, s ebben mint egy tükörben láthatja, mily roppant befolyása lehetett volna és lehet ez intézvénynek a négy folyam partjain.

I.

A clubok Angolországban a szabadsággal kezdődtek. Erzsébet fényes uralkodása előtt ilynemű intézvény nem létezett. Előtte a hatalom gyanakodóbb volt, mintsem állandó egyleteket tűrt volna, másfelől az idők is szomorúbbak, a társasági viszonyok hidegebbek s az egyének egymás iránt bizalmatlanabbak voltak, hogysem egyesülni kívántak volna. Az első londoni clubok, azon században, melyet az angol költészet aranykorának neveznek, irodalmiak voltak. A legrégebb „Sirene” vendéglőben gyűlt össze, e társulat alapítójául Raleigh WALTER említi. A club főbb tagjai Shakspeare, Johnson Benjamin, Beaumont és Fletcher voltak. Az angolok sajnálják, hogy e jelesek társalgásának más emléke nem maradt mint néhány sor Fuller Tamástól, ki tanuja volt a Johnson és Shakspeare közti vitáknak. Ő Johnson egy nagy spanyol gályához hasonlítja, mely meg van terhelve tudománnyal, erős de lassu, Shakspeare ellenben egy angol hadihajó, verseny-társánál kisebb, de könnyebben fordul a hullámokon, minden szelet fel tud használni, szelleme annyira találékony és éles.

Johnson később egy más clubot alakított, mely az „Ördögnél” egy táncsteremben gyűlt össze. Ennek Johnson latin versekben írta meg szabályait; melyek szerint a bemenetel nőknek is szabad volt; tanult, művelt, vidám kedélyű, tisztességes férfiak társaságában, a butaság, nyersség, civakodás ki voltak zárva. Johnsonnak irodalmi híre, nagy társalgási képessége, sok szelleműs férfit csalt körébe. Mikor lett vége ez egyletnek nem tudjuk, de célja — Beaumontnak e néhány szavából ismeretes előttiünk: „A szellemmel úgy vagyunk mint minden egyébbel, többet élvezünk azokkal a kiknek van, mint legjobban kártyázunk azzal, a ki jól tud játszani.”

Cromwell alatt a clubok megszűntek, ellenben II. Károly ideje újjászületés korszaka volt mind a cluboknak, mind a színészetnek. A restauratio után néhány évvel az írók, szónokok főtalálkozó helye Will vendéglője volt. Itt elnökkölt Dryden. Itt volt az ő karosszéke, mely télen a kályha mellett határozott helyen, nyáron künn az erkélyen állott. A társaság az emeletben az étteremben gyűlt össze. Dryden mint választott uralkodó, jelölte ki az irodalmi vita tárgyát. A Will vendéglője oly gyűlhely volt, hol London minden jelese, papja, ujság-

írója stb. megjelent. Itt szájról szájra ment minden adoma, minden újdonság, melynek az akkori irodalomban még nem volt helye. 1710-ben e házat egy illatszeres foglalta el.

A Will vendéglőjével szemben később a Buttoné nyílt meg. Itt Addison kezdett uralkodni, ő nem fogadta el mint Dryden, hanem válogatta környezetét. Választottjai Steele, Budgell, Tickel, Phillips és Carey, kikkel irodalmi pajtasságot alapított. A társulat az írók akkori szokása szerint ivással, dohányozással töltötte az együttlét idejét. Addison maga adta a példát. Azt mondják, hogy ő rendszeren borral győzte le félénk természetét. A Button vendéglőben volt a *Guardian* szerkesztőségi irodája. A szerkesztőség vagyis a club e végre az étterem mellett egy szobácskát tartott. A kapunál egy nagy oroszlanfej állt, ebbe vetették a lapba szánt közleményeket. Addison később egy más vendéglőbe szállította át társaságát, hol ha Johnson dr. szavainak hinni lehet, rendszeren késő éjjelig mulatott, s nem szünt meg a bor iránt tulságos hajlammal viseltetni.

Johnson Sámuel is, mint Dryden és Addison járogatott a londoni vendéglőkbe. Szerette itt nézni a falusi gazda virító arcát, a pinczerek sírgös tevékenységét, s a vendégek között uralkodó szabadságot. Szerinte egy szék a vendéglőben az emberi boldogság ülőhelye. „Ha én egy ily ház küszöbén beléptem, mond ő, elfeledem az élet minden gondját, egy hüvelyknyi bor szárnyra kelti lelkemet s eszmecserére ösztönöz azokkal, a kiket szeretek; van-e valami jobb mint a vélemények és érzelmek ezen összeütközése?” A doctor könyvárusával épen a club alakítása idejében alkudozott híres angol szótára végett, és dicsekedett, hogy egyedül elvégzi azt, mi Franciaországban negyven akadémiai tagot foglalkodtatott. A tagok minden szerdán este a „király fejéhez” gyülekeztek. A club tagjai kereskedők, könyvárusok, orvosok voltak. Mialatt a beefsteak sült, Johnson rendkívüli tüzzel vegyült egy-egy vitába. Mindenhez hozzá szólt, széles ismerete s folyékony beszéde majdnem legyőzhetetlenné tették, s ha ma a legünnepélyesebben vitatta, hogy a földön boldogság uralkodik, holnap épen oly élesen kelt ki az ellenkező mellett; természetévé vált a győzelemért s nem az igazságért vitázni. De megtörtént vele, hogy miután egész szilajsággal támadta meg s győzte le ellenfelét, szétoszláskor megbánva győzedelmét hangosan nyilatkozott ki: „Neki volt igaza, s nekem nem volt.” Jó szív, józan ész, tiszta jellem, indulatosság, fajtájának minden jó és rossz tulajdonai jellemzők Johnsonra, úgy, hogy nincs természetesebb mint a kegyelet melylyel az angolok viseltetnek e nagy ítész iránt, — és a befolyás, melyet korára gyakorolt.

Johnson egy másik clubot is alakított 1764-ben, mely hetenként egyszer a „török főnél” gyült össze. A tagok száma lassanként harminczra szaporodott. Ebbe felvétetni tisztelet volt, melyben szavazat útján részesült mindenik. Az egyesület névtelen volt, Garrik halála után vette fel az irodalmi club nevet. Garrick régi barátja s növendéke volt Johnsonnak; együtt jöttek Londonba szerencsét próbálni,

egyik az irodalmi, másik a színészeti pályán. A club kinyitása után Reynolds elbeszélte ezt a híres színésznek, ki így felelt: „Jó eszme, azt hiszem én is a tiétek leszek.“ E felelet nem volt inyére az indulatos Johnsonnak. „A mienk lesz!“ szolt ő, de homnan tudja, hogy megengedjük-e, hogy a mienk legyen? A legelső angol herczegnek sines joga ily hangon beszélni.“ Mind a mellett Garrik felvétett a clubba, s maga Johnson működött megválasztatásán, egyike is volt a társaság legkellemesebb tagjainak, s midőn meghalt, koporsóját az egész club kísérte.

Nagyon érdekes, gondolatban betekinteni e híres club belsőjébe, melynek irott és rajzolt emlékeit az angolok kegyelettel őrzik. Itt együtt találjuk a híres fejeket, melyeket Reynolds esetje megörökített. Im a szónok Burke az ő szemüvegével, itt az asztal, melyre Nugentnek az omelettet feltalálták, és a citromok Johnson számára, ott ül Gibbon hüvelykét burnótos szelenczéjére nyomva, itt meg Joshua hallgatózik hallkürtjével. Végre a csoportozatból a doctor óriás alakja emelkedik ki, fekete ruhában, szürke parókával, nagy kezeivel s lerágott körmeivel, roppant hangjával, melynek szavai mint a kovács kalapácsütése kegyelem nélkül hullottak az ellenfél fejére. Azt véljük, hogy egy gyűlésben vagyunk, melyben Johnson a Sheridan felvételét indítványozza, „mint a ki ez időben a két legjobb szindarabot írta“ vagy a melyben szokott heveségével Swift-et támadta meg, vagy Goldsmith halála felett fejezte ki bánatát. A doctor szerette a „Wakefieldi pap“ íróját, de azért nem kimélte még azokat se, kiknek szellemét bánta. Goldsmith egykor indítványozta a clubb tagjai szaporítását, hogy változatosabb legyen. „Egymás között nem találunk már semmi újat, veté utána, annyira össze-vissza utaztuk már egyik a másik szellemét.“ Uram, felelé Johnson haragosan, biztosítom önt, hogy az én szellememen ön soha se utazott.“ Egy más alkalommal megjegyzé Joshua, hogy nem mindenki szereti a Goldsmith társaságát. „Hiszem, felelé Johnson, a nagyvilág fiai szeretik a társalgásban magoknál csekélyebbnek találni azt, kinek érdemeit kénytelenek elismerni ha munkáit olvassák.“ Goldsmith a kedves költő és finom humorista nem volt felülemelkedve az önhietség gyöngeségén, szeretett csilogni oly társaságban, melyekben írói neve után kiváló tiszteletben részesítették. Panaszkodott barátja Johnson legyőzhetetlen ékes-szólására s a felsőségre, melyet a club többi tagjai elismertek. „Uram, mond egykor Bosswellnek, önök monarchiát csinálnak abból, a minek köztársaságnak kellene lennie.“

Johnson 1783-ban ismét alapított egy clubot, melybe a tagok egy héten háromszor jelentek meg; a tagok rendre elnököltek, a ki egy ülésből elmaradt: 2 pencet fizetett. A pinczér szolgálatát mindenki egy pennyvel fizette. Johnsonnak ezen clubalakítási buzgalma jelleméből s életmódjából kimagyarázható. Korán veszté el nejét, s ez éjjeli társalgás egyetlen szórakozása volt a fáradtságos nap után. Öregen, a haláltól félelemtől üldözötve, a clubokba menekült. „Ez a végső kötelek, mely még az élethez csatolja.“ Ezen gyűlésekben rendkívül fogékony volt minden iránt, mit egészségi állapotára vonatkozólag hallott. Egy

este a T am el i e n clubban egy tag azzal üdvözlé, hogy a Rasselas szerzőjének arcza in az életet látja virítani. Johnson megragadva a szóló kezét, felkiáltott : „Ön a legjobb barátim egyike, kiket valaha birtam.“

Egy írói club, a „kék harisnyás club,“ Montague asszonynál gyűlt össze, szellemdus hölgyek, tanult férfiak alkották e társaságot. Stillingfleet a társaság legérdekesebb tagja mindig kék harisnyát viselt, s minthogy igen kellemes társalgó volt, midőn nem jelent meg, példabeszéddé vált a társaságban : „ma este nem lesz mulatság, nincs itt a kék harisnya.“ Lassanként több ily kék harisnya club alakult, s e név guny neve lett utóbb minden nevetséges tudákos hölgynek.

Egy pár irodalmi club mellőzésével vessünk egy pillanatot a politikai clubokra. A leghíresebbek egyike a királyok egyesülete, a restauratio után alakult; tagja lehetett minden államférfi és polgár, ha melléknévként a királyt elfogadta. Ez a monarchicus érzelem jeléül vétetett, s kizárt minden köztársaságit. Ezen időben alakult a király feje is (King's Head Club), melybe a whigek egyesültek, zöld szalag jelvénynyel fővegükön. Az intézet feladata volt mentől több tagot gyűjteni, s örömet fogadtak a Londonba érkezett fiatalokat. A főnökök határozatai szájról szájra adtak, s másnap az egész városnak társalgási anyagul szolgáltak. Ezen számos tagból álló társaság hatalomná növekedett s közlekedésben állt az egész országgal. A clubban a főbeszéd tárgyát a szabadság képezte, szerették itt olykor a pápaság ijesztő képét is felhozni, hogy lázítsák a protestánsokat. Azon ürügy alatt, hogy a reformoknak öldökléssel akarják útját állani, a társaság tagjai felszólítottak vérték viselésére. Ezzel nevetséges lett ez intézet, s ez okozta nemsokára bekövetkezett feloszlását.

Erkölestartóelméleti szempontból a számos club N. Britanniában játékos befolyást gyakorolt. A polgárok közt a belháborúk alatt megszakadozott társasági kötelek megújítására szolgált. Ezen szomorú időkben a vendéglők lettek gyűlhelyei azoknak, kiket érzelm s gondolatrokonság vont egymáshoz. Egy asztal körül, válogatott társaságban suttogva közölték egymással aggodalmaikat és reményeiket. A serleg, mely kézről kézre járt, képezte a testvériség s kiengesztelődés jelképét. Így egyesültek egyes tömbekben a társaság szétszilált elemei, s a clubokban előkészített összhangzat majd közös lett az egész nemzetnél. Ezen intézetek bölcsői lettek a szólásszabadságnak, mely ma egyik hódítványa s fővonása az angol jellemnek.

A politikai s másféle clubok legnagyobb időszaka a XIX-dik század kezdete. Ekkor virágzott a Scriblerus Club, melynek főbb tagjai Swift, Pope és Arbuthnot voltak. Az október club a miniszterváltozás idejétől kapta nevét, Harley ekkor nevezetvéu ki miniszterelnöknek; a parlamentnek kétszáznál több tagja e clubban egyesült. Mindnyájan toryk, vádolták a miniszteriumot, hogy a whigeket nem elég erélylyel távolítja el hivatalaikból. Ezen egylet nagy zajt ütött, de úgy látszik nem birt nagy befolyásra vergődni. Ann a királyné meg-

volt ijedve, Harley határozatlan, és a testvérek (a club tagjai), nem tehettek egyebet csak sohajtoztak pártjok tétlenségén, mely a győzelmet nem tudja felhasználni.

E társulatnak ellentéte volt a Kit-Cat Club, a legjelesebbek egyike, melyek valaha léteztek. Néhány évvel az 1688-ki forradalom előtt a Shire-Lane utczában egy híres pástétomsütő lakott. Az elhíresedett pástétomra gyakran megjelent a sütő boltjában Montague lord, Dorset, Prior és Garth költők, és Tonson könyvárus. Minthogy a bolt czinere egy macska (Cat) volt, s a sütő neve Cristopher (rövidítve Kit), a club mely utóbb itt alakult, Kit-Cat nevet vett fel. Midőn e társaság alakult, az ország igen válságos körülmények között volt. Hét prótestans püspök volt elzárva a londoni fogházban. A catholicusok II. Jakab nevében izgattak. A club tagjai eljártak tanyájokra a pástétom evés ürügye alatt, de valósággal rendszabályokról tanácskoztak, melyekkel a fenyegető felkelést el lehessen nyomni. „A Kit-Cat Club embereit, mond Walpole Horace, csak vig pajtásoknak tekintették, de végre is azok valódi hazafiak, kik megmenték N. Britanniát.“ E clubnak Anna királyné alatt negyvennél több tagja volt a legnagyasabb rangúak és legérdemesebb férfiak sorából, kik közül feltünőbbek Somersset, Marlborough és Richmond herezeg, Steele, Addison Congreve és Garth. A club figyelme nem maradt kizárólag a politika körében, hanem az irodalomra is kiterjedt. Ezen club 4,000 guinét szavazott a tragoedia ösztönzésére.

Midőn a polgári egyenetlenség csillapulni kezdett, a clubok az élet anyagi szükségseikhez képest alakultak. Könnyebb is egyetérteni egy jó tál étel, mint a vallási és bölesészeti kérdések körül. A whigek és toryk, az orthodoxok és újítók helyet foglalhattak egy asztal körül. A borju fej, angolna pástétom, tojás és beefsteak club mind ez időben alakultak, melyekben színezet különbség nélkül, egyedül izléseiket követve egyesültek a tagok.

A régibb clubok jelleméhez tartozott hajlamaik s természetük szerint egyesíteni az embereket. A vidéki angol midőn Londonba ment, azt a clubot kereste fel, mely természetével leginkább egyezett. Ha komoly (flegmatique) volt, a Hum-Drum clubba ment. A teremben ünneplés jelenet várt. A tagok mindnyájan mélyen hallgattak, mindeniknek pipa volt szájában s kezében sörös pohár. Ha valamelyik letette pipáját, mindenki várta, mire fog megnyitni e méltóságos ajak, pedig „csak hákogni akart“ mond Goldsmith, ki egyszer jelen volt egy ily gyűlésben. A lármások a rattling clubba siettek. A vitakedvelők a bölesészek clubjába vezettették be magokat, hol — a ki egy új érvet hozott a vallás ellen — 4 pennyért, melyet puncsra költöttek el, bebocsátást nyert. Bár mily különöz jellemű is volt valaki, Londonban talált társaságot, mely uralkodó szenvedélyének megfelelt. A madár s tulipán kedvelők, az arszlánok, a bänkodók, bukott kereskedők, az uzsorások kik sötét szobában tarták üléseiket, mind külön clubokba egyesültek. Clubja volt a tolvajoknak, koldusoknak s azon höl-

gyeknek, kiknek a fiatalság pálinkával és porterrel udvarol. Így mindenki feltalálta körét, mely izlésével, szokásaival, szellemével leginkább öszhangzott.

A kik nagyot szerettek mondani, a hazugok clubjába *Lying club* egyesültek. Itt első szabályul szolgált, hogy a ki hat és tíz óra között igazat mond, 5 pint bort fizet. Az ujoncznak próbát kellett kiállnia: a hazugság még nem volt elegendő érdem, ügyesen is kellett hazudni. A valószínűtlen hazugság éppen oly hiba volt, mint az igazmondás. Az elnök veres tollas kék sapkát viselt, de ha valaki egy este merészebben s ügyesebben hazudott mint ő, székét elnökségi jelvényeivel együtt vetélytársának adta át.

Az excentricus clubok közül megemlítjük a rutak clubját (*Ugly club*), melybe II. Károlyt is meghítták, s a melynek *Riquetti* és *Mirabeau* tiszteleti tagjai voltak. Ennek hatalmas versenytársa akadt az orratlanok clubjában, mely a londoni orratlanokat egyesíté. E club havonként egyszer gyűlt össze, de az év végén az alapító meghalván, a tagok mint magok mondák: „nem olyan emberek, hogy engednék orruk nál fogva vezettetni magokat“ nem akartak más főnöket elismerni, és szétoszlottak.

A hizottak és a csontvázszerű soványok clubja mellett létezett a nagyok clubja, melynek tagjai feladatul tüzték az apró emberek miatt hanyatlásnak indult emberiséget megmenteni. Az aprók tudván, hogy az egyesülés erőt kölcsönöz, szintén szövetkeztek. A club az év legrövidebb napján alakult, a gyűlés helye a kis piacon volt. A tagok elég józanok voltak átlátni, hogy az nem nevetséges, ha valaki kicsi, hanem ha nagynak akar látszani. A szabályok kemény büntetéseket szabtak arra, ki magas sarku csizmát visel, a tömeg között lábujhegyre áll, magas parókát, hosszú kalapot hordoz, nagy lóra ül. E társaság tagjai tanult egyénekből állván, természetesen nem mulasztottak el egy alkalmat se a történetet idézni a kis emberek dicsőítésére. Lehetett itt hallani Dávidról, ki az óriást leverte, a kicsi Nagy Sándorról, Pepinről, Luxembourgról, ki XIV. Lajost nagy királylyá tette, és Horáciusról. Ezeknek erős meggyőződésök volt, hogy az emberi-nem kezdetől fogva kisebbedik, a természetnek törekvése az, hogy az ember kicsi legyen.

A szerelem is szerepelt ez excentricus clubok sorában. A sohajtozók clubjába felvételre nem kellett más érdem mint szeretni valakit s egy szerelmes verset írni. A ki legszenvedélyesebben tudta kifejezni érzelmeit, az foglalta el egy este az elnöki széket. Sokan ezek közül a szerencsétlenség érzelme által társaikhoz csatolva, kerültek más társaságot, hogy ne legyenek nevetségesek. Alig lehet valami züláltabbat képzelni mint ezeknek beszélgetéseik. A sohajtozó mihelyt a terembe lépett, társaira nem is figyelve egy karszékebe vetette magát, s zajos szenvedélyének szabad folyamat engedve elkezdett magában beszélni: „Láttam őt! Soha se volt szebb mint ma este. Rám tekintett. Jaj, jaj neked szegény szívem.“ A többiek egy-egy viráglevelet, szalagot for-

gattak kezeikben, saját álmadozásaikba merülve nem figyeltek társuk fájdalmas kitöréseire. A vetélytársak párbaj helyett, imádjottjuk egészségére annyiszor kocshintottak poharat a hány betű volt nevében, s győztes az lett, ki a legesztelenebb toásztot mondta.

Ezen nevetséges, de ártatlan clubok mellett alakultak oly veszedelmesek is, melyeknek a törvény és a kötel vetett végett. A párbajvivők clubja, melynek elnöke párbajban tizenkét embert ölt meg; a gyilkosoké, melybe csak azt vették fel, kiről behizonysodott, hogy legalább egy embert meggyilkolt; a Mohock club, melyet ez emberhussal élő fajtól kölesznőzt név eléggé jellemez, mind e bűnös kinövések sorába tartoztak. Oly nagy városban mint London, az ilyenmű veszélyes egyletek a legújabb időkig fenttarthatták magokat. Holt, törvényszéki elnök, viharteljes fiatalságában tagja volt egy ily csavargó társaságnak. Egykor, épen midőn elnökölt, egy utonállót hoztak a törvényszék elébe. Holt a bűnösben rá ismert hajdani társára. Azt hívén, hogy az nem ismeri, tudvágyból s talán érdeklődésből kérdé tőle, mivé lettek többi tagjai a veszélyes clubnak, melyhez a fogoly is tartozott. A szegény ördög meghajtva magát, mélyen sohajtva így felelt: „Jaj uram! uraságodon s rajtam kívül a többi mind felakaszották.”

Ez rövid története a régi cluboknak. Ma már minden megváltozott, márvány paloták emelkedtek a szerény vendéglők helyébe, s az újabbkori club alig hasonlít valamit ahhoz, melyben egyesíté hajdan a derék Johnson pályatársait. De siessünk megismerni e jelenleg divatozó clubok szervezetét, szokásait és eredetét.

II.

A mostani londoni clubok két osztályba sorozhatók. Az egyiket magánosok tartják, hol a tagok határozott évdíjért bizonyos előnyökben részesülnek. És vannak clubok, melyek az egyesület tulajdonai. Az első osztálybeli csak négy van Crockford, Brookes, Wite és Bodle club, elnevezve a tulajdonosok nevérol, s mind a négy kisebb-nagyobb mértékben játékház is.

Crockford szerencsejáték és lófuttatáson sok pénzt nyerve, nagy házat nyitott, melyben éjjel az opera után a főbb ranguak összegyűlkeztek. Itt mesés összegben folyt a játék. A játék Leviathanja, mint Crockfordot nevezék, hogy házat még keresettebbé tegye, konyhájában Európa leghiresebb szakácsát s pinczéjében a legdrágább borokat tartotta.

Brookes clubja találkozóhelye volt az ellenzéknek. E club befolyása oly nagy volt, hogy a kormányban egy második kormányt képezett. Később játékházzá alakult, melybe menekültek az angol aristocratia tagjai, hogy kijátszák a törvényt, mely tiltja a nyilvános házakbani játékot.

A White clubjába a toryk gyülekeztek; csendes, méltóságos társaság, Scott Walter megjegyzése szerint nem oly tréfás, mint a whigeké, annyira hogy a híres regényíró politikai meggyőződése ellenére, ha fel akarta magát deríteni, ez utóbbiakat kereste fel. Mind a mellett a White club szép napokat élt Pitt, Dundas, Rose és Canning fényes korszaka alatt. Pitt sokat mulatta magát a tréfán, mely Dundással történt skótszági útjában. Dundas, akkoriban miniszter, Edinburghban egy borbélyt hivat magához. A skót Figaro, mielőtt munkájához kezdene, elfecsegi a városban s az ország egyik részében az államférfi ellen uralkodó elégtelenséget, s utána teszi némi gunyorral: „valóban nagyon le vagyunk kötelezve ön iránt Dundas ur a szerepért, melyet Londonban játszott.“ „Hogyan hát ön államférfi, kérde Dundas boszúsan. Én borbélyt hívtam.“ „Oh, én nagyon jól meg fogom önt beretválni,“ felel a művész bókok között. És valóban állá felé le is beretválta, mire rögtön beretvája fokát nyakán végig húzva, így kiált: „Ez a tied árul!“ s azzal kinyargal a házból. Dundas egy perczig azt hitte, hogy nyaka meg van vágva és segítségért kiáltott. Híre futott a városban hogy a minisztert meggyilkolták, de a rémülés nem sokára hangos kacazajjá változott, s a borbély egy napra a népkegy választottja lett. Pitt ez eseményre vonatkozva szokta volt tréfásan kérdeni Dundastól, ha bizonyos-e, hogy feje még meg van. A század elején White rendkívül gazdag volt, 1814-ben az orosz cárnak, porosz királynak egy ebédet adott, mely 9,849 font sterlingbe került. Három héttel később ugyanazon társaság Wellington herceget vendégelte meg és hasonló fényvel. E club maig is létezik, de jelenleg csak ebédjeiről s a tagok közt uralkodó szívélyességről ismeretes; tagjai mindnyájan gazdagok, nyugodt conservatívek.

De mellőzzük a subscription clubokat, melyek az újabbkori club housek mellett úgy is csekély érdekűek. A mostani clubok a társaság tulajdonai; néhány tag egyesül, kibérel vagy megvesz egy házat, szolgálkat fogad bele, felszereli termeit, konyháját, pinczéjét, szóval maga a club gondoskodik mindenről. Így aztán ezek a clubok vendéglők, kávéházak, társalgásihelyek és olvasószobák is egyszersmind. A club house valódi emléke e századnak, a legrégebbi közül 1826-ban épült, s mindenik magán hordozza az izlést, fényűzést, mely korunkat jellemzi. Valamennyi club house leköti a figyelmet, tömege, nagysága, gazdasága s külső építészeti szépsége által és a látogatót éppen úgy meglependi a club belsőjében uralkodó esin és pompa. Midőn az előszobán és elfogadótermen át az előterembe lépünk, meglep az a pazar szépség, melylyel az építészet itt az izlés és gazdagság követeléseinek megfelelt. Ezen tündérteremből ákász vagy eben-ajtók nyílnak a reggeli-, ebédlő-, olvasó- és társalgási-termekbe, s fényvel és izléssel készült lépcsőzet vezet a felsőbb emeletre. Hogy némi fogalmat adjunk egy ily clubház kiadásáról, felhozzuk a Reformclubot, melynek épülete 80,000 font sterlingbe került, az intézet évenként 800 font áru kösznet vesz, a légszeszért 1000 fizet,

lapokra előfizetés 400 font, írószerekre kiad 240 fontot, borra, liquer-
rökre 2000 fontot. Ehhez hasonló a többi clubé is, különbséget legfe-
lebb a pinczé és könyvtári árjegyzékben találunk. Például az Athe-
naeum pinczéje 4000 font értékű bort tartalmaz, míg ugyanakkor a
katonák clubja pinczéjét 7,722 fontra becsülik.

A mai clubokban a tag 20 guiné belépti és 10 guiné évi díjért
tulajdonos; a megválasztott tag jöhet mehet a házban, írhat, olvashat,
társaságban vagy magánosan ebédelhet, társalgásba vegyülhet vagy
félre vonulhat tetszése szerint. A clubban mindenki otthon van, minden
cselédnek parancsolhat, mindenkinek meg van asztala, terítéke, karos-
széke a kályha mellett, a melyben gazdagsági álmódzásokban hin-
tázhatja magát. A club választmányok által intézi ügyeit, az igazgató
választmány hetenként összeül a társaság pénzügyei megvizsgálására,
s a gazdávali egyezkedésre, s a szolgák felfogadására vagy elküldé-
sére. Évenként a club ügyeiről nyomtatott kimutatást kap a társulat
minden tagja. Minthogy egy választmány nem tehet mindent, külön
szakértő választmánya van a pinczének, a könyvtárnak, a billiárdnak.

Gazdálkodási tekintetből sok előnye van az ily clubháznak. A
tagok vételáron kapnak ételt, italt, élvezhetik az irodalmat, s miután
a bevásárlást magok végeztetik s nagyban vásárolnak, olcsóbban jutnak
mindenhez mint az egyesek. Szokássá vált mondani: hogy a régi
angolok cluboskodtak hogy költsenek, a mostaniak: hogy gazdálkod-
janak. Az étteremben mindennapra új étlapot tesznek ki, melyből
tetszés szerint válogathat mindenki. A tálakat a konyhából gép hajtja
fel. A szakács, egyik legfőbb egyénisége az intézetnek, rendesen fran-
czia, ki esze, neveltsége s modora miatt is kiérdemli a művész nevet.
A clubban jó ebédet kapunk annyi pénzért, a mennyit fizetünk egy
roszért a londoni vendéglőkben. Egy statistikai kimutatás szerint az
United Service-ben 29527 ebéd mindenike átlagosan 2 schilling
3 pencebe került. A társasági élet annyira vitte már Angolországban
az embereknek bizonyos osztályát, hogy nagy kiadással nem fitogtadják
vagyonai állásukat. Wellington herceget gyakran lehetett látni a
senior united service-ben egy tál ételt ebédelni, s a nélkül,
hogy fősvény lett volna, ha számlájába 15 pennyt irtak fel egy schil-
ling helyett: a három penceért a számlairót kérdőre vonni. De minthogy
az ember nem csak kenyérrel él, a clubok dusan gondoskodnak szel-
lemi tápról is. Az Athenaeum 1844-ben lapokra és revuekre 471
fontot költött; könyvtára ugyanakkor 20,300 kötetet tartalmazott, s
szaporítására évenként 500 font van szentelve. És most kutassuk ki
ez intézetek eredetét.

Az újabkori clubok eszméje a katonáknál született. A hadsereg
tisztjai régóta tapasztalták, mennyire gazdaságos a közös asztal, és
tudták, hogy fizetősök külön elköltve alig elegendő a mindennapi szük-
ségek fedezésére, míg egyesítve, a mindennapin kívül a fényűzés kényel-
meit is megszerezhetik vele. 1815-ben a sereg békélábra szállítván,
sok tisztnek meg kelle válni a közös asztaltól. Ezek az emberek ki-

forgatva régi szokásaikból, rémülve látták mint esnek áldozatul a vendéglőknek, korcsmáknak és koszházaknak. A vendéglő, melybe hajdan jártak, most drága volt a félzsoldra szorított katonának. S így önként rájöttek ismét a közös asztal eszméjére, mely Lynedock tábornok s öt tiszt tanácskozásai s fáradozásai következtében a mostan divatozó clubbá érett meg, a club még 1815-ben megnyílt; a régi bajtársak ismét találtak egy helyet hol közös emlékeiket feleleveníthették. 1819-ben a clubnak már saját háza volt, 1825-ben nagyobbat kelle építnie, miután a tagok száma 1500-ra szaporodott, holott az *united service* örnagyon alóli tisztet nem fogadott el.

Épen e most mondott határozat vette rá az alsóbb tiszteteket, hogy junior *united service* név alatt az előbbihez hasonló clubot alakítsanak. Ezen új club csakhamar 1500 rendes és 400 számszeletti (szolgálatban távollevő) tagot számlált. Ezután a királyné szolgálattelvő tisztjei követték a jó példát, s ma már alig láthatni tisztet közházakban, valamennyi mind saját clubjában természetes környezetben mulat, itt folytatják szokott beszélgetéseiket a harcokról, fegyvergyakorlatról és az előléptetésekről.

A hadsereg példáját majd a polgári osztályok követték; először is azok, kik családon kívül ugyan de társasági élethez szoktak. Ezen időben több egyetemi tag, megszokva tanuló korában mindig ugyanazon asztalnál enni, ugyanazon teremben tanulni, Londonban nyomorúltan elhagyatva érezte magát. Ezért egy clubot alakítottak, s az *united university* egy otromba épületben ütötte fel tanyáját. Tagjai a tudományok veteránjai s a parlament komolyabb tagjai, míg az utána nyomban alakult *Oxford and Cambridge*-ban inkább az ifjúság volt képviselve, mely szépelgett ugyan a muzsákkal és Minervával, de azért nem volt érzéketlen a londoni élet szórakozásai iránt is. Mint láthatni az újabbkori clubok tagjait épen az a rokonság vonja egy társaságba, mely a régi clubokét. A tudóskodásban megvényt egyetemi tagok nem találták magukat otthonosan a közéletben, míg a clubban társaik s barátaik között a megszokott eszmecserével szokott tanulmányaik és szellemi foglalkozásaik határai között maradtak.

A katonák és tudósok után a törvényszékhez tartozók jöttek. Azonban e társulatnak nem igen volt négyszáznál több tagja, mert igen sok törvénytudó egyszersmind író is, s így a két előbb nevezett club vagy az *Athenaeum* tagja lett.

Az *Athenaeum* clubhoz sok nagy név emléke van csatolva, milyenek Davy, Aberdeen, Lawrence, Makintosh, Scott Walter, Roger, Crocker a tudománynak, irodalomnak, művészetnek vagy köz életnek sok más jelesével együtt. Sok angol az *Athenaeumba* bebocsátást kiüntetésnek tartja. A tagok száma 1200-ra volt határozva, de utóbb még ötvennek engedtek belépést, hogy a jeles egyéniségeket lehetőleg magába foglalja.

Egy más irodalmi, főleg drámai club Garrick ösztönzésére ala

kult. Alig egy éve a Garrik club house a benső egyenetlenség által nagyon fel volt izgatva. Az egész egyenetlenség egy hirlapi czikből származott, melyet a clubnak egy fiatal tagja Yates Edmond irt, és Thackeray azt jelleme megsértésének tekintette. A bizottmány a szerzőt Thackeray megkövetésére vagy ellenkező esetben kilépésre szólította fel. Az ügy majdnem pörre fajult, miután Yates neve kitöröltetvén ez a club tagjai közül törvényszék elé akarta vinni e dictatori eljárást. Azonban jobbnak látta még is elhallgatni panaszával; a bizottmány határozata fentartott, bár a közgyűlésben Dickens és más tagtárs által rosztaltott. Felhozám ez esetet, hogy megmutassam mennyire ügyel a club választmánya bizonyos társadalmi kellékekre; a club egy család, melynek szentélyét nem szabad büntetlenül megsérteni.

Az utazók clubja, Traveller's club house-ba csak idegenek és utazók bocsáttatnak be. Az idegennek ismeretes név, vagy jó ajánlólevelek nyitják meg a club ajtaját; az angol csak úgy léphet be, ha egyenes vonalban legalább 500 mértföldnyi távolra volt London-tól. A meglátogatott országok, úti kalandok, népek szokásai és erkölcsi képezik a társalgás tárgyát. E club büszke rá, hogy társasága válogatott: magában foglalja az az angol aristocratia legmagasabb ágait, és mind a két ház virágát.

Az oriental clubban azokat találjuk együtt, kik Indiában laknak s a fővárosba csak ügyeik vagy multság végett jöttek, ide gyűlnek a szolgálatból kilépett katonai s polgári tisztviselők, hogy együtt fonják tovább megszakasztott szokásaik szálait, s felelevenítsék élveik emlékét.

A clubozási hajlam még eddig a közép osztályt nem ragadta meg, van ugyan Citi Club house, Gresham és Whittington, melyekbe a nagykereskedők gyűlnek, a kisebb kereskedők megelégszenek, ha egy pár órát a vendéglőkben tölthetnek, s ott felejtetik üzleti s házi bajaikat. Ellenben a munkás osztály úgy látszik sokkal hajlandóbb követni az aristocratia által adott példát. A gyár munkások két három év előtt nyitottak egy clubot Salfordon Manchester közelében. A falu két legnagyobb házát egyesítették egy épületté, s az építész a club szükségéhez képest több szobákat különített el benne: a választmány számára, a társalgás és átöltözés végett, egy szobában a lapok és könyvtár foglalnak helyet, van egy tanulószoba (class room), melyben a tagok különböző tanokban elemi oktatást nyernek. Senki se fogja a munkások clubjában azt a fényt keresni, melyet az Athenaeumban s a többi clubban talál, de az intézet gázzal van világítva, elég meleg s butorzata egyszerű ugyan de izléssel választott. Az alapítók szándéka volt annyi kényelmet és időtöltést szerezni a munkásoknak, mennyit a legjobb vendéglő se nyújthat, s egyszersmind kiragadni őket a korcsma kísérteti közül. A tagok hetenkint csak egy pennyt fizetnek, melyért a vétel áron kapják a kávé és theát. Az új club, mely takarékpénztárral van egyesítve, már is meghozta gyümölcsét: erkölcsi méltóság érzését és takarékosági hajlamot keltett sok munkásnál, ki az

előtt idejét és pénzét a korezmákban vesztegette. Hasonló kísérletet tettek s hasonló sikerrel Hampsteadban, Londontól három mérföldnyire, és Skótországbán több helyen. Ha a munkás megnősül, az ő természetes clubja családja körében van; de a legtöbb fiatal munkás nőtlen-ségre van kárhoztatva; mi vár az ilyenre a nap fáradalmi után? Egy szegény szoba, hideg kályhával, szomorú falakkal és az egyedüliség! E sötét képtől menekülni a sörkorezmába szaladnak, hol egy más ellenség vár rájuk, a dobozódás. Mily másként vannak a club tagok; a clubban mindenki otthon van, meleg tűzhely mellett, világított szobában, szorgalmas társak körében, kik újdonságokat beszélnek, s azoknak számára, kik olvasni tudnak vannak könyvek és hírlapok, a szegények legjobb barátai.

Az alsóbb osztályok clubjai közül meg kell még említenünk a *Cabmen's club*ot, a társaságkocsik, bérkocsik kocsisainak clubját, mely reggeli 8 órától este tízenegyig nyitva áll, és a melyben a tagok olvasószoba, könyvtár és ebédlő előnyeiben részesülnek.

1830-ban az egész ország izgatottságban volt a *reform bill* miatt, mi természetesebb, mint hogy clubok alakultak, mind arra hogy győzelemre segítsék, mind arra hogy lehetőleg korlátozzák a billt. A *Carton club* a toryk és a *reform club* a whigek clubja, ez év születésnapja. E clubok legérdekesebb látványt nyújtanak éjjel a parlamenti ülések idején. Minden, mi a Westminster palotában történik, rögtön köztudomásra jut a clubban. Kik a köz ügyek iránt érdeklődnek, késő éjszakáig bevárják itt a szavazás eredményét. A *reform club* olyanokból áll, kik kisebb-nagyobb mértékben rokonszenveznek Cobden, Bright, Duncombe, Roebuck, Gladstone, Gibson tanaival. Ezen club 1500 tagjával nem csekély befolyást gyakorlott az utóbbi évek alatt az angol közvélemény alakulására. A *carton clubban* a toryk gyűlnek össze. Míg az előbbi tagjainak nagy része parlamenti többség után nem is törekszik, s megemlékszik azzal, ha a körülmények szerint a szabadság ügyének szolgálhat, addig a *Carton club* mindent elkövet, hogy felekezetét a whigek megbuktatásával kormányra segítse, általános választások idején pénz áldozattal igyekszik a választási szabadságot saját érdekében kihasználni. Ezek közt ott találjuk a conservatívek minden színezetét, az Eldon, Pitt és Peel tanai követőit. De a nagyobb rész Disraeli zászlóját követi. Gazdagság s jellemök által többnyire jelentékeny egyéniségek. A *Carton* alatt van a *conservative*, az elsőnek mintegy plánta-iskolája, melynek tagjai várva várják az időt, melyben az elsőnek tagjai lehetnek. A tory főnökök ebbe is felvételük magokat, hol szükség idejére megtalálják a kellő segítséget.

* * *

Befejezésül említsük meg néhány szóval a clubba való felvétel módját. Ambár sok club van s számuk naponként növekszik, de azért

nem látszik apadni azok száma, kik egyik vagy másik clubba felvételért kérelmeznek. A junior united club lajstromán gyakran kétezer kérelmező nevét is olvashatni. Bizonyos napok vannak a szavazásra határozva, némelyik clubban tíz fehér golyóra egy fekete, némelyikben az egészszel szemben egy fekete golyó elégséges a kérelmező visszautasítására. A visszautasított a kérelmezők nagy számával vigasztalja magát, s más clubnál próbál szerencsét. A kit elfogadtak annak nincs más teendője mint lefizetni a belépti díjt, s a club szabályaihoz alkalmazni magát. E szabályok a hány club annyi félék, de közös club szabály, hogy egy tagnak se szabad kutyát vinni a házba.

A clubok nagy száma eléggé tanúsítja, mennyire összhangzanak ezek a társadalom szükségével és az angol jellemmel. Az angol az idő felosztásban épen oly ügyes mint a munka felosztásban. Van dolgozó van pihenő órája; az elsőt ügyeinek szenteli, a másodikat olvasás s társalgás közt a clubban tölti el. Azonban nem lehet azt állítani, hogy a divatos cluboknak a társalgás volna fő vonzerejük. Johnson kifejezése szerint az angol legcluboskodóbb (clubbable) nép, de nem azért mintha szeretne sokat beszélni, hanem mert tud hallgatni. Ő tiszteli hallgatósodat, de megkívánja, hogy te is tiszteld az övét. Hol lehetne olyasmit találni, mi az angol clubokban mindennapi: hogy két ember minden reggel minden este találkozzék egymással, sokáig mulasson együtt s házi dolgairól soha egy szót se szóljon? A clubok sikerét némelyek az angol szövetkezési hajlamának is tulajdonítják. Azonban van más szövetkezésre hajlandó nép is, de a kinél az egyének összecsoportulása előbb utóbb szolgálattá fajul el. Az angolnak rendkívüli előnye, hogy társak vagy barátok körében ugyanaz marad. Szabadságát soha semmiféle tekintélynek fel nem áldozza. Ő tudja a módját, hogy illedelem sértés nélkül miként kell elszigetelni magát a tömegben, saját foglalkozásainak s izlése szerint élni, jöni menni, a mint kedve tartja. Egy szóval, az angol csak azért szövetkezik, hogy nevelje általa függetlenségét, jólétét, élveit s hogy még határozottabb vonásokban fejtsse ki jellemét.

A clubok az utóbbi időben egy sajátságos emberfajt állítottak elő, az úgynevezett clubmant. Ennek a clubon kívül semmi se létezik, s a ki nem clubtag, nem is ember. A club neki mindene; ha nem hál itt, kilencezkor bizonyosan megérkezik s nem távozik éjjel előtt. Itt fogad látogatókat, írja leveleit, csinosítja ki magát, olvassa az újságokat, sétál egyik teremből a másikba s meg-megáll valamelyik ablaknál. Ezen ablakból vizsgálja órahosszat, hogy mi történik künn, mint mondani szokta, a világ nagy clubjában. Saját ügyeiről talán semmit se tud, de legkisebb részletig tudja, hogy kormányoztatnak a club ügyei. A ház minden ügye iránt érdeklődik, még azt is tudja, melyik évben, hónapban és napon töltötték üvegekre a club legjobb bordeauxi horát. Ha tíz órakor csak egy vendég maradt a házban, az bizonyosan ő, aluva karosszékében, és ha a halálra gondol nagy vigasztalása, hogy

néhány club-tag kísérendi koporsóját, és hogy neve be lesz jegyezve a clubból kihaltak névsorába.

A clubok közül a hely szüke miatt sok érdekest el kell hallgatnunk. De néhánynak legalább nevét el nem hallgathatom, ilyenek: „a kifütyölt drámaírók clubja,” melynek neve elegendő felvilágosítást ad a clubról; a „hegymászók” clubja olyan egyénekből állt össze, kiknek különös kedvtelése nyaktörő sziklákra mászkálni; a „vitatkozó club” egy időben alakult a „reform clubbal,” tagjai többnyire fiatal emberek, ezt a kormány különös figyelmére méltatja, de nem azért, hogy elnyomja, hanem hogy kiválogassa belőle a szónoki tehetséggel megáldott, eszesebb fiatal embereket; van oly club is a szegények között, hol hetenként befizetett csekély összegért egy s más ruhadarabot kölcsönöznek ki.

Láthatni ennyiből is hogy a szövetségzés elve mily mélyen gyökerezik az angol földben. De kérdés marad, hogy az új divatu club előnyösebb-e a réginél? Gazdasági szempontból a felelethez nem fér kétség. Az újabb clubházak alig egyebek mint fényes olcsó fogadók, s nem oskolái az izlésnek, szellemnek, szónoklatnak: mint Addison, Goldsmith és Sheridan korában. A club az igaz hogy megfelel a XIX. század anyagi szükségseinek, de ez nem elég, feladata volna a kettőt egyesíteni, s az anyagi érdekek mellett nem feledni a szellem nemesebb érdekeit is.

JÁNOSI FERENCZ.

HORVÁTH MIHÁLY MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. Újonnan átdolgozta Dr. H a t v a n i Mihály. Második kiadás I. II. kötet.

E munka második kiadása hasonlíthatatlanul fölötte áll az elsőnek. Kútföket látunk itt használva, melyekhez szerző az első kiadásnál nem juthatott; adatokat olvasunk, kritikai felvilágosításokkal találkozunk, melyeket az első kiadásban hasztalan keresünk. Feldolgozva s az illető helyekre jelesen beillesztve találjuk itt mind azon becses adatokat, melyeket szorgalmas bűváraink az utóbbi évtizedben a tudományos lapokban itt-ott elszórva közlöttek. És ez az, a mi szerző munkájának becsét leginkább emeli. Bizonyára a vezérek korát magyar nyelven sehol bővebben s egyszersmind történeti adataink mostani állásához mérve alaposabban megírva nem olvashatjuk. A mit e korra nézve legilletékeseb bűvárunk Szabó Károly az utóbbi időkben méhszorgalommal közlött, azt itt mind ügyes kézzel feldolgozva találjuk. Mily nagy az első és második kiadás közt a terjedelmes és alapos kidolgozást illető különbség, legvilágosabban kitűnik abból, hogy míg az első kiadás elő kötete csak 166. lapra terjed, addig ez a második kiadásnál az 500-at meghaladja, s míg az első kiadásban a vezérek kora nem többet tölt be, mint 29. lapot, addig itt 116. lapot foglal el, tehát csak 50 lappal kevesebbet mint az első kiadásnál az egész első kötet. Nem

azért idézzük e számokat, mintha valamely könyv vastagságába helyeznők a súlyt, hanem hogy kitéssék a haladás s méltányolva legyen az érdem, melylyel az ünnepelt író virasztásainak tartozunk. Jelenleg nem szándékunk a munka részletezésébe bocsátkozni, s csak figyelemzetni akartuk az olvasó közönséget, hogy Hatvani Mihály történetének megvétele által oly becses művel gazdagíthatja könyvtárát, mely biztos kalauzul szolgál a nemzet történetében.

DR. K. I.

PFEIFER FERDINÁND BIZOMÁNYÁBAN

megjelent :

UTAZÁSI EMLÉKEK.

Írta Ormós Zsigmond.

Két kötet, Pest, 1860.

„Ez utazási emlékek nagy részben művészeti közleményeket foglalnak magukban; de ezeket az egyformaság kikerülése s változatosság előidézése végett az élet, történelem s észlelések forrásaiból mulattató s oktató adatokkal törekszik szerző érdekesíteni, s így az utazó kézikönyvek körén túl becsessé tenni.“ A megjelent kötetek Bécsen kezdik; utóbb átmegy szerző Német- sőt Olaszországba is. Vizsgálódásainak végeztélja, a műizlés s értelem terjesztésén kívül, homályba sülyedt honi művészeink részére az érdemlett megismerés és méltánylás helyreállítására van irányozva, s így nemzeti alapon (is) nyugszik; de hogy a czélt elérje szerző, vizsgálódásait külföldön kelle megkezdenie, hol a közölünk kiszakadt művészek nevei s művei fentartatnak; s hol az irány s iskola, melyhez tartoztak, föltalálható; azon meggyőződésben levén szerző: „hogy annak, ki a honi művészet elméleti terén hasznosan akar működni, a külföld művészetét kell előbb tanulmányoznia.“ A munkából e két első kötet az osztrák birodalom német tartományaira esik. A harmadik kötet Szászországról fog szólni és így tovább. Minden egyes kötet különvált egészset képez.

AZ ANJOUK ÉS MÍVELTSÉGÜNK.

MÁSODIK RÉSZ. *)

A MAGYAR NEMZET SZELLEMI MŰVELTSÉGE.

IV. F e j e z e t. — A l k o t m á n y o s é l e t.

11. §. A l k o t m á n y m ó d o s u l á s. — T ö r v é n y h o z á s. —
T ö r v é n y e k.

A polgári alkotmány szülte szabadság nagyfontosságú tényező a nemzetek műveltségének előmozdításában; mert ebből fejlődik ki a közértelmesség s nemzeti közszellem. Ez tehet nagygyá, életrevaló népet nemzetté. Ennek hiányában — ha csak folytonos éberséggel nem ügyel magára, — könnyen elmecsevészhet bármely nemes faj is. Műveltségtörténeti tárgyalásban tehát tekintet nélkül nem maradhat. Mielőtt azonban az A n j o u k alatt lényegesen módosult magyar alkotmány vázlatát összeállítanók, egy futó pillantatot kell vetnünk a kornak tárgyunkra irányuló politikai fogalmára.

Az volt a középkornak sajátos s még a jelesebb fejedelmeknek is megrögzött balvéleményök, hogy az állam s fejedelmi ház, a közjólét s királyi érdek egy és ugyanaz; következésképp, hogy a népek is egyedül a fejedelmekért vannak és nem megfordítva. E tévnézettől elvakítva, mit sem látott legtöbb fejedelem

*) Az első közleményt lásd a XII. köt. 3. lap. — S z e r k.

rendeltetése s működése magasabb czéljának, mint a birtokterjeszkedést s házuknak nagyságát. Ezért volt azon kornak fejedelmei közt oly kevés képzőszellem, törvényhozó s népatya; ellenkezőleg, különösen az alkotmányos fejtelenségnek nagy zajpiaczán, az úgynevezett rómaiszent birodalomban, annyi hódító s örökségleső. — E példa ragályosan hatott a n j o u i Károlyra, s Lajosra sem maradt befolyás nélkül, minthogy ő tovább folytatta az öröklött atyai politikát, az atyjától oly nagy erőfeszítéssel intézett örökségi s hatalomnevelési ügyet, ámbár bajlama s nagylelkűségével nem épen egyezett e foglalkodás ¹⁾. És itt látjuk a magyar kormánypolitikába az első Anjoutól azon új elvet beoltva, mely a királyiház érdekében alapszik. Ezen elv alkalmazása korszakot alkot a magyar alkotmányos élet történetében. Mert míg az Árpád királyok politikája egyedül nemzeti érdekekre volt irányozva, ezek pedig a fejedelmi család érdekeivel sobasam ellenkeztek, nemzet és fejedelem egészen egygyé olvadt, együtt emelkedett, együtt hanyatlott az idők viszontagságaiban; addig a n j o u i Károlylyal a királyiház érdeke s történetfolyása külön válni kezd a nemzetétől; törekvésének egyedüli rugója volt családjának emelése ²⁾. Károlyban szintén azon középkori balhiedelem élt, hogy ő házának fénye s hatalmáért király; ennélfogva nemzetét sem tekintette egyébnek, mint pusztán eszköznek, s az összes államerőket másnak, mint közegnek ezen czéljához ³⁾. Ez határozta általában az Anjoukat háborúikban, melyek többnyire személyes hatalmuk és fényök nevelésére viseltettek; ez vezérlette őket a külfölddel szőtt viszonyaik s az európai ügyekre gyakorlott avatkozásaikban; ez legtöbb intézvényeikben, melyeknek czélja szintén a királyi és családi hatalmat biztosító eszközök előteremtése volt ⁴⁾. Ezért kellett különösen Károlynak, mint az új politika mesterének, inkább önkényleg parancsolni, intézkedni, követelni s osztogatni, mint alkotmány s törvények által orszá-

¹⁾ L. Fessler i. m. 609, 610. ll.

²⁾ L. Horváth M. Magyarország történeté. Második szakasz. 22, 23. lapok.

³⁾ L. Fessler i. m. 610. l.

⁴⁾ L. Toldy F. A magyar nemz. irod. történet. I. köt. Pesten, 1851. 8-r. 116. l.

golni, kormányozni s gazdálkodni. Jóllehet ő megkoronáztatásakor ünnepélyes esküvel kötelezte magát a magyar nemesség sarkalatos ősjogainak megtartására, s hogy a gondviselés által reá bízott népnek javára, nem pedig kárára igyekszik lenni, és senkit törvényes kihallgatás nélkül el nem ítél s a földről ki nem irt ¹⁾); mégis harminczegy év, tiz hónap s tizenkilencz napon keresztül, mint korlátlan fejedelem, a nemzeti alkotmány félretételével, függetlenül uralkodott. Az ősmagyar szerződésnek azon alap-föltételével, hogy a nép főnökei a fejedelem tanácsából s közkormányzásból soha ki ne zárassanak ²⁾), valamint az első szent királytól az országnagyoknak adott biztosítékokkal, úgy II. Endre, IV. Béla s III. Endre alatt a pesti népes országgyűlésnek azokra alapított okmányaival magát teljességgel nem engedé korlátoztatni. A független uralkodásban példányul tüzte ki magának apai nagybátyját, IX. Lajos francia királyt ³⁾). Ezen kormányirányzatnak rendkívül kedvezni látszott hazánk akkori állapotja. A királyi tekintély alásülyedése s a főnemességnek az oligarchia felé delejtése okvetlenül szükségessé tették akkor az uralkodásnak ezen módját. A derék fejedelem dicsőségének kérdése függött attól, vajjon sikerül-e a hatalmas országnagyokat a rend és engedelmesség határai közé visszavezetni. E cél elérésére azon édes hittel altatta őket, hogy sajátlag ők volnának azok, ki a magyar szent korona ügyeit intéznék; ő csak, mint akaratjok teljesítője, mint végrehajtó rendelkezik vagyonuk s az ország ereje fölött. De csak hamar a székesfehérvári vagy rákosi országgyűlésen a a kitört szenvedélyek zaja, a nagyravágyás, gög és kincsszomj

¹⁾ „Nobilis regni sui Ungariae in approbato et antiquo jure servare; populo Dei, sibi ex Dei providentia commendato, prodesse et non obesse, et neminem ex eis sine justi legitimeque judicii examinatione condemnare et de terra delere.“ Instrument. authentic. coronationis Caroli I. apud Kovachich: Vestig. Comitior. pag. 174.

²⁾ „Ut isti principales personae, qui sua libera voluntate Almus sibi Dominum elegerunt, quod ipsi, et filii eorum nunquam a consilio ducis et honore regni omnino privarentur.“ Anonym. Belae Reg. Notar. Schwandtnernél. Tom. I. pag. 6. cap. VI.

³⁾ „Principatus Carolo placuit solutus legibus,“ — írja derék jogtudósunk, a t. Bartal, i. m. 17. l. 8. §.

követelései, a jog, szabadság s elégtelenség panaszhangjai fölverték varázsálmukból a magyar urakat, s el lön árulva a királyi titok; innét azt kellett gondosan elhárítani, hogy országgyűlés tartassék ¹⁾). Némi országgyűlés-forma értekezleteket tartott ugyan Károly első kormányéveiben a nemzet színével ²⁾); de csakhamar annyira gyűlöletesekké váltak előtte efféle gyülekezetek, hogy azokat végkép mellőzné, valamint az ösgyűlések jellegével bíró úgynevezett nemzetnapokat is, melyek III. Endre idejében Székesfehérvárról Pestre tétettek át. Mindezek helyébe, hol és mikor lehetett, örömet némely kedvencz egyházi s világi főurakból s válogatott nemesekből álló birodalmi-tanácsot rögtönzött össze, hasonlót ahhoz, melyet III. Béla szeretett maga körül látni ³⁾).

A független egyeduralkodás (absolutismus) s kormányhatalmi összpontosítás (centralisatio), mit önkényes uralkodásának alapul választott, azt vonta maga után, hogy a magyar alkotmány megszüntetessék, a törvényhozás helyébe az udvari tanács, a törvények helyébe pedig a királyi rendeletek lépjenek. Mindez valóban sikerült is Károlynak az első hét kormányéven keresztül. Az *Anjouk* az ősmagyar várszerkezet helyett nyugot-európai hűbérrendszert alkalmazván, a helyett, hogy a nemzetben magában ismerték volna fel a súlypontot, inkább egyes hatalmasokra támaszkodtak. Erre nézve több megye kormányát (néha hatét is) egy hű emberök kezébe összpontosították ⁴⁾), s így a vármegyei élet a főispáni hatalomba olvadt be, megyei gyűlések csak királyi engedelemmel, Lajos alatt csak a főispán által elismert szükség esetén tartathattak. A nádori hivatalt csak kénytelenségből túrték; jogkörét Károly néha megszorította ⁵⁾). A várőrségekre nézve is a megyékéhez hasonló összpontosítás vétetett gyakorlatba; néha

¹⁾ L. Fessler i. m. 610. 611 ll.

²⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 59, 121, 221, 405—412. — Vol. II. pag. 63—69, 144, 165, 168.

³⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 173. l.

⁴⁾ Druget János nádor, hat vármegye főispánja volt. Olv. Wagner : Dec. III. Collection. illustr. Familiar. pag. 34. — Fejér : Cod. Diplomat. Tom. VI. Vol. II. pag. 340.

⁵⁾ L. Bartal Gy. i. m. 34. l. 24. §.

több vár parancsnoksága egy várnagyra ruháztatott ¹⁾. Az így szervezett polgári s hadi közegekkel úgy rendezhette Károly a közigazgatást, a mint kormányelveivel legöszhangzóbbnak látszott. Ezekhez járult még Károlynak egyik kiváló életügyessége. Ő tudniillik mindamellett, hogy már a természettől sokoldalú tevékenységgel s ritka elmeéllel áldatott meg, valamint nem csekély adagával birt az önszeretetnek is; legtöbbet helyezett mégis a kormányférfiak megválasztásában, hogy azoknak öszműködései folytán, szellemi jeles tulajdonaival annál sikeresebben hathasson. Kítűnők voltak ezek közt Druget Fülöp ²⁾ és János ³⁾, kik Salerno-ból származván, az első Anjou-t hazánkba követték s általa az ország legfőbb hivatalpolczaira emeltettek; Károly őket azon kítűnő bizalmával különböztette meg, hogy javalatuk nélkül semmi nagyobbserű dologhoz nem fogott. Ezeknek tanácsaitól gyámolítva, mindazon eszközöket, melyek a független egyeduralkodás megszilárdítását foganatosíthatnák, ügyesen megválasztotta s bátran felhasználta. Fügondja volt mindenekelőtt a királyi tekintélyt megalapítani. Erre nézve Temesvár mocsárai közé, majd a Dunát szegélyező bérceknek egyik regényes magaslatára, Visegrád meredek szikláira vonúlt, a rejlő nagyság meghatóbb gyér feltűnése mellett azért is, hogy a kormányforma ellen tán nyomásban nyilatkozó elégedetlenség első hevében legyen egy védvára, honnét alkudozhassék önkormányzáshoz szokott nemzetével ⁴⁾. Rendkívüli fényt s pompát fejtett ki. Mindenütt, ha útazott, hírnökök tudatták érkezését; kíséretét pedig a legtekintélyesebb országnagyok alkották ⁵⁾.

Károly alkotmánytalan államigazgatása ment egy ideig; de

¹⁾ Így Sándor, főispán s országbíró, Bisztrice (= Vágbesztercze) s a Vág mentében levő több vár parancsnoka volt. Olv. Bartal Gy. i. m. 20. l. 2) j e g y z.

²⁾ 1322 – 1328. nádori hivatalt viselt.

³⁾ Fülöpöt a nádori méltóságban Vellermes, ezt Druget János követte 1330., két évvel később fia, Vilmos, lépett helyébe 1342-ig; ennek utóda Giletti Miklós, Pray nádorainak lajstromában.

) „Cum charitate populi parum confideret,” — írja a t. Bartal, i. m. 21. l. 11. §.

⁵⁾ L. Bartal Gy, többször i. m. 21. l. 12. §.

a kedélyek fokonként hűltek; fájó érzet dűlta a hazafiak keblét a veszteség felett, hogy az államügyek megvitatási jogától elestek. Különösen a világi uraknál éberebb magyar egyháznagyok voltak meghatva a nemzet sorsa által, s Károlytól nyomósan követeltek országgyűlést. Képviselőik, László pécsi és János nagyváradi püspökök, nagy eszök s hódító ékesszólásuk által annyira vitték őt, hogy nyílt levélben egyházi átok alatt kötelezte magát s az ország rendeit, miszerint szent János nyolczadára Rákosmezején országgyűlésre megjelennek ¹⁾). Hogy a püspökök ezen gyűlésen komolyan akartak szólni a királyhoz, előkészületeik sejtetik. László öcsese, a kalocsai érsek s egyszersmind királyi korlátnok, példás életű s a kor tudományos színvonalán álló, böles tanácslatokkal s egyéb jelességekkel sokszerűen kittedő férfiú ²⁾), Károly nyílt levelét ³⁾ Benedek e-délyi püspöknek, az ő bátyjának, küldötte azon meghagyással, hogy nagycsötörtökön az erdélyi clerussal, néppel s mindazokkal, kiket a nemzet tagjainak tart, tinnepélyesen tudassa, hogy a szent engedelmesség erejénél fogva, szent János nyolczadára Apostagon, a Duna balpartján, Soltmegyében, megjelenjenek, hová a kalocsai érsekmegyének többi püspökei s egyházi előkelői (praelati) is összegyűlnek, hol előlegesen az egyház és hazának az országgyűlésen előfordulandó ügyeiről fognak tanácskozni. A királyi tudósítás szerint az országgyűlésen az egyház, a király, nemesség s minden egyebeknek jogai tárgyalás alá vétetnek, elintéztetnek s megerősítettnek ⁴⁾:

¹⁾ „Obligat se rex, et universos fideles sub poena excommunicationis, quod ad diem octavam B. Joannis Baptistae ad generalem regni conventum, in campo Rákos habendum, cum optimatibus convenire debeat.“ Epist. Ladisl. Colocens. ad Benedictum Transylv. Kovachichnál: Vestig. Comitior. pag. 181.

²⁾ „Literarum scientia praeditus, morum honestate decorus, discretionis et consilli maturitate conspicuus, et aliis virtutum donis multipliciter insignitus.“ Bulla Joannis XXII. Papae. Katonánál. Histor. Eccles. Colocens. Part. I. pag. 348.

³⁾ Egész terjedelmében olvasható Kovachichnál: Vestig. Comitior. Tom. I. pag. 266.

⁴⁾ „Nos, fide nostra regia mediante, sub eadem excommunicatione assumpsimus Ecclesiarum Dei, nostra, ac regalia regni nostri Nobilium

bizonyára kecsesgetű s vigasztaló kilátás oly király alatt, ki már oly hatalmasan terjeszkedett. Valóban az ő nyílt levele határozott akarat biztos záloga is volt arra nézve, hogy minden rendek, örvendeztető várakozással eltelve, Rákosmezejére siessenek; s mégis e nagy nap tárgyalásait legmélyebb sötétség takarja.

Ha akkor még sem állameszély, sem a kor fogalma nem engedte, hogy az egyháziatokkal játékot űzni lehessen: úgy kétkedni nem lehet, hogy az országgyűlés (nyárhóban, 1318.) csakugyan megtartatott; de a király talált módot, hogy a lényeges tárgyak szőnyegre ne kerüljenek. Azonnal, a mint az ország rendei Rákoson összegyülekeztek, megérkeztek a királyi követek is Károly második arájával, Beatrixsal, János cseh király kecses leányával, Csehországból hazánkunk Morzával határos szélére. A lovagias magyarok tömegesen siettek elébe jövőendő királynéjoknak, s őt Visegrádra kísérvén, neki hódolatukat bemutatták. Ezután az országgyűlés széteszlott ¹⁾. Hogy ezentűl Károly kormánylatában többé országgyűlés tartásnak nyoma sincs, bizonyítja a magyar püspöki karnak XII. Benedek pápához 1338-ban intézett panaszlevele, melyben egyebek közt, nemzeti sérelemként emlittetik fel az, hogy a király önkényleg uralkodik, országgyűlést sohasem tart ²⁾. De kétségtelenné teszi egyszersmind az is, hogy törvénytárunkban Károlytól országgyűlésen alkotott törvények nem léteznek. Ugyanezt állíthatjuk nagy fiáról, Lajosról, is. Ha azon országos gyülekezetet (*congregatio regni*), melyet 1352-ben az ország nádora, és melléje rendelt főpapok s bárók által tartatott Székesfehérvárott; továbbá egy másodikat, melyet Budán, a királyi udvar székhelyén (*congregatio nostra Budae, ubi nostra residet curia, celebrata*) tartott, s végül még azt, melyben az ország bárói, főemberei s nemesei II. Endre aranybulláját elfogadás és megerősítés végett alázatos esedezéssel átnyújták, kiveszszük: egyéb nyomára többé az ily akár szent istván-napi, akár máskori országos gyülekezeteknek Lajos egész hosszú országlása

ac ceterorum jura diligenter perquirere, ac ea pro posse nostro fideliter et inviolabiliter observare.“ Epistola Caroli I. Kovachichnál: Supplement ad Vestig. Comitior. I. c.

¹⁾ L. Fessler i. m. 611.—614. II.

²⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. IV. pag. 321.

alatt nem akadunk. E dicső királyunk sem volt tehát, miként atyja, barátja az országgyűléseknek, hanem minden közrendeleteit vagy egyedül önhatalmával szokta tenni, magát törvény felett állónak, s a törvény erején tágitó hatalommal felruházottnak tartotta; vagy csak édes anyjának, Erzsébet özvegy királynénak és báróinak tanácsával élt országos ügyeket tárgyzó rendeleteiben ¹⁾. Később azonban a benső ember neki is mást sugalt. Érezte, hogy annyi sok és terhes hadviselés folytán tanusított áldozatkészség a nemesek részéről, — mert ezekből s részben jobbágyaikból alakult meg mindannyiszor a hadsereg, a városoktól csak pénzt követelt Lajos a fölszereléshez és idegen zsoldosok bérléséhez, — ennyi hü szolgálat, melyet a királynak tettek; ennyi őszinte kedvezés, melylyel iránta, kivált midőn Endre ártatlan véreért boszút vőn, viselkedtek, jutalmat követelt, s a jutalom az 1222-ki aranybullának megerősítése, s az atyja által nem minden önkény nélkül gyakorolt belkormánynak nemzetiebb alapra fektetése volt. Fő figyelme a megyei municipiumokra esett. A megyei élet Lajos alatt kezdett dúsabb és szabadabb fejlődésnek indulni. Mert míg a várszerkezet létezett, addig a megye katonai és közjöveldelmi czélokra szolgáló osztályozása volt az országnak, s annyira a várgróf hatalma alatt állott, hogy maga a nemesség vonakodott tisztviselői előtt törvényt állani. A nemesség akkoron a nádornak vándor ítélő-székeben, s kivált a székesfehérvári törvényt napokban látta jogainak, szabadságának biztosítékát. A megyei öngazgatás első csirái akkor mutatkoztak, midőn a királyi várak nagyobb része eladományoztatott, a várkatonák feles számmal megneemesítették. S mikor a kisebb nemesség a korona tőzséreinek s a bitang uraknak rablásai elől szintűgy ótalmat keresett, mint a városok s egyéb szabad községek; és ótalmat csak szövetekezés s municipalis biztosítékok, kivált független törvényszékek nyújthattak. A szövetség külalkatát s külhatárait készen találta a nemesség külön minden megyében, a mint tudniilik ezeknek szent István erős jobbja határokat szabott. A külnyomástól független igazságszolgáltatás — a municipalis institutiók hálózatának ezen fonala — az által közlítettett meg, hogy a XIII. század vége felé s a XIV-diknek elején válasz-

¹⁾ Azt követte, a mit Tacitus így fejez ki: „Unum est reipublicae corpus, atque unius animo reingendum.“ Annal. Libr. I. cap. 1.

tott bírák is foglaltak helyet a megyei főispánná vált királyi vágróf oldalánál, — oly institúció, mely csak Lajosnak pártviszályokat nem ismerő ¹⁾, s az önkényt magától híven eltávolító negyven évi kormánya alatt verhetett gyökeret ²⁾. Nevezetes módosulást nyert a magyar alkotmány a városoknak országrenddé emeltetése által is, miről felebb (2. §.) röviden emlékeztünk. Így s illetén királyi intézkedések folytán lassanként helyreállott az új államigazgatási rendszer által tetemesen megzavart egyensúly a főhatalom és az alkotmányos szabadságára, valamint ősi jogaira féltékeny nemzet közt.

Ez azon átalakulásnak vázlata, melyen alkotmányunk az *Anjouk* alatt keresztülment. A francia ház saját eredeti honában, hol különösen IX. Lajos viseltetett e kormányforma iránt heves vonzalommal, szívta magába ezen öszpontosító szellemet, mi csak akkor válandhatott volna a magyarra veszélyessé, ha e hazával, mint uszályával, szándéklott volna úrként más korona birtokába beállani; de illetén irányzatnak csak eszméje is távol állott az *Anjouk* politikájától. Ők erőssé, s nagyságában boldoggá, dicsővé akarták tenni a magyar hazát, házukat pedig csak ezen alapon magasztalni fel a hatalom fényfokára. E végezlők-höz a biztos sikerű, egyszersmind legrövidebb igazgatási útát választották, az öszpontosító s független kormányrendszert. Látszott is, leginkább kezdetben, áldása. Midőn Károly a tiz éves pártviszályok által minden rétegeiben felforgatott, elnyomorgatott s a véginység örvényszélére juttatott országnak rendezéséhez járult, gyorsan ható gyógyszert alkalmazott a roncsolt testre. A régi igazgatásformát sokféle tekervényeiért félretette, s helyébe állította azt, mi által bizton számíthatott sikerre. Erre csakhamar a földmivelés aléltságából magához tért, s legott új tenyészés kezdé eltakarni a romokat. Egy erős új kar nyúlt ki a megviselt nemzet-testből, az *Anjouk* ápolása folytán nagykorúságra nőtt polgári

¹⁾ „Summa animi sui aequitas“ (t. i. Ludovici) írja a t. Bartal, i. m. 85. l. 35. §. vagy, mint Lajos magát a nagybányaiaknak szóló egyik kiváltságlevelében kifejezi: „innata regiae nobilitatis suae virtus subjectorum suorum commodis invigilandi.“ Oly. Katona: *Histor. Critic.* Tom. IX. pag. 491.

²⁾ L. Szalay *L. i. m.* II. köt. 252, 253. ll.

rend. A nemesség is gyarapodott erőben s hatalomban, részint hogy a várjobbágyok közül számosan országos nemességre emeltettek, s az udvarnokok megnemésítették; részint hogy az oligarchiától a fejtelenség korában elnyomott középnemesség felszabadult, s a főnemességgel jogok és szabadságra nézve egy sorba állítottak ¹⁾. Ily közigazgatási rendszer, melynek alig nyolcz évtized folytán sikerült e drága bont nem csak a végenyészet torkából szerencsésen kiragadni, de egyszersmind a minden oldalról czélarányosan fejlesztett anyagi érdekek öszmüködése által a nemzeti bel-erő s közjólét alapján a hatalom azon magaslatára emelni, hogy szava első rangú nyomtékkal birna Európa akkori udvarainál; — ily közigazgatási rendszer, ismételjük, történt legyen bár az az alkotmány korhatag ősepületének figyelembe vétele nélkül életre valóságát diadalmasan bebizonyította, minek vívmányai a virágzó hon és mind jobban izmosodó nemzeti lét.

12. §. Igazságszolgáltatás. Törvényszékek. Bűnfenyítés.

A tíz évi fejtelenség erőszakoskodásai sem voltak képesek a magyarban a jogérzetet elfojtani, sem a jog s igazság iránti tiszteletet előlni: honnét Károly a pártok elenyészése és a megháborított államéletnek rendes medrébe visszavezetése után, keveset tőn a hivebb jogszolgáltatás érdekében. A magyarnak minden jogos és méltányos iránti önkénytes vonzalma által fölmentve érte magát e részben minden nagyobb szerű intézkedésektől ²⁾. Első gondja volt azokat, kik az előbb lefolyt háborgó idők alatt magokat birtokaikból kiesetteknek panaszláak, iktató parancs mellett, egy e végre kirendelt királyi ember és káptalanbeli bizonyság által — ha az összehitt szomszédok és határosok jogaikat ellemondás nélkül elismerék, — azonnal birtokaikba visszahelyezni, és jogaikat külön oklevél által is megerősíteni; ellenkező esetben

¹⁾ „Ut universi viri nobiles intra terminos regni Hungariae constituti, etiam in tenutis ducalibus, sub inclusione terminorum ipsius regni existentes, sub una et eadem libertate gratulentur.“ Decret. Ludovic. I. Artic. 11. — Olv. Bartal Gy. i. m. 65, 66. ll. 14 §.

²⁾ L. Fessler i. m. 675. l.

az ellenmondókat maga elébe indéztetvén, és így nekik rendes per útján igazságot szolgáltatván ¹⁾. Az igazságszolgáltatás érdekében szervezte Károly az országbírói méltóságtól különböző királyi személynöki államhivatalt ²⁾.

Károly a törvényszékek szervezésében s a perrendtartásban hasonlólag IX. Lajos francia király utánzójaként tűnik fel ³⁾. Ő a fontosabb pereket, melyek azelőtt a nádori és fő törvényszékeken tárgyalattak, részint a főispánokhoz, részint a megyei törvényszékekhez utasította, s így a perfolymot igen megrövidítette. Mindkét nemű törvényszékek Károly idejében országos gyűlekezeteknek neveztettek s rendesen királyi biztosok (csak kivételesen a nádor) által, mint köz és magán törvényszékek, egy, néha több vármegyéből, kijelölt helyre hivattak össze; hol a püspökök, káptalanbeliek, nemesek s városi képviselők is megjelentek. Ezen képviseleti jogban, Károly kegyelméből, több község részesült ⁴⁾. Az egyházi rend minden jogügyekben s törvényszékeken vezérszerepet vitt, s gyakran döntött befolyása, minthogy törvényszékeinknél az *Anjouk* alatt a római jog alkalmaztatott; a szerzetes és világi papságban pedig számosan voltak Bologna és Párisban képezett jotudósok ⁵⁾; ezt látszik bizonyítani azon tisztí irálminták gyűjteménye is, melyet a XIV-d. század közepén túl egy egri megyei áldor és pécsi egyetemi tanár szer'eszített hallgatói számára ⁶⁾. — A megyei (Károly elnevezése szerint alispáni) törvényszékek nyolcz taggal szaporítottak, kik eskütteknek vagy eskütt ülnököknek (jurati, jurati assessores=jurassores) neveztettek. Ezen törvényszékeknek Károly, külön pecséttel, hatalmat adott az erőszakoskodási büntényeket nyomozni, az ítélelhozást azonban

¹⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic.* Tom. VIII. Vol. IV. pag. 310.

²⁾ L. Bartal Gy. i. m. 37. l. 28. §. A királyi személynököknek 1337-től szakadatlan sorát adta Lendvay Márton, m. k. udv. kincst. tanácsos. *Olv. u. o.* 1) alatt.

³⁾ L. Bartal Gy. i. m. 33. l. 23. §.

⁴⁾ L. Bartal Gy. i. m. 36. l. 26. §.

⁵⁾ L. Fessler i. m. 675, 676. ll. — Szalay L. i. m. II. k. 254. l.

⁶⁾ L. Kovachich Márton György : *Formulae Solennnes styli.* Pest, 1799. 4-r. 1—154. ll. — V. ö. Toldy F. i. m. I. köt. 137, 138. ll.

a nádor vagy országbírónak tartván fenn ¹⁾). Az Anjouk alatt honi városainkban rendszeren egy bíró s négy vagy hat eskütt; némelyekben pedig két bíró s tizennégy eskütt látta el a peres ügyeket. Szász telepeink a Szepességben s Erdélyben a lőcsei formájára törvénykönyvvé alkotott régi törvényes szokásaikat s őseik rendeleteit, melyeket Lajos 1370-ben szentesített ²⁾), továbbá a magdeburgi helyhatósági jogkönyvet használták peres ügyeikben ³⁾). Lajos szüntette meg azon szokást, melynélfogva városaink fontosb ügyeiket véghatározat végett külföldi városokhoz főlebbeztek ⁴⁾); egyszersmind rendelte, hogy a kisebb városok ilyen esetekben azon város tanácsához forduljanak, melynek szabadságával a királyoktól megajándékoztattak ⁵⁾). A fontosabb ügyekben, melyeket az első folyamodású törvényszék nem volt képes ellátni, tárva volt a főlebbezési út a királyi személynökhez vagy tárnokhoz ⁶⁾). Az Anjouk idejéig úri hatóság alatt egyedül a jobbágyok voltak. Károly rendelte, hogy a birtok nélküli szolgák felett is az úriszék bíraskodjék, kivéve a nyilvános tolvasság s gyilkolás eseteit, valamint azon vétségeket, melyek a megyei törvényszékhez tartoztak, hacsak a kiváltságlevélben másképp nem történt intézkedés. A panaszlók igazságszolgáltatásért először az úriszékhez tartoztak ugyan folyamodni, de főlebbezésképen a királyi udvarnál is elfogadtatott ⁷⁾). — Az Anjouk idejében közkereseti úton látjuk működni egy nemét mai ügyvédeinknek ⁸⁾), legalább

¹⁾ L. Bartal Gy. i. m. 39, 40. II. 31. §.

²⁾ L. Horváth M. i. m. Második szakasz. 70. l.

³⁾ L. Bartal Gy. i. m. 85. l. 36. §.

⁴⁾ Így Zsolna Teschen városhoz, Szileziában. — Olv. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. VII. pag. 619.

⁵⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. X. Vol. I. pag. 61.

⁶⁾ Miként ezt Komárom városának 1331-ben kiadott I. Károly-féle okmány bizonyítja — Olv. Fejér: Cod. Diplomatic. VIII. Vol. III. pag. 331.

⁷⁾ L. Fejér: Cod. Diplomat. Tom. VIII. Vol. IV. pag. 425, 426.

⁸⁾ „Viri literati sapientes tam in jure, quam in facto et regni consuetudinibus.“ 1372-ki okmány. Olv. Katona: Histor. Critic. Tom. X. pag. 528. — V. ö. Horváth M. i. m. 71. l.

ilyeneknek fölvehetését Károly megengedte ¹⁾; nagyobb részt a a pápai decretálék szerint rendezett ügyvitel az urak, lovagok, szabadok s még magoknak a törvénykezési ügyekben járatlan egyházi adományozottaknak is szükségessé tette azoknak segédkezését ²⁾. Az Anjouknak közigazgatási tekintetben is mindenre kiterjedő gondoskodásuk egyik sajátos bizonyítványa az, hogy Nagy Lajos korában a magyarhoni zsidóságnak egy országos saját bírása létezett ³⁾.

Itt van illetékes helyén még a birságok felhajtásának módjára vonatkozó rendeletét I. Károlynak megemlíteni. Ő minden zsarolások meggátolása végett, birodalmi tanácsának kihallgatása után, azt határozta ⁴⁾: a) hogy a nádor vagy bármely bíró által kiküldött birságszedő, mindenekelőtt királyi megbízó levéllel magát ellátván, a királynak abban kinevezett emberével és valamely káptalan vagy convent bizonyosságával azon vármegye törvényszékéhez járuljon, melyben a birságok felhajtandók, és ott a király levelét a küldő bírónak jegyzékével együtt felolvastatván, az elmarasztaltnak fizetésre határidőt adasson; ki ha addig eleget nem teend, a király és káptalan vagy convent embereivel, — ha pedig a nádor vagy országbíró küldöttje volna, azon kívül még a megyeispánnak emberét és a megyei négy nemes bírák közül kettőt maga mellé vevén, az elmarasztaltnak lakhelyére menjen és a helység szélén megszállván, béke és igazság jeléül egy dárdát vasánál fogva a földbe szúrjon, és az adóst megintetvén a fizetésre, élelmének egyedüli megtérítése mellett, három napig várakozzék, és ha ekkor sem fizetne az adós, annak ingó vagy ingatlan javaiból egyetérőtt foglaljon el. — b) Hogy a felhajtott birságoknak tizedrészre előlegesen a király és káptalan embereinek adassék ki; a többinek harmadát a megyeispán és nemes bírák, két harmadát pedig a beszedőt kiküldő bíró kapja. — Végre c), hogy bevégződ-
vén a végrehajtás, azon káptalannak, mely a bizonytságot kiküldé,

¹⁾ L. Fessler i. m. 676. l. — Bartal Gy. i. m. 41. l. 33. §.

²⁾ L. Fessler i. m. 676. l. — Joseph Koller: i. m. Tom. II. pag. 248--285.

³⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic Tom. IX. Vol. IV. pag. 579.

⁴⁾ L. A. m. t. Társ. Évkönyv. VII. köt. Budán, 1846. 4r. 181, 182. ll.

jelentés tétessék és ez minden feleknek, bátorságuk végett, nyugtató leveleket adjon ¹⁾).

Még a büntények körül forgó némely intézkedéseit kell itt az Anjouknak elsorolnunk. — A középkorban rútul bélyegezték az emberiséget az úgynevezett istenítéletek (ordalia). Ezen vakmerő istenkiséítést s nemünknek gyalázatát már Árpád-királyaink szándékoztak megsemmíteni. Legtöbbet tett e részben IV. László ²⁾). De a hosszas megszokás birodalomszerte akkor még nem engedé végkép kiirtani. Anjoui Károly volt nálunk az, kinek felvilágosodása előtt végre minden még legkisebb maradványa is, ködfoszlányként eltűnt. Az ő emelkedett szelleméből kisugárzott bölesrendelet a tüzes vas és forró víz által gyakoroltatni szokott kegyetlen s Istent bántó próbákat megszüntette ³⁾). Valamint Károly volt abban is eszköz, hogy Nagyváradon, szent László ravatalánál a káptalan által gyakorlat eskük s hit letételek megszüntek ⁴⁾). A kétes perek azonban, mint a nemzet lovagias szellemével öszhangzó régi bevett szokás is követelé, párviadalra bocsáttattak ⁵⁾). — Valamint Károly alatt szépen kezdett derülni a művelődés hajnala : úgy Nagy Lajos korában is a felvilágosodás szabadon lövelhette sugarait ; s innen van, hogy a különben oiy vallásos fejedelem az egyháznak menedékjogát (jus asyli), melyet atyja ruházott reá, megszüntette ⁶⁾); hogy törvényt hozott, mely

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 612—615.

²⁾ L. Bartal Gy. i. m. 43. l. 35. §.

³⁾ Azon jóakaróinknak, kik a nyugoti polgárisodás terjesztésében nálunk fáradoznak, (hogy az Isten fizesse meg jó szándékukat!) tudomásul ide jegyezzük, miszerint az emberi nem ezen fertelmei Csehországban, az országnagyok heves ellenzése daczára, 1364-ben töröltettek el; az osztrák földön pedig még 1485-ben is fenvoltak. — Olv. Virág B. i. m. II. köt. 136, 137. ll. — Péczely J. i. m. II. köt. 44. l. — Hetényi J. i. 133, 134. ll. — Horváth M. i. m. Második szakasz 36. l.

⁴⁾ L. Virág B. i. m. II. köt. 137. l. — Péczely J. i. m. II. köt. 44. l.

⁵⁾ L. Fejér : Cod. Diplom. Tom. VIII. Vol. II. pag. 490. — Vol. III. pag. 391, 758, 763. — Vol. V. pag. 153.

⁶⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. III. pag. 49.

az egyháziaknak tiltotta átkot küldeni azokra, kikkel perben állottak. Erdélyben az oláh községek előljárói, ha a király által hivatalukban megerősítették, teljes értékű tanúságot tehettek, azaz bizonyosságuk felért egy nemesével; az oláh pöré pedig a nemesének egy nyolczadával. Lajosnak e törvénye rendkívüli jogérzetre mutat azon században, mely egy prépost tanúságában annyi bizonyító erőt látott, mennyit tíz nemesében ¹⁾.

Nálunk az Anjouk kormányidején gyakorolni szokott bünfenyítésre nézve meg kell itt még végezetül említünk, miszerint ezen időbeli büntetőkönyvünket, valamint általában azon kor népeiét, sőtétén jellemzi a büntetésnek, a kor szokásához képest, válogatott kinok között végrehajtása. Elborúl a nemesebb kedély a szerencsétlen Zách Bódog és vérségének szívlázító sorsán ²⁾. De a jobb kebleken ez által ütött vérző sebet Nagy Lajosunk szép lelke csak hamar behegeszteni iparkodott azon emberséges törvényezik-ei által, melyekben elrendeli, hogy ártatlan gyermekek, atyafiak, vétkes szüléik, rokonaik büntényeikért ne lakoljanak ³⁾.

Az alkotmányos élet eddig terjedő vázlatából hű képét vonhatjuk el mind a törvényalkotás, mind a törvénykezés azon időbeli állapotjának. Az Anjouk kevés törvényekkel nevelték a magyar nemzet törvénytárát, főleg Lajos, ki e tekintetben elegendőnek vélte a már meglevőket tiszteletben tartatni. Már maga a törvények ezen csekély száma elegendő bizonyíték, hogy jól kellett alatta hazánkknak állani; mi egyszersmind a közerkölesiség kedvező állapotjának csalhatalan ismérveül tekinthető. Mert valamint sok orvosság nem egészségnek jele az emberi testben: úgy gyakori törvényhozásra szorulás, sok törvény, nem jólétnek jele a köztársaságban ⁴⁾. Különösen az által tudott Lajos a törvényeknek érvényt szerezni, hogy álruhába öltözködve bejárta a falvakat, fölkereste a népet saját kúnyhójában, hogy a köztisztviselők s kivált adószedők eljárásáról értesüljön, hogy a panaszok őt annak nyo-

¹⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 254. l.

²⁾ L. Péczely J. i. m. II. köt. 38—42. ll.

³⁾ L. Articul. 10. et 19. — V. ö. Bartal Gy. i. m. 63. l. 12. §.

⁴⁾ L. Péczely J. i. m. II. köt. 108, 109. ll. — Már Tacitus helyesen jegyzé meg: „Corruptissima republica, plurimae leges.” Annal. Libr. III. cap. 1.

mába vezessék, mit a hízelkedés és gazság örömet takargatott volna előtte. Olykor-olykor történt, hogy a királynak egyik vagy másik tettét is bonezkés alá fogta a tölgyfa-asztalnál a gazda, s alkalom adatott Lajosnak önmagát is, hol s mikor kellett, megjobbitania ¹⁾).

V. F e j e z e t. — V a l l á s ü g y.

13. §. A keresztyénség terjedése.

Műveltségtörténeti rajzunknak egyik legfontosabb részletét vesszük itt ecsetünk alá : a keresztyén vallásügyet. Az egélynek az összes emberiség végeztéljára irányuló magasztos rendeltetését nem fonjuk be jelen tárgyalásunk szövetébe. Nem mutogatjuk annak, mint vezérangyalnak, biztos kalauzolását vándorpályánkon. Csak azon hathatós befolyást emeljük itt ki egyedül, melyet az az erkölcsök képzésére, az emberiség társadalmi létére, polgarosítására folytonosan gyakorol. Ezt küldé a gondviselés, hogy az emberiség s nemzetek számára az „örök tüzet“, a világosságot, az Istentől nyert szellemi szikrát, a szakadatlan háborgások zivatari közt az elalvástól, a visszaéléstől megőrizze. Benne lelte föl s tisztelte mindenkor a valódi műveltség, emberi nemesbülés s erkölcsi emelkedettség fővezetékét. Nemzetünk is általa lépett be az európai keresztyén társadalom népeinek sorába, melyben azóta új államesalád-tagot képez. Ez által lön csak biztosítva hazánk jövődjé, a nemzeti jólét új s bő forrásai megnyitva, s az európai műveltségnek előttünk megtörve az ösvény. A magyar középszázadokban, midőn a durva erőszak folytonos védállásban tartá a béke s rend embereit, minden tudomány s műveltség az Isten oltárai s szentegyházainak körében vonta meg magát. Bizvást elmondhatjuk tehát, hogy összes műveltségünk a keresztyén egy-

¹⁾ „Dissimulato saepe habitu, veluti callidissimus explorator, vicos et oppida lustravit, perserutaturus mores publicanorum et praefectorum, et eorum injurias ex plebis querimoniis recogniturus, — ut non minus optimatum, quam plebis curam gessisse videretur. Quin etiam saepissime subornatus de moribus regiis percontabatur, et e simplicium responsis se se ipse quandoque castigavit.“ Bonfin. Decad. II. Libr. X. — V. ö. Szalay L. i. m. II. köt. 252. l.

házból vette kiindulását. Innét azon súly, melyet az első magyar szent királytól kezdve, századokon keresztül, koronás fejedelmeink a keresztyén vallásra helyeztek; innét azon buzgalom s kimeríthetlen bőkezűség, melylyel annak fényét, méltóságát, — hogy úgy mondjuk, isteni tekintélyét fentartani törekedtek. Ezen eszmélánczolaton annak elismerésére emelkedünk, hogy a vallásügy a műveltségtörténelmi tárgyalásoknak egyik leglényegesebb részét alkotja. A vallás szövéténeke az egyedüli igaz világosság, a valódi felvilágosodás, a világ világossága. Kinek az lángol szívében, az ragyog lelkében: az nem jár sötétségben. Hol az megjelen, oszlik ott az észború, olvad a szív jégkérgé s el, messze távoznak a sötétség szellemei. Nincs nép, melyet nem a vallás nyert volna meg a társas életnek. Érdekes tehát figyelemmel kísérni mennyire halad és miként terjeszkedik az; mert diadalának minden foka újabb nyeresmény a keresztyén műveltség s közpolgárisodásra nézve.

A keresztyén vallás az Anjouk védszárnyai alatt jeles főpapjaink szent törekvéseinek s a szerzetes rendek példás buzgalmának sokat köszönhet. Nem csak hiven megőriztetett az eredeti tisztaságában, hanem újabb foglalatásokat is tett a birodalom különböző lakosai közt. Mind a nagy részben pápai befolyással trónra jutott anjoui Károly, mint pedig a középkori vallásosság tüköre, Nagy Lajos királyunk, mindenekelőtt fejedelmi magas kötelemének tartotta a vallás diszét s az istenitisztelet méltóságát emelni ¹⁾, s a keresztyén egély terjedésének az útát egyengetni. A vallásügy ezenkívül tevékeny munkásokat nyert a pápailag csak most (1316-ban XXII. János pápa által) megerősített s királyi pártolásban is részesült pálosok nemzeti szerzetének derék tagjaiban, kik mind az egyházi élet terén a nép keresztyénies oktatásával, mind az ifjúság vallásos szellemű képzésével halhatatlan érdemeket szereztek magoknak. Mindkét nemű foglalkozásban buzgó munkatársaik voltak a ferencziek és domészek, kik roppant elterjedést vevén az országban, tudomány, keresztyén buzgóság és példás élet által a népre üdvösen hatottak. Ezen hitbuzgó férfiak vallásos szelleme daczolt minden aka-

¹⁾ „Religio et Dei honor ante omnia cordi Principi esse debet.“ — Tacit. Annal. Libr. I. cap. 1.

dályokkal. A főhatalom védpaizsa alatt sikeresen működtek ők a keresztyénség érdekében. Az ő apostoli törekvéseiknek műve : hogy a Mohamed hitéhez ragaszkodó s azért gyakran saracénoknak s izmaelitáknak nevezett jászok, továbbá a XIII. században betelepült kúnok, tatárok és neugárok, a XIV. század folytában teljesen megkeresztyénedtek ¹⁾. Egyházi férfaink lángbuzgalma mellett, e részben az Anjouk ernyedetlen fáradozása is méltó az utókor hálijára, mert különben mint forrhatott volna a derék jász és kún faj oly bensőleg egytívé a magyar vérrel, hogy azokon, kik húzamos ideig magyarok és tatárok között némi középhelyet látszottak elfoglalni akarni, ma már a legparányiabb árnyéklatra nézve sem mutatkozik eltérés a magyar typustól. S ezek megtérítése talán azért, mert rokonok voltak, s mert a magyar ember jogkörének teljességével birtak, szelid eszközökkel is végrehajthatott ²⁾. E nevezetes hódítás körül főleg Lajos szelleme tűnik fel; ámbár ehhez már atyja, Károly egyengette az utat, kinek tetteirét különösen a hadi kalandok közt rablásához szokott kúnok hadi és polgári osztályozása s némi polgárosítása foglalkodtatá ³⁾. Nagy Lajos uralkodása alatt (1350. körül) a mármarosai románok (akkor még oláhok), Bogdán vezérük alatt, a kúnok egykori lakhelyét, a mai Moldvát elfoglalván, hatalomra vergődni kezdenek; de e föld új lakosait Nagy Lajos meghódítván, semmit inkább nem ohajtott, mint hogy azok a keresztyén hitet elfogadják. Buzgó térítők kezdék tehát e népet oktatni, és nem siker nélkül, mert sokan közölők csakugyan a kath. egyház kebelébe tértek ⁴⁾. A hon déli tartományaiban Lajos térítő buzgósága a keleti egyház híveit is a kath. egyház kebelébe vonta, de muló sikerrel; míg egy pár derék bosnyák püspök a patarénok egy részét tanítás és példaadás által vezette vissza az egyházba, s ez által ezen szakadások terjeszkedésének az anyaországba gátot vetettek. Az egyesült görög hitűek végre a derék vazuli ba-

¹⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 122. l.

²⁾ L. Turóczi i. m. Part. III. cap. 46. Schwandtnernél. Tom. I. pag. 195. — Szalay L. i. m. II. köt. 224. l.

³⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 151. l.

⁴⁾ L. Pauer János : Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. Székesfehérvárott. 1847. 8-r. 162. l.

rátokban nyertek lelki tanítókat. A felebb említett szerzetesek közül buzgóságuk némelyeket kivitt újra a volgai Magyarországra (1329.), hol akkor Árpádnak egy utódja uralkodott a mongolok miatt már fogyatékon levő magyarok és alánok felett; mások Kis-Tatárországban vallási hevők vértanúi lettek; egyebek több szerencsével működtek Kipcsák, sőt Indiában meg Chinában is ¹⁾. A II. Endre korában oly hatalmas zsidóknak kitűzetése Magyarországból, az általunk jelenleg tárgyalt időszakba esik. Az 1348 és 1349. évi csapások, dögvész (fekete halál) és ijesztő földrengések által megrémült nép közt ismét eléállott az *ő n o s t o r o z ó k* (flagellantes) ábrándos felekezete, kik hogy e csapásokat kikerüljék, színlag pedig, hogy az emberek bűneiért boszuálló Istent megengeszteljék: férfiak és nők országból országba kóborolva, magokat szemlátomást vérontásig vágták, siralmasan éneklének, egymást minden rút bűntől feloldozák; innen kapták nevüket. Magyarországon tetemes számmal jelentkeztek; de az ép felfogású s kóborolni különben sem szerető magyarok közt ábrándtársakat nem lelven, az északi (német és szláv) országokba vették magokat, honnét a lengyel püspököktől elriasztatván, Avignonba a pápához költöztek, hol e felekezet a nélkül, hogy a közgondolkodásra hatással volt volna, csak hamar elenyészett. A zsidóüldözés mind Francia- mind Németországban zsidógyilkolással és zsidófosztogatással párosult s a néptől indult ki. Magyarországra csak később szivárgott át és jóval enyhébb alakban. Semmi nyoma, hogy a nép véröket s vagyonukat szomjazta volna. Lajos megkínálta őket a keresztyén hittel; kik fölvették, ha csak látszatra is, azok megmaradhattak az országban; a többiek kiutasítottak a nélkül, hogy vagyonukban rövidséget szenvedtek volna. „A király — ezek János titkárának szavai — uzsorával gyűjtött jószágaitak megvetvén mint a sarat, nem akarta elfoglalni“ ²⁾. —

³⁾ L. Turóczi i. m. Part. III. cap. 47. et 48. Schwandtnernél. Tom. I. pag. 195, 196. — Toldy F. i. m. I. köt. 123. l. — Pauer J. i. m. 164. l.

²⁾ „Ipse (Ludovicus) bona et res ipsorum (Judaeorum), per usurae voraginem cumulas, ut lutum spernens, noluit habere vel occupare.“ — Turóczi i. m. Part. III. cap. 41. Schwandtnernél. Tom. I. pag.

A keresztyén vallás külterjedése mellett emelkedett a bensőségben is, s ezt különösen elősegítette az Isten anyjának ez időszakban skóciai Duns János, hazánkban pedig a ferencziek által buzgón terjesztett tisztelete is ¹⁾, valamint a pápák és püspökök által sürűbben hirdetett bucsúk ²⁾, némely új ünnepek ³⁾, az új szentecsitések, s ezek következtén is emelkedő diszes szentegyházak, valamint a Telegdi Csanád esztergomi érsek pártfogása alatt állott. (1348.), vallásos szellemű társoda, mely ámbár a lipői lelkészek által hozatott létre, kételkedni nem lehet, hogy az a kor erősen vallásos érzületénél fogva a hon egyéb részein is elterjedést nyert ⁴⁾. Hogy a keresztyén vallás lelke csakugyan munkálkodólag élt ezen időszakon át a szívekben, tanusítják a kor egyházi és világi férfainak azon nagyszerű alapítványaik, melyeket egykorú okmányok emlegetnek ⁵⁾. Ezen szent czélú adományozásokban minden rendű s rangú családok közt oly nagy verseny fejlődött ki, s az áldozatok szakadatlanul oly nagy mérvben folytak, hogy magának Nagy Lajosnak kellett, ki hasonlólag egyike volt az illetén legbükezőbb kegyes alapítóknak ⁶⁾, a családok jövődjéje érdekében, törvényerejű intézkedésével közbelépni ⁷⁾. A kor vallásosságát jellemzi végül még az is, hogy legtöbb földes ur, a falu lelkészén kívül, még udvari papot is tartott, ki őt útazásaiban

194. — V. ö. Virág B. i. m. II. köt. 183, és 410. l. — Toldy F. i. m. I. köt. 123. l. — Szalay L. i. m. II. köt. 227, 228. ll.

¹⁾ Az udvardi 'zsinat' határozata folytán (1309.) hozatott be a boldogságos Szűz tiszteletére az estvéli harangszó, rendeltetvén, hogy a hívek a harangszó hallatára három Üdvözlég Mária-t mondjanak el, melyhez tíz napi bucsút engedett a zsinat. — Olv. Tamás eszterg. ér. levelét Schmitth : *Episcop. Agriens. Tom. I. pag. 242.* — Fessler i. m. 1000, 1001. ll.

²⁾ L. Fessler i. m. 985—994. ll.

³⁾ L. Fessler i. m. 1002 s kövv. ll.

⁴⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. I. pag. 578.*

⁵⁾ L. Fessler i. m. 993, 994 és 998—1000. ll. — Számos, ide szolgáló okmány felemlegetve olvasható Pauer J. i. m. 176—193 ll.

⁶⁾ L. Turóczi i. m. Part. III. cap. 43, 44, 45. Schwandtnernél. Tom. I. pag. 194, 195.

⁷⁾ L. Barlal. Gy. i. m. 78, 79. ll. 28. §.

is rendesen kísérté; neki misézett; az ételt s italt naponként megáldotta; az imaórákat (horas canonicas, mert a római breviarium ez időszakban a világiak közt is nagyon elterjedett), vele elvégezte; a lelkiismeret furdalásakor meggyóntatta s feloldozta; fegyvereit, öltözetét s képeit, szóval az őt környező tárgyakat megáldotta s beszentelte ¹⁾).

Mindezek kétségbevonhatlan tanúságai a keresztyén vallás ez időbeli terjedésének, valamint annak is, hogy az a szívekben meggyökerezvén magát, üdvös eredményül honfiainknál a kedélyt nemesítette, a lelket derítette s az erkölcsi életet szilárdította.

14. §. A magyar egyházi rend. — Befolyása. — Hatalma.

Azon fontos szolgálatokért, melyeket az egyházi rend a keresztyén vallás szelleme által a magyar nemzet polgárosítása érdekében hozott az állam magas céljának, királyaink kezdet óta kitünő figyelmökre méltatták azt, s kegyeikkel elárasztották. Tudták böles fejedelmeink, hogy az egyháznak fényes állása egyzsersmind a nemzet dicsősége; s hogy azon töke, melyet az egyházi rendnek kezeire biznak sáfarkodásúl, százszorosán kamatoz a közjónak.

Az Árpádok kihalása után lezajlott súlyos évtized inségeit a magyar egyházi rend is nagy mértékben érezte. A pártok iszonyú pusztításokat követtek el több főpap jószágain. Roppant volt a veszteség, mi ekkor a hazával együtt a magyar papságot is érte. Később azonban a pártszenvedélyek lecsillapultával jobb napok derültek reá, s az Anjouk és keresztyén hívek vallásos buzgalma bőven pótolta a tetemes károkat úgy, hogy néhány év múlva több nemű terhes adók elviselésére is képességet mutathatott. A mellett ugyanis, hogy a királynak új évi ajándék czím alatt esztendőnkint nagy összegeket kellett fizetniök (7. §.), ezen fölül a pápák az apostoli szék és követe részére teendő különféle papi adózásokat hoztak be. Így Gentilis bibornok a maga részére, ügyvivői költségadót — procuratio — gyűjtetett ²⁾. XXII. János pápa

¹⁾ L. Fessler i. m. 1073. l.

²⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 402, 403.

1317. s a reá következőt három évben mindennemű egyházi javadalmak első évi jövedelmeit, és a követe, Gentilis bibornok, által kivetett gyűjtélékeknek (collecta) hátralékát ¹⁾; 1332-ben pedig az összes világi és szerzetes papságra általa rótt tizedeket szedett ²⁾. XII. Benedek pápa végre minden érsek, püspök, apát, prépost, esperesre s mindenféle egyházkormányzókra és helyetteseikre hat évi gyűjtéléket (collecta sexennalis) vetett ³⁾. Ebből támadt később, a mi ez időt kezdett honi papságunknál szokássá válni, tudniillik hogy bármi módon meggyilkolt ember testét előbb el ne temesse, mintsem az atyafiak, vagy ezek szegények levén, a község az esperesnek — egyéb temetési költségeken túl, — egy gira (márk) ezüstöt le nem fizetett. Erre vonatkozik, I. Károly király kérésére, XII. Benedek pápának az esztergomi érsekhez szóló 1335-ki levele ⁴⁾. Miként lehetett mindezen terhek elviselésére képes egyházi rendünk, csak egy pár eset is felvilágosítja. I. Károly 1313-ban István veszprémi püspöknek a csepelszigeti tizedért Veszprémvármegyét; Tamás esztergomi érseknek pedig 1317-ben Komáromvármegyét, három évvel későbbben azonban Komárom helyett Barsvármegyét adományozta ⁵⁾. Ilyetén adományozások képesítették egyháznagyainkat, hogy a vallás méltóságát fentartassák, s az alsóbb rendű papság kellő kiképeztetésére gondot fordíthattak. Nem egy díszes szentegyház emelkedése, községi lelkészség és szerzetes lak alapítása szól bőkezűségök s azon kitűnő buzgalmok mellett, melylyel a keresztyénség szent ügyét nálunk az Anjouk korában is szakadatlanul ápolták. A népnevelés, valamint a közoktatás mezején oda fokozták ezen gondos főpásztorok a magyar egyházi rend tevékenységét, hogy a tíz évi fejtelenség korában megbomlott egyházi fegyelem lassanként

¹⁾ L. u. o. Vol. II. pag. 101—134. et 134—139.

²⁾ L. u. o. Vol. III. pag. 679.

³⁾ L. u. o. Vol. IV. pag. 319.

⁴⁾ L. u. o. Vol. IV. pag. 97. — V. ö. Virág B. i. m. II. köt. 113.

l. — Ezen sokféle és terhes egyházi adók alapján keletkezhettek ezen magyar közmondásaink: „Telhetetlen mint a papzsák.“ — „Barátság nehezen telik.“ L. Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pesten, 1851. 8-r. 6192. 1705. sz. sz. alatt.

⁵⁾ L. Bartal Gy. i. m. 24. l. 15. §.

helyre állott, s a közerkölcsök állapotja is szemlátomást javult. Nem csekély tényezők voltak mindezeknek eszközlésében a magyar egyháznagyok által szervezett azon zsinatok, melyek az egyház és polgári társadalom közjávára külön időkben s különböző helyeken tartattak, ámbár mindnyájuknak végzeményei korunkig el nem jutottak. Ilyen volt a Gentilis hibornok alatt Budán (1309.) s Tamás esztergomi érsek korában Udvardon (1309.), később (1353 és 1359.) Esztergomban Monoszlói Mihály érsek idejében két ízben, valamint Széchenyi Mihály egri püspök (1371.) és Demeter esztergomi érsek alatt (1382.) tartott zsinat ¹⁾. Három zágrábi zsinatról is tudósíttatunk (1307, 1314 és 1318.), melyeket azon egyházmegye nagy tudományú s szent életű püspöke, tragúri Gazotti Ágoston tartott ²⁾. Ily gondos örei levén egyházkormányzóink a magyar nemzet szellemi érdekeinek, nem csodálkozhatunk midőn olvassuk, hogy az Anjouk korában egy főpap esküje tiz nemeséért vétetett, s csak lelkiismeretére tartozott esküdni ³⁾; valamint hogy Nagy Lajos királyunk a lipthói papok részére 1361. kelt levelében őket a lipthói megyeispánnak, várnagyának s tisztt. jeinek hatósága alól felmenti, egyszersmind megtiltja nekik, hogy házaikra rontani, s holmijaikat akár életökben, akár holtuk után elfoglalni vagy lerontani ne merészeljék ⁴⁾. Mennyire igyekeztek magok az Anjouk is, az egyház méltóságának fentartása mellett, egyszersmind az egyházi rendnek tekintélyét emelni s a magasztos hivatala iránt tartozó tiszteletet felfokozni, I. Károly-

¹⁾ L. Pauner J. i. m. 164—168. II.

²⁾ L. Kerchelich : Histor. Eccles. Zagr. Part. I. Tom. I. Zagr. 1770. Fol. pag. 104.

³⁾ L. László nádor, apúliai herczegnek, a szepesi szent Márton egyháza részére Albénye nevű föld iránt kelt 1370-ki ítélőlevelét, melynek tanúsága szerint Benedek szepesi prépost esküje, és pedig tulajdon egyházának ügyében, tiz nemes esküjeért vétetvén, a tizenhárom nemesseli oda ítelt esküt csak három nemessel tette le. — Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. IV. pag. 269—285. — Továbbá, Drugot Miklós gróf országbírónak a bozóki prépost határperében hozott ítéletét, 1354-d. évből. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. II. pag. 343—355.

⁴⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. III. pag. 236.

nak csak azon rendelete is tanuságul szolgálhat, melyben a menedékjogot, a szentegyházakon kívül, egyes paplakokra s az egyházi rendnek mindennemű birtokaira kiterjeszti ¹⁾). A magyar egyház ezen eddigelé vázolt erkölcsi erejét a közjó érdekében helyes tapintattal tudta mindannyiszor felhasználni, valahányszor a keresztyénség érdekei, vagy a nemzet sarkalatos jogai azt igényelték. Láttuk (11. §.), mennyire buzgólkodtak lelkes egyháznagyaink az alkotmányos szabadság mellett, midőn az az *Anjouk* újításai által életgyökereiben támadtatott meg. Fényes bizonyítványát adták hazafiságuknak akkor is, midőn Károly még életében királylyá erőlködött koronáztatni fiát, Lajost ²⁾). Ezeken kívül mily fontos polgári szolgálatokat tettek ők a honnak politikai s közigazgatási ügyeiben. azon kor világi embereinél emelkedettebb szellemi képzettségök segíteni engedi, valamint meggyőznek azon időkből fenmaradt teljesíthető emlékeink is. A korlátnokok, jegyzők, ügyvédek, irnokok, sőt még orvosok is ez időt a tanult egyházi rendből kerültek ki. János nyitrai püspök, az első *Anjou* által még 1302-ben ugyanazon vármegye örökös főispánságával tiszteltetett meg ³⁾). Báni méltóságra emeltettek: Zudar Imre egri, István és János zágrábi püspökök. Királyi korlátnokok voltak (1300—1350. időköz) az *Anjouk* alatt: Miklós esztergomi, János és László kalocsai érsekek; Antal csanádi püspök; László fehérvári prépost, utóbb (1323.) kalocsai érsek; András pécsi olvasókanonok; István gyulafehérvári és János küküllői főesperesek stb ⁴⁾). Többen pedig követségek s frigykötések alkalmával vittek államfontosságú szerepet ⁵⁾). Mindezek felett meg kell még

¹⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. II. pag. 53. — V. ö. felebb 12. §.

²⁾ L. Bartal Gy. i. m. 26. l.

³⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 94.

⁴⁾ L. Turóczi. i. m. Part. III. cap. 30. Schwandtnernél. Tom. I. pag. 189. — Bonfin. Decad. II. Libr. X. — Pauer J. i. m. 249, 250. II.

⁵⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. II. pag. 63. — Vol. VII. pag. 405, 412; 433—434; 440—442. 446—448; et 473. — Katona: Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 241. — Kerhelik i. m. pag. 104. — Katona i. m. Tom. IX. pag. 207. — Turóczi i. m. Part III. cap. 4. Schwandtnernél. Tom. I pag. 175. — Fejér i. m. Tom. IX. Vol. I. pag. 212.

emlitenünk, hogy a magyar főpapság az Anjouk korában is folyvást első rendjét képezte az országnak, szabad bejárata volt az udvarhoz, mindig részt vett a királyi tanácsban, s nélküle semmi fontosabb országos ügyben véghatározat nem történt¹⁾. Befejezésül a mondottakhoz még azt függesztjük, mi nem muló érdem, hogy főpapjaink számos adományozásaik által egyes világi családokat virágzásra emeltek, s így a nemzet erejét sokszorozták²⁾.

Az Anjouknak egyházi rendünk irányában mély állam-bölcséséget tanúsított eljárása csalhatlan jele azon fejedelmi nemes törekvésnek, melylyel ők ez oldalról is a magyar nemzet szellemi kifejlesztésére, habár közvetve is, hatni iparkodtak.

15. §. Korszellem. — Közerkölcsiség.

Tárgyalásunk közelebbi szakai után figyelmünk észteni irányban az erkölcsi állapotok fölismerése felé delejt.

A kor közerkölcsiségének hű rajzát alig lehet adni, magának a korszellemnek helyes ismerete nélkül.

A nyomdászat és hitűjtás nagyszerű reformok eszközlői lettek az emberi szellem világában. Szárnyaikon az ismeretek mértani haladásban terjedtek szét. Új eszmék, új tanok s iskolák keletkeztek. A fejlettebb emberiségnek egészen új, az előbbtől különvált, hozzá többé miben sem hasonló szellemvilága alakult. Targyalt időszakunkat tehát nem ezen újabb kor szemüvegén át kell vizsgálnunk. Az saját jelleggel bír. Benne egyes fénypontok nem hiányzanak ugyan; de mi végtelen terjedelmű e mellett az árnyoldal: a hűbér és szolgaság, a föld s pór nép szabadság nélküli léte, az összes tudásnak parányisága. Ha birt is az úri rend a kor műveltségének színezetével; a szolgáló osztály — a nép — mély sötétségben várta egy jobb kor csillagának feltűnését. Az emberi szellem ez idétt nem nyervén még a vizsgáló és bíráló

¹⁾ L. Bartal Gy. i. m. 22, 25, 61. II.

²⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. 178. — Vol. II. pag. 299. et 475. — Tom. IX. Vol. II. pag. 75. — Tom. X. Vol. II. pag. 130, et 469—474. — Sigismund. Ferrarius: De Reb. Hungaric. Provinc. Ordin. Praedicator. Viennae. 1637. in 4-to. pag. 152, 153.

tudományoktól emelkedettséget, szenvedőleges állapotban volt. Minden tudalom czélpontjai a vallás és erkölcstan igazságai s a történet adatai valának; azért a középkor jellemzőleg hitkorának is nevezhető. A keresztyénség a polgárisodás élete. Mint-hogy pedig szív és elme őszinte hittel forgott azon időkben a keresztyén vallás tanai körül; szükségképen nemestülnie kellett általa a benső embernek, szelidülni az erkölcsöknek. Megesett azonban néha, hogy évtizedek műveit egy hadzivatáros időszak semmivé tette. Így, a mennyit üdült nemzetünk a pusztító tatárjárás óta s nyert erkölcsi előhaladásban: az utolsó Árpádkirály után beállott tiz évi fejetlenség alatt majd annyit sülyedt nem csak vagyoniilag, de erkölcsileg is. A meghasonlás kártékony szellemei mätelyezőleg hatottak a közerkölcsökre, miből igen sok rossz sarjadzott úgy, hogy a XIV. században az Anjouknak minden erélyct hívta fel a kiirtásra. Legalább oda mutatnak azon idöszakbeli okmányainkban előforduló büntények, melyeknek szigorú megfenyítésére utasítottak az illető törvényhatóságok. Ily vétkes tettei ez idöszaknak: az alaptalan kereset, jogtalan rév s vámbér-zsarolás, állefél-elöadás, kártétel, hamis tanuság, hamis eskü, hatalmaskodás, pap és asszonyverés, erőszakos nőfertöztetés, tolvajság, rablás, szándékos gyilkosság. Egy, Lajos király korából fenmaradt ¹⁾ tiszti eskümintában még ezek fordulnak elő: mérgezés, gyűjtogatás, szentegyház-törés, állefél-költés, álpecsétlikasztás, pénzhamisítás. Hogy ezen s hozzájuk hasonló vétségek nem lehettek ritkák, onnét következtetjük, mert Károly és Lajos királyaink — főleg ez utóbbi — a fejvesztö, kínzatö s törvényfa-állitö hatalmat bökezüleg ajándékoztatták egyes nemzetségeknek ²⁾. Hogy mennyire megvadultak a féktelenség tizéves idöszakában az erkölcsök, egyes rémeseményekből tanuljuk, minök: a löfarkra kötött s Buda utczáin végig hurezoltatott, azután félelevenen megégettetett budai két tanácsbelinek borzadalmas halála; továbbá, az esztergomi tömlöczökbe hányt s éhséggel előlt papok

¹⁾ L. Magyar Törvénytár. Nagyszomb. kiad. 1584.

²⁾ L. Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. I. pag. 647 et 768. — Vol. II. pag. 577. — Vol. III. pag. 345 et 490. — Vol. IV. pag. 172, 229 et 490. — Vol. V. pag. 370. — Tom. X. Vol. I. pag. 735—737.

szívrázó sorsa ¹⁾); úgy a koronaörzö Venczel után Morva s Csehországba tört (1304.) kúnoknak azon vérfagyaláló kegyetlensége, miszerint a foglyokat tenyereiken átlukgatva fűzték kötéltre, a gyermekeket pedig lábaiknál akasztották nyeregbe. Mindezt azonban kimenti annak tudata, hogy a hon viharos napjaiban történt, miből őseinknek valódi erkölcséletére épen úgy nem lehet következtetni, valamint a hagymázban szenvedőnek állapotjából annak jellemére. A kún betelepítők pedig a zavarok közt, melyek bejövetelök óta az országban szüntelen háborgának, szelidebb erkölcsöket még nem vehettek magokra. Ezek mellett, mikre a hazafilélek elborúl, hallgatással mellőzzük Záchnak, az atyai vérboszú miatt történt megnégyeltetését. A túlvitt bünfenyítés miatti terhes ítéletet az udvar béreseire mondván ki a történelem szigora, a helyett, hogy a miatt az azon idők magyarjainak erkölcsnemes-ségéből legkevesebet is levonna, ellenkezőleg azt tanúsítja, mennyire szent és sérthetetlen volt a magyar előtt mindenha a fejedelem személye.

De a nemzet ezen erkölcsi állapotja másként alakult, midőn az Anjouk kormányja magát ez új hazában megszilárdította. A királyi házzal beköltözött olaszok, az Anjoukkal együtt, a magyar keleties erkölcsökbe az olasz műveltségnek némely virágait beoltották. A számos hadjáratok Olasz- és Németországba, valamint a gyakori követségek Európa különféle udvaraihoz, úgy az ipar és kereskedés virágzata, folytonos érintkezés a külfölddel, végre a magyar királyi udvarnak akkor páratlan fénye s műveltsége a nemesség s általa a középrend, sőt némi vékony sugarakban az alsóbb rétegek erkölcsképzésére is szembetűnő sikerrel hatottak. Ha a fent elősorolt vétkek néha előfordultak is, azok idővel mindinkább gyérültek. Ha mutatkozott is a népnél egy-egy vad erőszakoskodás, de koránsem messze elharapódzott erkölcsi romlottság, ritkán rossz érzület, legkevesbeknél gonoszság s gyáva elaljasodásnak bünténye. Az elvetemült rabolt ugyan s talán gyilkolt is, de soha büntetlenül; s ha csakugyan azon népek tartatnak jámboroknak s erkölcsösekknek, melyeknél a legszemtelenebb úgy, mint a leggyávább büntény az uralkodó hatalomszavának s az igazság pallosának alá van vetve kikerülhetlenül: akkor a ma-

¹⁾ L. Péczely József i. m. II. db. 17, 18. II.

gyar nép, minő az Lajos király alatt volt, egy vonalban áll azon kor legderékabb népeivel, némelyeknél pedig éppen jelesebb.¹⁾ Ha semmi más ok nem harczolna is a tárgyalt kor magyarjainak kedvező erkölcs-állapotja mellett, hallgatagúl is elég hangosan szól az Anjouk alatt hozott fenyítő törvényeink csekély száma. A nemzet elégedett és csendes volt, erkölcsi szelidültek. Közel nyolczvan év folytán egyetlen forradalmi kísérletnek még csak jelét sem mutatják fel korkönyveink. Pedig nem hiányzott erre a számos alkalom, midőn hosszas uralkodásuk folytán majdnem szakadatlanúl külbarczokkal voltak az Anjouk elfoglalva. De nem nyugtalankodott a keblekben erre gerjesztő ok. Bizton járhatta be tehát Lajos is széles birodalmát minden irányban. Öröm szállhatta meg nagy lelkét, midőn a virágzó hon, nemesülő nemzet, szelid erkölcsű nép, s az általános jólét ezernyi jeleivel találkozott mindenfelé. Az előbbi edőszakokhoz mérve tetemesen gyarapodott az Anjouk alatt minden jó, szép s nemesre egyaránt buzduló, lelkesülő fajunk, s egy, minő politikailag volt, erkölcsileg is hatalmas nemzet életcsiráit fejlesztőleg hordta keblében. Egyébiránt mindezekről még inkább meggyőzik a t. olvasót azon nemzeti buzgó törekvések, melyeket az Anjouk ápoló karjain őseink szellemi művelődésök érdekében a tudományok, művészetek s hazai irodalom mezején kitüntettek, s a melyekről az alább következő fejezetekben részletesen értekezünk.

16. §. Jótékony intézetek.

A szelidülő kor jótékony szellemét, s az emberi nemes érzellemnek élesztőleg ható melegét hirdetik tárgyalt időszakunkban keletkezett azon kegyes intézetek, melyek kórodák és ápolodák nevezete alatt, számtalan véginségben sinlődőnek szolgáltak vigasztaló enyh helyül. Műveltségtörténelmi rajzunk keretébe foglaltuk ezeket is, mert a kor erkölcsi nemesülésétől tesznek tanúságot, s mint az emberbaráti szánalom és részvét emlékei szólnak hozzánk az akkori kedélyek állapotjáról. Minthogy pedig ilyenmő intézetek eszméje vallástani alapon nyugszik; az alapítók többnyire egyházi férfiak, vezetők szerzetesek valának.

¹⁾ L. Fessler i. m. 1081. l. — V. ö. Horváth M. i. m. II. szakasz. 77, 78. ll.

Nyoma van, hogy az *Anjouk* uralkodása kezdetén (1309.) Pozsony egyik külvárosában létezett egy kórház az ispotályosrend tagjainak gondviselése alatt, melyben évenként számos beteg nyert ápolást. Egy okmány a város és rend közt a kóroda fentartása és vezetése körül létrejött egyezményt tartalmazza ¹⁾). Százhusz éven át szolgált ezen intézet a szenvedő emberiség számos ügyefogyott tagjainak enyh helyül; de a husszita dúlaskor (1428.) elpusztult, s újabb fölszerelését később a mostoha idők nem engedték meg. — A Szepes-Váralján keletkezett kóroda hasonlólag az *Anjouk* korából való, s létét a helybeli lelkésznek köszöné, ki e végre egy alkalmas épületet rakatott ²⁾), s azt a szükséges kellékekkel fölszerelvén, felügyelőjévé Miklós nevű papot tette. Majd egy egész század (XIV.) folytán terjesztette áldásait a szenvedőkre. Később azonban a pálosoknak szolgált lakhelyül. — Hogy 1339-ben Nagyváradon is létezett egy kóroda, azt egy azon korból fenmaradt végrendelet bizonyítja ³⁾. — Végre, az *Anjouk* idején még Kassa, 1367-ben ⁴⁾ és Nagyszeben (Erdélyben) birt illetén kórházat keblében ⁵⁾. Az utóbbinak Márton, szebeni prépost, végrendeletileg száz tizenhárom forintot hagyományozott, harminczhárom széles garast számítva egy forintra.

A kórodák mellett voltak az *Anjouk* korában hazánk külön részein ápolók is azon célra alapítva, hogy nem önhibájuk miatt szegénységre jutott vagy dologtehetetlenekké vált embertársak azokban nyugalmat s életfogytig kellő ápolást nyerjenek. Lehetetlen föl nem ismerni ezen kegyes intézetekben is a kornak, melyről értekezésünk foly, mind erkölcsnemességét, mint keresztyén emberbarátságának jellegét. — Oklevél tanuskodik a mellett, hogy illetén ápolók a rajzott korszakban, az ispotályosok kezelése alatt, Székesfehérvárott, Csurgón és Gánton léteztek ⁶⁾. — Hihetőleg ezen időszakon keresztül is tartotta magát

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic Tom. VIII. Vol. I. pag. 620.

²⁾ L. Wagner : Analect. Ccepus. Part. I. pag. 416.

³⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. III. pag. 167.

⁴⁾ L. Wagner : Analect. Scepus. Part. III. pag. 165.

⁵⁾ L. Pray : Hierarch. Hungaric. Part. II. pag. 162. — Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. X. Vol. I. pag. 322.

⁶⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. II. pag. 588.

azon szegényápoló intézet, mely II. Endre királyunk alatt nyervén létét, mind maig szilárd alapon áll Kolozsvárnak Szent-Péter nevű külvárosában, s folytonosan több nyomorúttal érezteti jótékonyását ¹⁾ — Ezekhez számítható végül még a szent Györgyről nevezett azon kegyes társulat, mely az Anjouk kormányszakában hazánk egyháznagyainak pártfogása és buzgalma által jött létre, s kitünő jelét adá a szegények iránti keresztyén könyörületnek, mi a kor emberséges gondolkodását s nemes érzelmét szép vonásban tünteti elé. Miként az 1326-ban alkotott társulati rendszabályokból kitetszik, a helybeli tagok rendes heti üléseket tartottak; az alapos ok nélkül meg nem jelenő tag a szegények számára egy denárt tartozott fizetni; egy másik pont pedig oda utasította a társulati tagokat, hogy az asztalaiknál fenmaradt étkeket a szűkölködők közt oszszák ki ²⁾.

Ezekben határozódik, mit gyér adatok nyomán az Anjouk alatt hazánkban jótékony hatást gyakorolt kegyes intézeteinkről fő vonalokban elmondanunk lehetett; de ebből is felismerhető a szív azon gyengédsége, mely oly vonzó bélyegével állítja előnkbe az erkölcsileg nemes emberbarátot.

VI. Fejezet. — Tudomány. — Közműveltség.

17. §. Oktatásügy. Tanintézetek. Külföldi iskolázás.

Valamint a keresztyénség kíséretében látogatták meg nemzetünket a közoktatás áldásai: úgy annak alapján s hathatós befolyása alatt fejlődött ez az Anjouk idején keresztül is. Sok

¹⁾ A szent Erzsébetről címzett s Erzsébet királynétól, II. Endre nejétől, alapított szent-péteri szegényház, tudunkra, a hazában e nemű legidősb intézet. Már csak e tekintetből is kíváncsok annak történetét birni. Ezt leginkább tehetné t. Winkler Ferecz úr, ki annak múltjára vonatkozó mindennemű okmányt nagy szorgalommal összegyűjtött s egyéb adatokkal együtt gondosan egy kézirati egészszé alakított. Méltó volna a Szent-István Társulat pártfogására.

²⁾ L. Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. III. pag. 167. — V. ö. Pauer J. i. m. 270—272. II.

fontos és nevezetes történt ezen korszakon át nálunk a szellem-fejlesztés érdekében mind a főhatalom s honatyák, mind pedig a világi és szerzetes papság részéről. A közoktatás általában az egyház gondjai alatt állott, mi a szerzeteseknek megszaporodását vonta maga után. A ferencziek, dömések, ágostoniak és az újonnan keletkezett pálosoknak zárdái felette számosak voltak úgy, hogy csak ez utóbbiak rövid idő alatt többet számlálnának hetvennél. A király és főurak udvaraiban nyert alkalmazáson kívül, leginkább a nevelés és közoktatás mezején vétetett igénybe képességök. Nevelésökre nagy gond fordított. Rendkívüli verseny fejlődött ki közöttök. Önfentartásuk, elszaporodásuk, jólétök s tekintélyök igénylé, hogy a hon zivataraiiban elenyészett székesegyházi és káptalani iskolák helyett zárdáikban szervezzenek új tanodákat, hol a rend növendékein kívül világiak gyermekei is részesültek oktatásban. Minden szerzetes rend saját iskolai jelleggel, s — úgy szólva — színezettel bírt. A ferenczieknek Lira Miklós, Duns János és Bonaventura; a döméseknek nagy Albert s főleg aquinoi Tamás; az ágostoniak és pálosoknak pedig Colonna Egyed és strassburgi Tamás szolgáltak a tanításban vezérekül ¹⁾. Aristotelesi alapon iskolás bölcészek voltak ezek mindnyájan; de rendszereik üdvös hatása a szellemi tehetségek fejlesztésére kétségbe vonhatlan. Nem egy főpap, államférfiú, jogtudós s nagy névre emelkedett író köszöné azoknak dialectikai ügyességét, az elmeélt és sokoldalú avatottságot. A bölcészet és hittudományok kitünő s nagyhirű tudorai támadtak ezen rendekben, kiknek a klastromi könyvtárakban nagy gonddal őrzött számos műmásolataik szolgáltak kézikönyvekül a tanuló szerzeteseknek, valamint más rendű növendékeik s tanítványaiknak is.

Ezen rendkívüli mérvben jelenkezett tanulási ösztönnek hatásos emeltyükül szolgáltak V. Kelemen és XII. Benedek pápáknak a szerzetesek céhszerű kiképeztetésére irányult intézkedéseik. Kelemen különösen a bibliai nyelvek ügyét karolta fel, elrendelvén, hogy a fő- klastromi tanodákba a héber, arab és syriai nyelvek haladéktalanul behozassanak. Benedek pedig erőlyesen sürgette, hogy minden klastromban a grammatikán kívül a logika és philosophia, mint minden tudományosság szükséges alapjai,

¹⁾ L. Fessler i. m. 1061, 1063 és 1064. II.

szerzetbeli mesterek által adassanak elé, s azután az ügyesebb rendnövendékek, a hittudományok és kánoni jog hallgatása végett, fensőbb tanintézetekbe küldessenek. Ezen üdvös eredményű intézkedések mellett, újabb lendületet nyert a hazai oktatásügy a budai zsinatnak azon korszerű határozata által, melyben sürgetőleg meghagyatik, hogy a fejtelenség alatt megszűnt püspöki s káptalani iskolák újra szerveztessenek, az illetők a logikai karban alkalmas tanárról gondoskodjanak, ki ingyen levén köteles oktatni, fizetését az illető főpap vagy káptalantól vegye, s hogy azokban egyszersmind a kánoni jog rendes tantárgyként kezeltesék. Az így megújult oktatásügy ezen úton a tárgyalt időszakban nevezetesen gyarapodott. A mi a tantárgyak kezelési körét illeti, tudomásunk van róla, hogy a káptalani tanodákban a grammatikai és logikai tanulmányok, ide értve a szavaló gyakorlatokat: rendesen, a költészeti és philosophiai, sőt egyéb tudományok is rendkívül tanítottak. A tanárok itt többnyire kanonokok voltak s illő javadalmakkal láttattak el. Ezen módon folyt az oktatás a püspöki iskolákban is. Ezen időben már működtek magán tanítók (instructor) is ¹⁾.

Az oktatásügynek jelen szervezete mellett érdekes tudnunk, hol léteztek az Anjouk alatt hazánkban tanintézetek. Kétségtől nagyobb számmal voltak ezek, mint a mennyinek emlékeztét az e részben hanyag történetírás és az esetlegesen korunkig eljutott néhány okmány megőrizte. Annyi bizonyos, hogy a hány klostrom, káptalan s püspöki egyház volt, annyi monostori, káptalani és püspöki iskola létezett; különben nem fejthetnők meg, miként láthatta volna el magát az ezen (XIV.) században szembe-
tűnő kiterjedést nyert magyar kath. egyház, a papi hivatalra alaposan kiképzett elegendő lelkészekkel; holott tudomásunk van, hogy e század derekán csak maga a nagyváradi püspökmegye kétszáz, a pécsi négyszáz, a terjedelmes veszprémi pedig négyszáz kilenczvenkét plebániát számlált ²⁾. Ezen időből a visegrádi és pápoczi szerzetes iskolákon kívül, emlékeit birjuk még a pozso-

¹⁾ L. Fessler i. m. 1061, 1062. — Fejér: Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. V. pag. 49. — Toldy F. i. m. I. köt. 129, 130. II.

²⁾ L. Pray: Hierarch. Hung. Part. I. pag. 263. — Joseph Koller i. m. Tom. II. pag. 356—461.

nyi ¹⁾, budai ²⁾, szepesi ³⁾, esztergomi ⁴⁾, és nagyvárad ⁵⁾ káptalani iskoláknak. Mely tanszakok s minő mérvben tárgyalattak ezen tanintézetekben, ma már meg nem határozhatjuk; de hogy — egyebeken kívül — a hittudományok s kánoni jog itt rendes tantárgyakul adattak elé, azt az ott képzett papnövendékek rendeltetése kétségbe vonnunk nem engedi. Valamint a káptalani, úgy a püspöki iskoláknak is igazgató-tanára rendszeren az olvasó (canonicus lector) vagy iskolai kanonok (canonicus scholasticus) volt, segédek pedig az al olvasók és mesterek (professorok), kiket nekik volt joguk, megerősítés végett, a püspöknek vagy káptalannak bemutatni ⁶⁾. — Mindezen tanintézeteket, az előadott tantárgyak száma és körére nézve, tulszárnyalta az esztergomi tanoda, mely csak név, előjogok s tudori rangosztás hiányával különbözött az egyetemektől; mert az nem csak szabad művészeti és törvényi, hanem orvosi osztálylyal is birt. Hittudományi kara aligha volt, mert Esztergomban kivüle úgyis létezett az előbbi időszakból egy érseki s egy ágostoni képezde ⁷⁾. — Mindezen, nagyrészt tudós, iskoláinknak alapját képezték kétségkívül ez idétt is az úgynevezett fái vagyis néptanodák, melyeket az Árpádok századaiból ismerünk; s habár hallgat is ezeknek az Anjouk korában léteztökről minden írott emlékün, hinnünk kell mégis, hogy — ha anjoui királyaink alatt ily jelentős gyarapodást vett az oktatásügy, s ennyire szaporodtak fensőbb iskoláink, — az illető községlelkészek és szerzetesek is gondoskodtak a körtükben növekedő kisdedeknek elemi kiképezésökről. Az urak udvari káplánokat, házi nevelöket tartottak. A magyar nemes ifjú pályája az Anjouk fényes korszakában a harczmező volt. Az egyházi rend új ültetvénye leginkább a nép gyermekeiből

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. I. pag. 617. — Tom. IX. Vol. I. pag. 577.

²⁾ L. Fejér i. m. Tom. VIII. Vol. I. pag. 425.

³⁾ L. Wagner : Analect. Scepus. Part. I. pag. 312.

⁴⁾ L. Carol. Péterffy : Sac. Concil. Hung. Part. pag. 178.

⁵⁾ L. Pray : Hierarch. Hung. Part. II. pag. 175. — Fejér : Cod. Diplomatic. Tom IX. Vol. IV. pag. 605.

⁶⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 131. l.

⁷⁾ L. Toldy F. i. m. u. o.

alakult : szükségképen kellett tehát ezeknek ápolása s idomításáról is ideje korán gondoskodni. — Nem hagyhatjuk itt érintetlenül még a nőnevelést. Kitünő gond volt már az *Anjouk* alatt e nagy horderejű ügyre fordítva. A kevesbbé vagyonos szülők apáczaklastromokba adták leányaikat nevelésbe. Egy ilyen létezett 1340-ben Nagyváradon, az úgynevezett Klára-szüzeké, több jótevőktől dúsán adományozva ¹⁾. Azok többnyire előkelő, fejedelmi s néha királyi hajadonok s özvegyekkel voltak ellátva. Megtörtént néha, hogy az ott képzett szüzek közül egyik-másik fátyolt öltött, kiben a társadalom egy elvesztett anyáért elegendő kárpótlást nyert mint nevelőnőben. A főnemesek, kiknek a klastromi rideg élet visszataszítónak s a rendtartás és házi fegy szigorúnak vagy egyoldalunak tetszett, leányaikat a királyi udvarba adták, hol a királynék, magok is anyák s az anyai kötelességek iránt fogékonyak, azokat rangjuk alattiaknak nem tartották, s az udvari apáczák folytonos felügyelése alatt magok vezették azoknak nevelését ²⁾. Szokássá vált, hogy magok a szomszéd fejedelmek is folyamodtak leányaiknak fölvetetéseért a magyar királyi udvarba. Ott volt Dorottya kisasszony, Strascimir bolgár fejedelem leánya, később Twartkó István bosnyák király neje; ott a gniewkowi herczeg leánya, Erzsébet; és Anna, Henrik schweidnitz herczeg leánya, utóbb IV. Károly császár harmadik neje ³⁾; ugyanott a bosnyák bánnak, Krotomanovics Istvánnak leánya, Erzsébet, az ország legszebb hajadona, majd Nagy Lajosunk neje. Nyolczvan évvel tárgyalt időszakunk előtt Paläolog Mihály byzanti császár követei Katalint, a magyar királyi szüzet, Dragutin István szerb király nejét, egyszerűen öltözve gyapotguzsálnál

¹⁾ L. Pauer J. i. m. 193. l.

²⁾ Mintanőveldeül szolgált ehhez a nyúl- vagy margitszigeti híres és gazdag apáczaklastrom. Az anyakirályné, Erzsébet (I. Károly király özvegye), a Klára-szüzek részére egy újat alapított saját birtokán, Ó-Budán, ki végrendeletében Margit udvari apáczáról, Győrti (Gyurkfi) István úr leányáról s több magyar és lengyel udvari kisasszonyról, hihetőleg mint a királyi udvarban neveltekről, emlékezik. — V. ö. Fessler i. m. 1079. l.

³⁾ Az eljegyzés nagy ünnepélyvel Budán ment végbe, 1353-ban. — V. ö. Fessler i. m. 1080. l.

találták; oly házas és egyszerű volt akkor a nevelés a magyar királyi udvarnál. Lajos király alatt e háziasság és egyszerűség csak nemesült, de el nem tűnt. Ugyanis ifjabbik leányáról, Hedvigről beszélnek, miszerint úgy neveltetett, hogy az illem az alakot, a méltóság a bájt, az erény a szépséget, az erkölcsösség a fényt, a szerénység és kellem a hatalmat sokkal felülmulná. Ily képzettség gyümölcse volt vágya és szorgalma a bibliaolvasásban, az egyházatyák életrajzai és iratainak olvasásában. Hozzá hasonlólag neveltetett és képeztetett idősb nővére Mária, Lajos örököse, magyar királynő ¹⁾.

Ily állapotban volt nálunk a nevelés és közoktatás ügye, valamint tanintézetek sorsa, midőn Nagy Lajosnak messze kiható eszméje, a pécsi egyetem, megvalósult. Üdvös következményeként tekinthetjük ezt azon szövetségnek, melyben nagy királyunk IV. Károly császárral, Kázmér lengyel királylyal s IV. Rudolf, III. Albrecht és Leopold osztrák hercegekkel állott. Ezen fejedelmek roppant áldozatainak keletkeztek a közelebbi múlt években hasonló intézetek Prágában, Krakóban és Bécsben. Lajosunk is tehát, ki fájdalommal s pirulással volt kénytelen tapasztalni, hogy a dalmát városok lakosai peres ügyeiket örömesebb főlebbezték a páduai és bolognai jogtanárokhöz, mint a király tanácsosaihoz, engedelmet kért a pápától főiskolának alapítására, mely egy részről a múlt század vég éveiben hervadásnak indult veszprémi egyetem helyébe lépjen, más részről a forumra is hasson ki, s befolyással legyen azokra, kiknek hivatásuk volt igazságot osztani jónak és gonosznak a király curiájában. Pécssett, mint nagy birodalmának középpontján állította fel azt Lajos. „Magyarország királyának könyörgésére — így szól V. Orbán az 1367. sept. elsején kelt levelében, — végezzük és rendeljük, hogy Pécs városában legyen studium generale, melyben az egyházi és polgári törvény, s minden más nem-tilos tudomány, a theológián kívül, taníttassék; s hogy a tanárok és tanulók mindazon kiváltságokkal és szabadítékokkal birjanak, melyekkel a főiskolák helyein a tanárok és tanulók birni szoktak.“ Az oklevél zárósaiban kiköti a pápa, „hogy a pécsi főiskola mestereinek és tanárainak a magyar fejedelem, ki idő szerint leszen, tisztességes

¹⁾ L. Fessler i. m. 1080, 1081. II.

tízetést adjon, máskülönben az alapítólevél érvényességgel ne birjon¹⁾). A tanulók száma a pécsi egyetemen rendkívül nagy volt egész a mohácsi vészig, melynek áldozatai között egy zászlóalj pécsi tanulót is tisztelettel említ a hazafi. A theologiai tudományok kizáratása egy részről tanuságot teszen, hogy már nem csak a papi pályára készülők igyekeztek magoknak rendszeres ismereteket szerezni; más részről könnyen kipótolható hézag volt, miután a magyar püspökök e korban tudományszeretete és bőkezűsége fényes jeleit adta az által, hogy a püspökmegyei iskolák olyas szervezéséről gondoskodott, melynél fogva az országnak egynél több papnöveldéje példányul szolgálhatott a külföldieknek is. Ezen intézetekben, a theologiai tudományokon kívül, tanszékük volt a bölcsészetiékné is; fő gond fordított azonban a törvénytudományokra, mit onnét sejtünk, mert az egyházi jogtudorok (*decretalium doctorok*) száma ez időt nálunk igen megsaporodott. A szoros értelemben vett növendékeken kívül, kik egyházi tisztségekre készültek, az iskolák nyitva állottak másoknak is; a szegények ingyen, parányi bérért a többieknek. Ily viszonyok között, midőn a clerus versenyzett a fejedelemmel a tudományok ápolása körül, nem kellett attól tartani, mi ellen a pápa óvást tett az oklevélben: a tanárok oly szűken tartásától, hogy a kiéhezett boldogtalanok a tudomány teje helyett, csak saját tudatlanságaikban részesíthetnék a lábaiknál üloket²⁾; a kánoni jog jeles tanárának, a bolognai eredetű Bethini Galvának, sorsa legalább mást bizonyít³⁾).

A pécsi egyetem minden oldalulag jeles szervezete mellett sem szüntette meg honfiaink részéről a hason rangú külföldi intézetek látogatását, sőt a kor növekedő szükségei szerint az még öregbedett. A jeles készülségű szerzetes és világi papnövendékek, néha még áldorok, kanonokok, főesperesek s prépostok is, kik a hazai tanintézetekben magokat különösen kitüntették, tudományos képzettségök bevégzésére, a hittudományok végett Párisba, a jogtudomány s jegyzői ügyesség tekintetéből Bolognába küldettek,

¹⁾ L. Fejér : *Cod. Diplomatic.* Tom. IX. Vol. IV. pag. 65. és 69.

²⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 222, 223. II.

³⁾ L. Joseph. Koller i. m. Tom. III. pag. 129 — 131. — Fessler i. m. 1070—1073. II. — Virág B. i. m. II. köt. 231. I — Tudom. Gyűjt. 1817. VI. köt. — Toldy F. i. m. I. köt. 132, 133. II.

hol öt éves tanfolyam volt gyakorlatban; ezalatt Gráciaán decretuma s IX. Gergely decretaléin kívül, V. Kelemen és XXII. János pápák összegyűjtött rendeletei is, mint az egyházi törvénytár kiegészítő részei, tárgyalattak. Ott a magyarok sokáig az ultramontánok testületének külön ágát képezték ¹⁾. Némelyek a paduai, kölni, sőt angol egyetemekre is kirándultak. Lajos király idejében pedig különösen a prágai, bécsi és krakói egyetemek, mint hazánkhoz közel esők, voltak népesek magyar tanulóiban, kik főleg az ország északi részeiből vonultak oda ²⁾. Valamint a honi, úgy a külföldi tanintézetekben, minden pápai és zsinati tilalom daczára, tanulta a magyar papság, az életezéljára szolgáló tantárgyakon kívül a gyógytudományt is, s közölők utóbb sokan püspökök lettek, mint Piacenzai Jabab, csanádi és zágrábi püspök, I. Károly királynak, és László, nagyváradi püspök, Nagy Lajosnak udvari orvosa ³⁾.

A mondottakból hű képét vonhatjuk el a magyar nemzet azon tudományos műveltségének, melyre az az Anjouk gyámkarjain emelkedett. Fontos tanulságul az is kivonható egyszersmind, hogy fajunk, vele született sokféle képességénél fogva, a nemzeti jellemével öszhangzó polgárisodástól, főleg ha azt önercéjével s nem rá erőszakolva eszközölheté, soha semmi időszakban nem volt idegen. Fényes példáit adta ennek az Anjouknak majdnem szakadatlan harcok közt lefolyt dicső kormányszakában is. A nemzeti csinosodás ekkor minden irányban örvendetes haladást tett. A leendő áldor, püspök, udvaritiszt vagy államhivatalnok rendszeren az apátságok vagy klastromokban nyerte elemi kiképztetését, hol vallásos nevelésben részesült; e mellett fegyelem, rendtartás és az illem magyar szertartásaihoz szoktattatott. A leendő hadfi a megyeispán várában serdült fel; edződött meg nélkülözés, sanyar s erőfeszítés közt; ott gyakoroltatott mind szóval, mind tettel a lovagias becsületességben. Az erősebb szellemek szebb koruk néhány éveit a külföld leglátogatottabb egyetemeiben tölték, honnét tapasztalati kincsekkel megrakodva tértek vissza hazájokba, s itt akként helyezték el a magokkal hozott

¹⁾ L. Fessler i. m. 1066. l. — Toldy F. i. m. I. köt. 134. l.

²⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 134, 135. ll.

³⁾ L. Fessler i. m. 1067. l.

erkölcsi tökéket, hogy azok nemzettünk szellem s erkölcsképzése, valamint a finomabb izlés elsajátítása érdekeinek dúsán kamatoztak.

18. §. Könyvek. Könyvtárak.

Az Anjouk fényes országlata folytán a küludvarokkal szőtt viszonyok, s itt az igen gyakran megfordult követségek, valamint az uralkodó családnak s egyházi rendünknek összeköttetései Olaszországgal, úgy honfiainknak gyakori kirándulásai a külföld tanintézeteibe, végre a megeredt kiható kereskedés, valamint az idegen kalmároknak folytonos közlekedése honunkkal: azon állapotba helyezték az ismeretek után epedőket, hogy ezen csatornákon most már könnyebben juthattak könyvek birtokába, melyek az Anjouk alatt hazánkban is nagyobb számmal irattak, részint a megszorodott szerzetesek, részint pedig az ügyes codex-másolók által, kik az udvarnál és a népesb tanintézek helyén szoktak tartózkodni. A föléledt közoktatás, s a szerzetes rendek közt kifejlett tudományos verseny, szükségképen nagy bőségét föltételezi a könyveknek. A nyomdászat áldásait nélkülözvén még akkor az emberiség, a szerzetesek zárdái magányaikban főleg arra voltak utalva az ébredő szellem és szükségérzet által, hogy a nélkülözhetlen könyveket másolják. Így részint másolás, részint szerzés útján egész könyvtárak alakultak. Hogy a pécsi egyetem birt ilyent, kételkednünk nem enged Lajosnak azon buzgalma, melyet az új tanintézet körül kifejtett. Számos új klastromok alapításakor különös gondot fordítottak jötevőik arra, hogy ezeket a szükséges tanulási eszközökkel ellássák. Sok tudós püspökök, tanárok, sőt világiak, még tanulók is gyűjtöttek könyveket ¹⁾ Ezek közt volt Telegdi Csanád esztergomi érsek is, mit az tesz kétségtelenné, hogy ősi jószágán Telegden, klastromot alapítván, azt számos válogatott könyvekkel látta el ²⁾. Ezen kívül még a pálosok buda-szentlőrinczi könyvtárának maradt fen ez időből emlékezte ³⁾. — Ha akkori kézírataink készlet-tárának tartalmát tekintjük, az erősen vallásos középkor szellemét ismerjük fel

¹⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 135. l.

²⁾ L. Pauer J. i. m. 276. l.

³⁾ L. Toldy F. i. m. u. o.

benne. Szent könyvek, iskolás hittan, törvényes munkák s a leg-szükségeseb tankönyvek fordulnak csak elé a [fenmaradt lajstro-mokban. Megemlítendő még, hogy a római breviarium ez időszak-ban a világiak közt is nagyon elterjedett. A klassicusok közül Aristoteles és Virgilius az ismertebbek; a hazai történetiratok köréből pedig őskori krónikák néhány másolati példányai ¹⁾. — A könyvek s könyvtárak középkori állapotjának jelen vázlatánál van alkalmunk eszmelánczolatnál fogva befejezésül egy-két szót tennünk hazánkban a rongypapirosnak használatáról. Az A n - j o u k kormányszakában kelt irományok anyagát illetőleg, a királyi oklevelekben állandóan; egyebekben, úgy a codexekben, főleg a hártya uralkodott. A rongypapiros első nyoma nálunk 1303-ban tűnik fel. Azonban ez is idegen, névszerint olasz-honi gyár készítménye, hol ez idétt már nagyobb mennyiségben indíttatott közforgalomba, s hozzánk az ádriai tenger melléki kal márok által, egyéb árucikkekkel kezdett szállíttatni ²⁾. Jeles tör-ténettudósunk, Katona, is említ fel ezen korra egy esetet ³⁾. To-vábbá papiroson volt írva azon levél is, melyet a pápai követ, Gen-tilis, 1309-ben Pozsonyból Benedek erdélyi püspöknek küldött ⁴⁾. A bibornok ezt vagy magával hozta, vagy később hozatta Olasz-honból; mert nálunk még az A n j o u k korában papirosmalmok nem léteztek, holott ezek Anconában Fabriani mester részére már akkor dolgoztak. Az anconaiak kereskedelmi viszonyban állván a tragúriakkal, ezen úton könnyen eljuthatott hozzánk a gyarmati árucikkekkel a rongypapiros is ⁵⁾. Oly gyorsan is elterjedt ennek ismerete, hogy a XIV-d. század közepe felé s azon innét már vaj-dai, megyei, káptalani, bírói stb. oklevelekben, főleg mégis magán irományokban és codexekben használtatott ⁶⁾.

¹⁾ L. Toldy F. i. m. u. o.

²⁾ L. Cornidest Bredetzky-nél : Beyträge zur Topograph. des Königreich. Ungarn. IV. Bd. 42. l.

³⁾ „Exhibuit coram nobis quamdam literam (így) papiraceam.“
Histor. Critic. Tom. X. pag. 475.

⁴⁾ L. Fessler i. m. 1053. l.

⁵⁾ L. Cornidest u. o.

⁶⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 196.

19. §. Képzőművészetek.

A hazai s részben külföldi tanintézetekben kifejtett nemzeti értelmesedésnek s tudományos műveltségnek főlebb adott rajza után, tárgyalási összefüggésben szólnunk kell itt a képző művészetek azon jelenségeiről, melyek a nemzeti műérzék és finom izlésnek, egyszersmind a szép és magasztos iránti benső hajlamnak, tehát a nemzet fejlettségi állapotjára viszonyítva, a valódi műveltségnek tagadhatlan bizonyítványai. Hogy nemzetünk a képző művészetek iránt folyvást érdekeltséget tanusított, sőt azokra nem csak pártolólág, hanem cselekvőleg is hatott, több adatok kétségtelenné teszik. Nagy érdemeket szerzett nálunk e szép mezőn a művészetek honából ide átköltözött új dynastia. Az Anjouk ápoló karjain a közvagyonosság növekedtével, valamint az Olaszországgal szövődött viszonyok folytán, nagyobb virágzásnak indult az építkezés. I. Károly műszeretete volt vezér a pályán. Temesvár, Visegrád, Esztergom, Székesfehérvár fényseretetének, de fejedelmi lelkének is dicső nyomait szállították az unokákra. Most elporlott minden. Bártfa, melyet ő alkotott, még ma is szól róla; s egy másik műve, a kassai egyház, egyike a középkor bámulatos emlékeinek, még fennáll szintén örömünkre és dicsőségünkre. Udvarát Károly, harmadik nejével, Temesvárról Visegrádra tette át, hol a várhegy alján roppant palotát építtetett háromszáz ötven teremmel, s e palota körül, melynek páratlan fénye a király látogatására jött fejedelmeket bámulattal tölté el, emelkedtek hosszú sorban, a nagyságos folyam partján, az ország főurainak fényes lakaik, a nádoré, korlátnoké, országbíróé, a befolyásos Drugeteké, ott állott Zách Bódog háza is és az állam magas tisztjeié¹⁾. A XIII-d. század második felében, valamint az Anjouk s később Corvin korában is, az építészet hazánkban gót alakot öltött magára s a birodalomhoz tartozott ádriai partvidék mutat fel ezen korból több jelentős építészeti emléket. A középkor remeképítészeti szentegyházai és zárdái, melyek azon időkben nemcsak a műveltség ápolói, hanem egyszersmind erős szerkezetüknél fogva erődök is voltak. Innét magyarázható, miért szenvedtek annyit szentelt építményeink az

¹⁾ L. Fessler i. m. 625—627. ll.

ellenség vad dühétől. Lajost atyjához hasonló műszeretettel látjuk e téren haladni, ki udvarát Budára tévén át Visegrádról, diszes palotát építtetett az ó-budai batárban. Az *Anjouk* példáit egyházi s világi főemberek követték. Több nagyszerű egyházaink, mint a nagyszebeni és brassai, ez időből valók, valamint a premontréiek leleszi templomának (ötven rőf) magas tornya is, melyet II. Péter prépost korában egy budai építész kétszáz aranyforintért emelt ¹⁾. Ekkor épült Esztergomban szent Adalbert kápolnája, Székesfehérvárott pedig szent Annáé. — Az *Anjouk* korában a honi szobrászatnak előhaladása mellett már önálló művek is tanuskodnak, úgymint kő és ércszobrok. Azon kívül tehát, hogy szerepét az építészet körül folyvást fentartotta, a műalkotás egyéb nemének is új jeleit adta. Ezen kor szobrászati műmaradványa Trencsényi Csák Máté azon érczmellszobra, mely jelenleg a magyar nemzeti muzeumban őriztetik. Szobrászok voltak még ez időben Kolozsvári Miklós mesternek, a műfestésznek fiai, Márton és György mesterek, a kiktől valók Nagyváradon a négy evangelista mellképei, valamint a három szent fejedelem, István, Imre és László gyalog szobrai (1340.) érczből, melyek két századdal ezelőtt (1660.) még állottak, de ekkor a török azokból ágyukat öntött ²⁾. Ekkor érte enyészet szent László nagyszerű lovag szobrát is (1390.), mely érczen s aranyozva szintén Nagyváradon pompázott ³⁾. Az *Anjouk* korába szolgálnak vissza I. Károly, Erzsébet és Lajos azon közsobrai, melyek a kassai főegyház északi kapuja felett maiglan szemlélhetők. Az említett művészekon kívül még egy szobrászunknak, Demeter mesternek, maradt fenn a tárgyalt időszakból emlékezete, ki a pécsi székesegyházat ékesítette faragványaival, miként azt egy ott maig olvasható felirat igazolja ⁴⁾ — A művészetek közül, úgylátszik, mégis az ötvösség és vésés volt legkedveltebb, s legdívatosabb. Ezeknek a

¹⁾ L. Szirmay : Notit : Comit. Zemplén. pag. 312.

²⁾ L. Fessler i. m. 1058. l. — Toldy F. i. m. I. k. 127 128. ll.

³⁾ Erre vonatkozólag egy XVII-d. századbéli szemtanúnak tudósítása olvasható Schediusnál : Zeitschrift. Jahrg. 1804. 85. l.

⁴⁾ Az említett főegyház szentélyének egyik falán ugyanis ez áll : „1303. Labore Magistri Demetri lapicide.“ L. Mittelalterliche Kunstdenkmale des österreichischen Kaiserstaates. Erste Band. 4-r. 79. l.

királyi udvar pompaszeretete s a közvagyonosság segélyével mindenfelé elhatalmazott fényűzés tág mezőt nyitott úgy, hogy azt még köztisztviselők is rendszeren gyakorolnák. Így Senisi Péter, Szepesmegye alispánja s hasonlóvá vár parancsnoka, egy oklevélben ¹⁾ aranymívesnek nevezetik. Hogy egyszersmind a vésést is gyakorolta, onnét tűnik ki, mert Károlynak, ki a Bazarád ellen 1330-ban viselt hadjáratban a hiteles pecsétet elvesztette, ő egy másikat véselt, melylyel — minthogy előbb kihirdetve nem volt, — csak 1332-dik év folytán kezdett élni. Károly ezért neki Jemnik nevű falut ajándékozta ²⁾. Aranymíves volt Ráfael is, Druget nádor társa a budai tized haszonbérletében. A nevezett nádornak végrendeletéből tanuljuk ismerni azokon kívül, miket felebb (8. §.) már felhordottunk, mennyire virágzott ez időtt az ötvösség, s minő fokon állott a kornak fényűzése ³⁾ — A festészet is nagyobb tért foglalt el az Anjouk uralkodása alatt. Nem csekély élesztő erővel hatottak reá a keresztyénségnek terjedése folytán nagyobb számban emelkedett szentegyházak s az újabban megszorodott szerzetes rendek, hol a számos oltárképek, mise imakönyvek, meg a codexek bőven nyújtottak foglalkodási tárgyakat az ügyes szakembereknek. Legnagyobb elterjedést nyert azonban a festészet az Anjouk dicső időszakában a czimerek által, melyeket Károly bőven osztogatván, pajzsokon, lobogókon mindenfelé láthatók voltak. Hogy némelyek ezen ágában a festészetnek sokra mentek, királyi adományozásról szóló okmány bizonyítja, melynél fogva I. Károly, Miklós nevű czimerfestőnek, Hertul fiának, a Sopronmegyében kebeleztet Megyes birtokot ajándékozta ⁴⁾ Megemlíjtük itt mellékesen még azt is, hogy az Anjouk korában már divatba jött frescók is igénybe vették a szakképzettséget. Egyébiránt sajnálkodnunk kell azon, hogy tárgyalt időszakbeli festészeink közül névszerint az egyetlen Kolozs-

¹⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 657.

²⁾ L. Károly királynak 1331-ki adománylevelet Fejér Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. III. pag. 529. — Virág B. i. m. II. k. 105. l.

³⁾ L. Katona : Histor. Critic. Tom. VIII. pag. 623.

⁴⁾ A *czimerarius* (czimerfestő) szó, t. Bartal Gy. megjegyzése szerint (i. m. 23. l.) először Károly oklevelében fordul elő, melyet ő egykor Horváth Mihály becses gyűjteményében látott.

vári Miklóst ismerjük, a szobrászok atyját; pedig hogy honi városainkban elterjedt különféle művészeink közt ezek sem lehetek csekély számmal, onnét gyanítjuk, mert egyéb művésztársaikkal egyesülten a középkor szelleméhez képest czéhekben állanak, úgy hogy a képirók, szobrászok és üvegeseek, mely utóbbiak kétségkívül az üvegfestést is űzték, egy közös művésziczéhek képezének; sőt hihető, hogy a buda-szentlőrinczi pálos főmonostor műiskolája, mely a XV-d. század közepén túl virágzott, még ez időszakban keletkezett¹⁾.

Ezek fővonalai azon értesítéseknek, melyek részint egykorú műemlékekben, részint eredeti följegyzésekben, a századok dűlálásaitól szerencsésen menekülve korunkig eljutottak, s hazánkban az A n j o u k gyámolítása által nagyobb virágzásnak indult képző művészetek közkelete mellett tanuskodnak, miáltal egyúttal a magyar ősöknek művészet iránti fogékonyságukról s így ízlés nemesültségökről tesznek tanúságot.

VII. F e j e z e t. — A n e m z e t i n y e l v d i v a t a. — I r o d a l o m.

20. §. A m a g y a r n y e l v k ö z h a s z n á l a t a.

Minden nemzetnek legdrágább, egyszersmind legföltöb kincse a nyelv, mely ha elvész, vele elenyészik a nemzeti lét is. Halált-hozó a nemzeteknek az idegen nyelv, öltözet és szokások, mert ezek megvesztegetik a nemzet jellemét, végromlást hoznak a nemzetiségre. Az ily nemzetnek csak múltjáról szól a história; ő, mint önálló nemzet, megszűnt szerepelni a népek nagy családjában. Reá alkalmazható, mit a költő mond: hogy „névben él csak, többé nincs jelen.“

A népek lelkülete, erkölcei s műveltségével elválhatlan kapcsolatban áll azoknak nyelve is. Ennek belső alkata mintegy tüköre a nép természeti jellemének, szellemi és erkölcsi erejének; mert ez a nyelvre szükségkép reá nyomja saját bélyegét. Midőn őseink Európába léptükkel új életszakaszt kezdettek, nyelvök nem volt ugyan még annyira kifejtve, hogy egy művelt nemzet szellemi szükségait kielégíthette volna; de magában rejtette a lehető legnagyobb tökélyre fejlődhetést; s e mellett formáiban

¹⁾ V. ö. Toldy F. i. m. I. köt. 155. l. 58. §.

oly következetes, hangzatára nézve oly kellemes és erőteljes, hogy nyilvános bizonyosságul szolgálhat azok erőteljes lelkületének, ép és tiszta eszének, kik azt beszélték; főleg pedig azon kittedő sajátosságánál fogva, melylyel a szellemet fölemelni s lelkesíteni oly hatékony: azért írta már Leo keleti császár, hogy a magyar nemzet nemes, nagyszívű, mély lelkületű, erővel teljes, gondolatban s érzelemben gazdag ¹⁾. Hűséggel is örködték derék őseink minden időviszonyok közt e legfőbb nemzeti kincsök fellett; s habár reájok az európai új élet sokféleképen hatott, mind ennek daczára a nyelv ősi belerejében folyvást fenállott s a mindennapi élet közegétül használtatott. Ennek élő bizonyítványa az, hogy mint nemzeti védkincs örökségképen reánk szállott, birjuk azt az ősi hazával, szeretjük, ápoljuk s oda fejleszteni törekszünk, hogy a legműveltebbek közt egykor becsülettel megállhasson.

Midőn műveltségünk képét festjük, minő az az Anjouk alatt volt, lehetetlen akkor a nemzeti lélek ezen életelemét a színvegyítésből szándékosan kibagynunk. Leírjuk tehát, minő volt nyelvünk sorsa az első idegen dynastia alatt.

Anjoui Károly, bár atyja Martell bitorlotta már a magyar királyi czímet, a nemzet nyelvében járatlan volt; de a nemzetiség oly tisztelet-parancsoló erőt fejtett ki az Árpádok négyszáz évi kormánya alatt, hogy ő is kénytelen volt neki hódolni ²⁾. Tudta egyszersmind az éleslátású Károly, mily kegyeletszerű indulattal ragaszkodik a magyar ősi nyelvéhez; a pártviszályok megszűnte után, hogy még szorosabb kapcsolatokkal érdekeihez fűzze a nemzetet, nyelvét a királyi udvarban ápolta s az országos ügyek közegévé tette. Az elsőt bizonyítja az, hogy Vilmos és Zsigmond herczegek a királyi udvarban neveltettek, a magyar nyelv és nemzeti szokások megtanulása végett. A másodikat pedig az tanúsítja, hogy az egy nyelvű magyar népet más, mint az ő saját nyelvén kormányozni, neki törvényeket s közrendeleteket hirdetni és igazságot szolgáltatni nem lehetett. Mind Károly, mind Lajos: barátai, tisztelői s terjesztői voltak a nemzeti nyelvnek, mely or-

¹⁾ L. Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. Írta Horváth Mihály. Pesten, 1847. 8-r. 93, 94. ll.

²⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 144. l.

száglásuk alatt nem állott alautabb fokon, mint más nyelvek akkor saját hazájokban. Mert hogy a latin nyelv uralkodásuk alatt rövid úton ki nem küszöböltetett hazánkból, az nemzeti nyelvünk sorára csak annyit bizonyít, mennyit azon korban a latin nyelv uralma a nemzeti felett I. Ferencz király alatt Franciaországban. A XV. századból nyoma van annak, hogy az ország zászlószínei közül némelyek írni nem tudtak; ebből elgondolható, mily kevésbé lehettek deákos emberek elődjeik az Anjouk alatt: mi a nemzeti nyelv közhasználatát szükségképen föltételezi; különben szükségtelen volt volna I. Károly megkoronáztatása alkalmával, hogy Tamás esztergomi érsek a király előtt deákul felolvasott esküpontokat magyarul fejtegette¹⁾. Lajos királyunk első jegyese Margit, Károly morva örgróf leánya, s második arája Erzsébet, István bosnyák bán leánya, az okmányok tanúsága szerint²⁾, a magyar nyelv s nemzeti erkölcsök elsajátítása végett, gyenge koruktól fogva a királyi udvarban képeztettek. Ha I. Károly menyével ezt tette, mennyivel inkább oktattatta Gyulafi magyar nevelője által fiát, Nagy Lajost, magyar koronájának örökösét, a nemzet nyelvében?³⁾ A ki áruhában bejárja birodalmát, hogy népét saját tűzhelyénél ismerni tanulja, mint Lajos, annak a népnyelv ismeretével okvetlenül kell birnia. Erzsébet királynénak, I. Károly nejének, udvarában néhány lengyel kisasszonyon kívül, kiket férhezmenetekor hozott magával Lengyelországból, s a kik hosszas itt lakásuk alatt kétségkívül megtanulták a nemzet nyelvét, mind magyar kisasszonyok voltak, a mint ezt végrendeletében olvassuk⁴⁾. Ha már az udvarnyelve a magyar helyett más

¹⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 139. l.

²⁾ „Literas parentum nostrorum et ejusdem domini marchionis, tempore, quo dicta filia sua in aulam eorundem parentum nostrorum pro informandis moribus et idiomatico hungarico traducta exstitit, eas mansuras in suo pleno vigore volumus,” — a Visegrádon, aug. 3-d. 1342-ben kelt okmány szavai. V. ö. Virág B. i. m. II. köt. 140. — Fessler i. m. 1030. l.

³⁾ L. Horváth István: Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetésök a nemzeti nyelv ügyében. Pesten, 1815. 8-r. 12, 13. ll.

⁴⁾ L. Katona: Histor. Critic. Tom. III. in ord. X. pag. 671—677.

volt, melyet ők nem értettek, ugyan miként képezhették ott magokat a testestül lelkestül magyar főnemes családok leányai? I. Károly példás buzgalmából tehát a magyar királyi család köre s egész udvara mintegy iskolája volt a nemzeti nyelvnek. De Cornides tanúsága szerint, I. Károly uralkodása idején oklevelekben is feltűnt a magyar nyelv ¹⁾. — Nem csak a hon határain belül, hanem külföldön is jelét adta az uralkodó ház, mennyire figyelemben tartja a magyar nemzet nyelvét és szokásait. Különösen Erzsébet, Károly özvegye, még végső életszakában is mennyire kedvelte a magyar szokásokat, egy külföldi író följegyzéséből ²⁾ tanuljuk, ki a nyolczvan éves anyakirálynéről írja, hogy az számos magyar katonasággal Lengyelországba utazván, a krakói várban magyarjainak dalokkal fűszerezett magyar tánczvigalmat rendeztetett, mit ő maga is nagy gyönyörrel szemlélt és hallgatott. — Hogy a családi életen kívül, a köztügyek elintézése körül is használtatott a magyar nyelv Nagy Lajos dicső kormánylatán keresztül, a mondottak után nem szenved kétséget. Igaz ugyan, hogy az *Anjouk* alatt az oklevelek s kormányrendeletek nyelve túlnyomólag a deák volt, s hihető, hogy a királyi tanács ez időben kezdett megdeákosodni: de mindennemű végzések s birói parancsok magyarul hirdettettek ki, s ez volt az országgyűlések és megyei élet közege is. A nemzeti nyelvnek országos életére látszik mutatni azon tiszti esküminta is, mely Nagy Lajos királyunk idejében készült ³⁾. Mindezekből, daczára annak, hogy az ide irányuló nyelvemléki fontos adatokat a századok zivatarai a végenyészet örvényébe sodorták, a nemzeti nyelvnek folyvást ingatlan országos tekintélye kiténik; mi bizonyára másképp alakul, ha a főbatalom nem veszi azt ápoló szárnyai alá. — Hogy az *Anjouk* ide-

¹⁾ L. Horváth Istv. i. m. 14, 15. ll.

²⁾ L. Dlugoss. Tom. II. Libr. 10. col. 33. — V. ö. Horvát Istv. i. m. 14, 15. ll.

³⁾ Mosóczy Zakariás püspök mentette ezt meg a feledékenység örvényéből. Olv. Decreta, Constitutiones, Articuli Incl. Regni Hungariae. Tyrnaviae. 1584. Fol. pag. 68, 69. — Megvan ezen esküminta a törvénytárban is. Legújabbán kiadta Toldy F. i. m. „Példatár.“ 3, 4. lapok.

jében is, hasonlólag az Árpádok századaikhoz, nyelvünk irodalmilag műveltetett, azt tények fogják a következő szakban bebizonyítani.

21. §. Nemzeti irodalom.

A nemzetek polgárisodásának egyik mérfokául irodalmukat szokták venni. A mely nemzetnek nincs irodalma, az mint egyén a nemzetileg élő népek közt helyet nem foglalhat. Az irodalom, kis nemzeteknél kivált, mint műveltsége gazdagságának bizonyítványa, mindig nagybecsű okmány azon jogok érvényesítésénél, melyeket egyéni erejének önérzetében a maga számára követel.

Tisztelettel és elismeréssel szól ugyan Európa azon dicső tettekről, melyeket a történelem, mint hősiességünk bizonyítványát följegyzett, s melyek nemzetiségi jogaink érvényesítésénél nem mellőzhetők : azonban e mellett igen súlyos nyomatók polgárisodásunk is, mely irodalmunkban nyilatkozik. E szerint nagy erkölcsi súly van kötve nemzeti irodalmunkhoz, mely a nyelv és nemzetiség legfőbb tényezője ¹⁾.

Ha a nemzeti irodalomnak az A n j o u k uralkodása folytán nyilatkozott termelését tekintjük, megdöbbentőleg csekély eredményre jutunk ; holott binni alig lehet, hogy különösen az utolsó Árpádok alatt szépen fejlődött nemzeti irodalom az A n j o u k kormányszakában végkép elakadt volna, s ezt annál kevésbé, miután tudjuk, hogy ők a nemzet nyelvét tiszteletben tartották, ápolták udvarukban, s a közéletben is elismerve annak jogosultságát, mind nagyobb tér elfoglalására segíték. E terméketlenség oka tehát sem a főhatalom akadékoskodásában, sem a nemzet szellemi képességének hiányában nem feneklik : hanem okozhatta az egy egész évtizeden át dült fejetlenség, valamint az Árpádok lettüntével a magyar trónon megjelent A n j o u -háznak az országos ügyek s közegeikre nézve sokféle ágazott ujtásai, úgy a deák nyelv alkonyuló divatának új életre derülése. Mindezek a nemzet értelmiségének figyelmét s tettejének összegét annyira igénybe vették, hogy irodalmi beltermelésre idő alig, kedve pedig kevésnek lehetett. Ide járultak még a nagyszerű hadjáratok, főleg Nagy Lajos országlása alatt. De az idők néha megengesenedtek, s a

¹⁾ V. ö. „Magyar Sajtó.“ 1859. 251. szám.

közügyek által jogszerűleg igénybe nem vehetett emberek, az apátságok s klastromok csendes munkássága lakói, bizonyára tétlenül nem engedték elillanni az éveket. Folyt tehát a termelő irodalmi munkásság ez idétt is, habár egy-kettőn kívül, egész bizonyossággal az ezen időszakba visszamutató irodalmi emlékeinkről nem állíthatjuk: hogy ezen kor termékei; csak hasonlág alapján behozólag sejtjük azok keletét ez időszakba tehetni. Hogy azonban ez idétt, sőt már jóval előbb derekasan műveltetnie kellett nyelvünknek, mutatja azon határozott iráyszín, mely ez időbeli magyar codexeink nyelvrén rövid vizsgálat s hasonlítás után az észlelőnek feltűnik.

Ily nemű irott emlékeink a tárgyalt időből a következők:

1. A Margit legenda ¹⁾ Leghihetőbben azon idétt készült, midőn I. Károly király Margit szentesíttetését a pápánál sürgette, s így a XIV-d. század első harmadában ²⁾. Hogy a magyar nemz. muzeumi codex régibb szöveg másolatát foglalja magában, mind Pray és Révai észrevették, mind régibb és újabb formákkal vegyes nyelve, úgy a legendának egyes helyei mutatják ³⁾.

2. A legrégibb magyar biblia töredékei (a Révai- és Jászay codexekben), melyek hogy egy hajdani egésznek becses maradványai, s a nyelv őszérü jellege miatt, az egész műnek fordítása a XIV. század első felébe (tehát az Anjouk korába) szolgál vissza, az alaposan be van bizonyítva ⁴⁾.

3. Egy magyar agenda, mely Demeter erdélyi püspök alatt divott; úgy András maria-nostrai perjelnek, kora híres magyar hitszónokának (virágz. 1373. körül) eredeti beszédi, melyek ránk nem jutottak. Mindkettő, ha fenn volna, a XIV. század erkölcei mellett, annak nyelvéről is tehetne tanúságot ⁵⁾.

4. A régi magyar bibliai töredékek nyelvidomával vetve

¹⁾ Kiadta Pray: Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaritae virg. et MSS. codd. eruta. Tyrnav. 1770. 4-r.

²⁾ L. Toldy F. i. m. I. köt. 151. l.

³⁾ L. Toldy F. u. o.

⁴⁾ L. Toldy F. i. m. 158, 159. II. 67. §.

⁵⁾ L. Toldy F. i. m. 161, 162. II.

össze több őskori iratainkat, úgy találjuk, hogy ezek tárgyalt időszakunkba tartoznak; ilyenek a) az egész Döbrentei- és a Czech-codex, valamint a Guary, Virginia, Winkler- és Nádor-codexek darabjai ¹⁾; sőt a Jankowich-codex is ²⁾.

5. A verses magyar dolgozatok sorát ez időszakból a „Pannonia megvételéről“ szóló legrégibb historiás ének nyitja meg, melyet Pray fedezett föl róla Annalisaiban következő szavakkal emlékezik: „tizennegyedik századbeli magyar ének.“ Toldy is e véleményhez csatlakozik ³⁾. — Ide tartozik a Toldi Miklós mondája, ki Ilosvainak XVI-d. századbeli verses tárgyalása szerint, anjou i Károly és Lajos alatt élt volna. Azonban, ha ezt kétségbe vonjuk is, azt csakugyan Ilosvai feldolgozásának köszönjük, hogy azon formájában ismerjük, melyet az az Anjouk korában vett fel ⁴⁾. Ennek azonban még Ilosvaitól ismert szövege korunkra nem jutott. — Nincs helyes ok kétkedni, miszerint a Zách Klára és Feliczián szomorú története is csakhamar a borzasztó esemény után foglaltatott versekbe, ámbár annak országszerte ismert szövegét az idők tőlünk megirigyelték. Tanuskodik erről a m. nemz. muzeumban őrzött Istvánfi-codexben Istvánfi Miklós kezével beírva olvasható jegyzés, mely szerint az Annalisok elhallgatják a Feliczián tettének okát, de a közönséges hagyomány, a hegedősök énekei azt Klára becsülete sérelmének tulajdonítják ⁵⁾. — Hogy századok folytán,

¹⁾ L. Toldy F. i. m. 162—164. II.

²⁾ Erről írja t. Horváth István (i. m. 23. I.): „Már Nagy Lajos alatt leiratott magyarul szent Pál remete élete, melynek igen régi mása találattik t. tudós Jankowich Miklós úr gyűjteményében, mert ebben szent Pál testének Magyarországra való áthalmozatása úgy említettik, mint jelenvaló történet.“ — V. ö. Toldy F. i. m. II. köt. 67, 93 és 95. I. „A Jankowich-codex.“

³⁾ Irod.-tört. I. köt. 164. I.

⁴⁾ L. Toldy F. A magyar költ. története. I. köt. Pest, 1854. 8-r. 98—101. II. És: A magyar nyelv és irod. kézikönyve, a mohácsi vésztől a legújabb időig. I. köt. Pest, 1855. 8-r. 119—130. hh.

⁵⁾ „Communis et per manus tradita fama fert, et a cytharaedis ad lyram canitur etc.“ Olv. Fejér: Cod Diplomatic. Tom. VIII. Vol. III.

nyugot polgárisúlt nemzeteivel mind gyakoribb érintkezések következtében, hozzánk külföldi regék is szívárogtak be, alig szenved kétséget; milyenek különösen az óriás Lóránt tettei voltak, melyeket hogy Mátyás király, mint gyermek még, szülői házánaál a legfeszültebb figyelemmel hallgatott, Galeoti tanuskodik ¹⁾. Alig csalódunk hitünkben, hogy ezeknek jelentős része a Nagy Lajos alatti olasz hadjáratok hozománya. Feltennünk ugyanis nem lehet, hogy a daltermő szép Itália zengeményei, főleg a hősiess tartalmuak, a fogékony magyar leventékre nézve batástalanul hangzottak volna el. Mindezekre nézve azonban egyedül azt fájlalhatjuk, hogy csak egyetlen daltöredék sem szállott át korunkra, miből az egésznek szellemére, habár sejtelmileg is, némi következtetést vonhatnánk ²⁾.

Ennyiben batározódik az Anjouk alatt híven ápolott nemzeti irodalomnak maiglan ismert köre. Kicsinny ez és talán század része annak, mi egykor létezett; miután ez is nagyszámú klastromaink közül csak egypárnak megmentett maradványaiból került elé. Megjegyzendő egyszersmind, hogy mindez másolat. Bizonyítja ezt a nyelv mineműsége, s bizonyítaná még jobban, ha a másolók az avúlt formákat és szókat újabbakkal nem váltják fel, mint azt különösen a régi bibliafordítások koronkiinti változatai tanusítják. Hogy csak ennyi s nem több mindaz, mire mint az Anjouk korának magyar irodalmi ereklýéire mutathatunk, azon ne csodálkozzunk; hanem gondoljuk meg, hogy régi irodalmunk csak rövid idő óta lett hozzáférhető, s így tökéletesen áttanulva s összehasonlítva még nincs ³⁾. Hát ha még hozzágondoljuk, mennyit emészthettek meg közel öt század viszontagságai; mennyit avított el, tett érdektelenekké s ez által megsemmistülés tárgyaivá a külön korok szelleme. Nálunk leszámítva a harcok vészfergetegeit, a nyomdászat, a nagy hitűjítás mozgalmai s a XVI-d. század folytán, midőn Európában a nemzeti nyelvek felszabadulni kezdettek a deák nyelv járma alól új, a régítől egészen eltérő irányú irodalom, főleg annak túnyomólag virágzó ága, a történeti költészet, minden ó-irodalmi

¹⁾ L. Toldy F. A m. költ. tört. I. köt. 101. l.

²⁾ L. Toldy F. i. m. u. o.

³⁾ L. Toldy F. Irod.-tört. II. köt. 66 és 85. l.

ereklyét feledékbe süllyesztett egész a nagy Révaiig. Ennek varázsigéire hullott le róluk az ősi homály, azoknak alapján meg lőn alkotva nyelvünk rendszere, s oda fejlődött, hogy országlát és irodalom minden ágainak közegéül ajánlkozik.

22. §. Deák irodalom. A hon egyéb népeinek irott emlékei. Tudósok. Jeles egyéniségek.

A nemzeti irodalom művelése mellett, többen honfiaink közül megkísérlék erejüket a középkorban főleg Itália szelid éghajlata alatt újabb virágzásnak eredt deák irodalom körében is. Mire nézve figyelmünket igényli e tudós működési tér is, nem mintha akkori tanult embereink klasszicai becsű művekkel gazdagították volna a középkornak divatos irodalmát, hisz azok mindnyájan csak idő-szerű jelentéssel bírtak; hanem azon viszonynál fogva, melyben azok a külföld klasszicai képzettségű személyiségeivel állottak, s egy vagy más tekintetben ezektől néha idéztetnek is; egyszersmind főleg a mennyiben sikerült nekik munkáikkal a magyar faj értelmiképességét ezen irányban is felmutatni. Végre, még azért kell méltatnunk irodalmi törekvéseiket, mert egy vagy más oldal-ról, habár idegen közeg által is, a kor képességgel bíró embereinek értelmi fejlődésére hatottak.

Ezen egész írói kört szakok szerint a következő pontok alatt részleljük.

I. Iskolás hittan. — Ennek művelői közt nálunk P o z s o n y i J á n o s, pálos barát jelen meg, ki az Anjouk alatt Szent-Mihályon, a székely földön virágzott, s mint a szeplőtelen fogantatásnak lelkes védője többször idéztetik külföldi hittudósok által is.

II. Bölcsészet. — A tárgyalt időszakban nálunk is Aristoteles tűnik fel e téren vezérül; legalább többen több helyen vonatkoznak e görög bölcsre. Ennek nyomain jár, mint magyarázója, Erdélyi Boetius dömés, a magyar bölcsészek sorának meguytója, ki Lajos király alatt virágzott (1345.), szerzője ily című munkának: „De mundi aeternitate.“ — Ellentétben áll ezzel, mint a bírálati irány képviselője, ama névtelen bölcsészünk.

kinek sanyarú életviszontagságai szájalomérzetet keltenek a jobbkeblűekben ¹⁾).

III. Törvénytudomány. — E tudományban az első kísérletet az „Ars notarialis“ című rendszeres kézikönyv ²⁾ szerzőjétől birjuk, ki — miként t. kiadója vélekszik, — egri megyei áldor s a pécsi egyetem tanára volt.

IV. Szónoklat. — A politikai szónoklat mezején tragúri Gazotti Ágoston, a XIV-d. század elején zágrábi püspök, híresült el ³⁾; és Telegdi Csánád, esztergomi érsek, kit a képes krónika magasztal, mint Károly király siri szónokát ⁴⁾).

V. Történelem. — Az irodalom ezen ága folyvást, az Anjouk időszakában is, legtöbb művelőt számlált. Tanúsága ez azon előszeretetnek, melylyel fajunk saját multja s az egyes korok nevezeteseb eseményei iránt mindenba viselkedett. Koriratok szerkeztői ezek mindnyájan. A sort

a) Görcsei János esperes nyitja meg, ki a XIV-d. század első felében élt. Egykorú s közel egykorú dolgokat irt össze, különös figyelemmel egyházi (zágrábi) megyéjére. Többen használták, leginkább pedig Kerchelich ⁵⁾).

b) Lajos névtelene, ki 1345—1355. időközbeli dolgokat jegyzett össze. Endlicher benne azon János barátot ismeri fel, ki a királyt Nápolyba kísérte ⁶⁾).

c) Lajos király krónikája, Kükküllei Jánostól ⁷⁾).

d) A dalmáthoni történetírók közül az Anjouk korából valók: a zárai névtelen, Zára ostromáról (1345—6) szóló

¹⁾ L. Sigism. Ferrarius i. m. pag. 490—494.

²⁾ Kiadta Kovachich M. Gy. Formulae solennes styli. Pest, 1799. 4r. pag. 1—154.

³⁾ L. Sigism. Ferrarius i. m. pag. 115—129.

⁴⁾ Turóczinál. Part. II. cap. 99. — L. Schwandner i. m. Tom. I. pag. 169.

⁵⁾ Ezen munkájában: Historiar. eccl. Zagrab. Partis I. Tom. I. Zagr. 1770. Fol.

⁶⁾ L. Endlicher közleményét: Jahrbücher der Literatur Bd. 34. Bécs. 1826. Anzeigeblatt. 1—18. II.

⁷⁾ Felhasználta Turóczy i. m. Part III. L. Schwandner. Tom. I. pag. 171—198.

jegyzeteivel; a spalatrói névtelen, kinek korirata 1348—1366-ki spalatrói dolgokat tárgyal; végre Paulói Pál emlékkönyve, 1371—1408 közti apróbb följegyzésekbe foglalt eseményekről.

e) A pozsonyi krónika, mely 1332-ig terjed. Első, ki említést tett róla 1774. Pray, s történelmi dolgozataiban széliten használta is. Megjelenését a fáradhatlan t. Toldynak köszöni hazai történetirodalmunk ¹⁾).

f) A bécsi képes krónika. Az 1358-ban hártýára írott mű jelenleg a csász. udv. könyvtárban őriztetik. Első része hún, második pedig magyar történeteket tartalmaz, s míg egész volt, I. Károly dolgait befejezőleg magában foglalta, így pedig szövege 1332-nél megszakad. Alapúl szolgál a dubniczai, a budai krónikáknak és Turóczinak. Mindeddig kiadatlan ²⁾).

g) Megemlítjük itt még azon soron kívül álló rimés krónikát, melyet Lajos király idejében egy fiatal udvari papja a hazai krónikák nyomán készített. Kezdi a hún dolgokon, de Salamon uralkodása alatt megszakad ³⁾).

Nemzetünkön kívül a magyar birodalom egyéb népei is bírnak az Anjouk korszakából írott emlékeket. Ilyenekül tűnnek fel ez idétt a déli részek lakóinál egyházi használatban volt szlávón evangéliumok; a szerbeknél pedig a Dusan ezár alatt (1336—56.) szépen fejlődésnek indult irodalom termékei, nem csak egyházi s történelmi tárgyuak, hanem ennek gyümölese azon törvénykönyv is (1349.), mely az említett derék fejedelem alatt készült s nemzeti műveltség történetére nézve nem csekély fontosságu. — Ezeken kívül a magyar korona alatt élt németek és olaszok azok, kik saját nyelvükön irodalmi emlékeket hagytak. Különösen az Anjouk azon kedvezései, melyekkel a polgári rend iránt voltak, több helyen idéztek elé úgynevezett jogkönyveket. Ilyenek nálunk Selmech városaé a XIV. század elejéről és a sze-

¹⁾ L. Chronicon Hungaror. Posoniense. E Cod. MS. chartaceo Capituli Posoniens. nunc primum editum. Budae. M. DCCC. LII. Fol. XVIII. és 55. l.

²⁾ L. Toldy F. Irod. tört. I. köt. 141. l. — És: Chronic. Posoniens. VIII. l.

³⁾ Kiadta Engel: Monumenta Ungarica. Bécs, 1809. 1—54. ll.

pesi szászoké 1370-ből ¹⁾. — A magyar tengermelléken van nyoma ez időből olasz nyelven szerkesztett helyhatósági végzéseknak is.

Mindezekből világos, miszerint a munkásság nem hiányzott különböző irodalmi körökben honfiainknál, s a birodalmi társnépek részéről sem; mi újabb fényt vet az Anjouk azon buzgó igyekezetére, melylyel a műveltség szent ügye körül fáradoztak.

A tudományok, művészetek s irodalom körében kifejtett különböző irányu hatásu munkásságból feltünővé válik azon élénkség és haladás a szellemi téren, melyet nemzetünk az előbbi időszakhoz hasonlítva az Anjouk dicső kormányszakán nagyobb mérvben tanúsított. Ezt bizonyítja azon tudósaink s kitünő férfaink díszes sora, kik tanultságukért köztiszteletben állottak. Lajos, a nagy király, ragyogó szelleme igényli itt első helyen figyelmünket, kinek tudományosságáról hajdan titkára, Küküllői János, magasztalólag nyilatkozik ²⁾. Őt követik azok, kikkel az irodalmi állapotok vázlatának folytán találkoztunk. Ezek számába kell iktatnunk még azon sokoldalú képzettséggel bírt tanárokat, kik a hon külön helyein dicséretesen működtek, valamint azon nagytudományu embereket, kik részint honn, részint pedig a külföld kitünő tanintézeteiben sikeresen futván meg tanpályájokat, az országos hivatalok különböző rangfokain tettek az államügyeknek fontos szolgálatokat. Itt a magyar egyházi rend tünt ki leginkább szellemerejével. A tárgyalt időszakban már majd minden székesegyházi káptalan, prépostság és rendtartomány bírt a hittudományoknak Párisban, a törvénytudományoknak pedig Bolognában képzett egy vagy több tudorával. Mint kiválólag figyelemre méltó egyéniségek ismeretesek hazánk egykorú emlékeiből a) hittudorok : VI. István kalocsai érsek; valószínűleg a ferencziek, dömések és ágostoniak közül lett püspökök is mindnyájan, kik a

¹⁾ Selmeecz régi jogkönyvét Wenzel adta ki : *Jahrbücher der Literatur*. CIV. köt. Bécs, 1840. — A szepesi szászokét újabban s hibátlanabbúl Michnay és Lichner, Buda városának törvénykönyve függelékében. Pozsony, 1845 4-r.

²⁾ „Qui (Ludovicus) post bellicam gloriam, scientia literarum clarus fuit; in astronomia avidissime laboravit.“ L. Turóczi i. m. Schwandtnernél. Tom. I. Part. III. cap. XXXIX. pap. 193.

száznyolez közt ez időtt harminczegyen voltak ¹⁾; b) jogtudorok: Telegdi Csanád és Kanizsay János esztergomi érsekek s ez utóbbinak orvosa Amelia Tamás, pozsonyi kanonok, a szabadművészek és gyógytudományok tudora; Vilmos pécsi és Vay László nagyváradi püspökök, ez utóbbi nagy Lajos tanácsosa és orvosa; János kalocsai kanonok és nevezetes orvos; Csanády István és Kapolya Tamás Esztergomból; Domokos és Máté prépostok Esztergomban, az utolsó ugyanott egyszersmind kanonok; Fülöp pozsonyi prépost; Brendestech János királyi tanár stb ²⁾.

VIII. F e j e z e t. — Á l t a l á n o s á t t e k i n t é s.

23. §. N e m z e t i m ű v e l ő d é s ű n k a k a d á l y a i a z A n j o u k k o r á b a n.

Az adatok szövedékéből látható azon siker, mely az Anjouk uralkodása folytán a magyar nemzet polgári, erkölcsi s tudományos műveltségében, faji nemesbülésében nyilatkozott. Az új dynastia felfogta roppant helyzetét. Egy minden elemei s alkatrészeiben végtelenül összevissza zavart országot kellőleg rendezni; az anyagi élet mezején épen úgy, mint a szellemi érdekek körében a különböző irányzatoknak indúlt cselekvési erőket az állam céljai felé terelni s új mozgásba hozni, nem is csekély feladat. Az Anjou-ház ezt mesterileg oldá meg. A nemzet vagyonossága emelkedett, anyagi jóléte szilárdult; ezen alapon magasb érdekek támadtak, melyek oda emelték a nemzetet, hogy szellemi tőkét tetemesen gyarapúlt műveltségének magasb foka, s erkölcsi nemesbülése által. Valóban, tárgyalt korszakunkat az Árpádok századaihoz mérve, szembetűnő haladást mutat az a magyar nemzetnek mind polgári művelődésében, mind erkölcsi s tudományos fejlődésében. Mindketőnek feltűnő jelei a nemzet gazdagsága, a tanintézetek megszáporodása, a művészeteknek újabban nyert lendülete, a külföldi iskolázás, tanult embereink s tudósaink növekedett száma, valamint a tanultság elterjedése.

De még nagyobb mérvben tüntethette volna fel fajunk ez időtt sokféle képességét mind terjedtebb műveltségi köre, mind

¹⁾ L. Fessler i. m. 862. l.

²⁾ L. Fessler i. m. 1067. l. — Pauer J. i. m. 276, 277. ll.

általában életrevalóságának eszközlésében, ha részint magában a korban, részint pedig a viszonyokban gyökeredző akadályok nem gátolják öt képességeinek kifejtésében. Ilyenül tekinthető először, hogy a nyomdászati még akkor ismeretlen volt. Ennek hiányában a tudományok s általában mindennemű ismeretek, mely bajosan terjedhettek, az írástudók csekély száma, a kézirati művek szerfeletti drágasága, az utak bátortalansága s a posták hiányából kiki könnyen beláthatja. A rongypapiros csak az Anjouk alatt kezdett nálunk ismeretessé lenni, s habár Nagy Lajos országlátának vége felé gyakrabban használtatott is, de azért még mindig csak kivételesen; mert a főszerep még mindig a hártyaé volt, mely magasb ára miatt nem válhatott általánossá; különben is ez időt még mindig csekélyebb volt az írni, mint az olvasni tudók száma. A könyvek tehát, ha szaporodtak is, de a nyomda, rongypapiros és nagyobb számú írástudók érzett hiánya mellett még mindig elégtelenek az élénkebb tudományos képzés eszközlésére. — A deák nyelv uralma míg egy részt a classica műveltség s tudományos ismeretek vezetékeül szolgált: más részt lenyűgözve tartá a nemzeti nyelvet, s nem engedé, hogy a tudomány vérvé váljék szegénynek, boldognak egyaránt, s így a magasb képzettség utáni vágyat a nagyobb résznél vagy előlé, vagy megzsibbasztá: azért a deák irodalomhoz, mint akkor egyetlen tudományforráshoz, csak a választottak járhattak üdülést szerezni. A kik e tekintetben az Anjoukat azon szerfeletti fontos és nemzeti életben járó fejedelmi kötelességük elhanyaglásával vádolják, hogy a deák nyelv felkarolása által a nemzet nyelvét országos díszpolczára emelni elmulaszták, — felejtik a kor szellemét. Ez gátolta, hogy a nemzeti nyelv akkor, valamint egyebütt Európában, úgy nálunk sem vívhatta ki a miénk jogos állását a bitorló felett. De anjoui Károly halára is volt kötelezve Róma iránt, melynek befolyása sokat tett magyar uraságára. Ehhez járul azon ősi viszony is, melyben az apostoli ország a szentszékhez állott. Ez az Anjouk korában is az egyházi hűberek s hivatalok fentartásának és közvetlen betöltésének jogát gyakorlá, valamint az egyházi javak körüli igazgatszolgáltatásba egész hatalmával befolyt¹⁾. Mindennap szükség

¹⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. IX. Vol. I. pag. 116, 117;

volt tehát itt a deák nyelvre. Sokszor egyházi főjavadalmak bezsakadt külföldiekre ráháztattak, kik a nemzeti nyelvben járatlanok lévén, annak ügyének sem voltak oly hívei, mint különben várni lehetett volna. — Mindezeknél nagyobb akadályul szolgáltak a nemzeti művelődés megindulása és kifejlésének a hon belbajai s a hadi élet. Évek tündek el, míg hazánk magát a pártviszályok nyomoraitól kipihenhetette, s újult erővel nagyobb mérvben láthatott munkához. E szünetelésben sem idő nem volt sem kedv a műveltség magasb érdekeihez. Mindaz, mi ez időfolyam alatt történt, a közrend megalapítása s az ország új szervezésében határozódik. A mint lábadozni kezdett a hon, s a nemzet életere gyorsabban lüktetni, legott megkezdé az első Anjou saját háza érdekében a hadjáratokat, s így a királyi háznak kifelé irányult, a nemzetnek pedig a hadi életre függesztett gondjai elvonták őt az önműveléstől. Tagadhatlan ugyan, hogy e tábozosásoknak voltak kedvező eredményei is; mert a kifejtt fegyvererő s harci ügyesség az Anjouk alatt föltételező hatalommá avatták Magyarországot Európában; honfiaink világnézete tisztult, tapasztalati köre tágult, az ismeretkincs és csinosodás nem keveset köszönhet azoknak: de más részről, ha megfontoljuk, hogy a nemzet legnemesebb erőit fogyasztották s nem engedtek tért és időt az önmunkásságnak, a szellemi műveltség kifejlesztésének: lehetetlen azokban ezen oldalról csinosodásunk s faji nemesbülésünk akadályait gátló okait fel nem ismernünk.

Mindezek ellenhatásának daczára, hogy hazánk csak annyira is boldog ország lehetett, s nemzetünk csak oly értelmi fejlettségre is juthatott, mint a minőnek történelmileg híven színezett képben eddig felmutattuk: azt a kormányra termett Anjou-ház ragyogó tulajdonainak, fajunk életrevalóságának, s azon szerencsés viszonynak tudja fel a részrehajlatlan történelem, melyben a nemzet és király voltak egymáshoz. E boldogító frigy ösztönt nyújt nekünk, hogy, mielőtt érdekes tárgyunktól megválnánk, megkísértsük jellemvonásait adni azon dicső fejedelmeknek, kiktől

216, 217; 290, 291; 306, 377, 398. 400, 675, 686. — Vol. II. pag. 87. — Vol. III. pag. 320. — Vol. IV. pag. 508. — Vol. V. pag. 114.

ennyi szép és dicső eredett a magyar hazára s a négy folyam lakóira.

24. §. Az Anjouk jellemzése.

Az Anjou-házból származott két lelkes fejedelmünknek, I. Károlynak s fiáuak, Nagy Lajosnak, hetven évet túlhaladó országlása valamint a nemzet politikai s diplomatikai életében, úgy a városok jólétében, gazdagságában s foglalatosságaiban, a műipar és kereskedésben, s a közműveltség ügyének sikeres kifejtésében korszakot alkotott. A törvénykezés czélszerű módosítása, igazságszolgáltatás meggyorsítása s a pórok szabad költözködési joga Károlynak kormányratermettsége mellett tanúskodnak. De a pénzügy újabb rendezése is ügyes tapintatát bizonyítja. A forgalomban levő pénz értékének szilárdabb alapra fektetése által a nemzeti hitelt nevelte, s egyuttal a költségek levonása után még tetemes nyereséget biztosított. Hogy a hosszasan dúlt polgárháború elfojtása s a közesend helyreállítása által ő a népnek jótevői sorában foglalt helyet; hogy a kereskedés és nemzeti szorgalom tetemes fejlődésnek indultak alatta; hogy a műveltség verőfényéhez közelebb hozta a magyar fajt, — ki fogná ez érdemeket tőle megtagadni? ¹⁾ Károlynak köszöneti hazánk azon szilárd alap megvetését, melyre ő intézményeit lerakta s Lajos oda fejtette, hogy dicsőségének azon fokára emelkedhetett, melyen azelőtt soha nem vala. Tegyük mindezekhez deli külsejét, művelt s megnyerő módját, egyszersmind ne felejtjük az uralkodását megelőzőt időket, ne azon tapasztalást, hogy hosszas fejtelenség, függetlenség után valamint hiánya legérezhetőbb, úgy becse is legszembetűnőbb a rendvédő hatalomnak: csak így és ekkor fogjuk megérteni, miért vallja Károlyt nemzeti történetkönyvünk leglelkesebb fejedelmeink egyikének ²⁾.

Károly letténese után fia, Lajos, mint tünemény s való fejedelmi lángész ³⁾ jelent meg atyja királyi székén. Nagy volt ő nem csak mint ember, hanem mint király is; nagy a háborúban

¹⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 170. l.

²⁾ L. Szalay L. u. o. — Péczely J. i. m. Másod. darab. 47. l.

³⁾ „Ein wahres Königs-genie.“ Joan. Eichhorn. Weltgeschichte. II. Bd. 508. l.

nagy a béke műveiben. Országlása alatt tetőpontját érte el a birodalom. Hatalmas benn, tekintélyes kiűn. Szava eldöntőleg nyomos volt Európa akkori politikai mérlegében. Határai a bálti tengertől a feketéig s innen az Ádriaig terjedtek. Tíz ország tartozott a magyar koronához. Birodalmának magva, a magyar föld, boldog nép hazája vala; elégedetlenségnek, lázadásnak negyven év lefolyása alatt semmi nyoma. Lajos egynek érezte magát a fajjal, mely őt uralta, s melynek fiai a Laczfyak, Kontok és Garák nagyságának alapját vetették. Lajos szerette a magyart, s a magyar letörölle emlékezetének tábláiról a véres nyomokat, melyeket a Záchok boldogtalan vége ott hágy vala. Szeretetre méltóbb, kedélyesebb férfiű nálánál sem előbb sem utóbb nem viselte a magyar koronát ¹⁾. Az ő szép s nagyszerű lovagi jelleme, bátorsága, igazságszeretete s adakozása oly tiszteletet s népszerűséget nyert, minővel szent László óta egy királyunk sem dicsekedhetett ²⁾. Bonfini megjegyzése szerint: a magyar és francia szellem fényes tulajdonai benne örvendetes egészszé vegyültek ³⁾. Országlása hosszú áldás volt a szép magyar föld felett. Ő nem csak az urak, hanem a pórok javát is szívéen viselte. A pór Lajos alatt azonképen, mint atyja idejében, szabad költözködési joggal birt, s ez egy maga hatalmas biztosíték volt az elnyomás ellen ⁴⁾. Mindezeket egyűtt véve, bátran állithatjuk, hogy hozzá hasonló fejedelmet a középszázadok igen keveset, kora egyet sem mutathat ⁵⁾. Negyven évet töltött Lajos az országlás gondjaival, s néma búval, mert sejdítette, hogy a nagy napoknak vége van, nézett sirjára a nép. Lajost a nagy n a k neveztek őseink s az utódok nem vonták meg tőle e nevet, melyel őt egy nemzet hálája feldicsőítette. Királyaink

¹⁾ L. Szalay L. i. m. II. köt. 250—254. II.

• ²⁾ L. Horváth Mihály i. m. Másod. szakasz. 67. 1.

³⁾ „Optimas quasque dotes gallici pannoniceque sangvinis in hunc omnes convenisse facile dixeris.“ Bonfin. Decad. II. Libr. 10.

⁴⁾ L. Szalay. L. u. o.

⁵⁾ „Regem in eo suspicio singularem, qui paucos toto intermedio Europae aevo sui similes habuerit; toto pectore et mente hungarorum, qui cultum italum cum hungarici vigore animi felicissima copula junxerit; et in quo Heroem an Regem magis admireris, statuere tecum non possis,“ — írja Nagy Lajos királyunkról S p i t l e r.

közül István és László, a védszentek után őt szokta említeni még ma is a nép, s minden magasztalásnál többet mond, hogy a Mátyásé sem volt képes elfeledtetni a hű magyarral ¹⁾. Az elhunyt fejedelem nagyságát semmi sem tanúsítja inkább azon készségnél, melylyel a harcziás nemzet nagyobb része, szokatlan példával, egy nőnek fejére tevő a koronát, — mi hogy megtörténjék, arra a háladat Lajos iránt kétségkívül még főbb tényező volt, mint azon korábbi végzések, melyek a királyi hatalmat Róbert Károly családjában örökösnek akarták ²⁾.

Ez híven adott képe az Anjouk jellemének, szellemnagyságának, kik a gondviseléstől népek boldogítására nyervén küldetést, magasztos rendeltetésöknek minden idők hálájára méltólag feleltek meg; mert „ki kora legjobbjainak eleget tőn, az minden kornak élt“ ³⁾.

25. §. Befejezés.

Munkánkkal a kikötőbe jutottunk. Mielőtt horgonyt vetnénk, tekintsünk körül; vizsgáljuk, miként állunk hozományukkal.

Nagy Lajossal bevégeztük a festményt, mely nemzeti műveltségünknek az Anjouk behatása folytán alakult állapotait akarja élethűséggel ábrázolni. A két hatalmas anjoui király virágzó nagy birodalmának kormánygyeplői Lajos elhunytával, gyenge női kezekbe kerültek. A hatalomra vágyó oligarchák a kényszerállapot alatt lesve várták ezen alkalmat, hogy fojtott szenvedélyeik árával újra saját érdekeiknek essenek. Erzsébet, a nagyravágyó anyakirályné, ragadta meg a még alig tizenhat éves leánya, Mária nevében a kormányt. Mindkét királyi hölgy befolyása alatt állott a korlátlan hatalmú nádornak, Garának, kitől a daczos tettei által többször érzékenyen sértett főnemesség bosszú s megvetéssel fordult vissza. A pártoskodás vad szelleme újra felzavarta a még csak nem rég boldog hazát. II. vagyis Kis Károly lön meghíva a két nagy Anjou király utódaul. Ez rövid idő múlva női cselszövénynek esett véráldozatul. Majd Erzsébet is

¹⁾ L. Szalay L. u. o.

²⁾ L. Fejér : Cod. Diplomatic. Tom. VIII. Vol. X. pag. 118.

³⁾ „Wer den Besten seiner Zeit genug gethan, der hat gelebt für alle Zeiten“ — Schiller.

szörnyű halállal végeztetett ki. Ily időszak sötét rajza nem áll jól azon megragadó festmény vonásaihoz, melyet I. Károly és Nagy Lajos dicső uralkodásának fénysugaraiból alkottunk össze. Szándékosan mellőztük tehát e boldogtalan négy évet, melyekből a helyett, hogy életerő s üdv fakadt volna közműveltségünkre, csak újabb mérges csirái sarjadzottak fel a hon belbajainak. Ennek szomorító érzetében fátyolt vonunk itt is a véres jelenetekre, s mind végig előszeretettel kezelt tárgyunkhoz fordulva, befejezésül elvezetjük a t. olvasó előtt azon fő eseményeket, melyek összefoglaló részeiül szolgálnak az itt végéhez közeledő műegésznek.

Az Anjouk alatt nemzetünk anyagi állapotja tetemesen javult, erőben, áldásban gyarapodott. A földművelés nagyobb virágzásnak indult, melyre bizton támaszkodhatott a kézműipar. Egy erős polgári rendnek alapját nálunk az Anjouk alkotó szelleme veté meg. Az ipar és kereskedelem nagyobb mérvben üzent s eszközle a vagyoniosság emelkedését. A bányaiipar okszerű kezelése a szilárdabb pénzrendszert, ez pedig az országos hitelt, mindennemű forgalom s adásvevés élénkülését vonta maga után; mindezekből az állam s nemzeti gazdagság újabb életerőket nyert. A nemzeti fegyvererő, melynek őtalma alatt a közjólét ohajtott bátorságnak örvendhetett, szintén az Anjouk jól átgondolt terve szerint emelkedett azon fokára, hogy míg honn a rend felett örködött, künn a nemzet hatalmát s dicsőségét eszközle.

Az anyagi jólét gyarapodásával egyenlépést tartott a magyar fajnak az Anjouk korszakában jelentos fokra emelkedett nemesbűlése. Az erkölcsök ez időtt szemlátomást szelidűltek, derűlt az ész világa, terjedt a szellem művelődése. A törvények védtek a szegényt s boldogot; azért tiszteletben tartattak. Az igazságszolgáltatás czélszerű módosításokon ment keresztül s szilárdabb alapot nyert. Az emberiséget hathatósan képző kereszttyénség, főleg Nagy Lajos korában, számos újabb hívekkel gyarapodott. A mély vallásosságnak több emlékeit mutatják fel ez időszakban évkönyveink. Az emberbaráti nemes érzelem jótékony intézetek szervezésében is nyilatkozott. Az oktatásügy e tudományyszerű királyaink országlása alatt nevezetes foglalásokat tett. A pécsi egyetem keletkezése tanuságot tesz az akkor nyilatkozott tanulási vágy mellett. Művészetek, tudomány és irodalom hatással működött szellemekre utalnak.

Mindezek nem pusztán a képzelem útján elvonva, hanem biztos forrásokból merített érvekkel alaposan okadatolva vannak egy keretbe foglalva, s vele a kérdés minden oldalúlag megoldva.

Ez képe azon hatásnak, melyet az A n j o u-ház a középkorban nemzeti műveltségünk kifejtésére gyakorolt. Azon két fő eszme sugárzik le róla, melyek nekünk, tárgyalási alapelvünk vezérleténél fogva, kiindulási s egyszersmind találkozási pontul szolgáltak, tudniillik : hogy az A n j o u-ház a magyar hazát boldogító dicső tetteivel méltónak bizonyította le magát mindazon áldozatokra, melyeket nemzetünk családi s államezéljainak sikeres megközelíthetése végett annak több terhes körülményei közt hozott; valamint azzal, hogy a közműveltségnek az A n j o u k által elhintett termékeny magvai nemzetünk keblében dús virágokká fejlődtek, melyek később zamatos gyümölcsökké váltak, kétségbe vonhatlan jeleit adá a magyar faj azon fogékonyságának, melylyel magát már akkor életképes, tehát életrevaló nemzetnek tanusította.

Rajzunk készen áll. Letesszük ecsetünket. Régi dicsőségünk ragyogó képével eltelve kérdezzük a lant hangjain :

Magyar dicsőség, mi valál?
Hullócsillag? mely tündökölt,
Aztán lehullott a magasból
És mindörökre elnyelé a föld.

Vagy üstökös vagy, oh magyar
Dicsőség! mely jött s távozik,
Hogy századok multával újra
Lássák fényét a népek s rettegjék.

(P e t ö f i).

VASS JÓZSEF.

HUMBOLDT SÁNDOR

ÉS MŰVEI.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY *).

Nueva-Valenciát marczius 6-dikán hagyák el Humboldt és Bonpland. A gazdagon művelt völgyön, nem győzők ők eléggé csudálni a pizang, görög dinnye és lopótökkel fedett föld termékenységét. A nap épen¹ felkelőben vala. Messziről hallatszék az ordító majmok (singes hurleurs) kiabálása. Egy facsoport szolgált azoknak lakhelyül a lapály közepében. Utazóinknak bő alkalmok volt itt is mint Amerika több más részeiben, ezen társaságban élő majmok életmódját s szokásait tanulmányozni **). Seregestől, de rendkívüli lassúsággal szoktak azok egyik fáról a másikra költözködni. „Nem lehet eléggé csudálni — mond Humboldt — az araguat majmok (Simia ursina) mozgásainak egyformaságát. Ott, hol a fák nincsenek egymáshoz közel, a női sereget vezető himállat, farkánál fogva felakasztja s addig hintázza magát, míg egy szomszéd fa ágát megkaphatja. Utána az egész sereg, ugyanazon helyen, ugyanazon mozgást hajtja végre“ ***).

*) Az első közl. VIII. köt. 389. l. a második közl. IX. köt. 155. l.; a harmadik közl. X. köt. 71.

**) V. ö. Budapesti Szemle IX. k. Pest 1860. l. 156.

***) Humboldt Voyage etc. Tome VI. p. 3.

Még orditásaikban is, melyek Humboldt szerint 800 ölnyi távolságra elballatszanak, a társaságos élet szokásait követik az araguatok. Rendszerint egy kezdi meg vastagabb hangon a karéneket, kit darab idő múlva egy másik vált fel, míg végre az egész sereg eltölti ordításával az erdőt. A missionariusok azt mondják, hogy mikor egy nőstény araguat vajadásban van, az egész ordító kar elhallgat, mindaddig, míg az terhétől meg nem szabadul. Egyébiránt utazók és benlakók, többféle mesés dolgokat beszélnek az araguat majmokról, melyeket azonban Humboldt a csudás dolgokat kedvelők találmányainak lenni hisz.

Humboldt tanulságos leírását adja az egymást felváltó sziklák sorozatának a tacoriguai tónál kezdve, egész a puszták kezdetéig. Kevés föld van Európában, úgymond, melynek geologiai szerkezete oly méltó volna a tanulmányozásra. E mellett több helyek geographiai helyzetét határozza ő meg, igen kielégítő csilágászati figyeletek által.

A tacariguai tó körül elnyúló hegylánczon keresztül hatolván, Mest de Pejába lépnek utazóink a Llanosok medenczéjébe, mely Humboldt barometrikus mérései szerint ezer lábbal alacsonyabb, mint az aragui medence. A dél-amerikai Llanosok (lapályok) tekintete valami imponans, de egyszersmind szomorú és gyászos. Úgy látszik minden mozdulatlan itt; alig látszik néha egy kis felhőcske árnyék a savanán (legelőn), midőn az mint a közelgő eső évszak előpostája, átfut a zenithen. „Nem tudom,” mond Humboldt, „ha nem lepi-e épen úgy meg az embert a Llanosok, mint az Andeshegyláncz tekintete. A hegyes tartományok, bármi magasságra emelkedjenek is csúcsaik, hasonszerű tekintetet nyújtanak; de venezuelai és casanare-i Llanosok, a buenosayres-i és chaco-i pampasok látásához, csak nehezen lehet hozzá szokni, s 20—30 napi út alatt, szüntelen az Océán lapos felülete lebeg az ember szemei előtt. Úgy tetszett, — mond Humboldt, — mintha a lapályok, köröskörül az ég felé emelkedtek volna, s ezen roppant és mély magány, szemünk előtt úgy tűnt fel, mint valami varec-el vagy tengeri moszatokkal fedett tenger“ *).

Humboldt mint mindenütt úgy itt is némi összehasonlításokat tesz Európával; noha nyugat és észak-európai lapályok, csak gyenge képét nyújtják, a dél-amerikai megmérhetlen Llanosoknak.

*) Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 38.

Magyarország lapályai, melyek csak 30—40 öllel emelkednek feljebb a tenger felületénél, s melyeknek egy részét Pozsony és Soprony közt látta Humboldt, jeles hazánkfia báró Podmaniczky József társaságában: hasonlítanak egy zöld tengerhez, melynek egyik kimenetele Vác és Esztergomnál, másika Belgrád és Widdin közt van.

Délamerika savanáinak vagy pusztáinak legjellemzőbb vonása, a halmok s egyenetlenségek teljes hiánya, mit közép Afrika, Arabia, Syria és Persia pusztáinál nem találunk. Harmincz négyszögmérőföldnyi hely, sokszor egy lábnyi magasságú emelkedést sem mutat fel. Ezen nagy hasonlatosság a tenger felületével, ott hat különösen a képzelgésre, hol épen semmi pálmafa sem látható s hol a távol fekvő tengerparti s az Orenoco melletti hegyek nem láthatók. A Llanosok teljes egyformasága, a lakhelyek rendkívüli ritkasága, az égő éghajlat alatt a por által elsötétített légkörbeni utazás fáradalmi, a szem előtt szünetlenül futó láthatár tekintete, a pálmafák egyes törzsökei, melyek mind ugyanazon alakúak, s melyeknek elérhetéséről az utazó kétségbeesik, mivel azokat minduntalan más törzsökkel zavarja össze, melyek egymás után tűnedeznek fel a szemlélhető láthatáron, mind ezen okoknál fogva a puszták még nagyobb terjedelműeknek látszanak lenni, mint milyennk valósággal.

Nincsen mi az utazót annyira meglepje, mint az, midőn a sűrű erdők közepéből kilépve, hol már megszokta a buja természet egymást felváltó gyönyörű sceneriáit: egyszerre a roppant puszták (Steppes) tárulnak ki szemei előtt. „Nem felejttem soha el — mond Humboldt — ama kitörölhetlen benyomást, melyet a Llanosok lelkekre tőnek, midőn a felső Orenocótól visszatérve, egy a Rio Apure torkolatával átellenben lévő hegyről először pillantánk meg azokat. A lenyugvó nap utolsó sugári kivilágíták a pusztát, mely mint valami roppant félgömb előttünk feldagadni látszik, az alatt míg a felkelő csillagok a légkör alsó rétegzeteiben vissza tükröződtek. Mivel a függőleges légsugár által a síkság rendkívül felmelegül, tehát a kisugárzó melegség kifejlése, a légfolyamok felemelkedése, a légkör különböző rétegzeteinél egymással közvetlen érintkezése, egész éjjel tart“ *).

*) Ansichten der Natur, mit wissenschaftlichen Erläuterungen,
B. P. SZEMLE XII. KÖT

Midőn a hirtelen felkelő s lenyugvó csillagzatok sugárai a síkság széleit kivilágítják, vagy reszkető képeik a hullámzó gőzök alsó rétegzetében megkettőződnek, azt vélnéd, hogy a part nélküli Oceán fekszik szemeid előtt. Mint ez, úgy a pusztaság is a végetlenség érzetével tölti el lelked, s ezen érzés által kibontakozva az ür érzéki benyomásaiból, magasb rendű szellemi gerjedelmek dagasztják a kebelt. De a tenger tiszta tükrének tekintete, melyen a szendén hullámzó s tajtékzó habok göndörgenek, gyönyörérzetet is ébreszt, míg a pusztaság kihálva és mereven terül el előttünk, mint egy elpusztult bolygó kopasz sziklahéja *).

Majd minden éghajlat alatt találtnak egyébiránt ily síkságok, de a melyek mind meg annyi sajátságos jellemmel bírnak. A föld minéműsége, tengerfeletti magassága s az éghajlat, különböző jellemvonásokkal ruházzák fel ezen síkságokat, melyek vagy egészen kopaszak (déserts) vagy füvel s a kétszikűek osztályából apró növényekkel fedvék, (steppes on savanes).

A világ legnagyobb pusztái Ázsia hegyhátán az a r a n y h e g y vagy Altai és Kuen-lün közt, a chinai kőfáltól fogva egész az éghegyen (Thian-schan-on) túl, az Aral-tó felé, több ezer mérföldnyi hosszúságban terjednek el. Ezen puszták egy részét, a Kalmukok és Khirgisek pusztáit, a Don, Volga, a caspiumi tenger s a chinai Dsaisang-tó közt, és így valami 700 geographiai mérföldnyi kiterjedésben, maga Humboldt is látta, midőn 1829-ben Ázsiában utazott.

Ázsia ezen pusztái, melyek mind a tropikusokon kívül fekszenek, s igen felemelt magaslatokat képeznek, résziint füvel, résziint nedvteljes, mindig zöld izületes Kali- vagy só-növényekkel fedvék, melyek sokszor már meszsziire csillognak, a moszatként felsarjadzó sótól, mely ezen sovány, homokos agyagföldet friss hó módjára fedi be. Ezen nagy terjedelmű pusztákat, az Ural és Volga folyamok közt, egy széles homok csik vágja keresztül, mely a Kaspium tenger partján egész Zarizyn-ig fut, 40 – 50 werstnyi szélességben. Két oldalt nagy számú kisebb-nagyobb sótavak és sómocsárok vannak, melyek gazdag sóforrásul szolgál-

von Alex. v. Humboldt. 3-te verb. Aufl. I. Band, Stuttgart u. Tübingen. 1849. S. 50.

*) L. u. o. l. 4.

nak a pusztában lakó vándornépeknek, s melyek az egykori tengerfenék nyomait mutatják *). Erős elpárolgás következtében, ezen tavak némelyikében sokkal több só van, mint a tengervízben **). Ezen só-pusztáknál még sokkal terjedelmesebbek Ázsiában a homokpuszták, melyeken nyáron át, merev serte-alakú kiaszott fűszarak lengenek. Ellenben a pusztai folyamok partjait magas nád s takarmányfüvek szegik be. Vannak Ázsiának oly pusztái is, hol minden növényzet hiányzik, mint Arabiában, a 42,600 négyszög mérföldnyi Gobi magaslaton (Mongolországban) és Persiában. Általában véve azonban az ázsiai puszták növényzete sokkal változatosabb, mint a caracasi és buenos-ayresi Llanosok és pampasoké. A pásztornépek által lakott vidékeket apró cserjék, buja fehér virágú Rosacéak, császár-koronák (Fritilariák) tulipánok, rigópoharak (Cypripediumak) ékesítik, sőt a mérsékeltebb éghajlat alatt, némely növények csudálatos magasságra emelkednek ***).

A mongol és tatárországi roppant terjedelmű puszták, melyeket körülbelül 400,000 négyszög mérföldre lehet becsülni, az emberi nemzet történetében nem csekély szerepet játszanak. Nagy befolyással voltak azok, a népek physikai és erkölcsi életére, mert elválasztották Tibet és Hindostan magasb lelki tehetségekkel bíró s műveltebb népeit az észak vad népeitől, melyekre e szerint semmi hatással sem lehettek a déli népek szelidebb erkölcei s művészi szelleme. De nem csak úgy kell tekintenünk ezen pusztákat, mint az ázsiai népek közötti válaszfalat, hanem mint oly földet, honnan több ízben veszély és pusztítás özönlött el az egész föld kerekiségére. Az ott lakó pásztornépek: a Mongolok, Geták, Alanok és Usünök, s később a Hunnok, Avarok, Khazarok s más vegyes ázsiai népek, pusztító szélvész gyanánt rohantak Európa művelt földrére, barbárságot s erkölcsi durvaságot terjesztve, a buján tenyésző ültetvényeket elpusztítva, a művészet emlékeit lerombolva mindenütt hol megjelentek. Ezen vándorlási szellem,

*) Reise nach dem Ural und dem Kaspischen Meere, von Gustav Rose. 2-r Bd. Berlin 1842. S. 218, 219.

**) Allgemeine Encyclopaedie der Physik. VII. Lief. Leipzig 1860. S. 742.

***) Ansichten der Natur. Von Alex. v. Humboldt. I. Bd. S. 8.

mely a planétánk felületén lakó élő lények különböző osztályaiban honol, de a melyet csak az ember használ fel, kitörő szenvedélyeinél fogva káros és veszélyes czélokra: egy a legitokteljesb működései közül a természetnek, s méltó tárgya a physiologiai és psychologiai legmélyebb vizsgálódásoknak.

Közvélemény volt sok ideig, hogy a Himalaya és az Altai-hegyláncz közötti nagy síkmagaslat (Plateau de la Tartarie) — melynek középmagassága 240—260' — egy félbeszakadatlan s megmérhetlen térföld, melyhez Európában sokféle mythikus álmódosításokat kötöttek az emberi nemzet eredetéről, különösen azok, kik a helybeli traditiokból meritett özönvizi geologiai rendszerekre építették okoskodásaikat. Oly magas megyéknek képzelték azokat, mint melyek legelőször szabadulván meg a víztől, — mert a felemelkedés theoriáját a geologok nagyrésze, sokáig nem pártolta, — legelőször nyújtottak alkalmat a civilisatio csiráinak kifejlésére. Későbbi tudományos utazások s pontos mérések és vizsgálódások, e mellett az ázsiai nyelveknek, különösen pedig a chinainak szorgalmatos tanulmányozása *), lassanként kiderítette ezen hypothesisek alaptalanságát, s most nem hiszi senki, hogy közép Azsia hegysíkságait úgy kelljen tekinteni, mint az emberi nemzet első működéseinek bölcsőjét; még kevésbbé azt, hogy ott kelljen keresni minden tudomány és művészet őshelyét.

A tatárországi hegymagaslat félbeszakadatlanságát, Humboldt már akkor kétségbe vonta, midőn a növények geographiai elterjedését tanulmányozta s nagyobb bizonyosságra emelte, azon

*) A chinai irodalom, rendkívül gazdag topographiai és hydrographiai leírásokat foglal magában, különösen oly megyéiről Ázsiának, melyek eddig egészen ismeretlenek voltak: nevezetesen az Inschan, a Chulu-noori hegyi tenger, az Ili és Tarim folyók partjai közt, északra és délre az éghegytől. Ezen adatok gyűjtésére a chinaikat, részint hadi expedícióik, részint vallásos érdekeik ösztönzék, s működéseikben nagy előnytül szolgált nekik az, hogy ők már tizenkét századdal a keresztyén időszámítás előtt, jól tudták a compasz használás módját, miről a görögöknek s rómaiaknak fogalmok sem volt. A chinai irodalom ezen nevezetes részét Klaproth és Stanislas Julien ismertették meg az európaiakkal, mire őket Humboldt buzdította fel.

már Strabo által is kimondott tényt, hogy a hegysíkságok, nem a szélesség, hanem a föld magasságánál fogva hatnak az éghajlat minemiségére s így a növényi élet különféleségeire *). Az addigi tudósítások felső, középső és kis Tibetről, melyek a lord Dalhousie kormányzó pártfogása alatt 1849-ben végrehajtott határszabályzó expeditio által fölülte sokat nyertek: ellenmondhatlanul be van bizonyítva, hogy a Himalaya és Kuen-lün közti síkmagaslat, épen nem félbeszakadatlan helyiség, hanem inkább oly hegycsoportok által van átmetszve, melyek egészen különböző kiemelkedési rendszerekhez tartoznak.

Vessünk most egy pillanatot Afrika pusztáira, melyek csak az újabb időkben lettek szorosabb vizsgálódás tárgyaivá. Előrebocsátjuk, hogy egész Afrikán és Ázsián roppant homoktengerek mennek keresztül, melyeket Cabo Blancotól fogva, egészen az Induson túl lehet követni, 1400 geographiai mérföldnyire. Ázsia pusztáit már láttuk. Az afrikai síkságok, melyeket az arabok *Sahará*-nak neveznek, oly nagy tért foglalnak el, mely a közellevő Középtengert majdnem háromszor felülmúlja s Humboldt szerint 118500 geographiai négyszög mérföldet foglal el, és így 9—10-szer nagyobb, mint Németország **). Ezek részint a tropikusok alatt, részint azok mellett terülnek el s ezen alapul sajátos jellemök. Nem nedvesíti ezen vadon pusztaságokat se harmat, se eső, mert forró légoszlopok emelkednek azokról fel mindenütt, feloszlatják a gőzöket s elűzik az átfutó fellegeket. Nagy része ezen pusztáknak kavicscsal van fedve. Ily kavicscsal fedett füvetlen pusztákat az új világban, csak Peru alsó részében talált Humboldt, hol azokat a lakosok, nem *Llanos*oknak, hanem *Desiertos*-oknak (vadon pusztáknak) nevezik. Ezen puszták keskenyek, de 440 mérföldnyi hosszúságra terjednek. Itt sem esik eső s ugyanazon okokból, mint az afrikai pusztákon, de mint a saharai pusztában, Timbuktuhoz északra, úgy itt is gazdag kősbánya létezik *Huarua* mellett ***).

*) Lásd: *Ansichten der Natur. Von Al. v. Humboldt* I. Bd. S. 92, és *Central-Asien, von Al. v. Humboldt*. Berlin, 1844. I. Bd. Seite 61.

**) *Ansichten der Natur*. Bd. I. S. 142.

***) *Humboldt: Voyage etc. T. I—VI. p. 43.*

Az afrikai megmérhetlen pusztaságok nagyobb része mai napig is ismeretlen. Gazellák és strucz-madarak seregei s vad szamarak portyáznak ezen homok-tengereken, de nincsenek ott ragadozó állatok, annál kevésbbé oroszlánok és hienák, mint azt sokan vélték, melyeknek friss hús és víz kell, mit itt nem találnak. Csak ritkán mernek azokra lépni a körüllakó népek. Évezredek óta bizonyos meghatározott utak szolgálnak ott Taflettől Tombuktuig, vagy Murzuktól Bornuig a kereskedési közlekedésre, melynek lehetőségét a tevék feltételezik, a puszták ezen bajóji, mint a régi keleti világ azokat nevezni szokta.

Ezen megmérhetlen s lakhatlan puszták közepében, hol a föld forró keblében a növényi élet minden csirája kiég, gazdag növényzetű s forrásokkal teljes szigetek vannak, mint oazok elszórva. A régiek csak három ily oázst ismertek. De az újabb, különösen francia utazók, számos oázokat fedeztek fel. A Csásarak későbbi korában, a gonosztevőket ezen oázokra szokták száműzni, mint a spanyolok és angolok a Malouin szigetekre, vagy új Hollandiába. A tengereken azouban könnyebb elszökni, mint az oázokat környező pusztákon. Ezen oazok, melyek rendszerint egy pár nap úti hosszúak s egy nap úti szélesek, de gyakran sokkal terjedelmesebbek, többnyire szép növényzettel fedvők, melynek közepéből gyönyörű pálmafa erdők emelkednek ki; innen kellemes nyughelyül szolgálnak azok a vándoroknak s hosszú karavánoknak, melyeknek sokszor ötven nap kell az átverekedésre. Tibbók, Tuarikok és Mórok lakják azokat. A Tuarikok, kik kétségkívül a lybiai népek őslakói közé tartoznak, s kik a nagy homoktenger nyugati részén laknak, physiologiai tekintetben igen érdekes tünemények. Vannak ugyanis egyes törzsökök, melyek fehér, mások sárga, ismét mások egészen fekete színűek, a nélkül, hogy gyapjas hajok s néger-nemű arcvonásaik volnának, mit az éghajlat minemiségéből, mint azt Humboldt is véli, kimagyarázni nem lehet*). A Tibbuk, kiket mozgékony természetöknél fogva, madaraknak neveznek, a Sahara keleti részein élnek.

Az oázok legnevezetesebbike, a régiek harmadik oasisa, a Siwa h, — mely 31 meterrel mélyebben fekszik, mint a tenger — hol Jupiter Ammon templomának omladékai, s a pompás palma-

*) Humboldt's Ansichten der Natur, B. I. S. 87.

fákkal s gyönyörű cserjékkel környezett nap-forrása vannak *). Ettől valami 36 mérföldnyire fekszik a Augila oaz, mely a Kairó-ból Fezzanba menő karavánok kedvelt nyugpontja, s mely már Herodes idejében ismeretes volt ezen név alatt. Ezen vidék törökszilvái, mint legjobbak s legédesebbek, igen híresek. Általában az oazok, az utazóra nézve felette meglepők, az által, hogy azok a környező pusztánál mélyebben, sőt sokszor a tenger felülete alatt fekszenek, s így a föld rétegein átszivárgó források felbuzgása kevésbé van akadályozva, a növényi élet kisebb-nagyobb erőben mutatkozik azokon. Mert ott, hol víz van, élet is van. Innen ha nincs is itt oly buján tenyésző növényi élet, mint a tropikusok alatt, de mégis oly fokra van az kifejlődve, hogy a régiek méltán nevezték az oazokat, boldogok szigeteinek. Ki a forró s végetlen pusztákról, fáradtan s elalélva ily oazhoz jut, azt nem csuda ha elragadják annak szépségei, s ha azt véli, hogy paradicsomra talált a puszták közepében.

A Sahara egy része, a franczia foglalás óta „le Zahara d'Algerie“ nevezettel bír, s az Atlas aljától fogva, a Metilli és el = Gaous halomlánczokig terjed, hol a hatszáz mérföldnyi terjedelmű, törökszilvával gazdag s egyszersmind legészakibb oaz el = Kantara fekszik. Az algieriai pusztá igen alacsony s borzasztón forró, mert a nagy terjedelmű krétaréteget által visszavert napsugarak, a levegőt, mintegy kétszeres sugárzással hevitik fel. Az algieriai oazoknál még egy más kellemetlenség is van. Jackson consul tudósításai szerint ezen oazok elvesztik néha forrásaikat. Bizonyítja ezen tényt az 1805-diki borzasztó példa, a mikor egy két ezer személyből s ezer nyolczszáz tevéből álló karaván, a föld alatti vizekre számítása miatt, mind egyig elveszett **). A pusztá legdélibb (és egy legmagasabb) része, oly roppant gazdagságával bír a sónak, hogy ott, — mint már Herodes kora óta tudva van, — kősó darabokból házakat építenek ***).

*) Lásd ennek gyönyörű rajzát : Five views in the Oasis of Siwah, accompanied by a map of the Libyan Desert Designed by Bayle St. John. London, 1850. fol.

**) Annales de Chimie et de Physique. 1844. Tom. XI. Paris, pag. 121.

***) Ansichten der Natur. Bd. I. S. 146. V. ö. : Zimmermann's

A déli Sabara magasságát Dr. Oudney, ki Tripolistól egész a Tschad taváig ment, 1536 lábnyira becsüli, sőt a német geographusok azt még ezer lábbal feljebb emelik. Azonban Fournel, az algériai bányák főigazgatója, gondos barometrikus mérések által, igen valószínűvé teszi azt, hogy az északi pusztának egy része a tenger tükre alatt fekszik. Biskra és Sidi Ocba közt, a föld csak 228 lábnyival magasabb a tenger felületénél. A föld alacsonyságát s a tenger tükrének közelségét bizonyítja az is hogy Fournel Biscaratól, az innen 30 mérföldnyire fekvő Tuggur-tig, egy egész sor artéziai kutat ásottot *). Már Shaw régi tudósításaiból tudjuk, hogy az ott lakók, a föld alatti víz létét jól tudták s mesés dolgokat beszéltek a föld alatti tengerről. Hogy az édes vízforrások, gyakran a kősófekvetek közelségében bugyognak fel, nem fogja csudálni az, ki tudja, hogy Európában is sok hasonló tünemény fordul elő. Egyébiránt ez is a természet azon titkos működései közé tartozik, melyeket mély homály leple fed el előlünk.

Nevezetes tünemény az is, hogy a Saharán nappal csaknem kiállhatlan forró lég uralg, éjjel pedig a hőmérő csaknem a fagypontig süllyed le. Denham s Sir Alexander Burnes híres utazók, gyakran panaszkodnak a lég ezen feltűnő éjjeli hidegségéről az afrikai és ázsiai pusztákon. Az éles eszű Melloni ezen tüneményt nem az égbolt nagy tisztaságának, hanem a széles csend maximumának, vagyis az éjjeli légmozgás teljes hiányának tulajdonítja **), mi általában szükséges feltétele az erős hévsugárzásnak és harmat-képződésnek. Ezen hévsugárzás következtében Wells és Daniell figyeletei szerint, már a mi szélességeinkben is, a Reaumur-féle hőmérő a fűben — melynek felnyúló száraiból melegség sugárzik az ég felé — 6°, 5 foktól 8°-kig süllyed le.

A Sahara legkeletibb része a lybiai pusztá, mely Egyip-

Handbuch der physischen Geographie III. Th. I. Abth. Berlin, 1855. S. 324 u. ff.

*) Comptes rendus de l'Acad. des sciences Tom. XX. 1845 pag. 170—882. 1305.

**) Memoria sull' abbassamento di temperature durante le notti placide e serene. 1847. p. 55.

tomot és Nubiát, Fezzantól s a Tibbuk földjétől választja el. A lybiai pusztának egyiptomi része, északi Afrika képződési történetére nézve nagy fontosságú. A nagy Saharát és lybiai pusztát keletről északra, egy pusztá-magaslat (Wüstenplateau) veszi nagy ivalakban körül, mely keletre a Nilus, északra pedig a Középtenger felé esik le, mint valami hatalmas gát, mely a medence alaku lybiai pusztát, a Nilus völgyétől s a Középtengertől választja el. Ezen ivalaku pusztá-magaslatot, mely a berberföldön keresztül húzódik s az Atlashegységnél végződik, úgy tekinti a híres utazó Russeger, mint az egykori lybiai tengeröböl partjait, de véleménye szerint nem csak ezen medence, hanem északi Afrika egész medenczéje, még a legújabb harmadképleti s a régibb özönvizi lerakodmányok korában tengerfenék volt *). Általában véve a lybiai pusztá s az attól messzebb nyugotra fekvő Sahara, a képződés ugyanazon korszakához tartoznak.

És most térjünk vissza déli Amerika pusztáihoz, melyek a caraccasi parthegeyláncztól fogva a guyanai erdőkhöz s a meridai havasoktól fogva az Orenoco torkolatánál képződő nagy deltáig terjednek, s 160,000 négyszög mérföldet foglalnak el. Mint a zaharai pusztá, úgy déli Amerika síkságai (Llanos) is, a forró földön fekszenek. És mégis az esztendő mind két felében, különböző alakban tűnne azok fel; majd egészen elpusztulva, mint a lybiai homoktenger, majd zöld füvel fedve, mint Közép-Ázsia sok pusztája. Az esőzések időszakában 4—5 lábnyi magas füvel fedvők azok, de ha a szárazságok beköszönnek, a vadon pusztá képét nyújtják. A fü akkor porrá válik, a föld megrepedezik; a krokodilusok és nagy kigyók az összeszáradt iszapba temetve maradnak mindaddig, míg őket a tavasz első záporai, hosszú aléltságokból ismét fel nem ébresztik. Ezen tünetmények 50—60 négyszög mérföldnyi téreken mutatkoznak, mindenütt hol nem vágják folyamok keresztül a savannát; mert a patakok szélein s az apró bűdös moesárok körül, még a nagy szárazságok időszakában is talál itt-ott az utazó Mauritia (flexuosa) csoportokat. Egy pálmafa ez, melynek legyező alaku levelei, soha sem veszítik el ragyogó zöld színöket, s melyet Gumilla spanyol mis-

*) L. Reisen in Europa, Asien und Afrika u. s. w. von Joseph Russeger. 2. Bd. I. Theil. Stuttgart 1843. S. 278—280.

sionarius életfának (arbol de la vida) nevez. Ezen jótékony fa, egy maga eltartja az Orenoco belsejében lakó sajátságos néptörzset, a Guaraunokat, kiknek nem csak táplálékot, hanem még hajlékot is nyújt (victum et amictum)*).

De a két világrész pusztáinak növényzete között is szembe-tünő különbség van. A Caracas, Rio Apure és Meta melletti puszták a szó teljes értelmében legelők. A Cyperaceak és Gramineak sokféle formái, uralkodnak itt. Csak itt-ott találkoznak fűnemű két szikűek, alacsony, gyöngéd, apró érzőkék (Minosa intermedia és M. dormiens), melyeket a spanyolok Dormideras-oknak neveznek, s melyeket a marha annyira szeret. Az ázsiai síkságok ellenben, nagy különféleségű növényzet által fedvék, mi az utazónak kellemes tekintetett nyújt.

Érdekes dolog annak fejtegetése: honnan van, hogy az új világrész éghajlata, mind melegségre, mind nedvességre nézve, oly szembeszökő ellentétben van Afrika éghajlatával. Amaz tudniillik, kevés kivétellel, kevesebb melegséggel s több légnedvvel bír, mint Afrika bármely része. Ezen sokkép bevagdalt continens keskenysége, a tropikusok északi részében, hol a víz alapnál fogva, melyen a légkör fekszik, a légfolyam csak kisebb hőmérsékben emelkedhetik fel; a földnek messze kiterjeszkedése, mind a két fagyos fűldsark felé; a terjedelmes oceán, melyen hűs tropikus szelek üvöltenek; a nyugati partok lapossága; az északi fűldsarktól leözlő hideg tengeri víz; a forrásokkal gazdag hegylánczok, melyeknek hófedte csúcsai, minden felhő réteget messze túl haladnak, s melyeknek oldalairól légfolyamok ömlenek le; roppant szélességű folyók, melyek sok tekergetés után, mindig a legtávolabbi partokhoz sietnek; a homok nélküli s azért kevésbé felmelegülhető puszták; az áthathatlan erdők, melyek a földet a nap forró sugáritól megóva, vagy levéllapjaik által meleget sugározva ki, az egyenlítő gazdagon öntözött síkságait befedik, s a tartomány belsejében, távol a hegyektől s oceántól, csudálatos mennyiségű, részint beszívott, részint önmaguk által nemzett vizet lehellenek ki: eléggé kimagyarázzák, azon bűja, nedvdús növényzetet s lombgazdagságot, mely az új continens sajátlagos jellemét képezi**).

*) Humboldt Voyage ect. T. VI. p. 44.

**) Humboldt's Ansichten der Natur. Bd. I. S. 14.

Ellenben Afrikában, azonkívül, hogy ott forró szárazföldi szelek uralkodnak, nincsenek nagy folyók; nincsenek vízpárolgó, hidegsemmző erdők és magas hegyek. Csak az Atlas nyugati része van hóval s jéggel fedve, mely mint magasan felnyúló oszlop tűnik fel, s mely így a lég meghűlésére kevés befolyással van. Azon borzasztó hőség, 40° és 44° , 8 Reaum., mely a murzuki oázban, árnyékban sokszor hetekig uralkodik, s melynek áldozatává lőn Ritchie híres angol utazó, leginkább a légben lebegő finom fűvényszemeknek tulajdonítható, melyeket úgy kell tekinteni, mint a sugárzó melegség központjait. Azonban Afrika némely részében, néha portalan lég is iszonyu melegségű lehet. Rüppell híres utazó, borult ég alatt, erős délnyugati szélben a közelgő vihar nál Ambukolban, Abyssiniában 37° , 6 R. melegséget tapasztalt *). A tropikus tartományokban, vagyis a pálmák tulajdonképi éghajlatában, a száraz földön, az évenkénti közép hőmérsék 20° és 23° , 8 R. s ez körülbelől ugyanannyi Senegalban, Pondicheryben és Surinamban is.

Különös, hogy a naptéritők alatt, a perui partokon, az év legnagyobb részében, szembetűnő hidegség uralkodik, úgy hogy Reaumur hőmérője egész 12 fokig lesüllyed. És ezt mint Humboldt mondja, éppen nem lehet a havasoknak tulajdonítani, hanem inkább a ködbe borított naptányérnak s azon hideg tengervíz-özönletnek, mely a déli sarktartományokban nemződik s délnyugatról Chili partjaihoz ütődik, honnan nagy erőszakkal tódul észak felé. Innen Limánál a tengervíz hőmérséke 12° 5 R., midőn másutt ugyanazon szélesség alatt 21° . Ezen különös tény Humboldt előtt senki sem tapasztalta **).

Mi déli Amerikának geologiai szerkezetét illeti, három háránt s nyugatról keletre futó aranynyal gazdag hegyláncz vágja azt keresztül. Egyike ezeknek a tengerparti Cordillera, melynek legmagasb csúcsa a caracasi Silla, mint már feljebb láttuk, s mely az új granadai Andesekkel van összefüggésben. A második kevésbé magas, de szélesebb hegyláncz, a Guaviare és Meta torkolatától, a holland és franczia Guyana felé terjed. Hum-

*) Ed. Rüppell, Reise in Abyssinien. Frankf. a M. 1838.

**) Humboldt, Memoire sur les lignes isothermes. Paris, 1827. pag. 54.

boldt ezt a Parime vagy Orenoco nagy zuhatagai cordillerájának nevezé, mely az új granadai Andesektől 60 mérföldnyi távolságra van. Egy harmadik hegyláncz, a perui Andeseket köti össze Brasilia hegyeivel s ez a chiquitosi Cordillera. Ezen három hegylánczot nagy síkságok választják el egymástól; a caracasi vagy alsó-orenocoi síkságok, melyek Llanosoknak neveztetnek; az Amazon és Rio Negro síkságai, és a buenos-ayresi vagy la platai síkságok, melyek Pampasoknak neveztetnek. Azon két medence, mely déli Amerika szélsőségein északra és délre terjed el, nem egyebek mint savanák vagy fanélküli legelők, melyek legalább kilenczszer nagyobb tért foglalnak el, mint Franciaország; a középső medence az Amazon és Rio Negro közt, melyet egész éven át, aequatorialis esők öntöznek, roppant erdőséggel fedvék*). Ezen erdőségek, (région des forêts), nem csak a síkságot fedik be, hanem a két hegylánczot is, melyek közt fekszenek. Ezen déli Amerikai őserdő — mert tulajdonkép mind ez, csak egy erdő — 120,000 négyszög mérföldet foglal el s hatszor nagyobb Franciaországnál. Az utakat csak a folyamok partjai képezik azokba. Vannak azonban nyílt helyek is (savanas limpias) ezen erdőségekben, melyeken itt-ott, különösen a Mao is a Rio de Aguas blancas forrásai közt, vándor népek a Karibek és Macusik tanyáznak.

Déli-Amerika síkságán általában véve, nem talál ugyan az utazó, egykori nemzedékek szorgalmának jeleire; azonban a varinasi síkságokon található kúpalakú halmok, (tumulusok), melyek hihetőleg csontokat fednek, mint az ázsiai puszták tumulusai, valamint egy öt mérföldnyi hosszú szép út, az elfoglalás előtti időkből, azt mutatják, hogy itt egykor miveltebb népek laktak, mint a jelenleg ott lakó buta indusok. Honnan jöttek azok egykor ide s miként tűntek el ismét innen, az emberiség történetének titkai közé tartozik.

A caracasi síkságok fa és forrás nélküli pusztaságain az európai és afrikai gyarmatosok alig találtak embert. Ezen síkságok nagyon alkalmasak ugyan a marhatenyésztésre, de az amerikai ősemberfaj, mely a szélesség 65-dik fokától, a szélesség 55-dik fokáig, (kivéven talán az eskimókat) ugyanazon egy

*) L. Ansichten der Natur. Von Al. v. Humboldt. Bd. I. S. 157.

faj, a vadász életről, egyenesen a földművelői életre ment át, kikerülve a pásztori élet jötevő, előkészítő fokozatát s ebben keresi Humboldt az okát, hogy a délamerikai síkságok lakatlanok voltak*). Azonban világos, hogy Amerika ősnépei, nagyobb vonzalmat éreztek a caracasi szép völgyek, a tengerpartok s a Orenoco gyönyörtű környékei, mint a sivatag puszták iránt.

Felelte különös tünemény, mint Humboldt megjegyzi, hogy planétánk egyik oldalán oly népek vannak, melyek előtt a liszt és tejáplálék eredetileg ismeretlen volt, az alatt míg a másik félgömbön, majdnem mindenütt laknak oly népek, melyek gabnaféleket művelnek, s tejadó állatokat tenyésztenek. Az új világban az északi szélesség 52-dik fokától, a déli szélesség 46 dik fokáig csak egy pázsitfélét, a kukoriczát találjuk, a helyett, hogy az ó világban, a historiai emlékezésektől fogva, mindenütt búza, árpa, tenkely és zabművelésre találunk. A tejjel és sajttal élés, mint a lisztgazdag fűnemek művelése, jellemző különböztető jele az ó világ népeinek**). Új Spanyolországban az első búzát Cortesnek egy néger rabszolgája vetette el, ki három búzaszemet talált azon rizs közt, melyet Spanyolországból hoztak, a hadsereg számára.

Azonban, ha Amerika síkföldeit nem lakták is emberek, de annál nagyobb különféleségben fejlettek itt ki az állati élet formái, épen úgy mint a növényi élet az orenocoi erdőkben, hol a Hymenaeát s az óriási borostyánt, nem akadályozza soha kifejlésében az emberi pusztító kéz, hanem legfeljebb a buján tenyésző tekergőző plánták. Agutik, apró tarkafoltos szarvasok, (*Cervus mexicanus*) vértés Armadillák, melyek patkány módjára felriasztják barlangjaikból a nyulakat, lomha chiquirek (*Caviar capybara*), melyeket a vízben krokodilok, a szárazon tigrisek üldöznek; Viverrák, melyek a léget dögleletes szaggal töltik el; nagy, serénytelen oroszlanok, tarkafoltos jaguárok, (melyeket többnyire tigriseknek neveznek), s melyek a fiatal bikákat egy halomra felhúrcolni képesek, s több más állatfajok barangolnak a fanélküli síkságon.

Az új continens felfedezése óta, végre lakhatókká lettek a a síkságok. Városok, — melyek azonban nyomorúlt falukhoz hasonlitanak — épültek a pusztai folyamok partjain. Nagy távolsá-

*) *Ansichten der Natur. Bd. I. S. 20. 22.*

**) *Ansichten der Natur. I. Bd. S. 21.*

gokra egymástól egyes, marhabőrrel fedett s nád és szijakból font gunyhók általak elő. A marhatenyésztés végzetlen térségen kezdődött el s azóta csudálatos terjedelemben nevedezett. Számptalan elvadult bika, ló és öszvér seregek kalandoznak a pusztákon, melyeknek számát, Humboldt utazása alatt, másfél millióra becsülték. Ha Colomb a Llanosokat, akkor midőn Amerika partjaira kiszált, így találta volna: bizonyosan az ottani emberfajt is más állapotban, tudniillik a fél-civilisatio állapotában találta volna, mint milyenben találjuk a mongol és tatár fajokat. Mert a pásztori életnek igen nagy befolyása van az emberi nem, mind erkölcsi, mind politikai állapotára.

Egyébiránt Humboldt a Llanosokat úgy tekinti, mint egy tengeröböl maradványát, mert ha tekintetbe vesszük annak csekély felemelkedését a tenger színe felett, s a keletről nyugotra kerengő árfolyamnak megfelelő alakját, és végre az Orenoco és Essequibó torkolata közti tengerpart alacsonyosságát, alig lehet kétkedni, hogy egykor a tenger ezen egész medenczét elöntötte; a tengerparti hegyláncz s a Sierra de la Parime közt s nyugotra a meridai és pamplonai hegységig, (épen úgy mint a lombardiai lapályokon keresztül a legmagasb Alpesekekig). Ide járul az hogy az amerikai Llanosok nyugotról kelet felé hajlanak. Azonban Calabozónál száz geographiai, vagyis 400 angol mérföldnyire a a tengertől, alig 30 ölnyi magasságra emelkednek azok fel, és így 15 öllel alantabbak mint Paris s 45 öllel mint Majland, a laponti Alpesekek és a liguriai Apenninusok közt.

Azon kép, melyet Humboldt az amerikai Llanosokról nyújt egy a legérdekesebbek közül. Ha a mindig felhőtlen nap függőleges sugárai alatt, — így szól ő — a szénné vált füfedel szétporladozott, a megkeményedett föld felreped, mintha hatalmas földingások rázkodtatták volna meg. Ha akkor azt egymással ellenkező légfolyamok érintik, melyeknek tusája, keringő mozgásba egyentül ki, akkor a síkság különös tekintetet nyújt. Mint tölcéséralaku felhők, melyek hegyeikkel a földet érintik, száll fel mint gőz, a homok a szélforgatag ritkultlégű s villanytöltött közepében, épen mint a zugó vízforgatag, melytől a tapasztalt tengerész annyira fél. A látszólag alacsonyabb égbolt, homályos, csaknem szalmaszínű félvilágot vet az elpusztult mezőre. A látbatár hirtelen közelebb vonul, s összehúzza a pusztát, mint a vándor

kedélyét. A forró poros föld, mely ködként elfátyolozott gőzkörben lebeg, neveli a fojtó léghőseget. A keleti szél, a helyett hogy hűs fuvalmat hozna, midőn a réghevített földön elvonul, csak neveli az égető hőseget.

Eltűnnek lassankint a tócsák is, melyeket a sárgára halványult legyező palma az elpárolgástól megőrzött. Mint a fagyos északon az állatok a hidegben megmaradnak, úgy szunnyad itt mozdulatlanul a krokodil s a boa-kigyó, eltemetve a száraz agyagban. A szárazság mindenütt halált hirdet, de a szomjazó vándort mindenütt csalódásban tartja a víz mozgás hullámzó csaléke, a megtört világsugarak ezen csábító játéka *). A távol pál-

*) A légtükrözés (mirage, Fata Morgana, délibáb), mely a sanskritban gazella szomjának neveztetik, egyike a legérdekesebb légtüneményeknek. Sokan az utazók körül, csudálatos játékaikat látták annak. Némelyek egész tájképekről, mások zöldellő szigetekről, városokról, hajókkal rakott kikötőkről, fel s alá járó tevékről s több a félekről beszélnek. Azonban Pierre Tremaux, ki a föld mindenemű s legforróbb pusztáit beutazta s a légtükrözés számtalan példáját látta, azon meggyőződéshez jutott, hogy az mindig valóságos tárgyakat feltételez, melyek ha a látmezőn kívül esnek, többé kevésbé elferdült képeit nyújtja azoknak, melyeket aztán az eleven képzelgés különféle tárgyakká alakít át. Tremaux négy öt sor pálmafát látott Afrikában El-Delek mellett. (Voyage an Soudan oriental et dans l'Afrique septentrionale, pendant les années 1847 et 1848. Paris fol. pl. 4). Rendszerint az ég színe, a földből kisugárzó melegség által kitágult s különböző sűrűségű légrétegekben visszatükröződván, az egész pusztta úgy látszik, mint megmérhetlen tenger, melynek felülete hullámzómozgásban van. A tárgyak — pálmafák, ökrök, tevék stb. hol felállva, hol elfordulva tűnnek fel a láthatáron. Ezen optikus csalódás sokszor kétségbe ejtette a francia katonákat az egyiptomi expedíció alatt. A világ minden részében lehet tapasztalni ezen tüneményt s Humboldt hazánk pusztáin is mint állandó tüneményt jegyezte azt fel. (Voyage aux régions equinox. T. VI. p. 40.). Már a régiek is ismerték a világsugár csudálatos megtörését, a lybiai pusztákon, de a görögöknek s rómaiaknak alig volt arról ismeretök. Egyébiránt mind Biot (Recherches sur les refractions extraordinaires qui ont lieu a l'Horizon p. 90.) mind Monge, Huddart és Wollaston ezen csudálatos tüneményt úgy tekintik,

mafacsoportot, kecskeny légréteg választja el a földtől. A különböző melegségű és így különböző sűrűségű légrétegek érintkezése által, úgy látszik mintha fenlebegne az. Ökrök és lovak, sötét por fellegekbe burkolva, s éhség és égető szomj által kinoztatva kószálnak; amazok borzasztóan fel-felbődülve; ezek hosszan előre nyújtott nyakkal szíva be a szelet, hogy a légfolyam nedvességéből, a még nem egészen elpárolgott töcsa közelségét felfedezzék.

Az okosabb s ravaszabb öszvér, más módon igyekszik szomjuságát enyhíteni. Egy golyóalakú s e mellett sok bordájú plánta, a dinnye-cactus (*Cactus melocactus*) töviskes galléra alatt, vízgazdag bél találhatik. Eltávolítván első lábaival az öszvér a töviseket, vigyázva közelget ahhoz ajkaival, hogy a hús bogácsnedvet kiszívja. De nem mindig jár veszély nélkül az ivás ezen élő növény forrásból, s nem ritkán látni állatokat, melyek a cactus-tövisek által megbénultak.

Ha a nap égető hőségére, az itt mindig egyenlő hosszúságú éj hűsége bekövetkezik: az ökrök és lovak, még akkor sem élvezhetnek nyugalmat. Álom alatt, borzasztó denevérek*), vampir módjára szívják ki véröket, vagy erősen hátokba csimpaszkodva, genyedő sebeket csinálnak, melyeken mosquitok, hippobosca-k (ló-tetűlegyek) s más csipő rovarok egész serege tanyáz. S így az állatok fájdalomteljes életet élnek, midőn a nap heve által a víz eltűnik a földről.

Ha végre hosszú szárazság után a jótevő csösidő beköszön, a scena hirtelen megváltozik. Az addig mindig felbőltlen ég sötét kékje, világosabb szint nyer. Éjjel alig lehet megismerni a déli kereszt csillagzatában, a fekete tört. Magellan felhőinek szelid, phosphorképtű ragyogása kialszik. Még a sas és kigyóbordó (*Ophiunchus*) csillagzatok függőleges csillagai is, csak rezgő, kevésbé planetaris fénynyel ragyognak. Egyes felhők, távol levő

mint az egymás felett elterülő légrétegek különböző hőmérsékének és sűrűségének — mit sokszor a hozzávegyült gőz is módosít — s a világsugarak ezen légrétegekbeni különböző megtörődésének eredményét.

*) Újabb természetvizsgálók az állítják, hogy a denevérek mind rovarévrők.

hegyek módjára emelkednek függőlegesen fel a láthatáron. A zenithen köd módjára terjeszkednek lassanként széljel a mind inkább összesűrűdő gőzök; az alatt, míg távol menydörgések hirdetik a felelevenítő eső közelgését.

Alig hogy a föld felülete meg van ázva, azonnal a párolgó pusztát, Kyllingiak, sok bugáju Paspalumok és sokféle füvek fedik be. Fünemű Mimosak, a világ által ingerelve, lecsüggedt szendergő leveleiket kifejlesztik, mintha a felkelő napot üdvözlőnek, mint a madarak reggeli dala s a vízi plánták kinyíló virágai. Az élet vidám élvezetében ugrálnak s legelnek, ökrök és lovak. A magasra felnyúló fűben tanyáz a gyönyörű pettyes jaguar, s biztos rejtekéből, gondosan kiszámítva az ugrás távolságát, megragadja macska módjára, mint az ázsiai tigris, az emnő állatokat.

A benszülöttek állítása szerint, néha a mocsárok szélein, látni lehet a megnedvesedett agyagot lassanként s rögönként felemelkedni. A feldúlt föld, mint apró iszapvulkánok kitörésénél, nagy robajjal a levegőbe vettetik. Kik ezen tüneményt ismerik messze szaladnak, mert a sirboltból egy óriási vizikigyó vagy egy a krokodil lép ki, melyeket az első zápor, vértesszélből felébresztett.

Ha most a folyamok, az Arauca, Apure és Payara, a síkság déli határain lassankint feldagadnak, akkor a természet kényszeríti azon állatokat, melyek az első évfélben a vízetlen, poros földön, a szomj miatt elepedtek, hulló módjára élni. A pusztá egy része olyan most, mint egy megmérhetlen beltenger. A kanczalovak csikóikkal együtt a magasb pontokra menekülnek, melyek mint szigetek emelkednek ki a tenger tükréből. A száraz tér mindennap szűkebb lesz. Legelő hiányában az összecsoportozott állatok órákig uszkálnak s szűken táplálkoznak a virágzó fűbugákból, melyek a barnaszínt, bugyborékos vízből kiemelkednek. Sok csikó odafül; sokat elragadnak a krokodilok, reszelős farkaik által szétszogatna s elnyeletne. Sokszor láthatni lovakat és ökröket, melyek ezen vérszomjas óriási gyíkoktól megmenekülve, hegyes fogaik jeleit viselik czombjaikon.

Ily látmány készakaratlanul emlékezteti a gondolkodó figyelt azon hasznavehetőségre, melyel a mindent! elsajátító természet, bizonyos állatokat és plántákat felruházott. Mint Ceres lisztgazdag gyümölcsei, úgy követték az embert az egész föld

kerekségén az ökör a és ló ; a Gangestől a Platafolyóig, az afrikai tengerparttól az antisanai hegylapályig, mely magasabban fekszik mint Teneriffa kúphegye. Itt az északi nyirfa, amott a datoly pálma oltalmazza az elfáradt ökröt a déli nap sugáritól. Ugyanazon állatfaj, mely keleti Európában a medvékkel s farkasokkal küzd, más éghajlat alatt a tigrisek és krokodilok megtámadásainak van kitéve *).

A pusztát környező tartományokra is igen érdekes tekintetet vet Humboldt. Afrika északi pusztája — mond ő — azon két emberfajt választja el egymástól, melyek eredetileg ugyanazon világrészhez tartoztak, s melyeknek ki nem egyenlített villongása oly régi mint Osiris és Typhon mythusza. Az Atlastól északra sima és hosszú haju, sárga színű és kaukazusi arcvonású népfajok laknak. Ellenben Senegaltól délre, Sudan felé, négercsordák élnek, a civilisatio különféle lépcsőzetén. Közép-Ázsiában, a mongol pusztá által el van választva a siberiai barbárság a Hindostán félszigetén levő ősrégi műveltségtől.

Így a délamerikai síkságok is európai félműveltség határait képezik. Északra, a venezuelai hegylánc s az antillák tengeréig iparos városok, csinos faluk s gondosan művelt mezők egymást érik. Még a művészi érzés, tudományos műveltség s polgári szabadság nemes szerelme is régen felébredtek itt.

Délre borzasztó vadonság környezi a pusztát. Ezer éves erdők, áthathatlan sűrűség fedik be az Orenoco és az Amazon folyók közti posványos földet. Hatalmas, ónszínű granittömegek szűkítik a tajtékozó folyamok medrét. Hegyek és erdők hangoztatják vissza a leomló vizek dörgését, a tigrisnemű jaguarok ordítását, a szakálos majmok, siket, esőjósuló visítását.

Hol a folyam sekélysege által fővénytorlatok maradnak fen, ott krokodilok fektüsznek tátott torokkal, mozdulatlanul elnyulva, mintha szikladarabok volnának, otromba testök sokszor madarakkal fedve ; míg a sakktáblafóltos boa-constrictor, farkát egy faághoz megerősítve, összegöngyörödvé leskelődik a parton, készen állva prédája megrohanására. Hirtelen kibontakozva s előre nyújtva rohanja meg a zátonyon gázló tinót vagy gyengébb vadat, és áldozatát nyálba burkolva, erőszakolja le, feldagadt nyakán.

Ezen nagy és vad természetben sokféle emberfajok élnek.

*) Ansichten der Natur. 1-r. Bd. S. 26—32.

Némelyek, csudálatos különféleségű nyelvek által elválasztva, vándor életet élnek; a földművelést nem ismerik, hangyát, gummit és földet esznek, az emberiség sepredékei (mint az otomakok és jururok); mások letelepedve, saját maguk által termesztett gyümölcs-essel élnek, okosak és szelid erkölcsűek, (mint a Maquiritarok és Makók). Nagy darab földeken, a Cassiquiare és Atabapo közt nem laknak emberek, csak tapirok és társaságos majmok. Kősziklába vájt képek bizonyítják, hogy ezen pusztaság egykor magasb műveltség lakhelye volt. Bizonyítják azok a népek változó sorsát, valamint a különfélekép kifejlett, hajlékony nyelvek is, melyek az emberiség legrégibb, maradandó historiai emlékeihez tartoznak.

Mint a pusztában, tigris és krokodil a lovak és ökrökkel örökös harcban élnek, úgy azok erdős partjain s Guyana vadonságaiban, az ember örökké készen áll embertársa ellen. Egyes néptörzsek vadkeblű vágygyal isszák, ellenségeik kiszopott vérért; míg mások úgy látszólag fegyver nélkül, de mégis gyilkolásra készen, megmérgezett hüvelyk-körömmel ölnek. Gyengébb törzsek, ha a homokos partra lépnek, kezeikkel gondosan betakarják félénk lépteik nyomát.

Így készít az ember magának, az állati durvaság legszörnyebb lépcsőzétén s magasb műveltségének álfényében, bajteljes életet. Így üldözi a vándort a széles föld kerekességé, tengeren és szárazon, mint a történetírót, mindeu századon keresztül az egymással meghasonlott emberfaj egyforma, vigasznélküli látmánya.

És azért, ha ki a népek szakadatlan villongásai közt, szellemi nyugalomra törekszik, örömet fordítja tekintetét a planták csendes életére s a természet szentélyében rejlő erők benső működésére; vagy engedve azon veleszületett ösztönnek, mely az emberi kebelt évezredek óta áthevíti, sejtelmesen pillant fel az égbolt csillagaihoz, melyek zavaratlan öszhangzásban követik régi, örök pályájukat *).

Ipse suae meminit stirpis, seseque Deisque.

*Mens fruitur felix, et novit in astra reverti **).*

*) *Ansichten der Natur. Von Alex. von Humboldt. Ir. Bd. S. 26—38.*

**) *Barclai Argenis. L. V.*

A Llanosokoni utazás igen soknemű kellemetlenséggel van összekötve. A rekkenő hőség, soha sem szál lejjebb 27—5 foknál s néha, ha szél fúj, felemelkedik 40 és 41 fokra. Az égető hőség, mely ellen csak a Rhopala (*Corypha tectorum* házfedő pálmafa, a benszülöttek nyelvén Chaparrales) levelei, nyújtanak némi enyhületet, kinzóbbá válik a csaknem kiolthatlan szomj által. Ezer meg ezer tehén legel a pusztákon, és mégis hiában esdekel az utazó egy kis tejért. E helyett Humboldt és Bonplandnak, lopótökbben, valami sárga iszapos, büdös vizet adtak egy közellevő mocsárból. Oly nagy a pusztalakók (Llanerosok) indolentiája, hogy noha tudják, hogy tíz ölnyi mélységre friss forrásvizet lehet találni a veres homokréteg alatt, inkább szenvedik a szomj kínait, minthogy kutatással fárasztanák magokat. Egy öreg néger azt tanácsolta utazóinknak, hogy a vizet vászondarabon keresztül igyák, hogy így kevesebbet nyeljenek le a vízben lebegő finom, sárgás agyagporból. És ezen égető hőségben, melyet a homokos szél még inkább nevel, enyhítő fürdésről szó sem lehet, miután a mocsárok partjain krokodilok, vagy — mi az európaiakra nézve még borzasztóbb — nagy vízi kígyók leskelődnek. Egy ízben el is tévedtek utazóink a pusztában s csak egy lovas indus mentette meg őket, nagyobb veszélytől.

A szerint a mint a nap emelkedik a zenith felé s a föld és az egymáson fekvő légrétegek, különféle hőmérséket vesznek fel, a légtükrözés tüneménye, számtalan módosítással fejlődik ki. A tárgyak mindig felfordulás nélkül tűnnek fel, de vannak esetek, midőn felfordult állatképek látszanak, a nélkül hogy maga a valóságos tárgy észrevehető volna. Nie buhr hasonló esetet látott Arabiában. Sokszor Humboldt és Bonpland, tumulusok és tornyok képeit látták, a nélkül hogy a tárgyak valóságos alakját felfedezhették volna. A puszták ezen költészetét csak a kelet költői tudták méltatni és felhasználni.

„Nem lehet ezen forró lapályokat átvándorolni“ — mond Humboldt — „a nélkül, hogy az ember ne tudakozná, vajjon ezek mindig ily állapotban voltak-e, vagy tán a természet valami revolúciója által fosztattak meg növényzetöktől. Miért nem terjeszkedik ki az Orenoco nagy erdeje északra, ezen folyó bal partjára? Miért nem fedi az be azon roppant tért, mely a tengerparti Cordillérákig terjed, s melyet számos folyam termékenyít? Ezen

kérdés mind azzal összeköttetésben van, mi planetánk történetét illeti. Ha geologiai álmokkal akarjuk tudvágyunkat kielégíteni s feltesszük, hogy az Oczeán berontása által, Amerika pusztái s a Sahara pusztája, minden növényzetüket elvesztették, vagy hogy azok eredetileg, valami beltő medrei voltak: akkor el lehet gondolni, hogy évezredek nem voltak elegendők arra, hogy a fák és csalikok, az erdők széleiről, a kopasz vagy fűvel fedett lapályok a középpont felé előrehaladjanak s árnyékaikkal befedjenek ily roppant tért. Sokkal nehezebb a meztelen s erdők közé szorított savannák eredetét kimagyarázni, mind azon okokat kipuhatolni: melyek régi határai közt fentartják az erdőket és savannákat, úgy mint a száraz földeket és tengereket“ *).

A Llanosok közepében egy virágzó városka van, a Guarico és Urituen folyamok közt, s ez Calabozo, melynek akkor 5000 lakosa volt. Környezetében akkor már öt falu vagy missio létezett. A lakosok gazdagsága marhatartásban fekszik. A város környékében akkor, valami 98,000 darab volt. Depons szerint, ki sokáig lakot Caracasban, az Orenoco torkolatától, egész a Maracayho taváig, 1,200,000 ökör, 180,000 ló és 90,000 öszvér van s a bőrkeli külkereskedés 5,000,000 frankra megy. A buenos-ayresi pampasokon a tehenek számát 12,000,000-ra s a lovakét 3,000,000-ra becsülik. Azonban nem kell feledni, hogy a civilizált Európában kisebb terjedelmű téreken, a fölmívelő népeknél szinte csudálatos mennyiségű marha tenyészik. Franciaországban Peuchet szerint 6 millió szarvasmarha van. Az osztrák birodalomban Lichtenstern szerint az ökrök, tehenek és borjúk száma 13,400,000 főre megy. Fényes szerint Magyarországon, a szarvasmarha száma 4,800,000 darabra megy **) Angliában 1835-ben egy geogr. négyszög mérföldre 1890 darab szarvasmarha jő, és így csaknem két annyi mint Magyarországon ugyanannyi téren.

Calabozóban egy elmés lakosra találtak utazóink, ki a nélkül, hogy valaha villanygépet látott volna, Sigaad de la Fond és Franklin útmutatásai szerint, oly teljes villanykészületet hozott létre, mely hasonló az európai villanygépekhez. Lehet képzelni

*) Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 93. 94.

**) Magyarország statistikája. Irta Fényes Elek. I. köt. Pesten. 1842. 170 l.

M. Carlos del Pozo örömét, két ily jeles tudóssali találkozáson, kik az ő éles esztét és ügyességét méltányolták, s kik őt Galvani és Volta felfedezésével is megismertették.

Ezen villamos készülteken kívül semmi sem érdekelté úgy utazóinkat Calabozoban mint a villamos angolnak (Gymnotusok), melyek élő villamos készülétek, melyeket Humboldt, ki a galvani féle tüneményekkel régóta foglalkozott, nyugtalanul kívánt látni. Villamos halak, melyeket a spanyolok *Tembladotes*-nek (reszkettetőknak) neveznek, több vizekben laknak, de a villamos angolnak leginkább Calabozo környékein találhatunk*). A benlakók

*) Mindeddig biztosan csak hét villamos halat ismerünk, melyek mind csupasz, pikkelytelen, nyálkacsővekkel teljes bőrük által tűnnek fel. Ide tartoznak : *Torpedo Narke*, *Risso*, *T. marmorata*, *Unimaculata*, *T. Galvanii*, *Silarus electricus*, *Tetraodon electricus*, *Gymnotus electricus*. Ezekhez járul még a nem rég felfedezett *Malapterurus Beninensis*. A *Trichiurus indicus*-ról, (Cuvier, *Régne animal* T. II. Paris 1829. p. 247) még mindeddig sem bizonyos, ha bir-e villamos tulajdonságokkal. Azonban a tengerek mélyében, bizonyosan több villamos hal is létezik, melyeket eddig nem ismerünk. Prof. G. Wilson, a British Association 27-dik Meetingjében (1857) tartott előadása szerint, a rezgető sajgóczot már a régi görög és római orvosok gyógyszer gyanánt használták szélhűdés és idegbajok ellen, mint ez Galen, Diocorides, Scribonius és Asklepiades munkáiból kitűnik. Sokan állítják, hogy még ennél sokkal régibb korban, a villamos harcát (*Malapterurus electricus*), mely a Nilusban s Senegalban lakik, hasonló célokra használták, és pedig onnan, mivel annak arab neve Raad : menykő halat jelent. Azonban a leghíreseb arab tudósok szerint más szó raad (menykő) és más ra'ad (reszketést vagy görcsöt okozó) úgy, hogy alig lehet, hogy a régi egyiptomiak a Silurus-erő alatt, villamos erőt értettek volna. Annak bebizonyítására, mennyire el van tévedve ezen élő állat-villamos (zoo-electrical) gép használata, felhozza Wilson, hogy az abessíniaiak a villamos harcát (*Silurus electricus*), a dél-amerikai indusok a *Gymnotus*-t s a Calabar-folyó partjain lakók a nem rég felfedezett *Malapterurus*-t, gyógyszer gyanánt használják. A Calabar melletti benszüllött nőknél szokásban van, oly vízmedenczében fürösztetni naponta gyermekeiket, melyben egy vagy több ily hal van, hogy így őket ezek villamos ütése által erősítsék.

annyira félnek ezen állatok villanyos ütéseitől, hogy semmi árért sem lehetett őket reábirni a halászatra. Utazóink hát, az indusok által vezettetve, egy patak által képzett iszapos, de gyönyörű fákkal környezett medenczéhez mentek, hol az indusok lovakkal ígérték végbevinni a halászatot (embarbascar con cavallos) miután hálóval halászni igen nehéz a halak rendkívüli gyorsasága miatt. E végre összehajtottak a savanán valami harmincz szilaj lovat és öszvért s azokat a mocsárba kergették. A rendkívüli lárma felkergette a halakat az iszaphól. A nagy vizikigyókhöz hasonló, s öt hat lábnyi hosszáságú férfiúi, czomb vastagságú, sárgas, zöldes angolnák a víz tetején uszáltak s bele csimpeszkedtek a lovak és öszvérek hasába. Ezen harcz a legfestőibb látmányt nyújtá, két ily különböző életművezetű állat közt. A láthatlan ütések ereje és folytonossága által elbódítva, több ló a víz alá merül. Mások lihegve, felmeresztett sörénnyel, vad szorongást mutató, szikrázó szemekkel menekülni törekeshnek a váratlan vihartól; de a hosszú nádpálcákkal s szigonygerelyekkel ellátott indusok, körülveszik a tót s vad kiabálásaik és nádpálcáik által megakadályozzák a lovakat a meneküléstől. A lovak hihetöleg nem döglének meg, csak elbóduznak s így a folytonos harcz alatt vízbe fülnek. Kevesebb mint öt percz alatt, már két lóval történt az. De lassauként az angolnák kimerülnek és elfáradnak, s félénken közelegnek a partokhoz, hol őket hosszú sínórokra kötött kis horgonyokkal megfogják. Kevés percz alatt öt nagy angolna volt fogva *).

„Ebből áli“ — mond Humboldt — „a lovak és halak csudálatos harcha. Mi ezen vizlakók élő, de láthatlan fegyverét teszi; mi az állatok és növények minden életművében, a nedves és különemű részek érintkezése által felébresztve kereng; mi a széles égboltozatot menydörgések közt lángba borítja; mi a vasat vashoz köti s a tö csendes vissza-visszatérő menetét kormányozza; minden, mint a megtört világsugár színezetei, egy közönséges forrásból ered; minden összeolvad egy örök, mindent átható erőbe“ **).

Humboldt érdekes tapasztalatokat gyűjtött a Gymanotusról,

*) Humboldt Voyage ect. T. VI. p. 108—112.

**) Humboldt's Ansichten der Natur. Bd. I. S. 34.

mind anatómiai mind physiologiai, mind physikai tekintetben; de kiterjesztette figyelmét más villanyos halakra is, a nélkül azonban, hogy képes lett volna azok munkálatának titkait leleplezni. Annyi bizonyos az általa gyűjtött tapasztalatokból, hogy ezen halak szinlett villanyosság (electricité dissimulée) által működnek, s hogy sajátos készülétü, villanynemző életművekkel bírnak, melyek rendkívül sebességgel töltődnek újra meg*). Nagy mező marad itt mindenestre fenn a physikai és physiologiai vizsgáldásokra, melyek által az életnek, ezen legtítokteljesb s legnagyobbyszerű tüneménynek felvilágosításában előbbre haladni reménylhetünk.

A Llanosok geologiai szerkezetét illetőleg Humboldt úgy találta, hogy több ezer négyszög mérföldnyi tért veres homokkő képlet (une formation de grès rouge) fed be, s ugyan ezt találta később az Amazon roppant síkságain is. A veres homokkőnek ezen szörnyű kiterjeszkedése, lapos téreken, egy a legnevezetesebb tünemények közül, melyeket a sziklák tanulmányozása nyújtott Humboldtnak az aequinoctialis tartományokban. Ezen veres homokkővet egyébiránt, melyet a benlakók Piedra de arrefices nek (parti- vagy sziklakőnek) neveznek, mindenütt agyagfekvet fed, mely Calabozo mellett egy, de a guayaquili missio mellett öt ölnyi vastagsága.

Calabozoból négy napi út után értek utazóink Villa San-Fernando-ba, mely a síkságok véghatárán fekszik s a capucinusok missióinak főülhelye a varinasi tartományban. San-Fernando egy nagy hajókázható folyam (Apure) partján fekszik, közel egy más folyó (Portuguesa) torkolatához, mely Varinas tartományát keresztül metszi, s így a kereskedelemre nézve felette kedvezőleg. Az esőzések időszakában a tartomány folyamai kiáradnak s a savannákat 12—14 lábnyi víz önti el. Ilyenkor a lovak, öszvérek és tehenek, melyek magaslatokra nem menekülhetnek, százankint vesznek el, s dőgeik számlálhatlan mennyiségű keselyűket vonnak ide.

San-Fernandóban az esztendő legnagyobb részében, rendkívüli hőség uralkodik. A lég hőmérséke, egy Ceiba árnyékában 36°, 2 volt; az Apure partját fedő fehér homokban pedig 52°, 5 R. A Llanosok ezen nyugati része legforróbb, épen úgy, mint az

*) Voyage de Humboldt. T. VI. p. 140.

afrikai puszták nyugati részében, mivel az itteni lég már át ment, mielőtt ideért, a száraz pusztákon. Az esőzések időszakában a hőmérő még inkább emelkedett, kivált júliusban, midőn az ég el van borúlva, s így a sugárzó meleget visszaveti a föld felé. Ilyenkor a hőmérő, árnyékban 39 és 39,5 fokot mutat s nappal a folyók partjait fedő fehér homok, szenvedhetlen módon veri vissza a melegséget.

Az Apure szélessége Humboldt szerint 206 ölnyi. Martius 28-dikán mindenfelé dörgött az ég. E volt az első vihar s első eső ezen évszakban. A folyamot a keleti szelek feldagasztották, de csak hamar ismét szélcsend állt elő s a víz felületén, hosszú sorokban játszanak a mi tengereink disznóhalaihoz (marsouin) hasonló nagy cetfélék (Delphinus phocoena L.). A lassu és lomha krokodilok úgy látszik félnek ezen lármás és zajongó állatoktól. Rendkívüli tünény, — mond Humboldt — hogy ezen cetfélék, ily nagy távolságra találtnak a tengerpartoktól, s ő hajlandó hinni, hogy azok déli Amerika nagy folyamában épen oly otthonosak, mint a markonc (Lamantin), mely Cuvier anatomiai vizsgálódásai szerint szinte édesvízi cet, s nincs semmi mi azt bizonyítaná, hogy azok oly időszaki utazásokat tennének, mint a lazacok *).

Különös figyelmet fordított Humboldt a meteorologiai tünények nagy érdekű folyamára a tropikus tartományokban, hol az esztendő két nagy szakra oszlik fel: a szárazság és nedveség, vagy mint az indusok mondani szokták, a nap (ragyogó hőség) és a felhők vagy eső időszakára. Már február 18 és 19-kétől fogva, felhők mutatkoznak esténkint az aragui völgyekben. Martius elején szemmel látható hólyagos gőzök gyülekeztek össze s a lég villanyossága naponként növekedett. Délre villámok látszottak s Volta villanymérője folyvást üveg- (positív) villanyosságot mutatott nap lementével. Végre majus 26-kán a légköri villanyosság egyensulya félbeszakadni látszék. A villanyosság egész órákon keresztül zero volt, majd ismét igen erős lett 4—5 vonalnyi s csak hamar újra érzéketlen volt. A villanyosság ezen örökös ingásai közt, a kopasz fák új leveleket kezdenek hajtani s úgy szólva érezni a tavasz közelgését.

*) Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 174.

Igen érdekes rajzát nyújtja Humboldt az évszakok változásának déli Amerikában. „A földek belsejében“ úgymond „a meridai és új granadai cordilleráktól keletre, a venezuelai és rio-metai Llanosokon, az északi szélesség 4-dik fokától fokva a 10-kig, mindennütt hol a folytonos esők, majustól októberig tartanak s e szerint magokban foglalják a legnagyobb hőségek szakát júliusban és augusztusban, következő a légköri tünetmények menete.“

„Nem lehet semmihez hasonlítani a légkör tisztaságát deczembertől fogva februáriusig. Az ég folytonosan felhőtlen s ha talán egy feltűnik, az a lakók egész figyelmét magára vonja. A keleti és keletészaki szél erősen fúj. Mivel azonban ez mindig egyenlő hőmérsékű levegőt hoz magával, tehát a gőzök nem lehetnek meghűlés által láthatók. Február vége fele s marczius elején az ég kékje nem oly sötét, a nedvmérő (hygromètre) mindig több-több nedvességet mutat, a csillagokat ottan-ottan könnyű gőzfekvet fátyolozza, világuk nem oly csendes és planetaris, sokszor láthatni azokat húsz foknyi magasságon szikrázni a láthatár felett. Ezen időszakban a szárazföldi szél (brise) nem oly szabályos, sokszor szélcsend (calmes plats) szakasztja azt félbe. Dél-dél-keletre felbők csoportosulnak össze. Mint távol hegyek úgy látszanak azok, erősen feltűnő körrajzokkal. Néha felszakadnak a láthatárról s át futják az ég boltját oly sebességgel, mely épen nem felel meg a lég legalsó fekveteiben uralgó szél gyengeségének. Marczius végén a légkör északi részét apró villanyos lövellések világítják ki. Olyak ezek, mind valami apró gőzcsoportozatokra szorított phosphorfényű ragyogványok. Ettől fogva a szél időről időre sokszor egész órákon keresztül, nyugotra és délnyugotra fordul. Bizonyos jele ez az esőzések közelgésének, mely az Orenoconál april vége felé kezdődik. Az ég befátyolozódik, az az eltűnik s szűrke színezet terjed el mindenfelé. Egyszersmind a légkör melegsége fokonkint nevededik s csak hamar nem fellegek többé, hanem összesűrűdő gőzök fedik be az égboltját. Az ordító majmok, már sokkal nap felkölte előtt, elkezdik panaszkodó kiabálásaikat hallatni. A légköri villanyosság, mely a nagy szárazságok ideje alatt, deczembertől marcziusig, nappal csaknem folytonosan 1, 7—2 vonalt mutatott Volta villanymérőjén, marcziustól fogva rendkívül változó lesz. Egész napokon át nullán van az; majd ismét egész órákon át, Volta villanymérőjének bodzafa-bél

golyóji 3—4 vonalra vannak egymástól. A légkör, mely közönségesen véve, úgy a forró mint a mérsékelt égöv alatt, tüveg villanyosság állapotában van, felváltva minden 8—10 percz alatt, gyantavillanyosságba megy át. Az esők időszaka, a viharok időszaka, s három éven át tett sok kísérlet, megmutatták Humboldtnek, hogy éppen a viharok időszakában, a légkör alsó rétegeiben, sokkal kisebb a villanyos feszültség. Vajjon a lég egymásfeletti rétegeinek különböző villanyossága-e oka a viharok kitöréseinek? Mi az oka, hogy a villanyosság, nem száll a föld felé, oly légben, mely marczius hónap óta nedvesebb lett? A villanyosság ezen időszakban, a helyet hogy el volna terjedve az egész légkörben, úgy látszik hogy csak a felhők felületén van összegyűlekezve. Gay Lussac szerint, éppen maga a felhők képződése az, mely a folyósságot a felületre hajtja. A lapályokon a vihar két órával azután tör ki, hogy a nap átment a délvonalon, következőkép kevéssel azon pillanat után, midőn a nappali hőség elérte maximumát a tropikusok alatt. Rendkívüli ritkaság, hogy a belföldön menydörgés hallassék éjjel vagy reggel. Az éjjeli viharok csak egyes folyamok völgyeinek sajátságai, melyek különös éghajlattal bírnak“ *).

Humboldt ezen tapasztaltainak valóságát, minden kétségen túl emelik, Dewey négy és félévi figyeletei Parában s Dieperincks két évi tapasztalatai Paramaribóban**).

Már Dampier igen világos szavakkal adja elő: mi különbség van a tropikusok alatti s a mérsékelt éghajlati esők közt. „A tropikusokon kívül mond ő, annál vidámabb, szárazabb és melegebb a levegő, mennél inkább közelg a nap a tetőponthoz; a forró éghajlat alatt ellenben annál szárazabb a levegő, mennél inkább eltávolzik a nap a tetőponttól. A mint anaplegmagasb állásához közelg, az égboltot felhők borítják el s az esős időszak beáll, mert az esők a napot követik“ ***). Azonban nem csak az esők követi a napot a naptérítők közt, — mint Dampier mondja — hanem a szélcsendöv (Kalmenzone) is, úgy hogy a mint a nap ide-oda mozog, hol délre hol

*) Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 177—183.

**) Doves Klimatologische Beiträge. Berlin 1857. T. I. Seite. 88.

***) Dampier, traité des vents etc. Amsterdam 1701. p. 72.

északra vonul az. A szélszendek megyéjében az alsó meleg légrétegek felemelkednek s kihűlvén esőcsepekben hullnak alá. Innen ott, hol az egyenlítői szélszendöv honol, ott az eső mindig esik. A mint a szélszendöv tova vonul, az eső azonnal megáll *). Mentől távolabb fekszik valamely hely a tulajdonképi szélszendövtől, a passzátöv közepe felé, annál kevesebb s szabálytalanabb a tropikus eső, mely a passzát polaris alfolyamán keresztül az egyenlítői felfolyamból leesik; mert azon határok, melyek közt a szélszendek, magasb szélességük felé vándorolnak, évről-évre tetemesen különböznek.

Mindezeknek tisztább felfogására szükség, hogy az aequatorialis szelek természetével kissé bővebben megismerkedjünk.

Mint az Oczeánban, úgy a légkörben is folytonos szabályszerű özönletek léteznek. Az egyenlítő mellett mind két oldalon, t. i. mind az északi, mind a déli oldalon, az egész föld körül két örökös szélövet észlelhetni s ezen szeleket passzát szeleknek nevezik. Mindkét szél, (északkeleti és délkeleti passzát) az egész földet körül futja, de teljes szabályszerűségüket csak a nagy tengeren s Délamerika terjedelmes síkságain mutatják; mert a szárazföld nagy hegységei a gyengébb szeleket, — melyekhez tartoznak a passzátok — megtörik s végre teljesen hatás nélkül valóvá teszik.

Ezen passzátszelek, melyek Meyer szerint a föld gömbalakjának eredményei s a naptérítők és földsarkak közt uralgó s az egész légkört mozgásbáhozó hőmérsék-különbségek által állnak elő **) mindig ugyanazon irányban mozognak s folyamok oly egyenlő és szabályszerű, hogy azok megyéjében a viharok, forgószelek és szélszendek csak a ritka tűneményekhez tartoznak. Innen a passzátöven belül a hajózás, csak kevés mesterséggel s megszorítással jár. A tenger színe sötétkéék. Apró felkőcskéék környezik a lenyugvó napot s még szebbé teszik azt. Egyébkint az égbolt tökéletes tiszta s oly kellemes, hogy a spanyolok, midőn először hajóztak az északkeleti passzát megyéjébe, az atlanti

*) Maury, die physische Geographie des Meeres. Leipzig 1856. S. 78. 79.

**) Physik der Schweiz, von Dr. J. Meyer. Leipzig. 1854. Seite 87.

oczeánom, azt hölg y e k t e n g e r é n e k (el golfo de las damas) nevezték *). Midőn Columbus nagy felfedezési útjában, az északi szélesség 30-dik és 28-dik fokán átment, hajóját az egyformán fuvó szél délnyugottra, s majd később midőn az aequator felé közelgett, szakadatlan pontossággal nyugot felé hajtá, mi társait rettegéssel tölté el, mert félték, hogy soha sem térnek vissza többé Európába. Ez a passzátszél volt az, mely őket Amerikába vitte. Ez az állandó szelid szél volt az, mely az első föld körüli utazót Magelhaens-t, csendesesen s háborítatlanul szállította át a nagy Oczeánon tett nagy útjában, honnan ő ezen világ tengert; Cs e n d e s t e n g e r n e k nevezé. Ugyanezen vonalon hajthatak végre csendes és zavaratlan utokat, két századon keresztül, az amerikai aranynyal terhelt hajók Acapulcóból Manilába. Ezen szelek (vents alizés, a francziáknál; tradewinds az angoloknál) jelölik még most is, a kereskedelmi és országútat Európából Amerikába, a nagy Oczeánon.

Hasonló szélőv van, az Aequator déli oldalán. Itt is folytonos szél fúj, a 25-dik foktól fogva délkeletről, mely az aequator felé szinte keleti szellé válik. Ezen két passzátot egymástól egy öv választja el, melynek közép szélessége valami hat foknyi. Évenként kétszer áll függőlegesen a nap ezen öv felett s a légkört úgy áthévíti, hogy ezáltal egy félbeszakadatlan, sebesen felemelkedő légfolyam áll elő, mely az Oczeán roppant felületéről, nagy mennyiségű vizgőzt ragad fel magával. A magasb megyékbe, ezen forró lég kihűl s a felragadt vizgőz nagy része, nagy cseppekben ömlik alá, mi nem történik a nélkül, hogy a légvillanyosságban nagy változás ne álljon elő, s így sokszor ezen övben, mely a szakadatlanul felemelkedő légfolyamnál fogva teljesen szélcsendesnek lenni látszik s azért szélcsendek megyéjének (calmes) nevezetik hirtelen előálló s épen oly hirtelen elmúló égi háboruk állnak elő. Mindezen szélcsend daczára is a tengeri utazók e tájéktól igen rettegnek, mind azért, mivel a nap égető hevének s a rettentő égháboruknak szakadatlanul kitéve, a szélhiány miatt tovább nem haladhatnak; mind pedig azért, mivel a gyakran itt koválygó tengeri rablók megtámadásait ki nem kerülhetik.

Van ezenkívül egy más irányú, folytonos légkeringés is

*) Humboldt Voyage etc. T. II. p. 3.

földünk légkörében. Az egyenlítőnél, mint láttuk, egész esztendőn át szakadatlanul emelkedik fel a felmelegített, könnyű s nedves légfolyam, mi által könnyen megfoghatólag vékony léggel töltettség áll elő. Minél azonban a szomszéd szélesség fokokban hidegebb lég uralkodik; tehát az a föld felületén folytonosan előre tolul az egyenlítő felé, követve a hideg s nedves földszarki légfolyam által. Így egy nagy légözönlet áll elő, melyet polaris folyamnak neveznek. Természetesen, hogy az így magában nem történhetik, hanem az egyenlítőről, épen oly nagy s szakadatlan légözönletnek kell történni a földszarkok felé. A felemelkedő aequatorialis lég tudniillik, minél magasabbra emelkedik, annál hidegebb lesz s így ismét lefelé száll, az alatta elfolyó nehezebb polaris folyam felett, míg végre a föld felületét eléri. Ezen alsó, hideg és száraz légfolyam (polaris folyam), a felső, meleg és nedves légfolyammal, melyet aequatorialis légfolyamnak neveznek, félbeszakadatlan keringést létesítenek a légkörben, mely az egész élő természet fenállásának mulhatatlan feltétele; mivel ez által, az életműzetekre nézve lényeges anyagnak (Oxygen vagy vizgőz) teljes felemésztődése, vagy a káros anyagnak (szén-sav) tulságos meggyülemzése megakadályoztatik. Ezen szelek theoriáját egyébiránt, a híres angol physikus Hadley s utána több mások, elmésen fejtegették.

Kitűnik az eddig mondottakból, hogy az esők és viharok szaka, az északi aequatorialis övben összeesik a nap átmenetével a hely zeníthjén, az északkeleti szelek (brises) megszűnésével, a szélszendek s a borult égtől kísért viharos délkeleti is délnyugati szelek (Bendavales) gyakoriságával. Ezen tűnemények összeesését egyébiránt, a légkörünket képező gőztömegek törvényeiből, az egynevi (homonymie) polustól *) jövő özönlet félbeszakadásából, a forró égalyi légmegújulás hiányából, s a felemelkedő nedves légözönlet folytonos működéséből, könnyen ki lehet magyarázni.

Ezen általános vonások már eléggé bizonyítják, hogy a tropikusok meteorológiája, számos nagy fontosságú tűneményeket nyújt, melyeknek tanulmányozása, ha egy részt a minden lépten

*) Az az, oly polustól jövő özönlet, mely ugyanazon nevet viseli, melyet visel azon félgömb, hol az özönlet észleltetik.

nyomon előforduló anomaliáknál fogva, igen sok nehézséggel jár, más részt a tudomány kedvelőinek, soknemű élvezetet nyújt s új meg új ingert keleszt a természet törvényeinek s különösen földgolyónk csudás sajátságu életének mélyebb tanulmányozására.

(Folytatása következik).

ALMÁSI BALOGH PÁL.

OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI.

HARMADIK KÖZLEMÉNY *).

Lombard-Velencze és az olasz események 1848
februáriusáig.

Egy régi földleírásban ezt olvassuk : „A milanoi herczegséget a legjobb herczegségnek tartják az egész keresztyénségben, épen mint Flandriát a legjobb grófságnak.“ A természet és emberek közös erővel dolgoztak rajta, hogy eszavak valót mondjanak. A különben is termékeny föld temérdek csatorna által van átszel-
desve, melynek nagy része míg egyfelől a közlekedést könnyíti, a rétek öntözése által egyiptomi termékenységet ad e földnek. Azonban ennek és mint egyéb jónak, van árnyoldala. A sok csatornaépítés nagyon költségessé teszi a gazdálkodást, úgy, hogy apró birtokon ez majdnem lehetetlenné válik, ezért a föld legnagyobb része, a nemesség s gazdag kereskedők birtokában van, kik kezelését többnyire igen nyomasztó feltételek alatt haszonbérlokra bizzák. A haszonbérlok apróbb bérloi többnyire magok művelik földeiket, a folytonos munka mellett alig keresve annyit, mennyi fentartásukra szükséges. Az itteni gazdasági viszonyok egy gazdasággal foglalkozó szegény néposztályt teremtenek, melynek állapotát, csak is egy nemes lelkű vagyonos osztály által alapított jótékony intézetek teszik tűrhetővé. Temérdek a zálogház, takarékpénztár és kórház, melyekből a szegényebb sorsu könnyen nyer segílyt és ápolást; a számos lelenczházak.

*) Az első közl. XI. köt. 270. lap; a második közl. XII. köt. 76. lap. — Szerk.

ban többnyire törvényes ágyból született szegény gyermekeket nevelnek.

Torelli, utóbb piemonti nevelésügyi miniszter, 1845-ben „Pensieri sull' Italia“ czímű művében, leghűbb rajzát adja az itteni viszonyoknak; ő ugyanis az ausztriai Olaszországról egy nemzeti-ségi harc tekintetében így nyilatkozik:

„A lombard-velencei királyság 4,900,000 lakost számlál, kik közül mintegy 700,000 városban, 4,200,000 falun lakik. A térségi tartományokban csak nagybirtokok vannak, a földműves itt a birtokostól, tiszttétől vagy bérlőtől függve, csak idegen föld műveléséből él.

A főbérlő czélja az albérlőktől annyit kicsikarni, a mennyit csak lehet. Ezért a nép tömege némelyik tartományban nyomorultan él, az alsóbb osztálybeliek valóságos rabszolgák, kik örvendenek, ha az új évet nem kezdik előlegezésekkel megterhelve. Ezeknek semmi joga a hajlékhoz, melyben laknak, a földhöz, melyet művelnek, s nem tudják, hogy születésük helyén fogják-e folytathatni életüket. És ezen emberekhez, kik egész nap dolgoznak, hogy éhököt csilapíthassák, szóltok ti hazaszeretetről és életfeláldozásról? Az ő életök nyomorult, s okát is tudják miért, s tudják, hogy a kormánynak nincs része benne. Állásuknál fogva a kormánynyal semmi közük, az nem nyomja őket, mert nem adóznak, s nevelésök által nem képesek a haza eszméjét felfogni.“ Torelli szerint a lombardi népnek csak 2 százaléka birtokos, de $\frac{4}{5}$ része ennek is oly csekély birtok tulajdonosa, hogy e miatt a hazafi áldozatokra képesítő nevelésben nem részesülhet. Ezért a kormánynak társadalmilag könnyű lett volna uralkodni ez ország felett, ha állását a nyomasztó külbefolyások mellett ő maga is nem terhesíti.

Említettük fenebb, hogy az olasz királyság a nemzetiség eszméjében, mily kellemetlen örökséget hagyományozott Ausztriának. Ez — körülmények szerinti ingadozás után — 1818-ban határozottan a reactio útjára lépett. A rendőrség lett ura a viszonyoknak. Nincs terünk részletesen előadni, miként állották el a vámbívalatok, a censorok és rendőrök az új eszmék útját. A papság szentszéki szónoklataira is felügyeltek. A censor minden politikai kéziratot azzal fogadott: a kormánynyal mindenkinek meg kell elégedve lennie, mire való hát a fecsegés? A hivatalnokok ellen nem volt szabad írni, mert a kormány előtt födolog a képesség, de magánszemélyek és városok a legmérgeesebb czivódásra keltek egymás ellen. Az örökségeknél könyvblajstromot kellett nyomatni a censor számára. A kormány igyekezett e hivatalra többnyire olaszokat nyerni meg.

Hivatalviselő a nemesek és jobb módú polgárok osztályából nem akadt. Még a községi előjáróságot is, mely választás útján lett volna betöltendő s fizetés nélküli tiszteletbeli hivatal volt,

visszaautasították a birtokosok, pedig ezzel biztosíthatták volna befolyásukat arra a szegényebb osztályra, melyről említők, hogy a kormány a gallicziaiakhoz hasonló események eljátszására használhatja fel. Így a községek a kormányhivatalnokok hatalma alá kerültek, a míveletlen tagokból álló községi választmány csak azt tette, csak arról tanácskozott, a mibe a hazátlan hivatalnoknak épen kedve volt beleegyezni.

A községi önkormányzássali felhagyással, a 17 tartományi s 2 középponti gyűlés (congregatio) is gyökér s kellő alap nélkül maradt. Egyébiránt ez intézmény, minden komoly cél nélkül, Napoleonnak Elbából visszatérésekor csupán a bangulat lecsilapítására volt kitalálva. Tanácskozni csupán elébe adott s határozni Bécsben már rég eldöntött tárgyak felett volt ennek szánandó s nevetséges szerepe.

A hivatalnok jellemének legnagyobb megrontója a kémrendszer volt, melyben szolgálva a hivatalnok, tisztársai- és a nép ellenőrzésével keresett érdemet magasabb állomásra.

Az ausztriai katoná, mintha ellenség földjén állana, megvetéssel, szigorral fizette vissza az olasz társaskörökből kizáratást.

Bellegarde tábornagy 1814-ben az olaszoknak elkülönzött pénzügyi kezelést ígért; a bécsi congressus az olasz királyság adósságából rájuk eső részt 70 millió forintban alapította meg, s felsőbb rendeletek által köteleztettek a hivatalnokok biztosítékait, a községek és alapítványok vagyonaikat a lombard-velencei kölesön (Monte) papírjaiban tenni le. Ausztria 1844-ben az illyriai adósság terhét is, mintegy 10 millió forintot a Montera tette, melynek papírai 116-ról azonnal 105-re estek. Az adósság ekként növeltetett, holott a kamatfizetésre kiszakasztott állambirtokok egy része pedig, mint az olaszok állítják nem az ő javukra, el volt adva.

A magas védvámok által Lombardia temérdek pénzzel adózott a cseh- és morva gyáriparnak, csak túlfeszített szorgalom és a selyemtenyésztés által menekült az elszegényedéstől.

De mindennél boszantóbb volt a fogyasztási adó behajtási módja, melyet haszonbérlokra s ezek ismét alhaszonbérlokra bízta. Ezek valóságos átok voltak az országon, kiknek az iparos vagy bizonyos összeget fizetett, vagy minden czikknél külön tette le a szabályszerű illetéket. Ez utóbbi házából csak egy kijáratot tarthatott, ablakait kénytelen volt berostélyozni, s lakát a haszonbérlo minden időben szabadon átkutathatta. Ezen eljárás itt se vezethetett egyébre mint gyűlölségre, csalásra, boszúra, vérengzésre.

Mindez közremunkált, hogy Lombard-Velenczét a Rómában és Piemontban uralkodó szellem árja magával sodorja. A pápa nevéhez nemzeti remények csatlakoztak, Károlyt Albertet mint leendő szadítót üdvözölték. A független lombárdok kerülni kezd-

ték az alkirály udvarábai megjelenést, a megnemjelenést majd még a házassági szerződésekben is kikötötték, az ausztriai hivatalnokokkal és tisztekkeli érintkezést napról napra feltünőbben kerülték.

Az 1846-ki szűk év a hegyekben lázongásra ingerelte a népet, mely ellen a katonaság fegyverrel lépett fel, a nemesség pedig gazdag adakozással, mely által ez Ausztriával szemben népszerűségét és befolyását az alsóbb osztálynál biztosította.

Milauoban a papság fedezete alatt kezdődtek meg a demonstrációk; a többit mellőzve, mint legjelentékenyebbet az ünnepélyt említjük csak, melyet az új érsek bevonulása alkalmára sept. 5. rendeztek. Ez egyszersmind emlékünnepe volt a győzelemnek, melyet a lombardi városok a pápával egyesülten veresszakállu Fridriken nyertek. A nagyon kézzelfogható vonatkozásokat, pl. a feliratokat, a kormányzó eltiltotta ugyan, de a podesta (polgármester) Casati gróf, nemzeti szellemben rendezte az ünnepet, s Milano ünnepelt mindaddig, míg 8-kán este egy gunyolt, és „éljen Olaszország királya“ „le a németekkel!“ kiabálások között megtámadott rendőresapat karddal üzte szét a tömeget. Ezen időtájban fogadta Károly Albert, hogy Samyl példáját követendi — és kezdődött meg Velerceében a tudósok gyűlése.

Az év vége felé, kivált mióta Károly Albert a reformok útjára lépett, a kívánalmak folyamodványokban és röpivekben számosan kezdtek nyilatkozni. Nazzari, a központi congregatio tagja, bátorságot vett az általános elégtelenségre figyelmeztetni a gyűlést, s indítványba hozta, hogy egy bizottmány nevezessék ki annak okai és gyógyszerai kipuhatolására.

Velenecében Manin, Morosini, Tommaseo határozottabban írták körül kívánalmaikat; az 1815-diki ígérek alapján kívánták a nemzetiség védelmét az olasz vámegetletbe állás által, a hivatalokba csak olaszok alkalmaztassanak, a congregatióknak adó-megszavazási jog adassék, a polgárok és törvényszékek szabadíttassanak fel a rendőrség és katonai önkény hatalma alól, s végre ezeknek koronájaul nevezessék ki egy közvetlen a császár alatt álló alkirály, olasz miniszterekkel. Metternich herczeg, Poroszország példája által ösztönöztetve, kész volt most a cseh és ausztriai rendeknek engedélyeket adni s ugyanily szándékkal volt Lombard-Velenceze iránt is, de ily követeléssel szemben az adomány — úgy litte legalább — a gyengeség bélyegét hordozná magán. A rendőrség, nelynek szótárában a „közvélemény“ a „nemzeti szellem“ hiányzik, összeesküvés után kutatott. Metternich ezen időtájban írta Radetzkynek: hogy miután nehéz idöket éltek együtt, úgy látszik vén napjaikban se élvezhetnek nyugalmat. „Akkoriban nagy erőfeszítésre volt szükségünk, de az idö most rosszabb, mert testekkel tudunk viaskodni, míg alakokkal s a képzelet képeivel nem oly könnyű; pedig most már ez rendel-

tetéstnk, mióta azt az eseményt is megkelle értünk, hogy egy szabad szellemű pápa jött a világra.“

Az alakok és eszmék mindig fenyegetőbb mozgalma ellen nem használt a seregszaporítás, Elsler Fanni csudatevő lábai, a rendkívüli biztos Ficquelmont finom modora, batás nélkül maradtak.

Azonban a nemzeti párt tanácsosabbnak vélte egyenes szembeszállás helyett oldaltámadást intézni Ausztriának leggyengébb oldala, névszerint pénzügye ellen. Emlékezetbe hozták, hogy az északamerikai szabadságharcz a theáról lemondással kezdődött; miért ne mondhatna le az olasz a dohányról, miután ez — egy röpirat állítása szerint — a mellett, hogy egészségrontó és megvesztegeti a virágillattal telt olaszlevegőt, az általános nélkülözés által a kötelesség teljesítésének és az összetartásnak jeléül fog szolgálni, és mindenekfelett a pénzügyre oly csapás lesz, mely Ausztriát a hadfolytatás legfőbb eszközeitől fosztja meg. Az eszme annyira érett, hogy már 1847 végén a nyilvános helyen dohányzókat bántalmazni kezdtek. Januárius 2-kán a szép idő Milano egész lakosságát az utcákra esalta, a szivarozó polgárok és tisztek szájából kitűzték a szivart. De a zavar csak 3-kán érte el tetőpontját, midőn a katonák kihívólag mind szivarozva, némelyik két szivart is tartva szájában — jöttek ki laktanyáikból. Most már czivódásra került a dolog, a katonákat megtámadták, köveket, virágcserepeket hajgáltak rájuk. A nép ellepte az utcákat, a laktanyákból katonai csapatok vonultak ki, a tüzérek előálltak, a gyilkok és kések elkezdtek szerepelni, s mire a dragonyosok szétűzték a tömeget, az olaszok állítása szerint már 61 polgár s közte, mint ily zavarban természetes, sok ártatlan esett áldozatul.

A következő napon a katonaság parancsra készülten állt laktanyájiban. A katonai parancsnokság és a városi hatóság szemrehányásokat tett egymásnak a vérengzésért. Casati, bántalmazások között, rövid időre a katonaság foglya lett. De azért továbbra is hivatalában maradt, bár Radetzky a kormányzónál, Spaur grófnál tartott titkos ülésben őt felségárulónak s a szerinte már kitört forradalom vezetőjének nyilatkoztatta; ily kevés összhangzás volt a polgári és katonai kormány között. Az angol főconsul panaszkodva jelentette, hogy nem tudhatni ki itt a kormány feje: „Az alkirály, a kormányzó, a rendkívüli biztos Ficquelmont, a rendőrfőnök mind függetlenül és saját felelőségekre nyulnak egy és más rendszabályhoz.“ Végre Radetzky győzött, az alkirály reformkivánalmait Bécsben féretették, s a katonaság hadilábra állításával kitüntették: hogy nem reformmal, hanem fegyverrel szándékoznak Olaszországot továbbra is a birodalomhoz csatolni. E közben a szivarmozgalom valahol csak őrség volt, minden városban ismétlődött, Páviában s különösen Paduában

igen véresen, hol a katonazenét hallgatók bántalmazásával kezdődött, s számos polgár és tanuló megsebesítésével s leszurásával, s néhány Pius kalapot viselőnek besorozásával végződött.

A mozgalom vezetői között se volt egyetértés; mialatt a milanoi (mint szokás volt mondani) „legyilkoltakért“ egész Olaszországban istenitiszteleteket rendeztek, a milanoi nemesség rendjeleit az ausztriai kormánynak visszaküldötte, most a színházról, majd a sorsjátéktól tartoztatták vissza a népet — a szivarozók ismét mutatkozni kezdtek. A tüntetésben meghal a tetterő; a mozgalomnak, mely önmagában így elszibbadt s fegyver által is lenyomva tartatott, a külmozgalmaktól kelle felébrednie.

A szicíliai felkelés, a nápolyi 1844-diki alkotmány.

Az 1847-dik év tavaszát a király Sziciliában töltötte; sokat beszélnek az ünnepélyes fogadtatásról, melyben részesült, annyi igaz hogy ebben az időben keletkezett a calabriaiak és messinaiak összeesküvése, mely össze nem vágó felkelésekben vesztegetvén el erejét, nem a harcmezőn hanem vérpadokon érte végét.

Az alkotmányos párt a két királyságban összetartva Poerio elnöksége alatt, elhatározta szépszerével vezetni a királyt a reformok útjára. Híre járt, hogy az egész királyi család hajlandó a reformokra, s midőn nov. 22-kén a gyűlött St. Angelo a miniszteriumból kilépett, a királyilak elébe gyűlt nép — a király, Pius, az olasz vámszövetség éltetésével köszöntötte a jobb kor hajnalát.

Palermóban ugyanazon jelszavak alatt rendeztek a színházban egy tüntetést, s másnap egy nyilvánoskertben, hol „éljen a király! éljen Pius! éljen a népek és fejedelmek szövetsége“! feliratok védelme alatt 4000-en írták alá a polgárőrséget kérő folyamodványt. De ez nem gátolta a rendőrséget néhány előkelőbb elfogatásában, s a kormánynak alkalmat adott kérdezni hivatalos lapjában, hogy hát mi hiányzik Nápolyban abból, mit a legünnepeltebb olaszfejedelmek adnak mostanság népeiknek? Felelet erre az: hogy minden megvan, tehát maradjunk a régi mellett.

Végre az alkotmányos párt meggyőződén, hogy szépszerével semmihez se jut, elhatározta hogy Palermóban kezdődjék meg a lázadás, az 1812-diki alkotmány zászlója alatt, s nyomba rá Nápolyban kiáltásák ki az 1820-diki alkotmányt.

Ennek következtében januarius első napjaiban Szicília minden városát elárasztották kiáltványokkal, melyek közül legsajátságosabb egy alárendelt törvényszéki hivatalnok kiáltványa, mely Palermo falaira ragasztva, a népet januar 12-kére, a király születése napjára, felfegyverzetten Palermóban megjelenésre szólítja.

Kilencedikén éjjel a mozgalom 11 gyanított vezetőjét elfog-

ták; tizedikén francia és angol hajók érkeztek Palermo és Messina elébe, a bizonyosan kitörendő forradalom szemmeltartására. Tizenkettődikére virradólag a nép előzőnlötte az utcákat, az ablakok, erkélyek nézőkkel voltak tele, 6000 főnyi katonaság a nagytereken volt felállítva. Feszült várakozásban telt az idő, az összeesküdteket várták, kik nem léteztek; míg végre 8 óra tájban egy Busceni nevű elsüti fegyverét s egy pár hozzá csatlakozott fegyveressel a nézők örömrádása közt fegyverre szólítja a népet. Ragona apát a feszülettel kezében szólít felkelésre; a száműzésből csak most haza érkezett La Masa, három zsebkendőből lobogót rögtönzött. A város más részeiben is hasonlóan alakult a felkelő sereg, s a napot tervtelen csatározással, s barikádok építésével töltötte el. Éjjel néhány bátrabb férfi bizottmánná alakult; most tűnt ki, hogy löfegyvere csak 40 felkelőnek van, kiknek száma hajnal felé már 300-ra szaporodott, s a vidékről érkezettekkel egyre erősödött; 13-dikán és 14-dikén minden toronyból szólt a lármaharang, az erődből a várost bombázni kezdték. 15-dikén érkezett meg Scordato, egy elhírhedt rabló testvére, hozva magával egy régi ágyúcskát, elfogott katonákat és önkényteseket. Este felé hadigőzösök a király öcsese vezénylete alatt 5000 főből álló friss csapatokat szállítottak partra, melyek Sauget tábornaggyal élükön az északi kapukon akartak betörni. Most megnéptelenülnek az utcák, a falusi nép kivonul a városból, a bizottmány néhány tagja idegen hajókra menekül, de La Masa nem hajol, egy félig meztelen dobossal bejárja, fellármázza az utcákat, egy csoport fegyverest gyűjt maga körül, kik elég merészek a kapuktól visszaverni Sauget csapatait. Néhány kolostor felprédálása, templomi edények elrablása, s a város újból megkezdett bombázása, melynek következtében egy zálogház több ezer család vagyonával porrá égett, elkészerítette s a felkelők táborába csődítette a népet. A harc most újult erővel kezdődött meg, a főhelytartó jónak látta értekezletre hívni meg a polgármestert, de minthogy ez a bizottmányhoz utasította, folytatta a bombázást; azonban következő napon újabb meghívást intézett a polgármesterhez, melyre ez a bizottmánynak következő szavaival felelt: „Az elszántan felkelt nép addig nem teszi le fegyverét, s az ellenségeskedéssel se hagy fel, míg Szicília egy parlamentté alakulva, az ő királyok esküje által szentesített, s minden hatalmasság által elismert alkotmányát a kor kívánalmaihoz nem idomítja. E nélkül minden egyezkedés felesleges.“

A helytartó már másnap kiadta erre a királyi rendeletet, melyben több gyűlöletes 1837-beli rendelet eltöröltetik, amnestia ígértetik, s a király öcsését Aquila grófot nevezik ki helytartónak; szabad sajtó, saját miniszterium Palermóban, a hivataloknak szicíliaikkal betöltése, a pöröknek a szicíliai törvényszékeken bevégeződése ígértetett. De a bizottmány előbbi nyilatkozatára útalt,

annál inkább, minthogy a főbb állomásokra kinevezettek között gyűlöltségek voltak.

A bizottmány ezutánra megszakított minden közlekedést a helytartóval mint becsstelennel, ki becsületszavára fogadta, hogy nincs része a város bombáztatásában, holott rá bizonyult, hogy az erőd parancsnokának ő rendelte meg: minden öt perczben egy bombát vetni a városba.

Míg a consulok — az ausztriai kivéve — tiltakoztak a bombázás ellen, a nép megszokta, a gyermekek kiszedegették a lehullott bombák gyűjtőit. A kormány, a fegyveres nép rendezte magát, a sebesültek ápolásáról gondoskodtak, a legelőkelőbb nők, Scordia-Butera herczegnő, Monteleone és Gualtieri herczegnők s az amerikai consul neje rendes látogatója voltak a kórházaknak. E közben a felkelt nép laktanyát laktanya után ostrommal bevett, s már a palotán volt a sor, de ennek kimerült őrsége a védelmet nem tartva lehetségesnek, folytonos csatározás és tetemes veszteség között Sauget táborához vonult. Sauget most 8000 embernek parancsolt, de bátorságukat veszített csapatait tűzbe nem vihetvén, elkezdett a visszavonulás felett alkudozni, azonban a feltételeket el nem fogadván, a felkelőktől folytonosan háborgatva menekült hajóira, de előbb a kinyitott börtönökből mintegy 6000 gályarabot bocsátott Palermora. Ezen kiéhezett alakok Palermoba érve, eledelet és fegyvert kértek; kaptak is mind kettőt, s bár vitézül harcoltak a királyiak ellen, másnap hazájokba küldettek szét; utóbb midőn az ágyúlövessel az ő hazafiúi érzelmök is elhangzott, fő előmozdítói lettek a sziget újból lenyugvzásának. Februárius 4-dikén az erőd őrsége is elvonult. Valamennyi tudósítás egyhangulag dicséri a népet, hogy e napok alatt se kegyetlenkedéssel, se idegen vagyon hántásával vádolni nem lehet. A középületekben s a palotában kapott pénzt és értékes tárgyakat a rongyokba öltözött nép hordta a bizottmány elébe, s csak néhány rendőr s papi ruhába öltözött kém agyonlövéséről lehet hallani. A felkelés a szigeten mindenütt győzött, a bizottmány most ideiglenes kormánynyá alakulva, a legjelesebb honfiak kezébe tette le az ügyek vezetését. Miniszter elnök Ruggerio Settimo, a hadügyet Pantellaria hg, a pénzügyet Torrearsa marchese, a belügyet Scordia-Butera hg, az igazság és egyházi ügyet Calvi ügyvéd vállalta el.

Nápolyban a szicíliai lázadás alatt észrevették, hogy fensőbb helyen nem épen oly siketek az eszmékkel és a néppel szemben, kivált ha így kimutatják körmeiket. Az orosz, ausztriai és porosz követ ígéretére emlékeztette Ferdinandot, melyben fogadta, hogy alkotmányt nem ad; de a Bozzeli ügyes vezetése alatt álló nép januárius 27-kén a palota elébe gyűlt s a királyt, alkotmányt éltette, mire Roberti és Filangieri tábornokok a királynak engedést tanácsoltak, s miután a gyűlöltségek rendőrminiszter del Car-

retto számlázott, jan. 29-kén a király egy alkotmány alapvonalait tette közzé. Ezzel Nápoly, a legkényuribb állam Olaszországban, a többi megelőzve alkotmányossá lön; a király az uralkodó bizalmatlansággal szemben és Szicília miatt, kevesebbet nem is adhatott.

A turini angol követ gyakorlati tapintata rögtön átlátta, hogy e rögtönös változás mily veszélyt hozand magára Nápolyra, mely reformok által előkészítve nem lévén, férfakkal sem bír, kik egy alkotmány fogantatására alkalmasok volnának, s különösen arra a három kormányra, mely már a reform útján lépéseket tett; és ily szellemben tett jelentést kormányánál.

Azonban a felelős kormány Serracapriola herczeg alatt, jóakarató de Muratféle mérsékelt katonai uralmat ohajtó egyénekből alakult. A nép rendkívüli örömet mutatott a mint Bozzeli is a miniszteriumba hivatott, hogy elnöke legyen; 18-évi számlázás, a titkos társulatok vezetése, politikai irományai és versei által szerezte meg a nép szeretetét; különben léha, hiú jellem, de szerencsére legalább annyi tapintattal bírt, hogy kormányra lépése föltételeül Szicília függetlenségét kívánta. Az öröm csak növekedett midőn Poerio, Savarese és Saliceti a miniszteriumba léptek, de legzajosabban tört ki február. 10-dikén, midőn az alkotmányt a királytól megerősítve kihirdették.

A kihirdetett alkotmány elég szabadelvű volt; az 1830-diki francia alkotmány, a belga chartából egygyel-mással szaporítva, egészen az 1820-di szabadelvtiségi színvonalán állott; Bozzeli figyelmét elkerülte, hogy azóta a nemzetiség eszméje a liberalizmus fölébe került; míg ő semmitse tett arra, hogy Olaszország többi részének kezét nyújtsa, az ő francia alkotmánya kikérthetetlen mintája lön a többi olasz államnak. Az összpontosított igazgatás s vele együtt a hivatalnokok nagyrésze, kik mint az önkény eszközei gyűlöletet s bosszúérzést költöttek, hogy arról rajtuk kívül másnak alig lehet valami fogalma. A követek mind megmaradtak állomásaikon, még Ludolf gr. is Rómában, ki ott az ausztriai követet támogatta tanácsadásaiban.

A király febr. 24-dikén ugyanazon napon esküdött meg az alkotmányra, melyen a mintául szolgáló francia alkotmányt Párisban felforgatták. Egyébiránt esküje nem tett nagy benyomást; mind a népre mind az uralkodóházakra a megszegett eskü a legterhesebb államkölcson, hasztalan igyekeznek újabb esküvel kifizetni, a bizalmat megvásárolni nem lehet; ennek lehet tulajdonítani, hogy a tartományi hivatalnokok néhány nap titkolták az alkotmányt, s rendőrileg letiltottak minden örömmilatkozatot. Különben a fővárosban mindenki örvendett, vagy legalább tette magát; a nemzeti párt, ha nemis sokat adott a nápolyi alkotmányra, de annyiban elismerte fontosságát, a mennyiben az alkotmány egy jelentésű az Ausztriával szakítással.

Szicziára kedvezőtlen benyomást tett az alkotmány; a nápolyiak elfeledték, hogy a szicziailiak mennyit küzdöttek, szenvedtek az alkotmányért, s hogy saját alkotmányukért ezeknek tartoznak köszönettel, most pedig a független szicziaili parlament helyett kimondják a közös parlamentet.

Metternich herczegnek a szicziaili forradalom alkalmul szolgált diadalérzettel ismételni, hogy mennyire helyesen jellemezte ő forradalminak az olasz mozgalmat. Erre vonatkozólag különösen éles febr. 24-diki jegyzéke, melyet londoni követéhez küldött, s melyben szemére veti az angol kormánynak, hogy az olasz kormányoknál szitogatja az Ausztria elleni bizalmatlanságot, s gyanúsítja az angol hajóhadnak az Adriára küldéseért, melynek nem lehet más czélja, mint Ausztria mozgásainak szemmel tartása.

Kétszeresen érdekes a Nesselrode ugyanakkor kelt jegyzéke, melyet a 48—49-diki orosz politika kulcsául tekinthetünk. Ebben elmondja az angol kormánynak, hogy az olasz forradalmi láznak végre ki kell vennie Ausztriát benemavatkozási rendszeréből, mert ezen mozgalom élet vagy halál Ausztriára nézve. Angliát mindenütt pártfogójául tekintik a forradalmaknak, melyeknek czélja képviseleti kormányokat létesíteni Olaszországban. A hang, melyen Ausztria beavatkozása ellen nyilatkozott, azon véleményről költötte fel, hogy Anglia pártolja Sziczia elszakadását, s obajtja, hogy Ausztria az Alpokon túl üzzessék. Megfoghatatlan, hogy mi érdeke van Angliának az alkotmányosság terjedésében; meggondolhatná, hogy ez által lerombolja a sorompókat, melyeket hosszas háborúk és békekötések által emeltek Franciaország elébe, melynek democraticus elvei gyorsabban el fognak terjedni mint az angolokéi. Anglia — kérdi továbbá Nesselrode — kezét nyújt-e Olaszországban a területi változtatásra? mert a császár el van határozva Szicziára nézve soha semmi nemű változást el nem ismerni, Lombardiát illetőleg Ausztria az ő erkölcsi támogatásáról biztosítva van, és ha az Ausztria elleni támadás kívülről segílyt nyerne, azt a császár európai háborúra felhívásúl tekintené, s egész hadi erejével támogatná az ausztriai kormányt.

A három reformáló kormány megegyezett keztfogva haladni előre, most már ez lehetetlenné vált, mint Farini mondja; ez udvaroknál általános volt a hiedelem, hogy Ferdinánd a reformáló fejedelmek elleni gyűlöletből adta az alkotmányt, hogy feloszlast, féktelenséget s ez által a reformok bemocskolását idézze elő, s így útát nyisson a reactionnak. Jó akaratú kormánynak nem lehetett kedve a Ferdinánd példáját követni.

A nápolyi alkotmány híre februarius 1-én érkezett Genuába, 2-dikán már Turin is ki volt világítva s csak egy nevet éltetett, a tegnapi még gyűlölt Ferdinándét. Az angol követ a külügyminiszter előtt sajnálattal nyilatkozott a Ferdinánd rohanva haladásáról, de egyszersmind határozottan, hogy a szárd kormánynak hala-

déktalanul a szabadelvűség ösvényére kell térni, s így biztosítani a szabadcselekvés előnyét, s az országnak elsőségét a többi olasz állam felett. Palmerston helyeselte a követ fellépését, sőt valamennyi olaszországi angol követet ésügynököt megbízott, hogy alkotmányok életbeléptetését sürgessék.

Egy genuai küldöttség felszólítására a turini sajtó képviselői tanácskozássra gyűltek, hol Cavour gr. indítványára elhatároztatott, alkotmányt kérni a királytól. Febr. 5-dikén a turini tanács hasonló kérelmet határozott. A király indítatva a féltékenységűtől, hogy Ferdinánd megelőzte, és a nép hangulatától: 8-dikán egy kiáltványban közzétette az alkotmány alapvonalait.

Ámbár a király kimondta, hogy szeretné az ünnepeket befejezve látni, de most a nemesség, papság, nép, katonaság egyiránt szükségét érezte egy összeforrasztó testvériségi ünnepélynek. Genua s Turin nagyszerű ünneplésre tettek készüléteket, az első a Lombardiában kihirdetett rögtönítélő-bíróság hírére felhagyott az ünnep rendezésével, s gyászba és fegyverbe öltözésre szőlította fel a honfiakat, ez utóbbi mintegy 40,000 idegen részvéte mellett fényesen s a legnagyobb lelkesedés közt tartotta meg.

Azonban említést érdemel, hogy a piemonti hadsereg nem osztozott a nép alkotmányos örömében. A tudatlan altisztekből felvergődött gyalogsági tisztek álszenteskedésre, társaik elleni kémkedésre voltak nevelve; a nemesekből álló lovas tisztikar előjogait látta megsértve a törvény előtti egyenlőség által. Itt-ott egy-egy főtiszt meghagyta az alsóbb tiszteknek, hogy figyelemmel kísérjék az alkotmánynak feltűnően örvendő polgárokat. A tüzéség volt a legbecsületesebb, értelmesebb és szabadelvűbb; ez az ellenség előtt is jól viselte magát.

A toscanai nagyherceg febr. 5-dikén maga elébe hívatta a polgárörtség tiszteit, s tudtokra adta, hogy ne követeljenek tőle alkotmányt, mert vissza kell utasítania, „egy régi barátja (Ausztria) és egy új barátja (a pápa) iránti kiméletből.“ Tizenegyedikén a hivataloslap jelenti, hogy a nagyherceg népének minden szabadságot megad, mire ez a reformok által éretté van téve. 17-dikén a nép örömjongások között üdvözölte a francia mintára készült alkotmányt. Florenzben, mint egész Olaszországban, ez ünnepélyek alkalmával az angolok, főleg a követségek különös megtiszteltetésben részesültek. Miután ezek a belszabadság megalapítására kezdet nyújtottak, az olaszok elhitették magokkal, hogy a legfontosabb szabadság, az Ausztriától függetlenség megnyerésében is segíteni fogják.

Livornóban a nápolyi hírek megérkezése előtt már oly állást vett a polgárörtség, hogy vele igen nehéz volt kormányozni. Gerazzi elbai fogságából látta a hajót, mely del Carrettot szállította tova, s ezt mint a forradalom s szabadulás jelét üdvözölte; nem so-

kára vissza is tért hazájába, hol most mint martyrt a nép kétszeres rokonszenvel üdvözölte.

Az egyházi államban a pápa személye iránti tisztelet egy ideig háttérbe tudta szorítani az alkotmány utáni vágyat, de a római nép már febr. 8-dikán nem tűrte tovább a féket, csoportosan s felfegyverkezve gyűlt fel a Corsora, „le a pap miniszterekkel“ kiabálásokban nyilvánította, hogy a főkérdésben valahára eldöntő lépést öhajjt. Febr. 12-kén közzé is tettek egy új miszteri névsort, melyben a közmuunka, kereskedés és rendőrség világiakra bízattak. De alig csilapultak le a kedélyek, midőn híre jön a turini és florenczi alkotmánynak. Most már mindenki alkotmányt kért a pápától, és ez meg is bizta bibornokait, hogy jelöljék ki a határt, a melyen túl a politikai szabadság nem fér meg az egyházi állam természetével és rendeltetésével. A tanácskozások s előkészületek folyama alatt tört ki a francia forradalom, Piust túlszárnyalták az események, s elkésett adománya most a kényszerítés színét hordozta magán.

Olaszország marcziusban, a párisi forradalom befolyása alatt.

Kétségtelen, hogy a szicíliai sikerült fölkelés adta a lökést a februari forradalomnak. Fülöp Lajos sejtette ezt, legalább ide mutatoak a Ferdinánd csökönössége miatti boszus kitörései. Olaszországra nézve a francia forradalomnak első jelentékeny eredménye az, hogy Oroszország nem léphetett fel az olasz mozgalom ellen oly határozottsággal, mint szándéka volt.

Romában a holdogító törvényekre várakozás és ünnepélyek rendezése már nyomasztó teherre fejlődtek, e miatt épen idején jött a forradalom, mely a pápát újabb engedélyekre hangolta. A római tanács marczius 6-kán alkotmányért kérelmezett a pápánál; marczius 10-dikén alakult az új miniszterium, melynek két harmadát világiak foglalták el, közte a rendőrség vezetését Gallerti, egy radical, a belügyet Farini, az egyházi állam történetírója vette át. Miniszterelnök Antonelli lett, az államtanács eddigi elnöke; ő az egyházi állam leghíresebb rablófészkébe, Sonninoiban születve, már gyermek korában a legiszonyúbb vérengzések tanuja volt, s mint viterboi helytartó a reactió szolgálatában rendkívüli erélyt, Pius alatt pedig a korszellemmel evezve ritka furfangosságot tüntetett ki; a papság megmentette a maga számára a kül, pénz- és oktatás ügyet.

Az adott alkotmányban sajátságos volt az, hogy a pápa megtartja a pápaválasztó cardinal-collegiumot, mely egyszersmint úgy szólva egy harmadik kamarakép a másik kettő fölébe helyezve, még egyszer megvitatja az alsó- és felsőházról elfogadott

törvényeket, s a pápa ennek tanácsára szentesíti vagy veti vissza azokat.

Az alkotmányos átalakulást megzavarta a jezsuiták üldözése. A Markákban és a Legatiókból már februarisban elűzték a kegyes atyákat, a francia forradalom hírére pedig egész Olaszország boszúja elsőbbben is ellenök fordult. Marcius elején Genuában kezdték meg a kiűzést, Turin, azután Nápoly nyomban követték példát. Rómának is kedve lett volna ugyanazt tenni, de a pápa kérésére, hogy őt e nagy fájdalomtól kiméeljék meg, felhagytak az üldözéssel.

Nápolyban a februári forradalom miniszterváltozást idézett elő, az erélytelen Bozzeli, ki azt hitte, hogy ha szabadelvű alkotmány van, akkor minden meg van, ennek is tagja lett. Az új miniszteriumnak egyetlen tevékeny tagja Salicetti, de a kitől épen e tulajdona miatt igyekeztek társai megmenekülni; mire hamar alkalom is nyílt, midőn a jesuiták elleni fölkelés megkezdődött, s tisztársai ezt Salicetti izgatásának tulajdonítva lemondását kérték, mit ő azonnal teljesített is. Az ellenzék benne egy jelentékeny tagot nyert, kár hogy szenvedélyeitől izgatva végre az ügy megfontására ő is a radikálok sorába állott; nevével újra találkozunk a római köztársaságban; 1850-ben az úgynevezett nemzeti kölcsönt együtt irta alá Mazzinival; 1856-ban pedig a legbuzgóbb Muratista lett.

A helyzet jellemzésére hátra van még egy tekintetet vetni a Nápoly és Szicília között Minto által vezetett alkudozásokra.

A politicusok által csaknem axiomakép el van fogadva, hogy Anglia Szicília birtoklására törekszik; e szempontból ítélék meg Palmerstonnak az olaszföldi alkotmányok létesítése körüli fáradozásait is, ámbár a Mintoval folytatott hivatalos levelezések mindenkit meggyőzhetnének az ellenkezőről.

A nápolyi követ Londonban már 1847 novemberben kinyilatkoztatta azon kívánalmat, hogy Minto küldetése terjesztessék ki Nápolyra is. Minto januariusban írja, hogy tanácsai és az angol hajórajnak Nápolyból Maltába küldése által a felkészésre való hajlamot le akarta hangolni. A szicíliaiak is kívánták az angol közvetítést, ezért egy angol sorhajó vetette magát a két hadakozó fél közé fegyvernyugvási feltételekkel. Az angol közvetítés tette lehetővé a békét, minthogy nemesak Ferdinánd, de még a szicíliai forradalom által felemelkedett szabadelvű nápolyi miniszterek se akartak a „szicíliai lázadókkal” alkúba bocsátkozni.

Ezen közvetítés igen kényes feladat volt, mert a király halani se akart hatalma csonkításáról, s a bécsi szerződés alapján, mely neki a két Sziciliát biztosította, egyenlő alkotmányt adott a két királyságnak. A szicíliaiak pedig 1812-diki alkotmányukat ohajtották vissza, még pedig a jog és nem a kegyelem alapján. — A szicíliaiak kaptak ugyan parlamentet, de ez csak belügyeiről

szólhatott, s ha véleménye eltért a nápolyi parlamentétől, akkor az ügy eldöntés végett bizottmány elébe utasítandó, mely bizottmánynak kétharmada nápolyiakból áll. A győzelmes Szciziliát felboszantotta e határozat, valamint a nápolyiaknál is nagy botrányokzásra szolgáltatott anyagot a követelés, hogy a parlament beleegyezése nélkül nápolyi katonaság a szigetre ne szállhasson ki. A későbbi alkudozások alatt e követelés szülte a legtöbb ingerültséget.

Palmerston minden áron békét ohajtva, irt nápolyi ügynökének, hogy törekedjék Szciziliát Nápolylyal egyesülésre bírni; „mentől szorosabb lesz a két ország egyesülése, annál öröndetesebb lesz ez ő fensége kormányára nézve.“ Minto közlelről tekindtén az ügyet, tanácsával Szcizilia részén állt az alkotmány kérdésében, s a bécsi szerződés alapján a király felségi jogait kérdésen felülnek, de a nép jogát is kielégitendőnek tartotta. A szicziliaiak pedig tettleges segítyt vártak Angliától, s midőn ez kimaradt árulásról kezdtek beszéleni.

A marczius 6-kán alakult új miniszterium — a februári forradalom híre is megérkezvén — Ferdinánddal együtt engedékeny kezdett lenni. Ferdinánd összehívta a szicziliai parlamentet, a forradalmi bizottmány tagjait miniszterekké nevezte ki, s annak elnökét Ruggiero Settimot főhelytartóul. De a hadseregről, s a nápolyi helyőrségnek a szigetre küldéséről hallgatott.

Minto elvállalta a közbenjárást, de a párisi hírekre a szicziliaiak most még követelőbb hangon szóltak, azonban Minto fenyegetésére — hogy Anglia visszavonul a közbenjárástól, ha azon kívánságtól, hogy a király független szicziliai királylyá koronáztassa meg fiát, ei nem állnak — kérésőket oda módosították, hogy a helytartó mindenre nézve teljhatalommal ruháztassék fei, a szigetnek legyen külön had-, tengerész- és külügyi miniszteriuma, s végre, hogy a nápolyi katonaság három nap alatt menjen el a szigetről. Minto Nápolyba küldte e kívánsalmakat s elfogadásukat tanácsolta. Ferdinánd marczius 22-kén egy tiltakozást irt alá a szicziliai követelések ellen, ugyanakkor érkezett meg a bécsi forradalom híre, mi reményt nyújtott a királynak, hogy Szcizilia most már a köztársaságot fogja kikiáltani, miáltal Angliát elidegenitendi magától. Ily számítással küldte meg válaszáat Minto előterjesztésére. Számításában nem esalatkozott, az angol diplomatia minden mesterfogásaival se volt képes a köztársaság kikiáltását megakadályozni.

Piemontban a milanoi dohánylázongás miatt visszatartóztattak a hadseregnél egy korosztályt, melynek szolgálati ideje épen lejárt, s az utoljára elbocsátott korosztályt is beszólították, mely rendkívüli lelkesedéssel sietett lobogoji alá. Az egész ország érezte a lombardi testvéreket sujtó rögtönitélőszékek nyomását.

Az alkotmány megünneplése közben érkezett meg a párisi forradalom híre. A kormány s vele együtt a józan nép nyugodtan vette a tudósítást. A sereg létszáma növeltetett.

Marczius 5-kén hirdettetett ki az alkotmány. A miniszterium élére Balbo állt, határozott monarchista, de ép oly határozott nemzeti érzelmű. A nem eléggé democraticus alkotmány miatt zavargó Genuának és a szabadelvűeknek megnyugtására Pareto marchesenek adták a külügyek vezetését, a hasonlóan szabadelvűnek a belügyet, s az igazságügy a tudós Sclopis grófra bízott. A miniszterium a szabadelvű párt minden árnyalatát egyesítette magában. Balbo józan belátásával, s erkölcsi fedhetetlenséggel állt az ügyek élén. Benne nem volt ellenmondás, mint Giobertiben, monarchiát akart, de egyszersmind akarta azt is, hogy a nép becsületesen legyen benne képviselve, s az izgatottságtól vissza nem dőbbenve, szabad hazajövetelt engedett a politikai számítottaknak.

Marsan gr. külügyminiszter az előbbi kormányban, tanácsát kérte Palmerstonnak e válságos időkben, „miután a király teljesen bizik Anglia bebizonyított barátságos indulatában.“ Palmerston felelete nehezen felelt meg a várakozásnak, miután annak lényege oda megy ki: a király ő felsége kormánya örvend ha Piemont semlegesen tartja magát, és se Franciaországnak se Ausztriának megsértésre okot nem fog szolgáltatni.

Most vessünk egy tekintet Lombardiára; itt vert gyökeret az idegen uralom, melynek beavatkozása a kényuralmat sziciliáig ki tudta terjeszteni, és a mely ellen a nemzeti érzelem éppen teljes lázadásban állt; lássuk az olasz nép és az ausztriai sereg küzdelmét a bécsi forradalomig.

Lombard-Velenczében az államgépezet akadozni kezdett; az ausztriaiak állítása szerint az izgatás miatt, az olaszok szerint pedig a nemzetellenes reactionarius kormányzás miatt. A gyepőt mind szorosabbra húzták. Január 18-kán Bécsből jött parancsra Manint és Tomaseot, két jeles velencei író elfogtak. Február 5-kén, a nápolyi alkotmány hírére, a nők nemzeti színű szalagokkal piperezve jelentek meg a színházban, hol a hasonlóan cziczomázott tánczosnőnek a rendőrség eltiltotta a sziciliai táncz ismétlését. A kormány nem bizott olaszhivatalnokaiiban, a postahivatalnokok most éppen úgy szolgálták a forradalmat mint az előtt a rendőrséget és reactiót. A polgári kormány már nem volt elég erős. Febr. 22-dikén az egész királyságban kihirdettetett a rögtönbiróság.

Marczius 2-kán a külön közigazgatást kérő folyamodványokra leérkezett Bécsből a tagadó válasz, de egyszersmind biztató szó adatott, hogy a kormányzásban javítások fognak történni.

Piemont az év elején hadserege létszámát 30,000-ről —

44 ezerre emelte, most újabban két korosztály beszólításával a létszám megközelítetté a 60 ezret.

Ausztria, idegen diplomatáknak adott nyilatkozata szerint, 100,000 embert gyűjtött össze olasz birtokán, s ebből egy 12 ezerből álló hadtestet határain, Novarával szemben állított fel; mert Metternich valószínűnek tartotta, hogy Károlyt Albertet egy katonai forradalom kényszeríteni fogja Lombardiába berontani.

Marcius elején dördült át Lombardián a februári forradalom hire, az első meglepetés után oly nyugodtnak látszott az egész ország, hogy a bécsi svájci követ jogosan írhatta jelentésében: „túl az Alpokon e pillanatban nincs a kormányra nézve semmi nyugtalanító, a gazdag lombárdokat lecsillapította a forradalom communisticus jelleme.“

Károly Albert saját országában a szabadelvűektől az alkotmány kérdésében előre tolatva, Angliától idegen országba beavatkozása határozottan elleneztetve, a párisi forradalom óta félt a „milanoi köztársaságiakat“ felsegíteni, s így országát két köztársaság közé szorítani. Pinelli állítása szerint nem várta, nem remélte s nem is ohajtotta többé a felkelést, s a lombardokat várakozásra intette. Ausztria ellenben elszánt lépéseket tett. A februári forradalom hírére Ficquelmont a hadügyminiszteriumba visszahívatott, az alkirály Veronába vonulásra utasított. Így lett vége a sokfejú kényuralomnak, s most már Radetzky kezébe összpontosult az egész hatalom.

Míg az ágyú megszólal: használjuk fel a kevéssé nyugodt pillanatot s tartsunk szemlét az Olaszországban levő ausztriai haderő felett. A főparancsnok, Radetzky József gr., született Csehországban 1766-ban, és így most 82 éves. Ő már Laudon alatt is szolgált, 1788. a török háborúban s azóta Austria minden harcában résztvevett s kitűnően viselte magát; 1813-ban a tábornok főnöke lett, s állítja, hogy ő tette fel a lipcsei csata tervét; 1831-ben lett lombardiai kormányzó, 1836-ban tábornagy.

Ő már rég előre látta a vihar felvonulását, és sürgette Verona megerősítését, de az — ily kényuralom alatt megfoghatatlan — takarékság miatt elmaradt.

Radetzky mellett két jeles katona állt, Hess és Schönhals, az első főszállásmester, ez utóbbi főhadsegéd. Schönhals katonai klasszicitással irt felhívásokkal és számításaival tudta a sereget harcra tüzelni; Hess merész terveivel s azoknak kivitelével a válságos napok embere; míg Schönhals értette, miként kell szellemi győzelmet vívni s a közvéleményt meghódítani. Ezen szempontból kell megítélni művét, melynek címe: „Erinnerungen eines österreichischen Veteranen.“

Az első hadtest Wratistlaw gr. altábornagy parancsnoksága alatt 35 zászlóalj gyalogot (közte 10 olasz zászlóaljat, melyből 4 át állott), 20 század lovasságot és 10 üteg ágyut foglalt magában.

A második hadtest d'Aspre altábornagy alatt, 27 zászlóaljból, 16 lovas századból állott, 6 üteg ágyuval. A 10 olasz zászlóaljból át állott 6.

Az egész haderő e szerint 75,000 ember, e között 5000 lovas, az ágyuk száma 108. A lovasság nagy része (16 század) magyar huszár, galicziai ulanus volt 6 század, a többi alsó ausztriai és cseh. Hadiszer volt elég, csak a szállítási eszközök hiányzottak.

Lombardia a bécsi forradalomtól kezdve Károly Albert betöréseig. A lombardi felkelés hatása
Olaszországban.

Marcius 13-kán kitört a bécsi forradalom és győzött. Az angol követ marcius 19-dikén az új külügyminiszter Ficquelmont nyilatkozata után jelenti: „hogy Lombardia nyugodt, de a nyugalmat az ausztriai haderőnek lehet tulajdonítani“ Ugyanazon követ 20-kán Palmerstontól egy sürgönyt, (mely még az elszaladt Metternichnek volt szánva) adott át a külügyminiszternek, melyben komolyan felszólítja, hogy hagyjon fel Lombardiában a szigorú nyomasztó rendszerrel, s reformokkal igyekezzék megnyerni a mívelt osztályt. Ficquelmont hajlandónak is mutatkozott erre; „annál is inkább, mert a tartományok jobb hangulatot tanúsítanak Ausztria iránt, s úgy látszék ohajtának az ausztriai korona alatt maradni.“

Károly Albe tról nem hiszi a gróf, hogy beavatkozási terveket forgatna fejében, de forgatott s azért volt szükséges a hadak felállítása. Egyébiránt egész határozottsággal kimondta, hogy az angol ügynökök szították gyűlölségre az olaszokat Ausztria ellen. Ezt hitte vagy legalább ezt mondta a gróf.

De míg a diplomaták egymást kölcsönösen megnyugtatták: Milanóban ültött az óra, melyben a nép a rendőri s katonai uralom jármát lerázta magáról.

A 160 ezer lakosú Milano helyviszonyai nem olyanok, hogy katonailag könnyen lehetne felette uralkodni. A város közepén álló székesegyházról tekintve északnyugotra, a várostól hat percznyi távolságra van a kastély, mely most már várnak, erődnek egyiránt gyenge, nyugotra a kastélylyal könnyen közlekedésben tartható St. Francesco laktanya, ezen túl a Vercellino kapu felé még néhány laktanya és Radetzky laka; a székesegyháztól mindjárt délre van az alkirály laka, a kormánysház épülete, melyben az alkormányzó O'Donnell hivatalnokoskodik: északkeletfelé a keleti- és Tosa kapuk közt van. Az elvonulásra alkalmas ut keletfelé nyulik. És így a haderő, mely itt jelenleg 19 zászlóalj gyalogból, 5 szá-

zad lovasból és 6 titegből állott, az elvonulásra kedvezőtlen helyen, inkább a nyugoti részen volt összehalmozva.

Az alkirály a bécsi forradalom hírére marc. 17-kén elutazott Milanóból. A mozgalom vezérei 17-kén délután már tudták, hogy az új miniszterium engedékeny; az alkormányzóhoz csak este érkezett meg a hivatalos tudósítás. 18-dikán az utczasarkokon olvasni lehetett, hogy a császár a censurát megszüntette, s elhatározta július 3-kára összehívni a velencei congregatiót. Ez által világos lett, hogy Bécsben a régi rendszer megbukott.

Érezte mindenki, hogy a Balbo által jöendőlt percz megérkezett, mindenfelé lehete hallani: *il momento è venuto!*

Az olasznök, mint a nemzeti szokások és nemzeti önérzet legfőbb őrei, most a válságos pillanatban elhatározó lépésre tüzeltek a férfiakat.

A milanoi elszánt demokraták már 17-kén összegyülekeztek, a vezetést Casati polgármester vállalta el, hogy Piemont érdekében s a feltűnedező republicanusok ellen működhessék.

18-dikán reggel írott jegyzékek forogtak közkézen a következő tartalommal: Új hatósági rendőrség, ideiglenes kormány, választás a nemzeti gyűlésre, polgárőrség, az ausztriai hadsereg semlegessége stb. De ez is csak izgatási eszköz volt, senki se ohajtotta e kívánalmak teljesítését.

Az alkormányzó 18-dikán reggel kéréte a tábornagyot, hogy az ő felszólítása nélkül ne használjon katonai erőt, hogy a nép szabadon örvendje ki magát a császári adományok felett. Dél felé nagy sereg nép gyűlt a székesegyháztól északnyugatra terjedő corsora. A nép közt megjelent Dandolo néhány felfegyverzett tanuló kíséretében.

A vonat Casatival élén a kormánysszék épülete felé huzódott, az épületbe betolakodó tömeg megölt néhány katonát s megrohantva O'Donnelt, ki féltében a községtanácsnak teljhatalmat adott nemzetőrség állítására, a rendőrigazgatóságot feloszlatta s a városi közbátorságot a község kezére bízta.

Schönhals klasszikus tollal írja le e nap eseményeit. Tíz óra kor már felkelés jelei láthatók lettek, fegyverek osztattak szét, három színű zászlók tűzettek ki, és sok helyt építettek torlaszokat. A kormánysszéki épület elfoglalása után, vész lövésekre 10 percz alatt az egész helyőrség gyűllhelyein harcckészen állott. Néhány torlasz lelővése után visszavették a kormánysszék épületét. A kastélyfelől egy magyar gránátos zászlóalj tört elő, s ablakokból lövetve, torlaszokon át vonult az alkirályi palotába. Sok ablakból követ szórtak az utcán vonuló katonaságra, sok házat ostrommal vettek be az ausztriaiak, s gyakran ártatlanokat is öltek meg benne, míg a felfegyverzettek az áttört falak résein menekültek.

Casati átküldötte Radetzkynek az O'Donneltől kikényszeri-

tett rendeleteket, de a tábornagy azokat érvényteleneknek, s Milanot ostromállapotba helyezettnek nyilatkoztatta.

A rendszeretlen csata már hat óra hosszáig folyt, midőn Radetzky elhatározta a „kigyónak fejét zuzni szét“ t. i. a város-házát ostromlatni. Két óra hosszáig folyt ismét a sikertelen ostrom, míg végre a kapuk ellenében egy boltban felállított ágyúval a kapukat betörték. Schönhals állítja, hogy az itt ejtett foglyoknak senmi bántódásuk se lett, de Casati, Cattaneo s más vezetőkkel együtt a szűk görbe utcákon más-más házba menekültek.

Éjjel nagy zápor hullott, a katonaság egy része a kastély körül örködve virasztott. 19-dikén újult dühvel kezdődött meg a harc. Nők, gyermekek az ablakokból köveket hajgáltak le a csapatokra, nem csuda, hogy többeket meglöttek közülök.

Sok bajjal és emberáldozattal lehetett a szétszórt csapatokat felváltani, vagy löszerekkel ellátni. Ezért a következő éjjel, melyet a legtöbb milanoi ágyuzást várva ébren töltött, a tábornagy az egész városból kiharancsolta csapatait, s a kapukat állta el, hogy eleséget ne lehessen a városba szállítani.

Másnap reggel háromszínű lobogó lengett a székesegyház tornyán, s a vészharang kongására a szomszédhelységek harangjai is megzúdultak. A politikai foglyokat kiszabadították. Az üres rendőri hivatalban a papirokon állt boszút a nép, végre a padláson ráakadt a gyűlölt Bolzára, s már véget akart vetni e nyomorult életének, midőn a gyilok helyett kenyeret és sajtot találva, hangos kacajra fakadt, s így bizta Villani gróf felügyelete alá.

Félni lehetett, hogy Radetzky most bombáztatni fogja a várost, a francziá és piemonti consul tiltakozott ez ellen; Radetzky csak fegyvernyugvás esetére ígérte, hogy nem fog szigorú rendszabályokhoz nyúlni. Casati is chajtotta a fegyvernyugvást, hogy ez alatt Károly Albertnek legyen ideje előnyomulni, Radetzky csapatait szerette volna ez alatt kipihentetni, de a mozgalom már nagyobb terjedelmet vett, mintsem fel lehetett volna tartóztatni, ezért az ajánlatot visszautasították.

Most már a szakadó eső daczára erőlyesen kellett a felkelés ügyéhez látni, először is a családok védelmére polgárőrség alakult, melynek élén Casati, Boromeo s más főnemesek álltak. A legelső családok tagjait, például Trivulzio marcheset fiaival a torlaszépítők közt lehetett látni. A tulajdonképi támadó harcosok száma kevés. Dandolo Emil egyike e keveseknek. „Alvás, pihenés nélkül mindig az utcákon nyargal, a házakban, az ablakokban, löporfűstben, zajban növekedő lelkesedéssel, elrekedve, majd egyik majd másik házba beszél egy darab kenyérért, nappal harcol, éjjel az utcákon örkődik, némelyek elveszítették az időről s az egymást követő eseményekről fogalmat.“

Sok előkelő fiatal ember vitézül vívott, sőt vezéri tehetséget is tanusított. Machiavelli azt mondta, hogy Olaszország megsza-

badítására nem hiányzik az alakítható elem, de nincsenek vitéz férfiak. Most kitűnt, hogy vannak.

Radetzky is azt mondta az ő sergeiről, hogy a rossz idő és fáradság daczára úgy viselik magokat, hogy fáj a szíve miért nem használhatja fel e bátorságot nyílt ellenség ellen.

Így állt szemben a két rész, mindenik erős a maga helyén. Radetzky remélte, hogy ha kívülről nem nyugtalanítják, addig tarthatja a falakat és kapukat elzárva, míg nem az éhség, rendetlenség, visszavonás a birtokos osztályt hódolásra bírják. Sokat csalogatott az is, hogy Radetzky a menekülni kívánóknak egy kaput fedezetlen hagyott, e mellett megkezdődött a radikálok és a piemonti párt közti visszavonás. Egyelőre mégis összesimultak, s megnyugodtak egy haditanács — melyet a szerencse napjaiban ideiglenes kormánynak neveztek — beállításában.

Sok függött attól, hogy miként áll a dolog Lombardia más részében. A tábornagy elrendelte a többi városokból kivonulást is. Valamennyi helyőrség parancsot kapott sietve Milanohoz menni. De most tűnt ki, mennyire általános a felkelés. Minden út el volt árkolva, minden hid leszedve vagy eltorlaszolva, minden helység torlásszal elzárva úgy, hogy lehetetlen volt a parancsnak a csapatokhoz jutni; csak egy ért rendeltetése helyére. Ennek következtében a Zsigmond (olasz) ezred meg is indult Bergamoból, de csak csatázva jöhetett ki a városból, s folytonos viaskodás közt érhetett Milanoba.

Ezen általános felkelést az O'Donnel kieroszakolt rendeletével idézték elő, melyet a postakocsik felügyelői (conductorok) hordtak szét, s a melyre a polgárőrség rögtön alakult.

Kevés érdeke volna a 21- és 22-dikén meg-megújult utcaharcz, kapuk ostromlása részletes leírásának, s a lassanként kivívott győzelemnek, melyet 23-kára viradólág Radetzky elvonulása követett.

„Nehéz volt az elhatározás, — de Milanot el kellett hagyni,“ írja Schönhals. Az önkénytesek tódultak a város felé, eleség csak néhány napra való volt, a Mincio melletti várak, melyeknek birásától függ a királyság birtoklása, helyőrsége gyenge, a piemonti sereg előnyomulásától is tartbattak, mindez elég ok volt nem halasztani a visszavonulást.

A 15,000-re menő hadképes sereg 50 ágyuval, lőszer kocsikkal megindult, mintegy 300 sebesültet, s néhány száz hivatalnok családot cipelt magával. A központi pénztárhoz a Marino palotában nem férhettek hozzá, s a harczielre összegyűlt, s többé szállásaikra nem mehetett tisztek is ott vesztették mindenüket, legalább ezt mondják az ausztriai írók s ebben akarják magyarázatát, sőt mentségét találni a később vett kárpótlásnak.

„A viszontlátásig“ szölt állítólag Radetzky, öklével fenyegetőleg intve a város felé, midőn utócsapataival folytonos ágyüdör-

gés között a várost megkerülve tova vonult. De mi nem követjük őt most útjában, azonban azt nem hallgatjuk el, hogy 70 előkelőbb foglyot vitt el magával, kezességül a hátramaradt hivatalnok családokért és a 180 fogoly katonáért.

A kastélyban több száz fogoly várta a szabadulás óráját, kik az elvonult ausztriaiak nyomában berohanó rokonaik s barátaitól tudták meg, hogy élet és szabadság vár rájuk. Az öröm üdvözléseibe szívszaggatón vegyült az övéiket nem találók zokogása, jajkiáltása; az itt-ott tűz vagy mésztől félig elégett férfiúi és női hullák a túlfeszült képzelődést a legkalandosabb, legocsmányabb hírek terjesztésére ragadták. A szerző itt nem bocsátkozik részletekbe, csak annyit mond, hogy az ekkori eseményekről az olaszok lángoló szemmel beszélnek, s az ausztriai katonák már a visszavonulás alatt úgy szóltak azokról, mint soha se ismétlendő tettekről.

Az ideiglenes kormány kiáltványa, melyben jelenti a „Milanot porrá égetéssel fenyegető tábornagy szaladását,“ és a melyben a községeket felszólítja „e vad csordák maradékainak megsemmisítésére“ nem volt alkalmas hasonló tettektől megóvni a katonaságot. Az első város, mely ezt megkisértette s a seregtől a fegyver letevést követelte, sőt Radetzky követeit letartóztatta, lövetéssel, kirablással s felgyújtatással lakolt. Ezen komoly ijesztés megnyitotta az utat Lodi felé, melyet Ernest főherczeg tartott féken, és a hol több felőlről várt helyőrség gyülekezett. A bresciai helyőrség csatlakozott Radetzkyhez, de Cremonában három olasz zászlóalj átállott az övéihez. — Maneribóban egy történetesen elfogott levélből értesült Radetzky, hogy Mantua még tartja magát, de nagy veszélyben. Ekkor parancsot adott Wohlgemuth tábornoknak hét zászlóaljjal és három tteggel pihenés nélkül menni Mantuába, míg ő csapatait megelőzve april 2-dikán Veronában termelt, a polgárőrséget lefegyvereztette, s mindenek előtt az élelmezésről gondoskodott.

Mantua egy város 30,000 lakóval, a Mincio mellett, tavak és rizstermő mocsárok közt feküve, már a természettől elég erős. Eleség benne kevés, a hadiszerek egynéhány órai távolságban, a három zászlóalj helyőrség pedig Brescia vidékéről; marc. 19-kén a podesta, Arco gróf, elnöksége alatt bizottmány alakult, mely a polgári hatóságoktól minden hatalmat magához ragadott, és egy polgárőrség állítása, az olasz csapatok csalogatása s az alkirályali alkudozás által a várat is kézre akarta keríteni, de csak a várossal sikerült, a melyet el is torlasztáltak. A várparancsnok Gorzkowsky szilárdul tartotta magát, a város fékezésére s rebegésben tartására figyelmen felhasználták a hirt, hogy a város alá van aknázva. A szaladó modenai herczeg a nemzetőrség a városbázához kísérte, de itt szabadon bocsátották, utána megérkezett ugyan a herczegségből nyolcz század Eszte (magyar) gyalogság,

s midőn 31-dikén Wohlgemuth is bevonult, szétszaladtak a felkelés vezetői.

A velencei események nem oly érdekesek, mint a milanoiak, mert ott sokkal kevesebb jellem, hanem e helyett ravaszság és habozás vívta ki a győzelmet. A velencei nem milanoi, hanem igen jámbor népecske; Zichy gr. altábornagy volt a parancsnok, a hadviselésbeni jártassága mellett is nem Radetzky, hanem rokona Metternich herczegnének. Védnökével egyszerre fejét is elvesztette. Neki 1821 óta megszokott szójárása volt, hogy igen megbecsüli az olaszokat az, ki ágyúval megy ellenök, egy pálcza is elegendő. Velenczében főparancsnok nem lévén, a vezetésben hiányzott az egység, a kormányzó Pálffy gróf, és az ellenadmiral beleszólhattak mindenbe, ez utóbbi azt hitte, hogy az olaszokból és dalmatákból álló csapatai hűségéről kezeskedhetik. Ezenkívül a Márk-térre dülő roppant épületek könnyen oltalmazhatók, a lagunák szigetei újonnan erősítve, ágyúkkal megrakvák s a közlekedést könnyen megátolhatják. Eleség és hadiszer volt bőven, de a 6000-ből álló helyőrség fele olasz.

A marczius 15-dike óta folytonosan nagyított bécsi hírek Velenczét is mozgásba hozták, a Márk-téren sok kiabálást, az olasz csapatoknak éljenzést, a németeknek ködobást, a népnek szurony- és golyósebet eredményeztek. A nép kívánságára, a politikai foglyokat, névszerint Manint és Tommaseot szabadon bocsátották. Marc. 18-dikán megengedték a polgárőrség alakítását. Az utasítások hiányában mindaddig tétovázó kormányzó este 9 órakor engedélyt kapott egy alkotmány adására. A Márk-téren összegyűlt népnek hétszer kelle elolvasnia e rendeletet, nagy újon-gás, világítás, vigság az egész városban! Sokan hajlandók lettek az alkotmányos Ausztriával csatlakozva maradni. A kormányhatóságok erélye el lévén zsibbadva, a községtanács mellé a rend fentartása végett egy polgárjuntát választottak; a politikai fogságból menekültek közül egy se esett be a választottak közé.

Azoban a milanoi harc hírére 21-dikén este magához hivatta Manin néhány barátját tanácskozni, hogy mikép kellene másnap az ausztriaiakat eltávolítani a városból és mily jelszó mellett? „Éljen az alkotmányos császár“ kiáltás örökre Ausztriához csatolja Velenczét, ezért egyhangulag elvettetett. A köztársaság mellett egyedül csak a becsszomjas, ravasz és merész Manin volt. Károly Albertről, kinek nevéhez csatolta minden józan lombardi hazája sorsát, itt meg se emlékeztek. Ezért abban állapodtak meg: „Rainer, Lombardia és Velence alkotmányos királya,“ de beleegyeztek a Manin által ajánlott jelszóba: „éljen szent Már-cus!“ mint olyanba, mely nem kötelez s szabad választást enged. Azonban 21-dikén még semmitse mertek kezdeni, várakoztak még nagyobb eseményekre, holott Velence ekkor már hatalmukban volt, mintán Zichy „a jó békekesség kedvéért“ beleegyezett, hogy

az arsenálnál s az ő lakán, a Marcus-téren; a katonaságot polgárőrség váltta fel.

A tengerészet valódi parancsnoka Marinovich ezredes volt, egy eszes és erélyes férfi, de szigora és védelmi előkészületei miatt, melyeket a város bombázására előkészületnek tartottak, az arsenal 2000 munkása által gyűlöltetett. Már 21-dikén láthatta az ellene keletkező zivatart, mind a mellett elég merész volt 22-kén is az arsenálba menni, hol lázadás fogadta, s a munkásoktól a kapu alatt agyonveretett. Most polgárőrség foglalta el az arsenált, s a tengerész zászlóalj helyett, hogy kiűzné őket, saját őrnagyát sebesíti meg, és Manin órával kezében így szól az admirálhoz: „hét perczet engedek önnek, hogy az alatt az arsenal kulcsait kezembe adja.“ Ennek nem is volt egyéb átadni valója, mert már ekkor senki se engedelmeskedett neki. Az arsenál előtt fekvő két ausztriai hajó felvonta a háromszínű lobogót.

Ez alatt a postesta Correr gróf, s néhány városi képviselő a kormányzóhoz ment, s ezzel kiegyezett, hogy a katonai s polgári kormány azonnal szüntessék meg, ideiglenes kormány vegye át az ügyek vezetését, az idegen katonaság vonuljon ki a városból és az erődökből, három hónapi zsoldját kikapva, a közpénztárakat adja át a hadiszerekkel együtt. A hivatalnokok és tisztek családjainak szabadsága biztosított, s mindnyájan Triestbe fognak szállíttatni. A kormányzó kezesül hátra marad.

Az ügyek ily gyors fejlődésben lévén, Manin helyén látta kikiáltani a köztársaságot, de elhanyagolták a hajós sereg elfoglalását, melyet midőn Polából parancsolatra Velenczébe akart indulni, a parti őrtek Triesztből érkezett rendelet következtében visszatartóztattak. A mi Velenczében tengerészethez tartozó találattott, az mind a felkelők hatalmába esett. Egy napra talán igen sok is volt ennyi eredmény. Épen ezen nap estéjén készült Radetzky Milano alól elvonulni.

A nemzetőrség beleegyezésével ennek parancsnoka marc. 23-dikán kinevezte az ideiglenes kormányt; Manin mint elnök a külügyekkel bízott meg, minden miniszteri helyek velenceiekkal töltettek be, a művészet és ipar miniszteriumot tárcza nélkül Toffoli suszter vezetése alá adták.

Az amerikai consul elismerte az ideiglenes kormányt, míg a francia fentartotta magának akkora halasztani az elismerést, mikor akár olasz, akár ausztriai kormány véglegesen alakuland. Az angol főconsul tartózkodóbb volt; jelentésében leírja, hogy ez események által az ideiglenes kormánynak 30 ezer fegyver, az arsenal és erődök tökéletesen rendezett állapotban, és 36 millió ezüst huszas esett birtokába.

A többi velencei város is csupán ravaszság által majd minden erőszak nélkül meg tudott szabadulni az ausztriaiaktól, D'Aspre altábornagy 6000 emberrel hagyta oda Paduát, s épen

kellő időben érkezett Veronába, hogy ennek elvesztését meggátolja. A friauli erősségek, Osopo és Palmanova át mentek; ez utóbbi rendezése könnyű is volt, miután a modenai 1831-diki felkelésért halálilag tartó börtönre ítélt Zuchi épen kéznél volt s a várparancsnokságot azonnal átvehette. A várban 30 ágyut, 30,000 fegyvert kaptak az olaszok.

A modenai herczeg rövid ellenállási kísérlet után, 20-dikán jónak látta elutazni; az ausztriaiak Piacenzából, Parmából is kivonultak, az őrség egy része a Pon át nem kelhetvén, fegyverét lerakta.

Az új pármái herczeg előnyösebbnek tartotta hódolni, mint elszaladni, márczius 29-dikén sajnálattal nyilatkoztatta ki, hogy kénytelen volt Ausztriával tartani, felmondta az ezzel kötött szerződést, sorsát a pápa, Károly Albert és a nagyherczeg választó bírósága alá helyezte, alkotmányt ígért, melynek kidolgozására a szabadelvűeket sürgette. Őt diadallal hordozták körül a városban, mely mindent megtett hogy főváros maradjon, míg a herczeg s a 25 éves koronaörökös a háromszínű lobogót csókolta.

A bécsi s milanoi felkelés hírére Florenzben is leheté halálni a „fegyverre” és „le a minisztériummal” kiáltásokat. De ha a florencziek épen florencziek nem lettek volna, talán meg is verik a rakoncátlan ügyvédet, ki ily illedelmetlen kiabálásokat kezd. Egyébiránt szükség se volt forradalmi fellépésre, mert Ridolfi miniszter maga szólította fel a népet, hogy részt vegyen a függetlenségi harcban. A nagyherczeg egy kiáltványt bocsátott ki, melyben „miután az Olaszország feltámadásának órája ütött” nem hiszi, hogy a ki hazáját szereti, most megvonná tőle segélyét.

A külügyminiszter sajnálkozását nyilvánította az ausztriai követ előtt az ausztriai czimer elégetése felett, de mint mondá: a nemzeti érzés annyira fellobbant, hogy kitöréstől lehet tartani, ha a toscanai csapatoknak nem engedtetik meg a lombardiai harcban részt venni. A nagyherczeg kiáltványában a harcot „Olaszország szent ügyének” nevezi, s Károly Albertől, mint „nagy királyról” emlékezik, és hogy a gyanúsító híreket megelőzze, ápril. 8-dikán az ausztriai követnek megküldötte útlevelét, s a magát hazahívta Bécsből és ezüstjét a pénzverdébe küldötte, hogy az önkényes kölcsönben ő is 100,000 lireig részt vehessen.

Rómában, hol minden emberi dologra oly könnyen akad hívő, márczius 21-dikén híre futott, hogy Bécsben kikiáltották a köztársaságot, s a császár el van fogva. A harangok megszólaltak s a capitoli Ara celi templomba tódult a nép, papok, katonák vegyesen, hálaimát mondani a császárság összeomlásáért. A leszagatott ausztriai követi czimert egy számár farkára kötve hurezoltatták a piazza del popolora s ott elégették, a követi lakra felírták: „Az olasz képviselők palotája.” Az „Εποα” he-

lyesen jegyzé meg : A had Ausztriának meg van ízenve, nem a kormánytól, hanem a néptől.

Az új miniszterium Durando tábornokot állította a szervezetlen hadsereg élére. Ez piemonti születés, 1821-ben elhagyta hazáját, és a reactio ideje alatt Spanyolországban az alkotmány mellett harczolt, s barcellonai kormányzó lett; szegénysége kezsedett önzéstelenségéről. Most parancsot kapott a svájci- és benszülöttek csapataival az egyházi állam északi határszélére nyomulni. Az önkénytesek az eddig farancia szolgálatban volt vitéz nápolyi ezredes Ferrari vezénylete alatt állottak.

Több rendbeli posta kimaradása után marc. 23-kán érkezett meg a milanoi felkelésnek, — s csak hamar rá Milano és Velence felszabadulásának hire. Közben egy álhir az ausztriaiak győzelmét hirdette, ez nyújtotta az első alkalmat arra, hogy a pápát, „árulónak“ kiáltásák ki. A fegyvertár igazgatósága kénytelen volt fegyvereket osztani ki.

A jelszó : „lerázni az idegen jármat.“ Az önkénytesek csapatosan jelentkeztek. Patrizio marchese, Ruspole herczeg fíjaival, a pápa két unokaöcscse készületeket tettek táborba szállani. Corsini és Borghese herczegek hazafias adakozásokra szolították a népet. A kolostorok gazdag adományokkal, a nők ékszereikkel járultak a szent célhoz, közös testvériség szelleme hatotta át a nép minden osztályát; míg a bibornokok lovaikat adták az ágyuk elébe fogatúl, a koldusok is megosztották nyert alamizsnájokat a hazával. A táborba vitt zászlókat a pápa megáldotta, és így kétszeresen szent lett a harc : a haza függetlenségeért s a megifjult egyházért. A nagy lelkesedésben elfeledték, hogy a táborba szállási parancs csak a határookra szolott. Minthogy a kormány állott a mozgalom élére, a lázongás elmaradt, az idő, míg a sereg az államon végig vonult, megvolt nyerve, s az időnyerés Romában mindig főnyereménynek tekintetett.

Durando 24-dikén indult meg seregével, a piemonti Massimo d'Azeglio kíséretében, a következő napok alatt a tábornokká nevezett Ferrari követte önkényteseivel, kik közé sok, a birói vizsgálat elől ily módon menekülő csavargót vettek fel.

A pápa Károly Alberttől vett izenet után 30-kán egy kiáltványt adott ki Olaszország népeihez, melynek diplomaticus szavaiból is tudott a lelkesedés táplálékot szívni. „Jaj annak“—szól e kiáltány „ki e vihar hatásában az istenmunkája helyett emberi munkát lát.“

Egyedül a jesuiták voltak ez általános összeolvadásból kizárva, kiknek kinyilatkoztatta a pápa, hogy a gyűlölet kitörése, megelőzése végett kénytelen Romában levő együletket feloszlatni. Mire legcselszövőbb tagjai szétszolttak az Egyháziállamban, s a félénkebb kedélyben a reactio élesztői lettek. A tunya nép, mely

ennek alamizsnáiból élt, szaporította azoknak számát, kik utóbb a gazdagok palotáji előtt fenyegetőzve követeltek pénzt.

Nagyon kellemetlen benyomást tett a pápára e kényszerítés, de hozott a forradalom elég kedvező jelenséget is, mely kibékítette. A francia köztársaság nem küldhetett oly követet, kinek neve Romában kedvesebb hangzású legyen mint a Forbin Jansoné; Pius reméllette, hogy az egyház szabadsága a köztársaság alatt biztosítottabb lesz mint Lajos Fülöp alatt. Károly Albert, és Tommaseo, a nápolyi miniszterelnök buzgalma a pápaság ügyében köztudomású. A milanoi s velencei püspökök eddig a 11-dik Józsefféle rendszabály által visszatartva, megkezdték összeköttetéseiket a szentszékkal. Mind ezért lélekismerete megszilárdította volna őt a nemzeti mozgalom iránti hajlamában, ha egész Olaszországban ki nem tör a jesuiták üldözése, és ha környezete nem rémíti szüntelenül az ellenséges nyilatkozatokkal, melyeket a radical sajtó a papság, — az alkotmány által senatussá nevezett bibornok collegium, — és az egyház ellen hangoztatott.

A lombardiai győzedelmes felkelés azért is fontos, mert általa Nápoly is a nemzeti függetlenség mozgalmába sodortatott.

A Serra Capriola herczeg miniszteriuma feloszlásnak indult Salicetti erőltetett kilépése után. A milanoi felkelés s a piemonti hadizenet hírével megérkezett Nápolyba Pepe Vilmos tábornok is 27 évi száműzetés után. A miniszterium semmit se tett, hogy a közvélemény gyeplőjét megragadja. Egy néptömeg marc. 25-kén leszaggatta az ausztriai követ Schwarzenberg herczeg (a későbbi miniszter) lakáról az ausztriai czimert, s a svajcezi katonaság s nemzetőrök szemeláttára megégette. Marczius 26-kán a miniszteriumtól egy felhívás „a nemes és hazaszeretettől lángoló fiatal-ságot“ az önkénytesek sorába állásra szólítja, kik a kormány költségén felszerelve Livornoba fognak szállítatni. Erre Schwarzenberg elutazott, azon fenyegetéssel, hogy néhány hónap múlva visszajön.

Most megérkezett a Salicetti ideje. Kiadta programját, melyben szokott túlzásával, a helyett, hogy az alkotmány életbe-léptetését kívánná, annak a nép képviselői általi átvizsgálását, s a pairkamara eltörlését követelte. Hasztalan emelte ki az olasz-harczban részvétel szükségességét, mert a két első követelésével elzsilbasztotta ezt s megbuktatta magát az alkotmányt. A katonaság egyrésze úgy látszik kinyilatkoztatta, hogy a nép ellen nem engedi magát használtatni.

A miniszterium 28-kán feloszlott, helyét Troya Károly elnöksége alatt Nápoly tudományosan legmíveltebb, humanusabb, s nemzeti érzelemben kiválóbb fiai foglalták el. Az új miniszterium programja a Salicettijé volt, de mérsékelve. A király egy Troya által készített kiáltványban a nemzeti harc mellett nyilatkozott, ámbár az angol ügyvivő Napier, a lombardiai harcztól kétes ter-

mészetünek rajzolta előtte, és böles tettek mondta a semlegeséget, „annál inkább, mert a háborúra nincs semmi alapos ok.”

Palmerston helyeselte Napier tanácsát, s april. 11-ki jegyzékében meghagyja ennek, hogy terjeszsze elő Nápolyban, mennyire hibás tett az önkénytesek felszerelése egy oly batalom ellen, mivel nincs háborúba keveredve. „Az olasz szabadelvűek” írja Palmers-ton e jegyzékben, „szemére hányják Ausztriának, hogy a nápolyi ügyekbe keveredik, így következetesen nem kívánhatják, hogy Nápoly beleelegyedjék Ausztria belügyeibe, kivált Ausztriának ily szorongatott állapotában.” Mintha csak azt mondaná: hogy várjanak más alkalomra, midőn Ausztria kedvezőbb viszonyok között lesz. Ausztria szívéhez nőtt a híres angol miniszternek.

A királynak is nehéz volt választani. Ausztria támasza volt eddig dynasziájának, most mindenki csak Károlyt Albertet isteníti; nem valószínű-e hogy az ausztriaiak legyőzése után az olasz egység pártja őt Olaszország királyának fogja ki kiáltani? Ezen kívül látta, hogy a radicalok annyira készek a lázadásra, hogy vezérük Ricciardi alig képes visszatartoztatni.

A király gondolt talán Velence meghódítására, melylyel Károly Alberttel szemben az egyensúlyt fentarthatná, de régi környezete leverte a vállalkozási szellemet, a régi szabadelvűek és muratisták az 1820-diki elvekhez ragaszkodást tanácsolták, miatt a nemzeti párt gyanúsításokat szórt, hogy az udvarnál többet gondolnak Szicília meghódítására mint az ausztriaiak kiűzésére.

Mindez összehatott arra, hogy minden lépésen felismerhető lett a határozatlanság, ellenkezés, főleg a függetlenségi harc ügyében, az udvar. titkos ügynökei mindenfelé működtek megszibasztani a miniszteri rendeletek erejét. Ferdinánd titkos céljainak különösen kedvezett, hogy az egész félszigetről a szájhősök, zavargók Felsőolaszországból, hol a golyók oly alkalmatlanul füttyörésztek, mind Nápolyba csődültek, s ott túlságoskodásaikkal sietteték a reactio megerősödését.

A miniszteriumot a sok puskakerülő s tehetéstelen henyélő hivatalkéreseivel csaknem ostromállapotban tartotta. A napi sajtó vezetését oly nyomorult csöcselék ragadta magához, melynek politikai ismerete a pasquil írásig, hazafisága a hivatalnokoknak — habár azok a legbecsületesebbek is — bemocskolásaig terjedt. És hogy a concertból semmi se hiányozzék, megjelentek Ledru Rollin tanítványai, az iparos segéd munkások, s „a munka jogát” kiabálták Nápoly utcáin. Ily körülmények közt igaz volt Napier jelentése aprilis 15-kéről, mely szerint: „A törvények végrehajtatlan maradnak, a rendőrség és községi hatóságok erőtlenelek. A régi rendszer meg van döntve, s még nem emelkedett más helyette.”

Márczius 29-kén néhány száz önkénytest szállítottak Livor-

nón át Lombardiába; ezek Trivulzi-Belgioioso Krisztina hercegnő újonczai s toborzottai voltak. Ápril 5-kén követte ezt egy zászlóalj gyalogság, de azzal a kijelentéssel, hogy ezt a velők sógor-ságban álló toscanai nagyhercegnek kölcsönzik ki.

Troya az ily alattomos-ságot s határozatlanságot roszalva, Ausztria ellen nyílt fellépésre, hadizenésre sürgette a királyt, mint oly lépésre, mely túlságos határozataitól Szciziliát is visszavezetendi régi viszonyai közé. Az oktatásügyi miniszter szintén hadizenést kívánt Ausztria ellen, de csak oly föltétel alatt, hogy egész Olaszország Ferdinánd koronája alatt egyesítenék. Ugyanezen miniszter meg akarta fosztani a királyt vetojától; túlságoskodásával épen öszhangzott, hogy május 12-kén, midőn a reactió győzedelmeskedett, Bozzellivel együtt tárczát váltalt.

Napier aprilisben ujjalag figyelmeztette a külügyminis-tert, az Ausztria elleni segély küldés jogtalanságára. A miniszterium bátorságát s tettszomját igen jellemzi Troya nyilatkozata, melyet a sereg kiindulásakor Napiernak tett, mely szerint reméli, hogy az angol kormány fontolóra veszi, hogy mennyire kétes helyzetben van a nápolyi kormány; mint meg van győződve arról is, hogy a bécsi kormány is, ha győzedelmeskedik, átlátandja e helyzet kényszerűségét.

A felső Olaszországba indítandó hadtest létszáma 14 ezer gyalogra, kevés lovasságra s néhány útegre volt számítva. A vezetést, a legjobb tábornokok félre vonulván, Pepere bízták. Pénz nem volt, végre is kényszerkölcsönhöz kelle nyúl- ni.

A pápa megemlékeztvén I. Ferdinándnak és Murátnak a Márkák utáni kacsingatásairól, csak zászlóaljankénti átvonulást engedett. Különben a nápolyi seregre lassu mozgás annyira rá volt parancsolva, hogy az ezredes ki a 10-dik ezreddel a Pon átkelt, e sietségért dorgálást kapott.

De annál nagyobb szerep várt a flotillára, mely az Adriába evezett. Velence ekkor már zár-olva volt, Nugent Friaulban még csak azért veszteglett, mert várta a szükséges ostromszereket. Ezért a veszély Triest felé fordult, kivált midőn Károly Albert hajó-
rajaja is megjelent az Adrián. Messina meg nem álhatta, hogy utánok ne löj-
jön az előttük elvonuló nápolyi hajóknak.

A nápolyi flotta megjelenése igen mély benyomást tett Bécsben, Lebzeltern miniszter azonnal kérdést intézett az angol követ-
hez, hogy nem lehetne-e Triestet angol hajókkal fedezni. Az angol követ megjegy-
zé, hogy az ily beavatkozás könnyen maga után vonná a francia beavatkozást, mi az ügyet még bonyolultabbá te-
né.

A feleleten meg nem nyugodva, egy Londonba küldött jegy-
zékben felfe-
jti, hogy a nápolyi flottának Ausztria nem képes ellen-
állani s így lehetsé-
ges, hogy a háború az eddig megkimélt partokra
vettetik. Angliától annál inkább várja Ausztria, hogy segélyke-

zet fog nyújtani, mert őt mint a birodalom régi barátját már úgy is felszólították, hogy közbenjárásával Olaszországnak kibékítését széles alapon eszközölje.

Palmerston ezen jegyzékre feleletül kinyilatkoztatta, hogy Anglia szereplőleg nem lép fel, azonban maj. 31-kén a turini cabinétot igyekezett lebeszélni Triest bombáztatásáról, emlékeztetve hozván a német birodalmi miniszterium fenyegetőzéseit; meggyeztek, hogy ha Piemont nem fenyegeti Triestet, Ausztria nem fogja fegyver rakhelyül használni.

Fügeredménye e néhány napnak, hogy Ausztria átlátta mily erőtelen tengerészete, és itt találjuk meg alapját az újabb időben a tengerészet körül történt nagy erőfeszítéseknek.

(Folytatása következik).

JÁNOSI FERENCZ.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

A múlt év utolsó negyedében a mathem. és természettudományi osztály három ülést tartott. Október 15-kén MORÓCZ ISTVÁN lev. tag foglalá el székét, értekezvén a takarmányfélék tápértékének meghatározásáról. Mondanunk sem kell, hogy e jeles szakemberünk értekezése, a gazdaságban oly nagy fontosságú kérdést, a tudomány mai álláspontjáról fejtegeté. Ugyanez alkalommal GYÖRI SÁNDOR r. tag némely vitás (mathematikai) kérdésről értekezett. Brassait czáfolá; azonban a czáfolat többször ellenmondásra talált a mathem. osztály tagjai részéről. A november 12-ki ülésben LUTTER FERDINÁND lev. tag. köszöntött be, ily című értekezéssel: Mennyiségtani elvek. Sztoczek József r. tag pedig PETKÓ JÁNOS selmeczi tanár beküldött értekezését olvasá föl, a selmeczbányai meteorologiai észleldéről (observatorium), mint sarkalatos pontról. A december 10-kén tartott osztályülésnek szintén két tárgya volt. VENINGER VINCZE lev. tag foglalá el székét. Előadása czime volt: „A halandósági táblázatok készítése a népszámitási adatokból.“ Ezen kívül GYÖRI r. tag tartott két előadást: a külponti szögletek központosításáról; és a háromszögek határozatlan területéről.

Ez évi ülései sorát, jan. 2-kán összes üléssel kezdé meg az Akademia.

Mindenekelőtt a titoknak jelenté, hogy a múlt évi decz. 31-kéig, mint határnapig, a Teleki-alapítványból kihirdetett 100 arany jutalomra öt tragédia, s a gróf Karácsonyi Guidó által alapított jutalomra négy vigjáték érkezett be. E pályaművek, megbíráltatás végett a nyelv- és széptudományi osztályhoz tétettek által.

Talán tudva van olvasóink előtt, hogy báró Lopresti Árpád, ki oly nagyszerű hazafiúi alapítványt tön az Akademia részére, az általa, és gróf Széchenyi Ödön által tervezett „Utazási társulat“ alapszabá-

lyait az Akademia bírálata alá terjeszté. — Az Akademia bizottságra bízta az alapszabályok átnézését. E bizottság, melynek tagjai voltak Lukács Móríz tiszteleti, Sztoczek és Toldy rendes s Hunfalvy János és Szabó József lev. tagok, — e bizottság, mondom, ma beadta jelentését. Az utazási társulat célja, mint a jelentésből értesülünk: „az elszigetelten tett utazások helyett, melyek eredmény tekintetében meddőknek bizonyultak be, alkalmat szolgáltatni úgy a bel-, mint a külföldre vonatkozó. utazási vállalatok létrejövésére társítás útján. E módon az utazások szellemileg gyümölcsözőbbekké válnak, s a nemzeti dicsőség és a tudomány érdekét egyiránt előmozdítják.“ Általában a társulat az utazási mozgalmak és tervek központja kíván lenni; nagyszerű utazási könyvtárt állít föl; ajánlólevelekkel szolgál az utrake-lőknek; társakat szerez és segédkezet nyújt az útiterv vagy vállalat kidolgozásában; megvétel végett elfogadja az utazási naplókat, térképeket, rajzokat és egyéb ide vágó mellékleteket, ha érdemeseknek találtnak, azok kinyomatását is elősegítvén. Másfelől idegen utazók-nak, kik hazánkat akarják meglátogatni, szintén felajánlja a társaság elősegélését ajánlólevelekkel, utasításokkal: a mi kedvessé teendi hazánk látogatását a polgárisult népek előtt. Szükség-e mondanunk, hogy ez eszmét gyakorlatinak, a kitűzött cél szépnek, jónak és hasznosnak, s a választott eszközöket célravezetőeknek ítélte az Akademia bizottsága? A tudomány érdeke előmozdítására hatalmas eszközül szolgál már maga a terjedelmes utazási könyv- és térkép-gyűjtemény is; míg kellő készültséggel bíró utazók buzgalmától az ethnographia, geographia s a természetrajz minden ágának gyarodását várhatni. Az alapszabályok főpontjaiban többször kiemelt társítási szellemtől s a törekvéstől, oly gyümölcsözővé tenni az eredményt, hogy abból a hazára fény, a tudományra és életre haszon háramoljék: megvárja a bizottság, hogy minden jelentékenyebb, akár bel-, akár külföldi utazásra társul szakemberek is felszólíttatnak, vagy legalább a tagok egyik s másik ismeretágra magok elkészülnek annyira, hogy a tudomány részéről kikért megbízásokat képesek legyenek végrehajtani. Ohajtja ez okból az Akademia bizottsága: hadd lépjen mielőbb életbe az „Utazási társaság,“ s jusson csakhamar oly virágzásra, minőt azon szellemtől, mely az alapszabályok pontjait mind végig átlengi, s a derék alapítótól várhatni.

Januar 7-kén a philos., törv. és történettudom. osztály tartott ülést. HENSZLMANN IMRE folytató értekezését a középkori építészetről, melyet egész terjedelmében közlénk. Ugyanez ülésben HUNFALVY JÁNOS lev. tag részleteket olvasa föl egy nagy érdekű értekezésből, melyet a statistikai bizottság fölhívása folytán a „Statistikai közlemények“ számára készített, s melynek tárgya: „Gymnasiumaink állása 185 $\frac{2}{3}$ -tól fogva 185 $\frac{8}{9}$ -ig.“ Rendkívül tanulságos adalék miveltségtörténetünkhez a közelebbi gyászos évtizedből. Sok tanulság, de egyszersmind sok vigasz rejlik e nagy szorgalommal összeállított és egybeazonosított adatokban, azon állást illetőleg, me-

lyet nemzetünk, műveltség tekintetében elfoglal e földön, mely róla neveztetik.

De lássunk némi részleteket. Hadd szóljanak a számok.

1852—53-ban a szorosabb értelemben vett Magyarországon a római és görög katolikusoknak 24 teljes, 26 négyosztályú, 1 öt és 1 hatosztályú, összesen tehát 52 gymnasiumunk volt. Ezen gymnasiumokban összesen 7807 tanuló s 523 tanító volt. Az ágostai hitvallásuaknak 7 teljes s 17 kis gymnasiumuk volt 131 tanítóval s 2144 tanítvánnyal. A helvét hitvallásuak 7 teljes s 13 kis gymnasiumában 141 tanító s 2210 tanítvány volt. Az összes 96 gymnasiumban 795 tanító s 12,161 tanítvány volt. Ezek közül 6336 római, 634 g. kath., 438 n. e. görög, 1829 ágostai hitv., 2285 helv. hitv., 666 izraelita; nyelvre nézve pedig 8554 magyar. 1677 német, 1040 szláv, 197 szerb, 396 román, 190 ruthén, 69 horvát. (Egy gymnasium 97,600 lakosra, egy gymnasiumi növendék 772 lakosra esett. Különösen pedig a római katolikusoknál 803, a helv. hitvallásuaknál 667, az ág. hitvallásuaknál 435, a görög katolikusoknál 1104, a n. e. görögöknél 2501, az izraelitáknál pedig 583 lélekre esett egy gymn. növendék. A végvidéki 3 gymnasiumban 34 tanító s 340 tanuló volt, ott tehát 2882 lélekre esett egy tanuló. Horvát- és Tótországban 6 gymnasium volt 67 tanítóval s 728 tanulóval, egy gymnasiumi tanuló 1294 lélekre esett. Erdélyben a római katolikusoknak 6 gymnasiumuk volt 61 tanítóval s 751 tanulóval; az örmény-katolikusok egy gymnasiumában 4 tanító s 15 tanuló; a balázsfalvai g. kath. gymnasiumban 16 tanító s 244 tanuló, a brassói román algymnasiumban 6 tanító 51 s tanuló; az ág. hitvallásuak 6 gymnasiumában 77 tanító s 812 tanuló, a helv. hitv., 6 gymnasiumában 70 tanító s 740 tanuló és végre az unitariusok 3 gymnasiumában 25 tanító s 291 tanuló volt. Tehát az összes 24 erdélyi gymnasiumban 259 tanító s 2892 tanuló volt. Erdélyben a római katolikusoknál 379, — a g. katolikusoknál 1704, a nem egy. görögök. 2677, az ág. hitvall. 311, a helv. hitv. 424, az unitár. 189 lélekre esett egy gymnasiumi növendék. Az egész magyar birodalomban 16,121 gymnasiumi tanuló volt, és pedig 7782 r. katolikus, 1040 g. kath., 997 n. e. görög, 2461 ág. hitv., 2995 h. hitv., 289 unitarius, 626 izraelita; nyelvre nézve pedig 10,051 magyar, 2448 német, 1215 szláv, 394 szerb, 1030 román, 190 ruthén, 662 horvát, 15 olasz. Az egész magyar birodalomban 825 lakosra esett egy gymnasiumi növendék.

1858—59-ben a szorosabb értelemben vett Magyarországon a 84 gymnasiumban, melyek felől adatot vön értekező, 877 tanító s 14,959 tanuló volt, és pedig 7666 rom. kath., 674 g. kath., 641 n. e. görög; 2021 ág. hitv., 2729 helv. hitv., 1228 izraelita, s nyelvre nézve 9776 magyar, 2818 német, 1257 szláv, 337 szerb, 570 román, 124 ruthén, 77 horvát s néhány olasz. A végvidéki gymnasiumokban 45 tanító s 468 tanuló, Horvát- és Tótországban 73 tanító s 1046 tanuló, Erdély 26 gymnasiumában 294 tanító s 4212 tanuló; az egész

magyar birodalomban tehát 20,685 gymnasiumi növendék volt, és pedig 9834 rom. kath., 1368 g. kath., 1330 nem. egy. görög, 2743 ág. hitv., 3848 helv. hitv., 252 unitar. 19 örmény kath., 1296 izraelita; s a nyelvre nézve 12,067 magyar 3909 német, 1287 szláv, 588 szerb, 1619 román, 940 horvát, 83 szlapon, 124 ruthén. Magyarországon 675, a végvidéken 2275, Horvát- és Tótországbán 827, Erdélyben 518 lélekre esett egy gymnasiumi növendék.

Ha Czörnig és Schmitt állításai a magyar birodalom különböző népségei számáról igazak volnának, mit azonban tagadnunk kell: akkor úgymond értekező, Magyarországon 401, Erdélyben 254 magyar lélekre esnek egy gymnasiumi növendék, míg a többi népségeknél csak 1013, különösen a slávoknál 1404 a szerbeknél 1402, a romanoknál 1510, a horvátoknál 1302, a ruthéneknél 3682 lélekre esnek egy gymnasiumi tanuló. Megjegyzendő, hogy Alsó-Ausztriában 679, Felső-Ausztriában 966, Stájerországban 1025, Karinthában 1120, Gallicziában 1084. Poroszországban pedig 444 lélekre esik egy gymnasiumi növendék.

Januar 14-kén a mathem. és természettud. osztály ülésében PÓLYA JÓZSEF. rendes tag egy élettani értekezést olvasa föl, melynek rövid tartalma következő:

A biologia, mint önálló tudomány, a tudományok sorából kimaradt: mivel részei más tudományok körébe vonattak, mint p. o. az általános biologia most a geológiába van beszöve; a specialis biológiából az állati élet kezdetét az embryologia, a növényi életet pedig a növényi physiologia tárgyalja. Az életegység követeli, hogy a biologia mint önálló tudomány is műveltség, ha más tekintetből nem is, a fő elvek megalapítása körüli eljárásból.

Értekező az élettanban helyezte álláspontját, az élettan levén azon tudomány, mely az életet az egyének összességében, s nem, mint a physiologia, az egyes egyéni szervekben fürkészi.

Valamely államnak, mint egyének összegének élete, az alkalmazott élettan részét tevéen, ezen élet pedig — mint értekező magát kifejezte — „egy folyton”ból állván, e „folyton”ban értekező kétféle lényeges tényezőt, mint erőt, különböztet meg: u. m. testét és szellemét. E két erő egyikét magábanvéve csak félnek s a kettőt együtt egy egészet tevőnek mondá. E két erőt aztán természeti állapotában, t. i. az életkoriban vette vizsgálat alá. Az életkorokat növéssire, állapotásra és hanyatlásra osztván, az érintett két erőt kifejlésében és hanyatlásában mindenik életkoron át követé, jellemezvén egy-szersmind az életkorokat, azon erők nyomán. A növési kor, úgymond, az ös z t ö n s z e r ü s é g é s m o z g á s k o r a, az állapotási az o k s z e r ü s é g é s t e t t e k é, a hanyatlási a t a n á c s k o r a. A testi erő alapját a gerincezvébe, a szellemét a koponya-agyba helyezte értekező, s mivel a gerincezvelő és koponya egy szakadatlan „folyton” tesznek; bonczani szempontból is a két erő egységét erősíté. Az életkorok egyenkinti tárgyalása után átment előadót az életkorok összegéből alakuló nemzeti életre, különösen alkalmazottan nemzeti életünkre.

E nemzeti életben is az érintett két erőt vevé vizsgálat alá, u. m. a testit és szellemit. A testi erő alapföltételeit, úgy mint az eledelt, ruházatot stb. tárgyalván, azon erő lényegét nemzeti szempontból külső és belterjére nézve emlité föl. A nemzeti testi erő külterjét az egyének sokaságában, belterjét az egyének erőteljében helyezé. A testi erő „külterjeül” a munkát veszi és nemzeti munkálkodásunk hiányait tárja vele föl. A szellemi erő munkálkodását is e nyomon adá elő. Végre e nemzeti erőösszeg egy bélyegét, az önfentartást s ennek biztosítékait sorolá föl értekező. Ily biztosítékokul vevé 1. a földterületet, 2. a testi erő bel- és külterjét, 3. az önfentartás védni akarását és tudását. Mindezeket hazai viszonyainkra is alkalmazá.

Január 21-kén philos., törv. és történettudományi ülés. Wenzel Gusztáv r. t. egy szép reményekre jogosító fiatal archaeolog és történetbuvár, ifjú KUBINYI FERENCZ értekezését mutatá be a „Margit-sziget emlékeiről.” E tárgyban már két munkát mutathat fel irodalmunk: Érdy János r. tagét, mely Szerelmey albumában (Magyar hajdan és most) jelent meg, s „Margit-sziget történetét,” melyet — Érdy értekezését is használva — Radványi irt. Ifjú Kubinyi Ferencz leginkább a romok pontos leírására törekedett. Legrészletesebben vannak leírva értekezésében a domonkos szerzetbeli apácák templomának romjai. E zárda, mint tudjuk, a XIII. század közepe táján, a tatárjárás után, hazánk ujjaalkotása éveiben készült, IV. Béla királyunk leánya, Margit számára, kit atyja isten szolgálatára ajánlott fel. Úgy látszik, véggép 1541-ben dűlték fel a törökök, s romjait csak 1838-ban ásták ki. E zárda egyháza, értekező szerint, különbözött a külföldi egykorú építményektől, nem levén kereszthajója, mi, úgy látszik, hazai építészeink által szándékosan és következetesen volt elhagyva. De különbözött az épület a XIII. század első felében készült román csoportozatbeli magyarországi egyházaktól is, a mennyiben alaprajza, mit értekező bemutatott, már inkább a gót (vagy helyesebben csücsíves) építés elveihez hajolván, nélkülözi a mellékhajók szentélyeit, s a nyugoti, majdan szabályszerű tömör két tornyot. Tekintve egy részről ez alaprajz hajlását a csücsíves idom elveihez, mi különösen keskeny, hosszú alakjában, továbbá a szentély sok oldalú záródásában és a karral egybeolvadásában, végre az alapfalaknak nem fölötté vastag voltában nyilatkozik; tekintve más felől a részleteknek és ékítményeknek nagyobb részint a román és átmeneti stýlben történt kidolgozását, — valószínűnek tartja értekező, hogy az alaptervet külföldi művész készíté, az akkor már külföldön s kivált Franciaországban kifejlődésnek indúlt csücsíveszet alapelvei szerint, a kivétel azonban belföldi s a még itt divatozó román idomokhoz szokott építészekre levén bizva. Ezek nem tudtak egészen menekülni a román s átmeneti idomoktól s azokat akaratlanul is alkalmazák a zárdatemplom részleteinél. S talán — gyanítja értekező — talán Villard de Honne-court jeles francia építésznek, ki 1244—1247 között hazánkban

tartózkodott, része volt az alapterv készítésében? Margit legendájában olvassuk, hogy Margit koporsóját két, lombárd köműves faragta vörös márványból, de nem következik, hogy ez építő mesterek Margit halála (1271) előtt 26—27 évvel (1244—45), az apáca-zárda építéskor már hazánkban voltak volna. — Ismerteté továbbá értekező a szent Ferenc minorita szerzet egyházának, — mely már 1278-ban fenállott — s a praemontreiek Mihály egyházának — mely már 1225-ben díszesíté a szigetet — maradványait; ismerteté a Margit szigeten talált régiségeket stb. Ez értekezés, melyhez érdekes rajzok mellékelvék, az archaeologiai bizottsághoz tétetett által, használat végett.

Ez ülésben egyszersmind HENSZLMANN IMRE befejezé általunk már közölt értekezését a középkori építészetéről.

Január 28-kán nyelv- és széptudományi, egyszersmind összes ülés. A titoknok olvasá LICHNER PÁL lev. tag székfoglaló értekezésének: „Szenczi Molnár Albert, magyar nyelvész” töredékeit. A becses monographia még nincs befejezve. — Majd Ballagi Mór r. tag KENESSEY ALBERT értekezését olvasá föl, melynek czime: „Egy magyar hajózáti műszótár.” — Végre HENSZLMANN IMRE azon kérdést vizsgálta alapos értekezésében: minő stylben építsük a M. Tud. Akadémia épületét?

Itt közöljük a nagyérdékű értekezést.

„A főkérdések — úgymond értekező — melyek az akadémia épületénél előttünk felötlenek: az épület helye, a palotának összekötése a bérházzal, a styl, az épület jelleme és költségei. Az első két kérdésre a felelet ténynye vált, ezek az építkező háziúr-által el lettek döntve. Fenmarad tehát a styl, a jellem és költség.

„A styl kérdése a legfontosabb; ennek feloldását, művészi feladat levén, méltán a művészekre bízta a háziúr.

„A styl tekintetében eddig leginkább két vélemény nyilatkozott; az egyik antikizáló, a másik nemzeti módot kíván alkalmaztatni.

„Minden styltől joggal kívánjuk, hogy alapelvet állítson fel, s ebből, az építészeti célirányosság értelmében és a használt anyagok teljes tekintetbe vételével, szervileg fejtsse ki arányait és idomait. A hol ezen feltételeknek csak egyike is hiányzik, ott ugyan a szükségletnek megfelelő épületet emelhetünk, de stylról épen nem szólhatunk. De ezen feltételeket nem találjuk az úgynevezett antikizáló stylekben, se az olasz, se a franczia renaissanceban; mert ezek a dóriai és etruszk törzsnek csak sarjadékai, és még úgy is csak a római mód közbejöttével, mely módnak magának nincs kellő eredetisége.

„Az érintett második vélemény sajátos stylt kíván, mely az épület monumental voltában tanúságot hagyjon az utókorra életviszonyainkról és nézeteinkről; vagyis más szavakkal, mely nemzeti magyar styl legyen.

„E vélemény ellen semmi kifogás nem volna, ha annak meg lehetne felelni; csak hogy ily stylnek életbeléptetésére mindenek előtt szükséges némi nemzeti építészeti elemek létezése, melyekből a stylt kifejleszthetni: mert az építészet a tapasztalás művészete levén, nem szülemlik mátol holnapra. Azonban nemzeti magyar építészeti elemek nem léteznek, nem létezhetnek, mert a magyar nemzet mint nomád nép telepedvén le hazánkban, házat, templomát és még későbbben palotáját is idegen minták után építé. Ezen kölcsönzést mai napig folytattuk; és így rögtönzött magyar stylről szó sem lehet.

„Kénytelen vagyunk tehát a meglevő stylek közül választani; mint ezt eddig őseink tették, mint ezt a világ legnagyobb építészei, a Parthenonnak, Sz. Zsófiának és a középkor Domjainak mesterei tették, a kik mind nem találtak új stylt, hanem az előtők már létezőket tovább kimivelték. Válaszszunk tehát mi is, de válaszszunk oly létező stylt, a mely célunknak legjobban megfelelhet. Elmellőzve itt, mint e céltől nagyon elütöket, az egyiptomi és az ázsiai styleket, az első kérdés ez:

„Vajjon a nagyszerű dóriai styl viszonyainak és éghajlatunknak megfelelhet-e?

„A görög vagy közterein tökéletesen közéletet, vagy házában teljesen visszavonulva élt, ez utóbbi őszhangzatban levén a nő állásával. — A görög közéletének megfelel a köz, magánéletének a belépítészet, mindketteje az éghajlat szelídsége miatt csak kevés ótalmat kívánván, sőt ellenkezőleg a légnek nyitva és csak a nagy hőség ellen levén védve. A külépítészetnek megfelel a külső, a belépítészetnek a belső oszlopcsarnok: például a templomnál vagy a ház atriumában, mindkettejében a tulajdonképen benső helyiség, az isteni vagy az emberi laktér, általában csak kevésse világítva; mert a teendő legnagyobb része a laktanya előtt levő nyílt, árnyékos és egyszersmind világos csarnokban vitetik véghez.

„Ellenben változékonny, szeles és esős éghajlatunk még nyáron is mind köz, mind magán foglalkozásunk számára tökéletesen védett helyiséget kíván. Szigoruan véve tehát az oszlopcsarnok nálunk nem volna helyén; azonban e szabálynak vannak kivételei, péld. nyári lakban, ott, hol a tulvilágosságot vagy léget szándékosan ki akarjuk zárni, előcsarnokokban a kocsik megállapodására stb. Úgy szintén az ily csarnokot üvegtábláinkkal inkább védhetjük, mint a görögök; csakhogy akkor a csarnok eredeti jelentőségét részben elveszti, megszűnven nyílt helyiség lenni.“

„Az oszlopok felett a görögnél a hatályos, architrav fries és párkányzatból álló gerendázatot találjuk. E részek két elseje fa eredetűre emlékeztet vissza, s a trigliphek közti osztály a metop itt levő ősi ablaknyílásra. Ellenben a mi építészetiünk eredete óta köépitészet, tehát semmi faépítészetre nem szükség emlékeznünk, úgy szintén a triglyphpek és metopok sem bírnak nálunk értelemmel. Nem marad tehát a görög gerendázatból számunkra semmi a kiszökő párkányzaton kívül.“

„A görög földel megint az éghajlat szelidsége és a téli hó hiánya miatt csekély és alacsony lehetett, míg az északi földel nagyobb magasságot kíván.“

„Egymás fölébe tett emeleteket a görög épületromok után alig ismerünk; és még Pompeiban is általában elvesztek a felső emeletek. Ellenben mi ily emeleteket nem nélkülözhetünk. Az ablakot a görög nem kívánta nagyon, mert annak helyét az oszlopköz pótolta. Ellenben mi ablak nélkül nem lehetünk el. Pompeiban egész utcák vannak, melyek egyetlen egy sima falból állanak, csak ritka nyílással a házaajtók számára. Ellenben mi földszintünket vagy az utcára ablakokkal nyíló lakásul vagy egészen nyitott boltul használjuk; a görög boltok pedig legnagyobb részt csak a vásártérekben voltak. Míg a görög a külvilággal csak úgy érintkezett, ha egyenesen belépett abba, mi ezen érintkezést lakásainkból ablakainkon keresztül szeretjük gyakorolni.“

„A tágas védett helyiségek, mikre éghajlatunk alatt, közgyűléseink miatt szükségünk van, kizárják az oszlopok hordta görög lapos földélezetét. Míg tehát a görög középületnek ismertető jele a külső, fekirányosan földött csarnok, nálunk ezen ismertető jel az ablakos, tágas és boltozott terem, és míg a görög magán épületének ismertető jele a benső csarnok, nálunk azt ablakos lakszobáinkban találjuk. Ha pedig ennek oszlop vagy pilléresarnokot teszünk elébe, megtörténik, a mi gyakori eset Párisban a „rue Rivoliban“, hogy ködös napokon még délből is kénytelenek a csarnokban levő boltokban a légszeszt meggyújtani.“

„Menjünk át most a görög építésze tről a rómaihoz, melyben boltozattal, emeletekkel, ablakokkal, kapukkal és mindennel találkozunk, a mire nekünk is szükségünk van.“

„A római éghajlat sokkal közelebb áll a göröghez, mint a miénk, és azért a rómaiak a görög elrendezésnek nagy részét egyszerűen átvették, és ezen átvételt többnyire görög építésszek eszközölték. De az eltérések annál művésziatlenebbek. Ezek közt első helyen áll az oszlop elkorcsosodása. Az oszlopnak célja tehert, padolatot emelni. Rómában az oszlopot sokszor csak a fal színének megszakasztására használták. Ezen eset még rosszabb, ha a semmit nem emelő és a falból testével kiálló oszlop, két ablak közt elhelyezve, a kilátást jobbra s balra akadályozza, mi már Rómában is történt, de nálunk szerfölött kedvelt elrendelés, daczára annak, hogy az ily oszlopköz lakója mindannyiszor boszankodik, valahányszor ablakán kitekint. Hozzáadjuk, hogy a fali féloszlop alkalmazása már Rómában is azon csunya modort szülte, mely szerint alúl az u. n. toskáni renddel kezdván, az első emeleten ioniai, a másodikon korinthiai oszlopokat raktak egymás fölébe, és ezen eszmélet nélküli eljárást a végtelenségig ismételték. Végre az oszlopnak elkorcsosodása Rómában kellő arányai félreismerésében mutatkozik. Ennek következtében az oszlop jelentőségét teljesen elvesztván, pusztán oda ragasztott és constructiv ok nélküli, mint annak főművészi tagja, az egész építészetet lesüllyedésében maga

után rántotta. Ez már Rómában történt, de még is ritkábban, mint korunkban.“

„Igaz, hogy a rómaiaknak köszönjük a boltozat ismeretét, ők az egyszerű ívet és hevedert, a dongaboltot, sőt a keresztboltot és még a kúpot is alkalmazták. A boltozatot ugyan a rómaiak nem találták fel, hanem leginkább az etruriaktól kölcsönözték, kik magok a boltozatot az egyiptomiaktól vették; de mivel az etruriai boltozattal sokkal később, az egyptomival pedig csak imént ismerkedtünk meg, e tekintetben, a rómaiakat kell legrégibb tanítóinkul nyilvánítani. De a rómaiak ideje óta a boltozatos építészet mind technikailag, mind művészileg végtelenül haladott; mert ők a kúp pendentívjeit, a keresztboltozatnak gerincekre és süvegekre felosztását, egyszerű és ívtámokkal támasztását, és az oszlopnak tövé átalakulását nem ismerték. Ha már most látjuk, hogy ezen középkori találmányok által még a leggyöngébb római keresztbolt vastagságát tizedére leszállíthatjuk, a nélkül, hogy az épület szilárdságának ártsunk; ha látjuk, hogy a gerinceket a támak csomópontjaira öszpontosítván, a tömérdek római hoszfalakat egészen nélkülözhetjük, és azok helyébe ablakokat alkalmazhatunk: akkor nem vitázhatjuk el, hogy már a középkori építészet, mely mindezeket életbe vitte, a bolt-építészetben határátnál felülhaladta a római építészetnek még legtündöklőbb korát is.“

„De korunkban a boltozatos építészet az, a mire minden köz, minden monumental épületben elkerülhetlenül szükségünk van, mert az által a legtágasabb téreket is befödhetjük, és mert a födés a legbiztosabb a megtartásabb, oly annyira, hogy legalább a földszinti helyiségekben majdnem minden építési rend azt követeli. Hol tehát az épület magassága és a költségek azt megengedik, mindenütt legezészerűbben fog alkalmaztatni a bolthajtás és nevezetesen a gerincezett keresztbolt táakkal összekötésében; mert így nem vagyunk kénytelenek a benső tért erős hordozó tagok felállításával szűkíteni, mivel a boltozat tolását a külső részekre vihetjük át.“

„Ha azonban bolthajtásos építészetre szorulunk, természetesen ott kell azt keresnünk, a hol a legtokéletesebben ki van fejlesztve. A kúpra nézve első helyen áll a byzanti építészet, de a keresztbolt kimivelése már a román építészetben előhaladván, tetőpontját csak a csucsíves vagyis francia stýlben érte el.“

„E stýlben mindazt feltaláljuk a mire szükségünk van; feltaláljuk a legtokéletesebb boltozat-rendszert, a legtokéletesebb emeletrendszert, a legtokéletesb világítási rendszert, s a legnagyobb szabadságot valamint az elrendezésben, úgy a csoportozatban és az alakzatban. De a szabadság, kivált a fenforgó esetben, roppant fontossággal bír; mert az akadémiai palotának bérházszali összekötése csak akkor létesíthető czélszerűen, ha az építésznek a legnagyobb szabadság engedtetik az elrendezésben, a csoportozásban és az idomzatban. Nem hallgathatom itt el, hogy a francia stýl még a görög kül- és belépítészetet is tovább

mivelte némi módosítással; az elsőnek példányait a középkori város házak s némely templomok előcsarnokaiban találjuk, az utóbbinak példányát a kolostorok keresztesarnokai mutatják. A jelen esetben a palotának, mint középületnek, a bérházzal, mint magán épülettel, összekötése, szintén ezen, már a görögök által használt kül- és belépítészetet igényli, még pedig középkori módosításában; mert ez, tekintettel saját éghajlatunkra fejlődött.

„Mindezek mellett számosan vannak nálunk, kik a csücsives stylt általában nem kedvelik.”

„A mostani politikai viszonyok közt könnyen érthető, ha a keveset eszmélkedő nagy közönség, nem szólok intézetünkéről, mert ahhoz ily ok természetesen nem férhet, — könnyen érthető, mondom, bár nem helyeselhető, ha a nagy közönség a csücsives stylt már csak azért sem kedveli, mivel azt német találmánynak hiszi. Ennek ellenében e helyen tartott, a középkori építészetet tárgyzó előadásaim másodikában bebizonyítám, hogy e styl egész századdal volt előbb használatban a franciaíknál, mint a németeknél; továbbá, hogy annak léptenkinti fejlődését Franciaországban találjuk, holott e styl Németországon legelső felléptében is már tökéletesen kimíveltnek mutatkozik; bebizonyítám továbbá, hogy ezen tények a középkori archaeológiában világszerte el vannak ismerve, és hogy azokon senki nem kételkedik, a ki az elmúlt tíz évben megjelent az e tudományt tárgyaló könyveket olvasta, végre bebizonyítám, hogy már a középkor is „opus francigenumnak” nevezte a csücsives stylt.”

„E styl tehát nem német, hanem eredeti francia styl. Franciaországból, a kezdeményezés országából származik, mely ország majdnem mindig barátságos indulattal volt irántunk.”

„E styl továbbá nem szerzetesi vagy kolostori styl, a mint némelyek hirdetik. Ugyancsak érintett második előadásomban bebizonyítám, hogy e styl kimivelését egy részt az északi francia városoknak a XII. században történt felszabadulása, más részt az akkori építészetnek a kolostori szerfelett szigorú szabályok alóli felmentése eszközöl; mert e styl éppen akkor indul virágzásnak, midőn az építészet a szerzetesek kezéből a laikus mester kezébe ment át. E styl tehát kétszeresen a szabadság styljének nevezhető, ama szabadságának, melyet a mesterek magok a chartresi csarnokban jelképeztek, személyesítése alá a Libertas szót irván, mely szobor és aláírás még ma is eredeti helyén látható.

„E styl továbbá nem, mint többen hamisan hirdetik, empirikai styl. Harmadik előadásomban bebizonyítám, hogy ily logikai következetesség, ily okszerű kimivelése az aránynak, idomoknak és szerkezetnek, ily okszerű kifejlődésök az alapelvekből és alakokból, ily szigorú tudományos rendszerezés semmi más stylben nem fordul elő, csupán csak a francia stylben. Daczára annak, e stylt eclecticis mussal vádolták, hozzáadván, hogy az ecclecti-

cismus a művészetekben káros hatással bir. E káros hatást el kell ismerni azon művészetekben, melyek majdnem egészen a teremő láng-észtől függenek, de az építészet a tapasztalás művészete levén, ily szemrehányást nem érdemel, de legkevésbbé érdemel a francia styl; mert ez az idegent, a megelőzőt soha sem vette föl egyszerűen, hanem mindig csak akkor, ha a módosítás által saját vérévé vált; e módosítás pedig a legmélyebb, legművészibb tapintattal és érzettel párosult legértelmesebb tanulmányozás eredménye volt.“

„E stylben épültek valaha valamennyi tudományos intézetek, miknek példányai a még ma is fenálló oxfordi és cambridgei collegok. A ki ezeket látta, igen jól képzelheti magának akademiánkat e stylben, míg az atheni akademiának, mint épületnek, eszméje alap nélküli marad.“

„Nem kell továbbá elfelejtenünk, hogy nemzeti történetünk fénykorai karöltve járnak a csúcsíves styllel. A mongolok pusztítása után újra felébredő hazánkban IV-ik Béla és családja a francia építészetet honosítá nálunk; a XIV. században Robert Károly Visegrád várát csúcsíves stylben építé, e stylt használta Lajos, s végre Mátyás budai várában.“

„A XVI. század kezdetén nemzeti öltönyünk e styl szellemében megállapodik, mit a magyarok, kiket Burgmaier, Miksa császár diszmenetében lerajzol, tanusítanak. Itt még nem találkozunk a szűk és testhez tapadó ruhával, mely csak az XVII. és XVIII. században jött divatba, s a mely ellen a népnek bő szüre, bundája és gatyája óvást tesznek. Burgmaier magyarjainak bő köntösei csúcsíves stylű virágokkal diszesítvék, csatokkal, övekkel és gombokkal tartatnak össze, a fővegek közt ráismerhetni a kanászkalapokra és prémes sapkára. Múzeumunkban szintén diszitményekkel találkozunk, melyek e stylnek köszönik eredetüket, s melyek ma is gombok, övek stb. mintájául joggal szolgálnak. Volt idő, mikor mint ma e minták után készített diszitményt, csúcsíves stylbe épített házakat kívántunk; ez izlés 15 év előtt uralkodott. Azóta, igaz, nem keveset kontárkodtak nálunk e stylben; de ha ezen kontárkodás visszaijeszt bennünket, miért nem ijedünk meg más építő modorokban tett kontárkodástól is, hisz itten a „memento mori-k“ még sokkal számosabbak.“

„Legyen tehát palotánk földadata hazánkban oly mintát állítani fel, mely a külföldi művészet és tudomány színén álljon.“

„De ha mintát akarunk felállítani, természetes hogy meglevő épületek holt utánzásától ovakodjunk és oda kell fordulnunk, a hol a föltalálás a teremtés nem csak lehető, de valószínű is, azaz oly stylhez, mely nem, mint antikizáló modorok, a megszokott és mindennapi körül forog, hanem minden adott alkalommal valóságos új épületegyéniségeket szokott teremteni. Ily styl már eredetiségével is eredetiségre szólít fel, sőt arra kényszerít. A roppant számmal főnálló régi csúcsíves épületek másolatai, melyeket a legutolsó évtized közé tett,

kétségen kívül helyezik, hogy itt kimeríthetlen kincsre találtunk, melyet a képzelőtehetség, a művészet és a tudomány vég nélkül felhasználhat. E kiadások apáink művei ismeretét egy úttal annyira vitték, hogy e téren biztos léptekkel járhatunk és tiszta belátással működhetünk, de más részt is e kiadások a külföldön általánosan megkedveltették a csúcsíves styllt. Angliában ezen előszeretettel még régibb, és annyira uralkodó, hogy az angolok a parlament házuk építése előtt készített költségvetés alkalmával nem ijedtek vissza a nálunk hihetetlennek tetsző több millió font sterlingnyi összegtől. Francia- és Németországban a régi csúcsíves domokat, templomokat, várakat és városházákat nem csak restaurálják, hanem kiépítik sőt újakat emelnek e stylben. Mig mai nap a római vagy renaissance épületeit csak felületesen tekintik, mivel ez nem más, mint a megszokottnak és mindenütt láthatónak ismétlése, célirányosnak tartjuk a középkori stylben emelt épületeket egyenkint tanulmányozni, mivel itt minden lépten ujjal, eredetivel találkozunk, mely, midőn a mester képzelő tehetségéről ad tanulságot, saját phantáziánkat is felébreszti.“

„Képzeljünk építő helyünkön az általellenl épülethez hasonló házat, mely közönséges bérháztól csak oszlopesarnokával különbözik, miről nem tudhatni, hogy jutott az attól tökéletesen különbözö épület elébe. Nem leendő mindenki feljogosítva, kérdezni, mi okból ismételtük ezen már magában is semmi eredetiséggel nem bíró építményt? E kérdést, ha sok pesti lakos nem tenné is, mert az építészidivathoz hozzá szokunk, mint a semmi logikai okon nem alapuló ruha divathoz, e kérdést teendő minden esetre minden művészi tapintattal bíró vidéki és idegen. Ily kevés fejtöréssel járó épületekkel a múlt évek megajándékoztak, de ha ma is ily mód után törekednénk, csak saját szegénységünket árulnók el. Tegyük fel az antikizáló modor második jobb esetét, oly csarnok-homlokzatot, minő a Louvreé Párisban, mihez távolról, de igen távolról hasonlít megyeházunk oszlopos csarnoka.“

„A Louvre homlokzatának megvan érdeme, de azon hibája is, hogy oszlopai két emeleten keresztül emelkedvén, az ezen emeleteket elválasztó párkányzat mintegy átvágja az oszlopokat; más részt a csarnok a mögöttök lévő teremeket homályosokká teszi úgy, hogy ablakaik ez oldalon mindig be vannak rekesztve. Egyébiránt is a Louvreről nem szólhatunk, mert hogy ily oszlopokat és azokkal öszhangzatban levő épületet állithassunk, arra pénzrönk távolról sem elegendő. Forduljunk tehát a harmadik esethez, képzeljünk kisebb oszlopszatot, minden emeleten és akkor a teremek és szobák homályosítása minden emeleten fog uralkodni. Nem marad tehát egyéb hátra, mint a negyedik eset, azaz a falból kinyuló féloszlop, és akkor nem csak öszhangzatban lesz épületünk környékével, t. i. a Dunasor számos házaival, de azon kívül még e házak kegyteli ismétlése is leendő. Pedig oszlop nélkül alig képzelhetni antikizáló épületet; mert az oszlop az antik építészetnek fő tagja.

„Forduljunk most épületünk jelleméhez. Az építészetnek egyik

főfeladata, művében czélját és rendelkezését nyilvánítani; de ezen feladatnak hol lehet inkább megfelelni, mint oly stýlben, hol e tekintetben is legnagyobb szabadsággal birunk?”

„A tudományos akademiák jelleme háromban öszpontosúl: a komoly méltóságban, a megközelíthetőségben és a világosságban. A tudomány, ama szellemünknek legmélyebb és abszolút szüleménye, komoly és méltóságos jellemű; a tudomány megközelíthető legyen mindenkinek, mert abban nincs más azon tekintélyen kívül, melyet a szorgalmas tanulmánnyal párosult adomány magának kivív; a tudomány világos legyen, mert az viszi előttünk életünk és létünk legtisztább szövénekét.”

„Az egyiptomi és doriai építészet komoly ugyan és méltóságos, de az idomok, mik e tulajdonságot jellemzik, annyira uralják az építési anyag tömegességét, hogy azt ezen uton, kivált pénzérőnkkel, el nem érhetjük. Kénytelenek vagyunk tehát a komoly méltóságot inkább, vagyis jobban, egyedül az idomok szigorúságában keresni, s így mindent elmellőzni, a mi a későbbi csücsíves építészetre a csipkés építészet gunynevét hozta. A nagyszerű tömegesnek hatását továbbá előteremthetjük oly csoportozással, mely a kevésbbé lényeges alárendeltetése által a lényegesebb tömeget annál inkább kitünteti. E jellem elérhető, ha épületünket fölemeljük a körülfekvő házak közül; végre az épület méltósága kívánja, hogy minden építészeti hazugságtól tartózkodjunk, hogy építési anyagot ne színleljünk, hanem azt, a mivel élünk, nyilván fölmutassuk; más szavakkal a méltóság a termékközpontozást tételezi föl, mely szerkezetét falaiban és íveiben mutassa és azokat vakolattal be ne mázolja.”

„A második pontnak, t. i. a megközelíthetőségnek, már az épület elhelyezése is tökéletesen megfelel, midőn azt nemcsak minden oldalán elszigeteli, hanem messziről láthatóvá is teszi „in loco conspicuo.” E körülmény azok ellenében kiemelendő, kik az Akademiát távolabb és csekélyebb városrészbe akarták kiutasítani, hogy úgy a kereskedésnek az egész Dunapart megmaradjon. De ezen urak nem emlékeztek arról, hogy az angol parlamentház szintén a Themse partján fekszik, és hogy Pest városa Budáról látva, csak nyerhet, ha a sok kereskedési és lakkaszárnya sorát e helyen monumental épület szakasztandja meg. De e tekintet megint a csücsíves stýlt kívánja ellentétül a többi egyenruhás házakkal. Másrészt, e stýl bő alkalmat nyújt palotánk benső életének nyilvánítására. A különféle csoportok összeköttetéseit kívülről is mutathatjuk vagy sejtethetjük, ép úgy mint a fődíszóránál egész mozgalmukat és annak okát láthatjuk. A külső megközelíthetőség legyen jelképe a megközelíthető tudománynak.”

„Ügyszinte már épületünk fekvése s a legnagyobb világosságra nyújt alkalmat. A nap majdnem egész naphoszanta világítja épületünk szabad oldalait. Ezen erős világítás a térnek kitünő használatát és a helyiségek ritkán megközelíthető öszpontosítását megengedi; ebből

következik, hogy az akademia maga aránylag csekély térrel beérheti és hogy bérháznak juthat az egész nagy része; a két épület összekapcsolata tehát nem oly anomalia, mint a minőnek azt némely idealisták a művészetben gondolták. E világosság megint a francia styllal van összhangzatban; mert e styllnek egyik főjellemé, az ablakok legnagyobb elterjedése és száma. E tekintetben a csücsives styll sokkal nagyobb előnyvel bír, mint a román köríves építészet, mely csak kisebb és kevesebb ablakokhoz szokott.“

„Hallottam azon kifogást is, hogy építőhelyünk főhomlokzatán előszabott kiszökése által a díszterem nagyságát meghatározza és nagy kapunak vagy éppen kocsiútnak helyet nem hagy. Úgy találom, hogy ezen elrendezés éppen előnyeinek egyike, mert midőn más középületek számára ily kaput követelni lehet, éppen az Akademiának jellemével összhangzatban van a zörgő kocsiútnak kizárása. Itt nyugalomnak kell uralkodni; és azért a kocsiútnak járását méltán más oldalra utasítjuk.“

„Miután a francia styll a főnmforgó esetben a legesélyesebbnek kimutattam, hátra van, hogy a hamisan vélt költségeségből merített ellenvetést is megczáfoljam. Ha nálunk csücsivről szólnak, mindig, mert ez közelebb fekszik és ismeretesebb, ama német iskolának szüleményei lebegnek előttünk, mikben a XIV. század vége és a XV. század, megelőzőit túlszárnyalni törekedett. Ama korban az épületek minden dimenzióban nőttek; de főképen a magasságban, de tudva van, hogy a költségek sokkal inkább mintsem egyenes arányban, a magassággal növekesznek, még pedig hasonlíthatlanul inkább, ha az illetén kinyújtott tereket nemcsak csoportozás által, de még szobrokkal, díszitményekkel és csipkézettel kell fölcifrázni. Azonban ez nem így van a XIII. század első felében divatozó francia styllnél. Itt minden takarékosabban van elrendezve, a kötőmegek legcsekélyebb voltokra szorítvák, az arányok mértékesek, kivált magasságban, mivel a csücsív akkor még nem érte el későbbi kinyújtását, miből a csücsök alacsonyabb volta is következik; szobrászati munkák csak gyéren jelennek meg, és az egész hatás leginkább a részek arányaiból és csoportozásaiból merítettetik. Minden más építészetben a boltozás költségesebb, mert az azokban használt körív és körbolt sokkal erősebb és egyszersmind nagyobb kiterjedésű falakat követel. De a díszítő, a szobrászi művek költségei növekesznek a falak kiterjedésével, és e tekintetben hasonló díszitményezés mellett minden módok közt a legköltségesebb a renaissance modor, mert ez nem magában, nem építészeti oldaláról, hanem csak díszei gazdagságával nyerhet tettszést. Ezekhez hozzá kell adnom, hogy a kőfaragás munkái köbmérték után fizettetnek, de a díszek köbmértéke legcsekélyebb a francia styllben; mert itt már a roppant ablak áttörések is igen kevés helyet engednek a faragott díszeknek. Világos tehát, hogy analog díszek mellett a szigorú, szilárd és komoly francia styll a többi építészetek közt a legkevésbé költséges.“

„Az akademiánk építkezése ügyében előforduló három főpontot rövideden tárgyaltam, és úgy hiszem, hogy minden tudomásomra jutott kifogást a csücsives styl ellen megegzáfoltam. Ha annak daczára találkoznának, a kik azt mondják, hogy e styl nekik nem tetszik, azokkal nem vitatkozom; mert a subjectiv tetszésnek jogában áll magát az okadás alól fölmenteni, de éppen azért mert subjectiv, legkisebb joga sincs tárgyilagosság, vagy csak nagyobb általánosság után törekedni.“

Február 4-kén philos., törv. és történettudományi ülés. — WENZEL GUSZTÁV rend. tag töredékeket olvasa föl ily című nagyobb munkájából: „Kritikai tanulmányok a Frangepánok történetéhez.“ E munkát az évkönyvek számára készíti értekező. Fontos tanulmány, mely hazánk multjának nem egy korszakára vet világot s köz- és magánjogi tekintetben is érdekes felvilágosításokat nyújt. Ezek fölött nevezetes jellemekben, rendkívüli egyéniségekben oly gazdag a Frangepán-család, hogy életirati irodalmunk is vonzó adalékkal gyarapul Wenzel tanulmányainak közrebocsátásával. A mai előadás, mint mondók, csak töredékeket közlött e tanulmányok első, kevesebb érdekes részéből. Értekező ugyanis két korszakra osztja a Frangepán-család történetét. Frangepán Miklós megjelenése Zsigmond alatt képezi a forduló pontot. Honnan eredt a Frangepán név? oly kérdés, melyre nézve nem hiányzanak a különböző hypothesisek. Wenzel nem látja azon véleményt történetileg indokolva, mely a Frangepánokat egy hasonló hangzású római előkelő család nevével hozza kapcsolatba. De viszont Gál Lajos szláv magyarázatát (Franco — pan = Szabad úr) sem tartja elfogadhatónak. Zsigmond előtt nem találjuk diplomákban a Frangepán nevet. A család ősi fészke Veglia szigetén Musolo vagy Muscio város. Annyi kétségtelen, hogy mikor a magyar uralom a tengerpartig hatolt, már előkelő családot képeztek ott a vegliai grófok. Értekező megkísérelte összeállítani e család származási fáját, nagyobb pontossággal, mint eddig történt. Az eddigi tévedéseknek, szerinte, főoka, hogy ugyanazon nevek gyakran különbözőleg irattak s a nemzetiségi táblák készítői különböző személyeket csináltak azokból. Csak két nevet talált értekező (Miklós és fia), a kiket nem tudott beilleszteni az általa készített származási táblába. A család különben számos tagból állt, s hatalmas urak voltak Horvátországban. Veglia, Vinodol és Modrus megyék az ő birtokaik voltak. A tanulmány, mely e család viszonyait nyomozza, szükségkép kiterjed ennél fogva a régi Horvátország kormányzási viszonyaira. A család politikája Magyarország és Velence között ingadozott, mindaddig, míg változó volt Dalmatia birtoka. Midőn a magyar uralom ott megszilárdult, midőn Frangepán Miklós Horvátország bánja lett: Magyarország a súlypont, mely felé kizárólag vonzódnak a Frangepánok. Itt veszi kezdetét sajátlag családi történetük nagyobb érdeke. S itt szakasztá meg ezuttal értekezését előadó. Azonban az eddigiekben is találtunk némi részleteket, melyek történelmi szempontból kiemelendők.

Tudjuk, mily szép hűséget tanusítottak Dalmatia lakói a tatárjáráskor Béla király s általában Magyarország iránt; nemesak a városok, de a főurak is minden áldozattal támogatták a magyar királyságot. — Azok között, a kik az elpusztult honba visszatérő fejedelmet kísérték, találjuk a Frangepánokat. S midőn nemsokára (1246.) háboru tört ki Béla és Fridrik ausztriai herczeg közt, ott találjuk Béla soraiban küzdve a Frangepánok fegyvereseit. Történetíróink beszélnek, hogy a kunok már visszavonultak az ausztriaiak által szoríttatva, vagy talán csak futamodást színelve. Utánok rohan a herczeg s győzelemittasan maga mögött hagyja az övéit. Most egy kun nyíl homlokán éri paripáját s ez összeroskad a lovas alatt. Fridrik még nem volt talpon, midőn már a magyar vasasok körül fogták s halálos csapást vett egy Frangepán kezétől. Így írják történetíróink; s e nézetben voltak a Lajtán túl is azon bécsi tanácsosok, kik az utolsó Frangepánnak, midőn vérpadra vitték, azt adák válaszul, hogy Fridrik is utolsó volt a Babenbergiek közt, s mégis lesújtá egy Frangepán. Ez általános hiedelem daczára, értekező valótlannak mondja, s egykoru kútfőkből igyekvők czáfolni azon adatot, mintha Fridrik csakugyan egy Frangepán kezétől vette volna a halálos csapást. Hivatkozott egy szemtanu, Ulrich von Lichtenstein, előadására, ki úgy adja elő a dolgot, hogy Fridrik a rárohanó oroszok (roszok) által öletett meg, midőn hadait buzdította. Ez oroszokban gallicziai fegyvereseket lát Wenzel; Toldy Ferencz ellenben a határszéleinken levő bessenyöket, kik oroszoknak, russoknak is nevezettek. Ez utóbbi versio közel áll történetíróink „kunjaihoz.“ S e mellett még nem lehetetlen, hogy a lováról leterített herczeg csakugyan egy Frangepán kezétől vette a halálos csapást.

Wenzelt ERDY JÁNOS r. tag váltá föl a szöszékben. Ismerik talán olvasóink Erdy úr azon munkáját, melynek czime : „Magyarországi Crouy nemzetségnek története, nemzék-rende és oklevéltára. Budapesten, 1848.“ E munkának két bírálata jelent meg: Fejér Györgytől még 1848-ban; s közelebb Horváth Mihálytól „Magyarország történelme“ újabb kiadásának első kötetében (486—488.) Erdy úr, mint tudjuk, az általa idézett okmányokból azt következtette, hogy a Crouy nemzetség azon Crouy Felixtől származik, kinek atyja III. velencei Endre, őse István, ős apja pedig II. Endre magyar király volt. Horváth Mih. az idéztük helyen főleg négy okirat időszámítását támadja meg. Ez okiratokból ugyanis az következne, hogy 21 éves ifjúnak már figyermekétől unokájának kelle lennie stb. Erdy úr feladatául tűzte újabb értekezésében megmutatni : hogy a négy okirat időszámítása nem tartozik a lehetetlenségek sorába, — mert nem tér el az élet szabályaitól, s III. Velencei Endre 35 éves korán túl (s így nem 21 éves korában) volt nagyapa; továbbá, hogy a négy okmány időszámítása hiteles; s hogy a többi okirat, mely ez ügyben idéztetett, Horváth Mihály által is hitelesnek van elismerve, már pedig azon okiratok ugyanazt bizonyítják, a mit a kétségbevont négy oklevél. Célja volt e művel szerzőnek a történeti időszámítás fontosságára

is felhívni az akademia figyelmét. Az értekezést egyébiránt, mint tudjuk, külön füzetkében bocsátja közzé szerző, s midőn e sorokat írjuk, már el is hagyá a sajtót. Legyen elég ez okból e rövid figyelmeztetés a kis munkára, mely bizonyára nem utolsó szó lesz az érintett-történeti kérdésben.

Február 11-kén math. és természettud. osztály. GYŐRI SÁNDOR r. t. értekezett „Cardan szabályáról s az egyenletek általános feloldásáról.“

Továbbá Petzwal Ottó és Sztoczek József r. tagok jelentése folytán elhatározottatott Weisz Ármin lev. tag ily című munkájának kiadása : „Felsőbb mennyiségtan elemei.“ E munka a mennyiségtannak oly részét tárgyalja, mely eddigelő irodalmunkban csaknem egészen hiányzik. Az eddig benyújtott kézirat a felsőbb mennyiségtan első részét képezi, s kizárólag a tiszta mennyiségtani részzel foglalkozik, a mértani alkalmazást a második részre hagyván. A munka érdemét illetőleg megjegyzi bírálók, hogy az a kitűzött czélnek, t. i., hogy kezdőt a tudomány magasabb részeibe bevezesse, mindent tekintetben megfelel, csupán azt sajnálják, hogy a tudomány némely nehezebb részeiben, például a változtatási hánylatban igen is rövid. Az osztály felszólíttatni határozá szerzőt, hogy ezen részeket bővítse.

Ugyanez alkalommal határozatba ment, hogy „Euclides elemeinek“ Brassai által készült s már régebben beadott fordítása nyomassék ki.

Ezek után a Mathem. és természettudományi állandó bizottság febr. 6-ki ülésének jegyzőkönyve olvastatott fel, melyből többek közt a a következőkről értesült az Akademia :

A bizottság közleményeinek első füzeté készül. Első czikkül Dr. Chyzer Kornél monographiája „A Budapest környékén találtató levéllábuakról“ van elfogadva.

Jedlik Árnys r. tag bemutatá a bizottságnak a meteorologiai észleletek beírására rovatozandó magyar mintapéldányát, ajánlván, hogy az eddig használt minta tartassék meg, legfőlebb azon eltéréssel hogy még két rovat adassék hozzá : egyik az ozon-mérésre, a másik esetleges tűneményekre. A bizottság fölkérte a nevezett r. tagot, hogy azon mintapéldányt a jövő havi bizottsági ülésig nyomdakészen kállitva terjessze elő.

Sztoczek József r. tag pedig az észleleteknél a párisi láb és Réaumur fok használatát ajánlotta, mivel az európai szárazon ezek vannak leginkább elterjedve. Azokra nézve, a kik milliméterekben és Celsius fokokban olvasnak le, egy táblázatot készített Sztoczek úr, a mely szerint a számokat mindjárt reducált párisi vonalokban olvasni lehet. A hajcsövességi correctiora nézve Pohl és Schabus táblája volna lenyomatandó. Ezek folytán egyszersmind a bizottság fölkérte Sztoczek urat, dolgoznék ki, a bécsi utasítással összhangzatban, utasítást

a meteorológiai észleletek tételére nézve s csatolja ahhoz az ozonometriát illető pontokat is. Mindezt a nevezett r. tag elvállalta.

Silva Károly kikötői kapitány folytatólag megküldte meteorológiai észleléseit január hónapról. Hasonló észlelések jegyzésére ajánkozott Rév-Komáromban dr. Klein Miklós úr.

Szabó József lev. tag megemlítve, hogy az értesítő természet-tudományi részében a vegytani jegyek hibásan vannak nyomtatva, indítványozá, állapíttassanak meg más Akademiák példája szerint, bizonyos elvek, melyek szerint e tudományos intézet minden kiadása közrebocsátassék.

Az elnökség fölkérte, hogy Magyarország és Erdély geológiai térképét Bécsben a birodalmi földtani intézetnél az Akadémia számára másoltassa le. Minden geológiai kirándulásnál ugyanis azaz első kérdés, mi történt eddig, a mit leginkább kimutat az érintett térkép.

Feb. 18-dikán philos., törv. és történett. osztály.

Vámbéri Ármin hazánkfia, ki jelenleg a török birodalom fővárosában a török nyelv tanára, egy török nyelven írt művel ajándékozta meg a múlt évben a M. Akademiát. E mű neve: „Tarikh-i ungürüsz,” vagyis Magyarország krónikája. E mű, fordítás végett BUDENZ JÓZSEF urnak adatott ki, egyik jeles nyelvtudósunknak, ki egy pár év előtt jöve közénk Németországból, s azóta nyelvünket mind beszélni, mind írni annyira megtanulta, hogy fordításaiban — mint ma meggyőződhetünk — a régi magyar krónikák hangját is szerencsésen tudja utánozni. A derék férfi, kit immár örömmel mondhatunk miénknek, az érintett török krónikáról ismertetést írt, közbeszótt mutatóványokkal; s ez ismeretetés előterjesztése képezé a mai ülés egyik tárgyát. Hunfalvy Pál volt szíves az ismertetést felolvasni. Az érintett török krónika a mohácsi vész után készült. Írója bizonyos Mahmud Terghümüm. Legbővebben tárgyalja e mű középkori krónikáink azon mondáit, melyek a magyarok Nimródtól származására s ős honukból kijövetelére vonatkoznak. Ez sajátlag a legérdekesebb rész, melyben a középkori mondákat keleti modorban közbeszótt elbeszélésekkel bővítve és saját képzelődése által kiszínezve adja elő. Kelet és nyugat mondái egymásba szövődnek s a magyar begek viselt dolgairol Nagy Sándorra, Attilára, a tatár kánra, majd a persákra tér vissza. Árpádról mindjárt szent Istvánra ugrik által s itt is elhallgatja a keresztyénség felvételét. Magyar-török forrásokból dolgozott szerző s mindamelllett a királyok történeteiből is sokat elmellőz, a mit a legsoványabb krónikában feltalálhat vala. Szerinte például Mátyás királynak sohasem volt baja a törökökkel. Az egész mű a mohácsi vészig terjed, melyet valamivel részletesebben ad elő. Vámbéri dicsérte e török krónikás előszeretetét a magyarok és keresztyének iránt. Budenz nem találja helyesnek Vámbéri jellemzését, s általában úgy vélekedik, hogy a török krónika nyelvészeti tekintetben több magasztalást érdemel, mint történelmi szempontból. Török nyelve oly szép, hogy érdemes volna chrestomathiába felvenni.

E török krónika ismertetése után WENZEL GUSZTÁV rend. tag folytató tanulmányainak bemutatását a Frangepán-család történetéről. Megjegyzők közelebb, hogy e család történetében nagy fordulati pontot képez azon év (1358), midőn a dalmát szigetek Magyarországának engedtetek által. Ekkor szűnik meg a család ingadozása Velence és Magyarország közt. Elsorolá értekező, minő kiváltságokat nyertek már előbb a vegliai grófok (mert a Frangepán név csak 1437-ben fordul elő először oklevelekben) a magyar királyoktól. Családi birtokuk egy része (Modrus, Vinodol stb.) a magyar koronához tartozott; míg vegliai birtokuknál fogva a velencei köztársaság kívánt tőlük hűségi esküt. Azon körülmény azonban, hogy a dogék fenyegeték a nevezett grófokat, kik 10 évig is elmulasztották a hűségi esküt Velenczében letenni, — mutatja, hogy 1358 előtt is inkább hajoltak Magyarországhoz. Minő volt e fordulati időpont előtt és közvetlen utána Horvátország s tengerpartunk közigazgatása: Vinodol, Segnia és Veglia statútumaiból láthatjuk. Vinodol statútuma 1280-ban horvát nyelven kelt s László király által erősített meg. Jele, monda értekező, hogy a magyar királyok sohasem kívánták elnyomni a horvát nemzetiséget. Az érintett statútumok tartalmát máskor ismerteti értekező.

Február 25-kén nyelvtudományi és összes ülés. FOGARASI JÁNOS r. tag ily című értekezést olvasa fel: „A személyragok viszonya a birtok és tárgyra a magyar nyelvben.“ A nagy érdekű előadást nem végezé be. Úgy hiszszük, a jövő havi osztály-ülésben folytatni fogja. Akkor visszatérünk a kimerítő, alapos értekezés ma felolvasott részére is.

Most az összes ülés két tárgyát emeljük ki főleg.

Az ezen ülést megelőzőtt napokban, a M. Tud. Akademia ülésteremében az akademia tagjai számára ki voltak függesztve az akademiai palota tervei. Négy terv készült: Ferstl bécsi építészről, Ibltől, Henszlman, Gaerster és Freytől, és Skalnietzkitől. Ibl, mint halljuk betegsége által, levén gátolva művét terve szerint teljesen kivinni, visszalépett. Ferstl és Henszlmann csücsíves, s Skalnietzki görög stílusban készítő tervét. A közönség tetszését, mint általában hallható volt, leginkább a két csücsíves stílu terv nyerte meg. Valóban pompás épületek! Ferstl terve csücsíves idomú, a mint e stílus Németországban legszebb virágzása idején a középületekben, kivált a városházákban, kifejlett. Henszlmann és társainak terve inkább francia idomu, régiebb és egyszerűségénél fogva mégis modernebb. Azonban halljuk egy illetékes szakférfiú, IPOLYI ARNOLD ítéletét e tervekről.

„Mikép sikerült a pályázó műveknek — írta Ipolyi a P. Napló márcz 6-ki számában — a fölvett izlést tervezetökben érvényesíteni s alkalmazni?

„Ferstl úr terve — melyről, mint idegennek művéről, már csak udvariasságból is legelől illik szólnunk — tökéletesen jellemzi mes-terét. A kifejlődött goth izlés német iskolájának, mondhatnók, teljes

constructivus diszével ajánja magát. Erőteltjes tagozással, dús részletezéssel, élénken előszökő fal s homlokesücs csoportozatokkal, nyulánk tornyokkal, merészen kiugró könnyű erkélyekkel, valódi festői szépségű képet nyújt; a nélkül, hogy a góthika későbbi szervezetlen kinövésai vagy túlzó csipkézetei által túlhalmozottak mutatkoznék. Ámbár előnyére másképp, mint mondók, minden élénkítő motivumokat, a toronykáktól kezdve a homlokesücsökig s erkélyekig fölhasznált. De a pazar díszítményezés elkerülése által méltóságos, sőt diszes és fényes alakja mellett eléggé komoly s nyugodt maradt s ezzel egy-szersmind mégis festőileg kedves kinézésű. Egyszóval benne a dűsaban s mesterkéltbben kifejlődött német világi gothika legjobb előnyeit, majdnem hibái nélkül, fölhasználva találjuk.

„S ez az, a mi, mint mondók, jellemzi mesterét: a bécsi börszének és votiv egyháznak e tekintetben majdnem páratlan genialis építészét, ki az egyiknél romanizáló renaissancéjában megmutatta mind azt, a mi ebből palotája díszítésére izléssel és kellemmel fölhasználható volt; míg a másikon óvatos mérséklettel alkalmazá mind azt, mit a német s részben francia egyházi gótika mintaszerűt s tetszőset, számára szolgáltathatott. Helyesen jellemzé előttünk egy alkalommal F. ezen utóbbi művét a kölni újabb gótiránynak egyik legavatottabb ismerője és tekintélye, midőn fölöle ítéletét kikértük, azon szavakkal, hogy rá, úgy mond, ezen fényes, szép s elegans mű oly benyomást tesz, mint azon idealis tájkép, melynek részleteit a festő albumának minden világ-rész legszebb tájékait magában foglaló vázlataiból állította össze. Így itt is — úgy mond — a portale például a francia X-inek utánzása, a kar kápolnaköre a német Y-inek másolata, s úgy tovább.”

„Hasonlón mondhatnók, hogy Ferstl úr akadémiai palotájának tervezete, izlését tekintve, ha nem másolata, úgy csak átdolgozott genialis összeállítás a középkori német városházák, francia Hotel de villek, burg-paloták legjobb példányai részleteinek — még a befrei-ák tocsin-ra, vészharangra szánt toronyka tetőzetei, vagy a dachreiterek sem hiányzanak rajta, (lásd például az ehhez hasonló franciaországi bethuni befrei toronytetőzetét). Mindössze is talán csak abban állana a különbség, hogy az e nemű, soha teljesen be nem végzett, mert részletesen többnyire túl dusan tervezett, századokon át épült palotáknál egyöntetűbb tervezetű palotája, kétségtelenül nyugodtabb, világosabb sőt nagyobbszerű képet nyújt.”

„De ennél fogva azután ily fényes alkotmány inkább, mint mondók, egy sikerült nagyszerű város- és tanács, sőt országház, méltó királyi várak és palota, mint sem akadémiai épület alakjával bír. S a budai várhegyre az ottani mai királyiak helyébe állítva, valamint sokkal inkább helyén lenne, úgy kétségkívül fővárosunknak páratlan művészi díszre volna.”

„Eltekintve az izléstől, más szempont alá esik a tervezet czélszerűsége tekintetéből.”

„Henszlmann úr terve ellenben, ámbár az előbbihez hasonlóan gót

izlésben készült, még is ezen izlés más irányának hódol. Mig Ferstl úr a kifejtettebb, későbbi XIV—XV-dik századi német iskola dús izlését követi, addig H. a kora franczia, egyszerűbb, nyugodtabb, szilárdabb modornak hive. Tervezete ennél fogva ment minden keresett hatásoságtól, egyszerűen komoly és méltóságos. A gót izlés ereje benne a hatáshajhászat helyett ezen styl átképzett szervezeti előnyeiben keresendő, s a takarékos elrendezésben, a faltömegeknek legcsekélyebb terjedelemre szorításában, minél inkább szervezatos tagozásában, az arányok mértékletességében áll. Kikerülvék ezáltal e styl nemcsak későbbi gazdagságának áradozásai, csipkézetei s egyéb túlzásai, de kinyújtásai is: a homlokcsücsök, a phialák stb. mellékmotivumok túlságos uralkodása. A hatás e helyett a legegyszerűbb természetes motívumokban helyezkedik, a részek arányaira és csoportozataira, a faltömegek szervezatos tagozására szorítkozik. A diszitményezés ezt követi; mindenütt szervezatos, átlátszó, egyszerű s azért izletes. Semmi meglepőt, de semmi feleslegest sem találunk rajta. Sehol sem látunk csak egy hatásos toronykát sem, vagy éppen kitünőbb homlokcsücsöt, csábító diszitményével. A kiálló egyik szöveget mérséklő egy erkély s néhány diszesebben fölnyújtott phiala, melylyel a homlokzat támjai végződnek — de melyek a többi egyszerűségétől már is majdnem elütnek — jelzi egyedül rajta a gót izlés föltörekvését.

„Az egésznek alkata ennél fogva nyugodt, határozott, méltóságos s az által egyszersmind átlátszó, derült, világos, palotaszerű. Úgy e hogy csupán a gót izlésnek magasztosságát különbségei nélkül érezteti a szemlélővel, melyet másképp rendesen az előbbi mellett, s annak rovására tűrnünk kell ezen izlés legsikerültebb műveiben is. S ezen derült palotai kinézése, egyébként rendszeresen s hatályosan átvitt gót organisatiója mellett ez az, mi közönségünknek a gót izlés ellenében még oly elfogultsága s előítélete daczára is, egy XIX-dik századi akadémiai épületre — minden balul vélt anachronismusa ellenére — illővé teszi, s kibékítheti vele a kelleetlen renaissance legföltétlenebb és kono-kabb tisztelőit is.“

„Meg kell engednünk, hogy e czélra a gót izlés előnyeit nem lehetett nagyobb mérséklettel s mégis annyi erővel fölhasználni. Henszmann ez által, valamint a lillei domra pályázása alkalmával elnyert díjjal, bebizonyította ismét, hogy gyakorlatilag éppen oly mestere mint elméletileg avatottja a franczia kora gót izlés azon irányának, mely, mint a román építészetnek genetieus kifejlődése és telje, az építészeti izlések legtükéletesbbike.“

„A két előbbtől eltérő izlésben próbálkozott Szkalnitzy úr. Mint a berlini mai műiskolának már korán eredménydús, s a magyar név becsületére is kétszer pályanyertes növendéke, az újabb, úgynevezett akadémiai izlésnek ügylátszik föltétlen követője. Terve izlése e szerint az antik renaissance. S ámbár készek vagyunk mindenkor nyíltan bevallani, hogy nem tartozunk ezen irány különös magasztalói közé, mégis távol vagyunk azon elfogultságtól, hogy azt azért

föltétlenül kárhoztassuk. Legkevesébbé volnánk pedig hajlandók erre tehetséges hazánkfia irányában, kinek e téreni komoly igyekezetét nem lehet nem méltánylanunk. Annál inkább, mert terve világos tanúsága annak, hogy ezen irányban a legjobb úton jár, Schinkel geniális nyomait követve; azon mesterét, kinek eddig kétségtelenül legjobban sikerült az antik építészeti ízlés azon problémájának megoldását ha nem elérni, legalább megközelíteni: mikép lehetséges azt, ha mégis lehetséges, mai lakházainkra, palotáinkra, muzeumainkra előnyösen s egyzersmind következetesen alkalmazni?“

„Félreismerhetlen azon mérséklet s egyszerűség, mely e tekintetben Szkalnitzky úr tervét előnyösen jellemzi; de mely a kevésbé szakértőre talán épen azért, mint észrevettük, majdnem az üresség benyomását képes gyakorolni; mit a kettős ablakok elrendezése végett, még téresebb egyhuzamu csupasz falközök nevelnek.“

„Helyesebben s némileg következetesen találjuk alkalmazva az antik oszlopszatot nemcsak a kiszökellő homlokzatnak csarnokszerű ünnepélyes alakításában, mi tervének kétségtelenül legsikerültebb részlete; de azon alkalmazásban is, hogy az oszlopok a kettős ablaknyílások közé helyeztettek. Nyilván helyes megfejtése ezen motívumnak; miután a hellen classicus építészetben a rendes ablakhiányt a csarnok oszlop-közei pótolják, jól áll tehát a kettős ablaknyílás egyedüli közeül az oszlop, mely itt legalább az ablaktetőzet s nem csupán a kiálló párkányzatok viseléséül szolgál. Rendesen azonban ezt sem látjuk tervében átvive, miután egy másik ablaksor közeit szobrok képezik. Ez által pedig az előbbi oszlopok is szervezettes tagok helyett egyszerű diszitményi részletekké válnak. De ily szobrok alkalmazását öszhangzólag követelhetette már hasonló antikizáló palotának nélkülözhetlen faragványai, domborművei, basreliefjei, ékitménye. Ez utóbbi képezi leginkább diszt is, mely nélkül, hatásra nézve, szegényebben tűnik föl sok palotaszerű bérháznál; habár az ízlés correctségének tekintetében ezek véle hasonlatba nem jöhetnek is. Első tekintetre egyébként nyomottnak látszó arányai is hatásának csökkentésére szolgálnak.“

„Kevesebbet mondhatnk még Ybl úrnak, ki nem állított s általunk magán alkalommal csupán futólag látott terve ízléséről. Ez, mint fönnebb már érintők, XVI-dik századi kora renaissance volna. Az egyszerűség ennek is sajátja. S e tekintetben felőle szintén elmondható, hogy nem egy pesti palotaszerű bérház, köztők magának Ybl úrnak is egyik csinos alkotmánya, külhatásra nézve vele bátran mérkőzhetik. Azon ép oly közönséges, mint czéltalan elrendezés, miszerint féltőben előszökö oszlopok szolgálnak a falazat terének megszakasztására, az ablakok befoglalására, a párkányzatok viselésére, valamint egyetlen diszitményét képezi úgy élenken emlékeztet az oszlopnak a római s renaissance ízlésbeni korcsosodására s elsatnyulására. Hogy pedig a korcs motívumok nem szolgálhatnak izletes diszitményül, magától értetődik.“

Az épület belső elrendezésében is Henszlmann terve tartá magát legszigorúbban a programhoz. Nem csuda ez okból, ha e terv nyéré el a készítési díj fölött kikötött jutalmat. Azonban úgy halljuk, az építő bizottság a stylok közt is ohajtana választani, s valószínűleg még több terv is készül — legalább a stylra nézve. Kubinyi Ferencz tiszteleti tag a mai ülésben indítványozá, hogy a tervek a nagy közönség számára is állíttassanak ki. Azon részvételnél fogva, mely az egész országban oly szépen nyilatkozott az akademia palotája iránt, méltán igényli a közönség e figyelmet. Jól tudja ezt az építész bizottság, s már a pályázási programban megígérte. Indítványozá továbbá Kubinyi, kéressék fel az elnökség, hogy valamint a tervkészítés előtt az akademia illető osztályai a számukra szükséges helyiségek kijelölése iránt megkérdeztettek, — annak idején a végett is szállíttassék fel az akademia, hogy a saját céljaira emelendő épület terveinek végleges megbirálásában szakértő küldöttei által szintén vegyen részt: Mindkét indítvány közakarattal elfogadtatott.

Az öszlet, mely az építész bizottság rendelkezésére fog állani, már is fölül van az 500 ezeren! Nagyszerű eredmény az ország mostoha anyagi viszonyai közt.

S nem kevesebb örömmel fogja hallani minden valódi hazafi, a ki nemzetünk értelmi sulya emelkedését szíven viseli, hogy már ez évben tudományos czelokra is többet fordíthat az akademia az alaptőke szaporodása folytán. Ely helyzetben van immár intézetünk, hogy évi kiadása nem csekélyebb 50,000 forintnál; s e kiadások a kamatokból, értékpapírok jövedelmeiből, könyvek eladásából stb. teljesen fedezve vannak. A mint ez ülésben a jegyző által értesült az akademia, főgondja volt az igazgató-tanácsnak, az évi költségvetés készítésében azon bizottságokat látni el évi segélyezéssel, a melyek kebelében működnek. A történelmi bizottság, mely a közelebbi években is már oly nagy eredménnyel működött, 6750 ftot kapott rendelkezése alá. A math. és természettudományi bizottság 3800 frtól fog rendelkezni. Az archeologiai bizottság 1700 ft segélyben részesül. S a statistikai bizottság, mely legalább 40 ives közleményeinek első fizetét nemsokára megindítja, 2560 ftnyi budgettel van ellátva. Magukban véve csekély öszletek, egy-egy bizottság teendőihez mérve; bizton hiszszük mindazáltal, hogy a munkafelosztás és vezetés azon rendszere mellett, mely e bizottságokkal akademiánk szervezetébe behozatott, már e beruházás is dusan fog kamatozni.

Ne higyjük azonban, hogy akademiánk már eléggé dotálva volna; bármennyire becsüljük a nemzet hazafiai áldozatát. A tudomány roppant költséget igényel mindenütt. A bécsi birodalmi geologiai intézet csaknem annyi segélyt kapott évenként a birodalmi kormánytól, a mennyi akademiánk összes jövedelme. S a mi természettudományi és mathem. bizottságunk költségvetését, az akademia pénzügyviszonyai miatt, 10,000 forintról 3800 forintra kelle szállítani. Mily alaposan volt pedig indokolva az előbbi öszlet! Mennyibe kerül csak az adat-

gyűjtés! Eredeti munkák kiadása elválaszthatlan a hosszadalmasb és távolabbi kirándulásoktól; s a gyűjtött adatoknak gyakran a vegyész vagy physicus kezén kell keresztülmenniök, mielőtt tudományos értekezésben feldolgoztathatnak. Mi az utaztatási költségeket illeti: magyarországi Faunánk és Floránk kiadása egyik főfeladat lenne, de a hiányok oly nagyok, hogy azt tenni eddig lehetetlen; a hiányzó adatok egybegyűjtése a legközelebbi cél, s erre egyedüli eszköz — alkalmas egyéneket utaztatni. Hazánk földtani viszonyait, részletesen és a földművelésre alkalmazva, tanulmányozandók, ismét utaztatásokra szorulunk. Az őslénytani kutatások, melyek némely honi eredményről ítélve, a világirodalomban kitünő állást foglalhatnak el, szintén kiküldetésekkel járnak. Végre hátra van a magasságmérési utaztatás. S a mi a kísérletekkel járó nyomozások költségeit illeti: ide tartozik legelőbb is akademiái munkálkodásuuk egyik lényeges osztálya: a vegyélémezések! A mineralog, a geolog minden lépten nyomon a vegyészre szorul. Itt van a magyarhoni ásványvizek leírása, mely vegykísérletek nélkül nem mozdulni sem tud; itt vannak a közgazdasági szempontból mindenestre pártolandó vegydolgozatok: a közszen-elemzés, talajismertetés, mind meg annyi munkák, melyek miatt maiglan Bécsre szorulunk, s a min az akadémia keblében segitenünk országos szükség. Ide számítható több kísérlet a physica és mechanica köréből; egyebet mellőzve, az építéshez, gépészethez használt honi szereink alkalmosságának tudományos meghatározása, a hydraulik meszek megvizsgálása stb. Mindezekhez járulnak az ekkép gyűjtött, rendezett s feldolgozott anyagok kiadási, írói, szerkesztési stb. költségei, a drága rajzok; a rögön előforduló physikai tűneményeknél (kőeső, meteorkő-hullás, paleontologiai ritkaságok találása) a kiküldetési költségek; szükséges segédeszközök beszerzése stb. Ime csak egy bizottság teendői; csak egy bizottság költségei. S említsük-e az osztályok különmunkálatait? A B. Bármennyit tön ez okból a nemzet nagylelkűsége az akadémiaért a közelebbi időkben: sok még a teendő minden irányban. Oly tudományos intézet, mely a tudományok összes ágait akkép ölelné fel, mint akademiánk, egyetlen a maga nemében: s csak sok áldozattal fejleszthető virágzó állapotra. Ne lankadjon tehát a hazafiak áldozatkészsége; s ha — miként reméljük, — nemzetünk pénzügyeivel maga fog rendelkezni, ne feledkezzék meg azon intézetről, mely a nehéz napokban oly hatályosan működött a magyar művelődés előmozdításán s a nemzeti önérték ében tartásán.

Avlato — Márczius 4-kén, a philos., törv. és történet-tudományi osztályok ülésében a titoknok olvasá Dr. ÖTVÖS ÁGOSTON lev. tag székfoglaló értekezését „Brandenburgi Katalin” e delyi fejedelem ség éröl.

Avlato — A derék szerző, ki mint nyomozó történetíró rég elismerést vivott ki, most feldolgozva állítja elének a történelmi adatokat; s az egymással sok helyt ellenkező írók hiányos és néha homályos előadásait új kütők nyomán törekszik kiegészíteni és kritikailag tisztázni. Bizton állit-

hatjuk, hogy történetíróinknak nem egy új okmányt s a közönségnek, jól egybeállított életíratot és korrajzot nyújtta szerző.

Mily érdekes Katalin rövid uralkodása! A történet- és életírat, mond szerző, méltán kértheti: melyik volt sajnálandóbb, — Erdély-e, az ő kormánya alatt, vagy pedig ő az erdélyi kormányon?

A mű, mely előttünk fekszik, Bethlen Gábor nászkövettségével veszi kezdetét, melyet előbb II. Ferdinándhoz, s onnan Berlinbe, a brandenburgi választó fejedelem székhelyére küldött. Brandenburgi Katalin, Ferdinánd és a lengyel király mesterkedései daczára, oda nyújtá kezét. Kora legmíveltebb, legszebb hölgyei közé tartozott a fejedelmi hölgy. Jó szív, derült kedély, kised és gyöngye testalkat, de azért fölséges természet és kitünő szépség, a mint Istvánfi folytatója írja. Született 1602-ben; s így 23 éves, midőn kora legnagyobb fejedelmének eljegyezték. Rendkívüli fényüzéssel hozatott Kassára s onnan Erdélybe. Mellőzzük a nászünnepély részleteit. Fontosabb körülmény, hogy Bethlen Gábor őt erdélyi fejedelemmé s utódául választatá, 1626-ban, a fehérvári országgyűlésen. Azonban a feltételekben, melyek alatt a rendek Katalint fejedelemmé (princeps) választják, már el van vetve a későbbi események magva. Bethlen ugyan ajándékokkal, kitüntetésekkel halmozá mivelt lelkü nejét, de a hadviselés s országos dolgok többnyire távol tarták tőle. Ily viszonyok közt Katalin férje társaságát épen nem — vagy csak kevés ideig élvezhette; a köz és hazai ügyekben pedig részt venni alkalma nem nyilván, kénytelen volt a mulatságokhoz szokott fiatal nő udvari népe körében keresni szórakozást, annyi-val inkább, mivel a magyar nyelvet nem bírván, az erdélyi főúri nők társaságát sem élvezhette. Bizodalmát a férfiak közül is főleg azok bírták, kik a német nyelvben járatosak voltak. Így különösen Zieratin Vladislav, morva főnemes, lutheranus, ki mint politikai menekült ment Erdélybe, s a ki mint főlovászmester a fejedelemtől gyakran kísért vadászatokra, honnan közötté és a fejedelemtől közt, mint Kemény János írja, „alkalmatlanul való familiaritas“ kezdett fejlődni, mi miatt a fejedelem „nem czégyeres praetextus alatt amovealta“ a főlovászmestert. A másik meghittje a fejedelemtől, hogy a többiekkel mellőzzük, Csáki István volt. Bécsben nőtt, ekkor 27—30 éves férfiú, vallására római katolikus s politikailag osztrákpárti. Nem bírta — mond szerzőnk — atyja vitézségét, de annál inkább nagyravágyó, ármányos és cselszövő vala. Nős, — Ghimesi Forgács Éva volt neje, — mindazáltal Kemény János szerint azzal gyanúsíták, hogy tilos viszonyban élt a fejedelemtől. Szerzőnk védi ugyan Katalint e gyanúsítás ellen, — de nézetünk szerint, nem sikerült teljesen kimentenie. Részünkről alig vagyunk képesek különben kimagyarázni azon föltétlen bizalmat, melylyel ama férfiú — Csáki István — iránt viseltetett e nő. E viszonyoknak áldozá föl Katalin előbbi kincseit, majd fejedelemségét, valását, s midőn megszűnt is fejedelemtől lenni, Csákit teszi örökösévé. Katalin rövid fejedelemsége idejét azon pártok küzdelme tölti be, melyeknek egyikét a nagyravágyó Csáki vezérlé. E pártok már a fejedelem éle-

tében léteztek, bár az erélyes Bethlen Gábor akkor is féken tudta azokat tartani, mikor már dult a halálos kóranyag sebhelyekkel rakott, roncsolt testében. De alig hunyta be szemét a fejedelem (1629 nov. 15.), azonnal kitört a viszálykodás. Voltak sokan, kik a nagy fejedelem erőteljes kormányát megunván, oly kormány után sóvárogtak, mely mellett a hatalmat ők bitorolhassák. Erre legalkalmasabbnak látszott Katalin, e gyöngye, változékony, az ország gondjaival keveset törődő asszony fejedelemsége. E párthoz tartoztak a tanács katolikus tagjai. Vezérok a már nevezett Csáki István, kitűzött czéluk pedig az volt, hogy az 1656-ki fehérvári országgyűlés 13 föltételét, melyek Katalin fejedelemségét árnyékká tévők, eltörölven, a fejedelemnőnek a kormányzásban szabad kezét szerezzenek. A másik párt, melyet a kormányzó, Bethlen István pártjának neveztek, rossz szemmel nézte, hogy az erdélyi fejedelmi székben egy kormányzásra alkalmatlan idegen nő ül, s Bethlen Gábornak vétkül róttá fel, hogy a fejedelemséget nejjének, nem pedig öcsésének, Bethlen Istvánnak szerezte meg; s ezért nem csak a fehérvári pontokat nem tartá Katalin hatalma fékezésére elégségeseknek, hanem mindent elkövetett, hogy Katalinnal a fejedelemséget meguntván, lemondásra kényszerítse, s azután Bethlen Istvánt választassa fejedelemmé. Ez okból azon szín alatt, hogy Katalint Erdélyre nézve veszélyes lépéseiben gátolhassa, körüle titkos kémeket tartatott, kik Katalin minden lépéséről értesíték a kormányzót, külföldről érkező leveleit elfogatta stb. Ezeket pedig annál könnyebben tehété, mivel e párt kezében volt az anyagi erő is. Vott végre egy harmadik párt is, mely Erdélynek Magyarországhoz visszacsatolásán törte fejét. Ennek vezérei Eszterházy Miklós, a nádor, és Forgács Miklós, felső-magyarországi főparancsnok, a Csáki István sógora, voltak. Ezen párt még most időelőttinek és kivihetlennak tartá a visszacsatolást, azért előlegesen beelégedett csak azzal is, ha Erdélyben a kormányt oly egyénnek látja kezében, ki maga is e párthoz tartozik, vagy a kire e párt befolyást gyakorolhat. E párt kijelöltje volt Csáki István.

A fehérvári országgyűlésen, mely a fejedelem halála után 1630-ban tartatott, e pártok közül a kormányzó pártja volt többségben; s most újabb pontokat szabtak Katalin elé, melyek által — úgymond szerzőnk — a kormányzó és tanács kezében csak fejedelmi öltönybe öltöztetett báb lett. Azonban a fenebb jellemzett két másik párt minden követ megmozdított a kormányzó és pártja ellenében. A medgyesi gyűlésen már oly szándokkal jelennek meg a fejedelemnő és a kormányzó párthívei, hogy sikert nem csak a zóldsasztal mellett, hanem, ha kell, karddal is fognak magoknak kivívni. A kormányzó pártja vádolá Katalint, hogy pénzét, drágaságait Csáki kezére játszá, ki abból fegyveres erőt gyűjt, hogy magát erdélyi fejedelemmé tétesse; hogy Csáki a fejedelemnőtől a tokaji, majd munkácsi vár kapitányságát is megnyerte; s hogy Csákit a magyarországi osztrák párt is támogatja; végre hogy Katalin önkényileg adományoz jószágokat, nemességet oszt stb. A fejedelemnő pártja viszont szemére veté a kormányzónak,

hogy Erdély szebb jószágait és hivatalait a maga, fiai és vejei számára foglalja el, a fejedelemtől gyámság alatt tartja stb. A kölesönös kifakadások annyira izgatták a kedélyeket, hogy Erdély immár a polgárháború küszöbén állott, — a midőn Tholdalagi Mihály és Borsos Tamás békét eszközöltek. Az országgyűlés multával Csáki Istvánra nézve, ki még e gyűlés előtt Magyarországra ment, a tanács azon végzést hozta, hogy Tokajba, Munkácsba be ne mehessen; csak országgyűlés engedelmével jöhessen Erdélybe, akkor sem katonasággal stb. A fejedelemtől csak kénytelenségből irta alá a megyesi pontokat, s ezután is Csáki befolyása alatt maradt. E férfiú ugyan nem tért vissza többé Erdélybe, de semmit sem mulasztott el, hogy a fejedelemtől kincsével s az osztrák párt segélyével célját létesítse. Kieszközlő többek közt, hogy Bornemisza János kassai kapitány, mihántha csak a szatmári és kállai végházak vizsgálására menne, felső-magyarországi haddal Erdély határához közelítsen, hogy ha kell, a fejedelemtől segítsen. A kormányzó fia és veje, Zólyomi Dávid azonban, be sem várva hogy Erdély határába lépjen, szétverék Bornemisza hadait. Következett az 1630-ki kolozsvári országgyűlés. Ennek kezdete előtt már fiát és vejét Patakra küldé a kormányzó, hogy Rákóczy Györgyöt a fejedelemséggel kínálják meg. A kolozsvárra gyűlt rendek megfontolák, hogy Erdélynek erőteljes kormányra van szüksége, mely a rendet fentartsa, a törököktől ne ingerelje s a német befolyásnak ellen tudjon állani; Katalin pedig mint Szalárdi mondja, asszony-ember s nem is szinte hanyatlott idejű, „ingadozó elméjű, világi gyönyörűségre is hajlandó s kelleténél nagyobb pompát űző,” a kormányzásra annál kevésbé alkalmas, mivel nemzet- és nyelvrokonsága miatt is inkább Ausztria felé hajlik s oly emberek tanácsára hajlik, kik az osztrák párthoz szítanak; ez okoknál fogva elhatározzák, arra birni Katalint, hogy a fejedelemségről önként mondjon le. Fekete Lőrincz, egy magas, természetes, értelmes és bátor, s a német nyelvben is jártas férfiú volt a küldöttség szónoka, ki ez izenetet Katalinnak megvívte. Elmondá a szónok a fejedelemtől, hogy ő az osztrák párt kezében csak vak eszköz; hogy a török már mozog, mivel Erdélyt a német felé látja hajlani; kifejezé a rendek ellenszenvét a hazai intézményeket felforgatni szerető német kormányzás ellen; s a férje után birt három nagy uradalomhoz, ha lemond, Alvinczet is felajánlá neki a Rendeik részéről. A fejedelemség, úgy mond, úgy is csak tereh Katalinnak. Ellenben mi csöndesen, királyi módra élhet majd váraiban; sőt, ha kedve tartja, Bécsbe is teheti át lakását s mint a nagy Bethlen Gábor özvegye, fejedelmi kitüntetésben élhet. Katalin, mindezeket megfontolván, sept. 28-kán az udvarába hívott Rendeik előtt ünnepélyesen lemondott. Tíz hónapig és 13 napig viselte a fejedelemséget. Lemondásával s Bethlen István megválasztásával nem fordult jobbra Erdély sorsa. Az ezek után történtek azonban szerzőnek egy nagyobb munkája tárgyát képezik.

Katalin ezentúl fogarasi várában egész királyi udvart és asztalt tartott. A fényűzést oly tékozlással űzte, hogy 1631-ben, mikor Erdélyt

végkép elhagyá, az a roppant pénzösszeg, melyet férjétől örökölt, annyira elfogyott, hogy útiköltségül öt ezer forintot kelle kölcsön vennie. Erdélyből Tokajba ment, hol Csáki István megint körülhálózta ármányaival, s kieszközlé, mint fenebb érintők, hogy végrendeletében őt tette Katalin örökösévé. 1632-ben Szombathelyt a katolikus hitre térít Bethlen özvegye. Majd Hainburgban találjuk őt, hol 1639-ben Ferencz Károly, szász-lauenburgi herczeggel lép újra házasságra. 1640-ben, miután Tokajt a császárnak eladta, férjével Pomerániába költözött; hol 1649 augusztus 27-kén halt meg.

Márczius 11-kén math. és természettud. osztály.

Tudják olvasóink, hogy — a nemzet kegyelméből — közel állunk azon időhöz, midőn Budavárával szemközt, a Duna innenső partján, egy szép palotának vetjük még alapját, mely építészeti tekintetben disze lesz a fővárosnak, míg a nemzet míveltségét fennen hirdeti majd homlokán az egyszerű felirat: „Magyarország a tudományak!” Eljö az idegen, olvassa e fölírást s önkénytelenül kalapot emel a nemzet előtt, melyet addig csak hőstetteiről és a német lapok rágalmaiból ismert. S eljö a hazafi és áldani fogja a gondviselést, mely az elnyomatás napjait is gyümölcsözőkké tévé e nemzetre nézve; s a kényuralom alatt, mely az önérdeket a közérdek rovására szokta ápolni, nem engedé kialudni nálunk a szent tüzet a hazafiúi áldozat oltárain. Szomorú évtized, s még sem dicsőségtelen. — A késő utód is vigasztalással tekint azon lapra, melyen följegyezve találja, hogy e gyászos korszakban a nemzet nagyszerű, önkénytes adakozása palotát emelt a tudománynak.

Örömmel tudatjuk, hogy a tudományok ezen akadémiaja egy-szersmind a szépművészetek csarnoka is lesz.

Két levelet közlünk alább ez ügyben, országunk két valódi nagyjától. Az egyiket gróf Dessewffy Emil, a M. Tudományos Akadémia elnöke írta Esterházy Pál ő herczegségéhez, s a másikban a herczeg válaszát veszik olvasóink. Egy szép hazafiúi fölhívás, s egy szép hazafiúi tett.

Esterházy Pál ő herczegsége s fia és örököse, Miklós, gróf Dessewffy Emil levele folytán, egész készséggel kijelentik szíves beleegyezésüket, hogy a M. Akadémia palotájának felépülésével, most Bécsben létező családi képtárunk s az ahhoz tartozó gyűjtemények legott Pesten a M. Akadémia palotájában e célra fentartott teremekben állitassanak fel s azontúl ott őriztessenek.

Egy perczig sem kételkedünk e hazafiúi tettet nagy eseménynek, valódi történeti momentumnak mondani mívelődésünk történetében.

Az Esterházy-képtár Bécsnek is egyik fődíszé, melyet fölkeres minden idegen, s a hová tanulni és lelkesedést venni jár a genius. Remek példányokat nyújt e csarnok a művészeknek, nem mindennapi élvezet a közönségnek. Művészeink és aesthetikusaink onnan vonják el majdan a szép örök törvényeit, melyeket csak akkor érthetünk, csak akkor érezünk igazán, ha példányokon látjuk s magunk vonjuk

el. A műremekek naponkint látása felébreszti a szunyadó lángészt, útát jelöl a hibás irányban csapongónak, tanulásra serkenti a tehetséget, szerénységre inti az elbizottságot. S mily mivelőleg, mi lélekemelőleg hat magára a nagy közönségre a gyakori társalgás a nagymes-terekkel, kiknek remekeit őrzi e képcsarnok! Önkénytelenül Hellasz legszebb kora jut itt eszünkbe, az a viszony, mely volt a nép között, a mely művészi remekein művelte ki izlését, és a művészek közt, kik egyaránt adtak és vettek lelkesedést. A fejlett műizlés bizonyára nálunk sem csekély tényezője lesz a művészet előmozdításának; míg a művészetek megkedvelése a közerkölcsöket is szépíti és nemesíti, a szép és jó azon égi rokonságánál fogva, melyről már Plato meggyőzte az emberiséget.

Valóban az alkalmat, melyet ezek szerint a mélyen tisztelt herczeg hazafisága önként nyújt nemzetünknek, roppant áldozatokkal is meg kellene vennünk. Emeli az adomány becsét, hogy semmi áldozattal sem lenne megvehető. Melyik képcsarnok válnék meg az elsőrendű mesterek műremekeitől?

Fogadja ez okból ő herczegsége a nemzet köszönetét, a közzvé-lemény organumai részéről, nemes tettéért! Fogadja azon biztosítást, hogy e hazafiúi ajánlat becsét teljesen felfogjuk; s legyen meggyő-ződve, hogy a nemzetnél, melynek palotájába szállítja műkincseit, hübb kezekre nem bizható azokat. A középület, melyet a nemzet áldo-zatkészsége emel, egyik legdiszesebb emléke lesz a történeteinkben különben is jó hangzású Esterházy névnek.

Itt közöljük a fenebb érintett leveleket:

I. Gróf Dessewffy Emil úr levele Esterházy Pál ő herczegségéhez.

Főméltóságú Herczeg, Kegyelmes Uram! A M. Tudom. Akademia Főméltóságodat alapítóinak sorában tiszteli, igazgató-tanácsa pedig régen szerencsés, tagjaihoz számíthatni. Tudtával volt Herczegségednek ez utóbbi-nak azon intézkedése, hogy azon czéllal nyitassék szerte a hazában egy új aláírás, miszerint az Akademia saját épületjében szolgálhasson ezentúl a magyar tudományosságna és miveltségnek. Tér nyílt ekképen a hazafiak áldozatkészségének, és úgy ezen esetben, mint már igen sok másban, a tér nem hiában nyitattott meg. Fényes siker felelt meg a haza és az igazgató tanács ebbeli reményeinek, és mindketten örömmel üdvözlötték itt is Herczegségedet az ezen derék célra bőkezűleg adakozók sorában. És így történik, hogy most már az építéshez kellő előkészületekkel kell és lehet az igazgató-tanács építészeti bizottmányának foglalkoznia, és végleg-es elhatározásához jutnia az épület elrendezésének és felosztásának tekin-tetében.

A palota Pestnek legdiszesebb helyén fog felemelkedni, a telek, melyre épülni fog, elég tágas, miszerint befogadhatson magába mindent, mit az Akademia saját tudományos céljai igényelnek, és miképen cél-szerűleg és a közönség által használhatólag föllállíthatassék a 70 ezer kötetet meghaladó akademiakönyvtár is, és egyéb gyűjtemények.

Azonban nem csak ezeknek, de egy képtárnak is föl lesznek hagyva ugyanezen palotában a megkívántató alkalmas és biztos helyiségek. Ha-

zafias bizodalommal hitte azokat az építészeti bizottmány Herczegséged képtára számára főnhagyandóknak, számításait és reményeit egyedül arra szorítva, hogy azon szellemi haszon által, mely ebből a hazai műveltségre kiáradhat, emelni segítse az intézet jelentőségét és közhasznuságát. Túl mindezekben fog itt még hely maradni más hazai tudományos és művészeti intézeteknek, melyet azok, ha kívánják, magok számára az Akademiától ki fognak bérelhetni. Így a conservatoriumnak, a magyar orvosok egyletének s az állandó műtárlatnak.

Ott állunk ezek szerint, Főméltóságú Herczeg! miszerint a hazának és Pestnek kilátása van, a magyar Akademia palotájában a tudományos és művészeti munkásság oly székhelyét birhatni, mely tekintve azon hatást, melyet a műveltség különböző neveire gyakorolui hivatva van, méltó és diszes helyet foglalhat majdan el más művelt nemzetek ilyenmő intézetei között.

Es pedig a mennyire kedves, ép oly biztos ezen kilátás, mert csak Főméltóságodtól függ, hogy e palota egyszersmind a festészet számos és örökbecsű remekait is magába foglalhassa; hogy az izlés szépítésére és a sarjadzóknak kiképezésére ez által sikeresebben hathasson, és mert ez így van, tehát a hazafiak ez irányban táplált reményei nem is fognak meg hiúsulni.

A haza szerette mindig látni és gyakran látta büszkeséggel a történeti családnevek hordozóit előljárni azon ösvényeken, melyek a közjó és hazai dísz előmozdításához vezetnek. A szépművészetek terén igen sok még a teendő hazánkban. És ha arra függeszti szemeit a honbarát, reményteljes bizalommal hazájának épen azon fiai felé kell tekintenie, kik állásuknál és körülményeiknél fogva hivatva és képesítve vannak, azok virágainak élvezhetése is reáesgiteni, melyekkel a szépművészetek kínálkoznak, és a melyek amannak oly annyira vonzó varázsát képezik.

Főméltóságod családja birtokában van egy nagyhírű és jelességű képtárnak, rézmetszeti gyűjteménynek, és midőn én Herczegségednek most azt vagyok szerencsés jelentetni, hogy azoknak és őreinek számára az Akademia saját palotájában, készen és nyitva tartandja a szükséges termeket és helyiségeket azon czélból, hogy ha Főméltóságod megengedni méltóztatik, a hercegi képtár és rézmetszeti gyűjtemény wadjan a haza központján s az Akademia palotájában fölláttatva őriztessenek, hitem szerint Herczegséged szellemében cselekszem, és ezzel csak is azon módra voltam bátor reá mutatni, melyen Főméltóságod egy régen táplált és hazaszerte közörömmel üdvözlött hazafias szándékát már a közel jövőben és a hazai műveltség előmozdításának érdekeivel leginkább összehangzólag valósíthassa.

Fogadja Herczegséged kegyesen ebbeli jelentésemet, örvendeztesse meg a haza minden igaz barátját kedvező, válaszával, engemet pedig tartson meg főnbecsű kedvezéseiben, a ki a legkitünőbb tisztelettel maradtam Főméltóságodnak, Bécs, márcz. 3-án 1861. alázatos szolgálja, Gróf Dessewffy Emil m. k. a Magyar Akad. Elnöke.

II. Esterházy Pál ő hercegsége válasza.

Méltóságos gróf, magyar akadémiai Elnök Úr! A legőszintébb hazafiúi örömmel értesültem Méltóságod folyó hó 3-án hozzám intézett nagybecsű hivatalos leveléből az akadémiai palota építésének oly szép haladásnak indúlt ügyéről és az igazgató-tanács idevonatkozó igrakeze-teinek, a hazafiak lelkes hozzájárulása által támogatott sikereit magam részéről is szívesen üdvözlöm és csak szerencsét kívánhatok szeretett hazámnak s az oly szép jövődjő Pestnek, hogy egy annyi szép és közhasznu feladásoknak szentelt intézettel fognak gazdagodni. Megtisztelve érzem magamat az igazgató-tanács azon irányomban nyilvánuló bizodalma

által, melynek tolmácsolását az Méltóságodra bízni kívánta, és érdeme szerint teljesen méltánylom azon nemes czélt, melynek érdekében közzétette velem ohajtásait s reményeit. Valamint csupán hazafiúi tisztennem véltm megfelelni, midőn úgy az akadémiai töke gyarapításához, mint palotájának építéséhez is járultam, hasonló érzelmek által indítatva, csupán növelhetni fogja örömet, ha ezen bizodalomnak megfelelve, hazám iránti ragaszkodásom és annak tudományos és műveltségi előhaladása iránt őszinte rokonszenvem azon bővebb bizonyosságát is adhatom, melyre régibb szándékaimmal öszhangzólag, az akadémia igazgató tanácsa nekem most a kész alkalmat nyújtani sziveskedik. A legigazabb köszönettel érzem magamat ezért az igazgató-tanácsnak és Mlgodnak lekötelezve. Hanyatló korom vigasztalásai közé fog tartozni, ha egy hosszú közpálya végén, melyen a közjót s hazám érdekeit tehetségem szerint előmozdítani, mind hazámon kívül mind azon belül mindig iparkodtam, oly szolgálatot tehetek hazámnak, mely magában hordva közhasznúságát, az utánam jövők szemében is marandó záloga lehessen ebbeli őszinte készségemnek.

Mihez képest igaz örömmel kívánom előmozdítani az igazgató-tanács idevonatkozó szép szándékait és valamint én magam, úgy fiaim és örökösöm Miklós is, szívesen beleegyezőnk és úgy fogunk intézkedni, hogy a M. Akadémia palotájának fölépítésével, mostan itt Bécsben létező családi kép-tárunk, s az ahhoz tartozó gyűjtemények, legottan Pesten a M. Akadémia palotájában e czélra föntartott termek- és helyiségekben állittassanak föl, s családunk ezen elidegeníthetetlen tulajdonai, az általunk e végre kijelendő képtár-ör felügyelete alatt, azontúl ottan őriztessenek. Mit sem ohajthatunk buzgóbban, mint azt, hogy a milyen őszinte jó szándékkal igyekvénk ez által hazánk legfontosabb közintézetei egyikének közhasznúságát és díszét emelni, ugyanazon mértékben feljelen meg annak a siker is, és úgy mi és utódaink, valamint maga a haza, a szép művészetek iránti szeretet, elterjedő részvét és méltánylat gyarapodásának folyvást és mindinkább örvendhessenek. A ki egyébiránt állandó tisztelettel maradtam Bécsben márcz. 10-én 1861. Méltóságodnak kész köteles szolgája, herczeg Esterházy Pál s. k.

E két levél felolvasása s annak folytán a köszönő határozat kimondása után BENKŐ DÁNIEL lev. tag székfoglaló értekezése olvasztatott: „A növények tápszere és táplálkozása gazdasági szempontból.“ A jeles gyakorlati gazda mint az elméletben is a tudomány színvonalán álló szakember tünteté ki magát.

Majd GYÓRI SÁNDOR r. tag értekezett az egyenletek általános megoldásáról.

Végre SZTOCZÉK JÓZSEF r. tag adá elő azon eredményeket, melyekre különböző fémbármeteretek összehasonlítása után jutott.

— Márczius 19-kén összes ülés. A Teleki-díjra hirdett pályázásról olvastatott fel a jelentés. Ez úttal szomorújátékra volt kitérve a 100 arany. Birálók az akadémia részéről: báró Kemény Zsigmond, Arany János és Bécezy Károly, egyszersmind a bíráló bizottság jegyzője, s a színház részéről Egressy Gábor és Feleki. E bírálók egyező nézete szerint az idén pályázott öt szomorújáték közül egy sem bír abszoluthbecsel — s csak is a dicső emlékü alapító végrendeleti nyílt intézkedésének hódolnak, midőn a jutalmat az aránylagosan legjobbnak odaitélni kénytelenek. A műnek, czime, mely a többiek fölött ekkép kiemeltetett: „A trónvesztett.“ Meséje, mint a bírálatból

értésülünk, Salamon király történetét foglalja magában Bolgár-Fehérvár ostromától a remeteségig. Tragicuma abban áll, hogy Salamont a trón és hatalom féltése s a bosszúvágy összeitközésbe hozza vérségi, honfíui, fejedelmi kötelességeivel s ő e küzdelemben elbukik. Eredetileg megvan benne az erkölcsi jó alapja, de gyanakvó, féltékeny, irigy lelkében a fölbesugók felzaklatják a szenvedélyt s ő az első kis izetlenségből fokozatosan nagyobb és nagyobb bűnökre csap át; meglazítja, eltépi a legszentebb kötelekeket, eljátszsa a rokon hercegek őszinte hajlamát, anyja szeretetét, neje becsülését; nem rajta mulik, hogy gyilkosságot ne kövessen el; hogy országát visszanyerje, eladja hazáját s idegen hatalomhoz hűbéresül szegődése által népe bizalmát és trónját veszti, önmagával és a világgal meghasonlik, a külső bukás után végre bensőleg is megtörik, s az erkölcsi rend hatalmának elismerésére kényszerül. Szerző ezt eléggé szépen vitte ki; főjellemei (Salamon, Zsófia, Neszte) sikerültek, bár Géza és László inkább eposzi mint drámai alakok; verselése általában jó; a nyelv és dictió, bár nem oly emelkedett és pathoszteli, mint egy másik pályaműben (I. István), mégis költői, a nélkül, hogy lyrai volna, van benne drámai mondatosság, a nélkül mindazáltal, hogy a dráma valódi nyelvén beszélne. A személyek inkább talpra esett mondatokban felelgetnek egymásnak, — hogy sem a szenvedély fenköltebb nyelvét hullámoztatná. A többi pályaművekkel egybevéve „A trónvesztett” című legkerekebben legördülő s bevégzett trakigai cselekvénnyel, leggondosabban kidolgozott szerkezettel, legügyesebb alkotású és történetileg is hű jellemekkel bir, általánvéa a tragedia műfogalmának leginkább megfelel, s ezeken kívül a nyelv és verselés szabatosága tekintetében is a többi mű felett áll. Színi hatást illetőleg azonban tetemes rövidítéseket ajánlanak a bírálók. Felbontatván a többiek fölött ekkép kiemelt mű jelíges levele, abból „Szigligeti Eduárd” neve tűnt elő.

— April 2-kán összes ülés. — A jegyző olvasta SALAMON FERENCZ lev. tag jelentését az idei Karácsonyi pályázat eredményéről. E jutalomdíjra az idén vigjátékok pályáztak. Négy vigjáték érkezett be, melyek egy öt tagból álló akadémiai választmány (Lukács Mórész t., Toldy Ferencz r., Gaal József, Jókai Mórész és Salamon Ferencz ll. tt.) által megvizsgáltván, egy tag egyáltalában kiadhatatlannak ítélte a jutalmat; egy a IV. számú mellett nyilatkozott, és csak kettő az I. számú mellett: a négy bíráló is egyhangulag oda nyilatkozott, hogy sem a műigényeknek nem felel meg egy is, sem színi előadásra nem ajánlható; a mennyiben mindazáltal a jutalom minden esetben oda ítélendő, a többi pályaművek fölött az I. számú: „Vigjáték tárgy” című találatot kiemelendőnek, mint a melyben az előadó Salamon Ferencz úr szerint aránylag több melegség, lendületesb nyelv, némely szerencsésen talált jellemvonások találatnak, a mese kiindulása is jobb mint a többiekben, bár másfelől a csomó erőszakos megoldása s a cselekvésben elrontott jellemek lényeges hibául tűnnek fel. A jutalom-alapítvány kívánata szerint, mint mondatott, ki kellvén adatni

a jutalomnak, ez az I. számúnak, mely mellett bíráló belenyugvása mellett mégis kettő nyilatkozott, rendeltetett ki; s ehhez képest felbontatván a jeligés levél, D o b s a Lajos úr neve tünt ki, mint szerző.

Midőn ez eredmény az ülésben közzé lön téve, L u k á c s M ó r i e z t. tag az összes bíráló bizottság azon indítványát terjeszté elő, hogy egy bizottság neveztessék ki, mely az alapítóval, illetőleg az alapító örökösivel értekezésbe téven magát, adjon véleményt mind a Karácsonyi-, mind a Teleki-jutalom akkép formulázása iránt, hogy az esetben, ha a bírálók egy pályaművet sem tartanak jutalmazásra érdemesnek, a jutalom ne adassék ki; s ily esetekben a ki nem adott 100 arany a következő évi jutalomhoz csatoltassék. Ez által a nagyobb jutalom jelesebb tehetségekre is inkább hathat ösztönzőleg; míg a drámai jutalomnak minden esetben kiadása a jutalmazott művek becsét és az akademia tekintélyét egyaránt csökkenti a nagy közönség előtt, mely nem tudja, hogy az akademia mindenkor köteles kiadni a jutalmat a kevesebbé rosz műnek s nem ismeri a bírálók véleményét. A közönség bizalmatlansága annyira megy immár a jutalmazott művek irányában, hogy elsőbrendű íróink közül többen e miatt pályázni sem akarnak többé. Úgy hiszi eléadó, hogy a bíráló bizottság érintett javaslatát a Karácsonyi-pályázat módosítása iránt, miután az alapító él, könnyen eszközölthetik. A Teleki-jutalomra nézve több nehézség forog ugyan fen, de azt is eloszthatja az alapító utódainak és az akademiának közös megegyezése, miután itt nem az alapítvány más célra fordításáról, hanem csupán az alapítvány kezelése módjának és formáinak az idő viszonyaihoz alkalmazásáról van szó.

L u k á c s ezen indítványa, a gr. Karácsonyi-jutalmat illetőleg elfogadtatván, ugyanazon bizottság, melynek részéről történt a javaslat előterjesztése, bizatott meg, hogy az alapítóval magát érintkezésbe téven, a tisztelt gróf nevét viselő pályázás czélszerűbb formulázása iránt véleményét terjeszsze elő. A Teleki-jutalomra nézve azonban továbbá is ragaszkodik az akademia azon határozathoz, melyben az alapító szándékát akkép vélte magyarázandónak, hogy a jutalom minden esetben kiadandó az aránylag jobb műnek, ha az absolut becsesnek nem birna is. De miután a szigorú ítéletmondást a jutalom oda ítéelésében az akademia tekintélye követeli; az ócsárlással nyújtott jutalom pedig sértheti az írói önértet: oly esetekre nézve, midőn a bírálók egy művet sem találnak jutalomra érdemesnek, báró E ö t v ö s József másodelnök úr indítványa folytán általános elviül állapittatott meg, hogy ilyenkor a jutalom odaitéléséről szóló hivatalos jelentés azon megjegyzéssel tétessék közzé, hogy ha a pályázó, a rozsaló ítélet daczára is föl akarná venni a jutalmat, félév alatt jelentse abbeli szándékát az akademia titoknoki hivatalánál, mire a nevét rejtő jeligés levél felbontatván, a jutalomdíjat azonnal fölveheti; különben pedig, ha e határidő alatt a nyertes pályázó nem jelentkeznek, a nevét rejtő levél elégettetik s a pályadíj a következő évi jutalomdíjhoz fog csatoltatni.

Ugyanez ülésben közörmel fogadtatott s véleményezés végett

az archaeologiai bizottsághoz utasított a helytartó tanácsnak a M. Tud. Akademiához intézett felhívása a hazai régiségek és műemlékek megőrzése és fentartása ügyében. Tudják olvasóink, hogy e czélra Bécsben alakult egy központi bizottság, mely figyelmét hazánkra is kiterjeszté. A Helyt. tanács szükségesnek mondja, hogy hazai régiségeink fentartására hasonló bizottság itt az ország kebelében alakuljon; s minthogy erre leginkább a M. Tud. Akadémia, különösen annak archaeologiai osztálya van hivatva: felszólítja e tudományos intézetet, nyilvánítsa nézeteit az iránt, miként lehetne az érintett bizottság hatáskörét a M. Tud. Akadémia e részbeni működésével egybekapcsolni s annak eljárását a N. Múzeum régiségtárának gazdagítása szempontjából legezelszerűben tervezni.

— Ápril 8-kán a philos. törv. és történettudományi osztályok ülése. — RÁTH KÁROLY lev. tag. „Sebesi Ferencz XVII. századbéli krónikáiról“ ismerteté. A becses értekezés, mint halljuk, már megjelent a győri történelmi és archaeologiai közlemények első füzetében.

Majd Wenzel Gusztáv r. tag folytatá a Frangepán-család történelméhez egybegyűjtött okiratok ismertetését.

Fogarasi János r. tag pedig egy általa most készített magyar közjogi mű bevezetését olvasá föl. A mű maga Magyarország alaptörvényeinek szövegét állítja egybe, latin eredetiben és szabatos magyar fordításban.

Az apr. 15-ki ülésben, mely a mathem. és természettudományi osztályok által tartatott, BALASSA JÁNOS tiszteleti tag foglalá el székét. A „képző műtétekről“ értekezett. A ritka becsű értekezésnek azonkívül, hogy szakértők elismerése szerint, a tudományt előbbre viszi, nem kis érdeme, a mit az elnök is kiemelt, tiszta magyar s a mellett nem szakértők által is érthető műnyelve, egyszerűen nemes, tiszta, világos, szabatos stylusa. Az értekezéshez egyszersmind ábrák mellékelvék, több férfi- és nő-arcz, a kinknél száj-, orr-, szemhéj- stb. képzési mütétet vitt véghez a derék felolvasó. Nem egy oly feladat van szerencsésen megoldva e példákban, a min eddig kétkedtek a tudomány és gyakorlat emberei.

Mondanunk sem kell, hogy e nagyérdekű előadás az akadémia Évkönyveiben fog megjelenni.

Ápril 23. Phil. törv. és történettudományi osztályok ülése. — KNAUZ NÁNDOR lev. tag az arany bullának egy régi átiratát mutatá be.

A német írók egy része, mint tudják olvasóink, szokásba vette hazai történelmünk alapforrásainak hitelességét is kétségbe vonni. Grossinger azt igyekezett elhíttetni a világgal, hogy II. Endre arany bullája is koholmány, mely sohasem létezett. Képzeltetni, ugymond Knauz, mennyire bántá apáinkat e német alaposság. Kollár Ádám mindenképp iparkodott e bullának egy eredeti példányát valahol feltalálni. Különösen Rómára fordítá szemeit, hova

e bullának egyik eredeti példánya, magának a bullának 31. czikke szerint, küldetett. Azonban eredmény nélkül. Hasztalan keresték gróf Széchenyi Ferencz, sőt maga VII. Pius pápa is a nádor számára. Kovachich Márton 1817-ben jutalmat is ígért a felfedezésnek. Végre 1828-ban hirdették, hogy e bullát a primási levéltárban felfedezte Fejér György. E hír alaposságát megtámadá Jankovich Miklós; mire Fejér akkép módosítá állítását, hogy a felfedezett okmány nem ugyan az arany bulla hét példányainak egyike, hanem egykoru hiteles másolat. Knauz most felfogá a vitát, az ő gondjaira lévén bizva azon levéltár, melyben a kérdéses okirat találtatik.

Kimutatván értekező, minő hibás, kivált Fejér György leírása ez okiratról s állítása annak koráról, s hogy ezekre nézve Jankovich közelebb járt a valósághoz, megjegyzi, hogy azon kérdésre nézve, mi ezből készült ez átirat, Jankovichsal sem érthet egyet. Knauz 1318-ra teszi okiratunk keltét. Tudjuk, ugymond, hogy ez évben a magyar püspöki kar Kalocsán nemzeti zsinatot tartott. Különösen arra törtek a püspökök e zsinaton, hogy Károly királyt, ki az országgyűlésnek nem nagy barátja volt, országgyűlésnek mielőbb tartására bírják. László pécsi és Ivánka váradi püspököket küldék e végett hozzá, ki meg is ígérte az országgyűlés tartását, s az egyház és ország szabadságainak megtartására kötelezte magát. Miután az ország alaptörvényeit II. Endre arany bullája foglalá magában: természetesnek látja Knauz ur, hogy a zsinatilag egybegyűlt püspöki kar ez arany bullát előre leírta, s az egész püspöki kar nevében a két (esztergomi és kalocsai) metropolita, s egy-egy alájuk rendelt püspök pecsétjével hitelesítve, előmutatandó azt megerősítésül a királynak a kiirt országgyűlésen. Az ekkor kelt hiteles másolatnak tartja értekező a bemutatott okiratot. Ha mindez valószínű: akkor 1318-ra tehetni annak keltét, keletkezési helyéül pedig — értekező szerint — Kalocsát, vagy a Duna-Földvár melletti Apostag helység gyanithatni, mely utóbbi helyen jött össze a püspöki kar a zsinat után, országgyűlés előtt, előleges tanácskozásra. Ezek szerint az arany bulla bemutatott átirata, ha nem is egykoru II. Endrével, mégis nevezetes az, s mindeddig az arany bulla átiratainak legrégibb, sőt ily alakban egyetlen példánya.

A mi az arany bulla nevét illeti: tudjuk, hogy ezalatt sajátlag nem az okirat, hanem maga az aranyból készült pecsét értendő. A legrégibb arany bulla 1156. évről II. Géza királyé, a melylyel a Martizius esztergomi érseknek káptalanja javára tett adományozását megerősíté. Ez okirat még fennvan, de arany pecsége elveszett. Valószínű azonban, hogy az előbbi királyok is használtak arany pecséteket, s Pergerként az okmányokban oly gyakran előforduló „arany szabadság“ kifejezések alkalmasint a szent király valamely arany bulla alatt kiadott levelére céloznak. II. Géza után, Pray és Pergerként, számos arany bullát adtak ki királyaink. III. Béla ötöt, Imre hetet, II. Endre 18-at, IV. Béla 20-an felül, melyek közül 11 a római angyalvári kincstárban őriztetik, V. István 6, Kún László 1-et, Róbert Károly nyolczat,

I. Lajos 20-at, Zsigmond közel 30-at, Albert és V. László ötöt-ötöt, Hunyadi Mátyás 20. felül. Van továbbá I. és II. Ferdinándnak, I. Leopoldnak és Mária Therezianak is aranybullás oklevele. — Ez aranybullák a kettős pecsét alakjára készültek, csakhogy ezeknél kisebbek voltak. S ez aranybullák vagy üresek, azaz két egymáshoz illesztett arany lemezből készültek, vagy pedig 'tömör aranyból. Értekező mindkét nemből mutatott be egyegy példányt. Az első II. Endre királyé 1233-ból, mely már azért is nevezetes, mivel az ország szabadságait magában foglaló oklevélre is ez arany pecsét párja függesztetett. Ez arany pecsét egymáshoz illesztett, belül üres, másfél, egy-nyolczad lat nehézségű, arany lemezekből áll. Elölapján a király ül, tám nélküli széken, jobb kezében királyi pálczát, baljában kereszttel díszített arany gömböt tart, koronázott feje mellett jobbról a nap, balról a félhold, közepén egy csillaggal díszlik. Körirata: Andreas. Di. Gra. Vngie.. Dalm. Chroae. Rame. Svie. Galic. Lodomerie. Qu. Rex. A tullaapon pedig egy szivalaku paizs, négy pólyával, melyek közepét egy-egy szív foglalja el, mellette jobbról balról a szív felé irányzott, fekvő két-két állat a három pólyán, míg a negyediken hátrahajtott fővel s felhajtott farkkal szinte fekvő helyzetben egy orosz lány. A másik arany pecsét, melyet értekező bemutatott, tömör aranyból van s Hunyadi Mátyás királyé. Rózsa színű selymen függ az okiraton, melylyel a nagy király az esztergomi érsekség szabadalmait átírja és megerősíti 1465-ben. Már azért is nevezetes okirat, mivel Mátyásunk sajátkezű aláírása díszlik alatta. Mátyás ezen tömör arany pecséte még eddig sehol sincs rajzban kiadva.

Bemutatott végre értekező még egy nagy 30¹/₂ latnyi súlyú viaszpecsétet, II. Endrétől; bemutatott szintén II. Endrétől egy kisebb viaszpecsétet, mely egy, 1212-ben kelt okiratról függ sárga és violaszínű selymen stb.

A nagyérdékű értekezés a bemutatott pecsétek rajzaival fog megjelenni.

Ugyanez alkalommal a jegyző Brassai Sámuel akadémiai tagnak ily czímű értekezését olvasá fel: „Az exact tudományok követelése a philosophia irányában.“ Sok ismerettel, erős logikával, s változtatatosan sok elmésséggel és emelkedettséggel irt védelme a philosophiának a materialista chemico physiologok (Moleschott, Vogt, Longet stb. s egy hazai physiologunk) ellen. Oly férfú felszólalása, ki egyaránt otthonos a philosophia és az úgynevezett exact tudományok terén. Ez okból kétszeresen figyelemre méltó. Ellőre figyelmeztetjük rá a közönséget, miután kivonatot adnunk a nagyon tartalmas értekezésből alig lehet.

IRODALMI SZEMLE.

VÁROSAINK MONOGRAPHIÁI.

III.

Munkács multja és jelenje Magyarország történetében. Irta Tabódi József. Pest, 1861.

E monographia írója, ki fenczimzett munkájával az irodalmi sorompóba lépett, mint egy hírlapi ismertetésből tudjuk, még fiatal ember. Ez talán menti, hogy a mily fennhangon hirdeti, hogy munkáját a munkácsi uradalmi és városi gazdag levéltárokból s egyéb hiteles kútfőkből meritett adatokból állítá össze történelmi egészszé: a „Magyar Sajtó“-nak egyik dolgozótársa elég világosan kimondá, hogy szerző kevésset tett többet, mint hogy Balajthynak 1836-ban megjelent munkáját copizálta. Hogy e vád mennyiben igaz, el nem dönthetem, habár évek előtt olvastam is Balajthy művét, ma már emlékezetem után nem mernék e kérdéshez hozzá szólni, s az érintett művet nem sikerült most megtalálnom. A munka végéhez csatolt 13 darab okmány azonban arra mutat, hogy szerző nem csak föleleveníteni, de bővíteni is akarta Balajthyt. Ezek egytől egyig érdekes és becses adalékát képezik a munkának. A forrás, melyből vétettek, nincs megnevezve, de minden oda mutat, hogy szerző előtt másolatok állottak. A nélkül, hogy ezt bűnül rónám fel, sajnálatomat kell kifejezni, hogy a forrásokul elősorolt levéltárak kincseiből ily kis adagot talál fel a bűvár. Ama veresre festett tájképeknél, ama rozsul sikerült arcképeknél, melyek a munkát oly aránytalanul drágítják, szivesebben vettük volna az okmánytár szaporítását.

Tabódi úr munkáját három részre osztja: elsőben Munkács multja, másodikban jelene, harmadikban környéke van ismertetve. Szerző középszerű stylistá. Kerüli ugyan a dagályt, melyben nálunk

sokan keresik a historiai styl szépségét, nem használja ugyan a szokásos közhelyeket, melyek annyiszor elkoptatva már oly csümörlete-sekké lettek, de az erő és kellem, a precisio és correctség hiányát nem kárpótolja az egyszerűsége törekvés. A styl ereje nem adatott mindenkinék, jól tudjuk azt, s mi is elnézőbbek volnánk e részben, ha azt tapasztalnók, hogy szerző valóban előbbre viszi a historiát.

Hogy ismeretei vannak, hogy olykor a szorgalom nyomait látjuk, sőt néha még a történelmi kritikára is igyekszik, ez nem menti ki, hogy a történelmi kutatások színvonalára emelkedni nem birt. A kitisztázott történeti kérdéseknek egész halmaza ismeretlen előtte. Olvasott ugyan egyes adatokat, melyek történetesen kezébe kerültek, de gyakran lényeges dolgok futották el figyelmét, s ítéletei sokszor nem egyebek műkedvelői hibás nézeteknél. Aztán minő nyelvész! „A törökök, szerinte, Terek; a kúnok Kuma vizétől vették nevüket, a magyar nem számitható a finn nyelvcsaládba, mert ez csak egyes szavakat vett át a finntól, midőn szomszédjában lakott; s elhiszi szerző, hogy Máramaros „már a már rosz“ szavakból származott. Furcsa Munkács nevének származtatása is a „munkás“ szóból, melynek alapját Anonymus vetette ugyan meg, de a melyet Balajthy egy állítólagos monda alapján más irányban tovább fejített s Tabódi úr minden aggály nélkül elfogadott. Árpád apánk köveket hordatott a 40 napi pihenés idejében Munkács hegyére, hogy várat építtessen, s a köhordók nagy szomorúan kiáltottak: „Isten mentsd ellenségünket is az olyan munkás helytől, felette munkás hely vala ez.“

Tabódi úr előtt talány, hogy a történeti kritika Álmos vezérségét menthetetlenül összetörte. A magyarok Mózes nemzeti mondának szép, de ma már nem historia, bár hányszor is próbálják meg transactio útján vagy más módokkal restituálni. Aztán a honfoglalás alkalmával nem Gyula, hanem Gelu vagy Gyelu volt Erdély fejedelme, valamint Rettel sem existált, hanem Kettel, épen úgy mint a Munkácsra érkezés ideje nem 895-re, hanem 889-re teendő. A főispánok eredetüket Tabódi úr szerint kún és idegen lovagoktól vették, elhiszem, hogy ő itt a várispáni institutióra célzott, de zavart előadásából bizony nehezen fogja megérteni szándékát az olvasó.

Azonban ez legyen elég annak bizonyítására, hogy szerző nem áll a történeti kutatások színvonalán. Lássuk e helyen főbb vonalakban Munkács történeteit.

Hogy Munkács mint vár vagy város a magyarok bejövetelekor fenállott volna, arra semmi biztos adatunk sincs, ha csak a Balajthy-féle állítólagos mondat nem akarjuk annak venni. Anonymusban erre semmi erősséget sem találunk. A királyi jegyző egyszerűen helyről beszél (s nem helységről), melyet a magyarok minthogy nehezen juthattak el oda, Munkásnak neveztek. Azután sem említik sok időn keresztül a későbbi történetírók. Mindennek daczára tán már a vezérek, de bizonynyal az Árpádok alatt létezett ott valamiféle helység, habár

jelentékenyebb állása sokkal későbbi keletű. Mert hogy a helységek jóval előbb fenállottak említettésüknél, ahhoz kétség sem férhet.

Tabódi úr e helységet királyi birtoknak hiszi s állítását elég hosszú okoskodással támogatja, mire szükség sem lett volna, ha időt vesz magának a forrásokból utáneresni. Ugyanis arra, hogy egész Bereg megye királyi erdőség volt, találhatott volna elég okmányt: Maga azon okmány, melyet ő Engelből ismer, de a melyet feltalálhatott volna a Pray Hierarchiajában vagy a Batthyány Leges ecclesiasticaejében, „apud sylvam Bereg“ köttetett s e helyet Béla is forestum regium-nak nevezi. De a Munkács helynévről ebben és a többiekben nehezen fog szerző valamit találni. Igaz ugyan, hogy szerzőnk történetíróink nyomán Kutesk kúnjait Sz. László által Munkácsnál vereti meg; de itt történetíróinknak egyetlen forrása Turóczi (II. 56.); s ebben a helyt nem Munkács, hanem Vng és Borsua áll.

Munkács történetéhez a XIV. század közepe óta találunk adatokat. Nagy Lajos a Máramaros, Bereg és Ugocsában letelepült oláhok vajdájának, Bogdánnak és fának Drágosnak adományozá Munkácsot, de midőn ez utóbbi 1359-ben oláhjaival felkerekedvén fekete Kumániába a mai Moldvába települt le, a népetlenné lett vidékeket Koriatovics Tódor, lithván fejedelemnek, — ki 1352-ben oroszaival együtt Nagy Lajosnál keresett menhelyet — adományozá. Ezek volnának tehát ősei a mai rusnyákoknak. Koriatovics Munkács városát kőfallal kerítette, de a mely 1656-ban nyom nélkül elenyészett, a várat ő emelte erősségi jelentőségre — mondja Tabódi úr — a termék köbe majd 20°-nyire vágott széles sánczokkal körülvén; ő tüle veszi eredetét a vár csicsán emelt nagy épület, mely most fegyenczek dolgozó műhelye és laktanyája, valamint a 38° 1" 6'''-nyi mélységű kút, mely két a kerekben lépő emberi erővel hajtatik, s mélységében jobbról balról titkos üregekkel (a „Magyar Sajtó“ bírálója szerint vizgyűjtésre használt terem alaku üreggel) van ellátva; úgy szinté a két főbástya, valamint az alantabb helyeken épített véd-tornyok. Ugyancsak ő építette a várostól északra a Latorcza balpartján Csernek hegyen fekvő szent Miklós püspök tiszteletére szentelt klostromot, mely orosz szerzeteseknek volt lakhelye, s mely 1766-ban RácZ Demeter által romjaiból megújítatott. Munkács Koriatovicsnak 1365-ben történt halálával visszaszállt Lajosra.

Ezután gyakran változtatta urát. De itt a város történetét illető részletek helyett felületes, általános historiai vázlatokkal találkozunk Tabódi úr munkájában, melyeknek főhibája nem a rövidségben áll. Minden nyomon újabb tévedésekre bukkanunk, s leginkább itélgetései árulják el, hogy az Engel nézpontján felül emelkedni nem tudott. Zápolyában csak a nagyrvágyót látja, Martinuzzi szerinte áruló s I. Rákóczy György csak vén zsugori, míg II. Rákóczy Ferencztől a diplomatikai tehetséget megtagadja stb. De térjünk a dologra.

Lajos halálával Munkács Erzsébetre, azután Zsigmondra, ettől adományozás útján Brankovicsra szállt. Ulászló 1440-ben Bobónak,

majd Palóczy Lászlónak, utóbb Hunyadi János viszont Brankovicsnak adományozta, 1445-ben a szabad városok sorába emeltetett, de e joga nem sokára elenyészett, mert Hunyadi János halála után a Szilágyi Erzsébet birtokában találjuk. A Hunyadiak egymás után bírák 1494-ig, ekkor II. Ulászló Csáktornyai Zsigmondnak adta. 1498-ban Geréb Péter birtokában látjuk, ennek magtalan halála után a királyné s utóbb 1521-ben a II. Lajos neje, Mária bírták. — A mohácsi vész után Zápolyáé lett, 1529-ben somjai Báthori Istvánnak adományozta. 1556-ban a Petrovics kezében látjuk. Ennek pártolása folytán terjedt el e városban a Kálvin tudománya, a Lutheré már előbb befészkelvén magát. Első predikátora a híres Kalmáncsehi Sánta Márton volt. 1564 jan. 21-kén Munkácsot a Maximilián seregei bevették, ki Bay Ferenczet nevezte ki kapitányává. 1614-ben Eszterházi Miklós lett urává, de utóbb visszakerült Erdélyhez. 1631-ben Brandenburgi Katalintól Rákóczy György foglalta el s fontosságát felismervén, ő építtette két francia mérnök által a vár alsó erődítményeit s ő huzatta a lönyilásokkal ellátott védfalat, valamint a Palánka falut is befoglaló véd-ügynevezett Rákóczy sánczokat, melyek részben ma is fenállanak, de 1849-ben haszonvehetetlenekké tétettek. Ezóta a Rákóczyak birtokában maradt. II. Rákóczy György lengyel hadjárata alkalmával a beütött lengyelek feldúlták, s habár Báthori Zsófia ez inségében segíté is, s a templomot újra felépíttette, de régi fényét sok időn át vissza nem nyerheté s annyival kevésbé, mert épen e hölgy volt az, ki az itteni protestansokat erélylyel üldözé. Rákóczy Ferencz véget vetett ugyan ez üldözésnek s ezzel pártját tetemesen megnövelte, de sem ereje sem ügyessége nem volt révbe vezetni azon mozgalmat, melynek zászlóját kezébe vette, felmentendő az országot Leopold kormánya sanyargatásaitól. Rákóczyt, anyja Báthori Zsófia, ágyulövésekkel üdvözlé, midőn ez kezébe kerítendő a várat, alatta sergével megjelent. A mozgalomnak nálánál sokkal eszesb fejei elfogattak, ellene osztrák sereg indult s ő megrettenve anyjánál keresett Munkácson menedéket honnan ez a nem messze eső s ma is ép szent miklósi várkastélyban rejté el, mígnem számára csakugyan kegyelmet nyert.

Rákóczy 1676-ban meghalt s özvegye, Zrinyi Ilona, Tökölben méltó férjet talált, kivel fényes lakadalmát Munkácson 1682 jun. 15 tartá. Megszaporodván ekként e férfinak vagyona, a bújosók és elégületlenek ügyének még nagyobb lendületet adott. Ezután kezdett hadjárata, egyike a fényesebbeknek s ő ezek alatt ejté foglyul Kohárit. E férfiú munkácsi fogságát minden ismeretes részleteivel festi Tabódi úr — de abban nem sok köszönet van. Míg Kohári — kinek rettenthetetlen jelleme minden esetre tiszteletet parancsol — az erény minden eszményképeivel fel van magasztalva, Tökölben egy teltetlen zsarnokot lát, ki szitkozódásnál egyébre nem való.

Tököli elfogatása a bújosók és hazafiak reményeit megsemmisíté, de ennek hőselelkű nejét nem csüggeszté el. Ez Munkácsot, az elégületlenek utolsó menhelyét, hősi lélekkel védelmezé. „S most Caprara —

mond Tabódy — készülleteket tön Tököli ez utolsó véderősségét ostrommal bevenni. Munkács terjedelmes lapályok és rengeteg erdők között, a XVI. században hosszan elnyúló kőfal-övével és mély csatornával volt körülvéve. A palánk közepett — délnyugotra a várostól — meredek sziklába vágott sánczokon hatalmas kastély emelkedett. A kastély három erődből állott (miként most is), melyek mély árkokkal voltak egymástól külön választva, de azon egy fal által beke-
 ritve. Mind háromba csak egy kapu s ehhez keskeny szirtek közt kigyózdó meredek ösvény vezetett. A közvélemény bevehetetlennek tartotta. A nagyszámú őrség Tököli leghivebb, legedzettebb embereiből állt, s neje Ilona volt a főkormányzó. Várnagyúl Radics Endre adatott melléje, tanácsosul pedig Absolon Daniel, Tököli ifjúkori meghittje“ (50 l.).

Caprara először levélben kérte Munkács feladását, majd ostrommal vétette körül s minden oldalról löveté. „Egy bomba Ilona ebédlő teremébe esett, épen midőn asztalnál ülne, de a vész sem rettenté őt vissza, a legsűrűbb fegyverropogások közt is mindenütt jelen volt, az ő hősi szelleme, elszántsága bátorítá vitézeit, a nő példája kétszeresen tüzelé a férfiak tetterejét. Kapuit legbiztosabb embereire bizta. Igaz és koholt leveleket mutatott fel Tökölitől, és rövid időn leendő megjelenésének híre még inkább buzdítá katonáit. Az ostromlókat gyakori kirohanásokkal háborítá és gyéríté. Egy izben 600-an ütöttek ki rájuk s legjobb ostromkészületeiket leronták s 3000 embert koncizoltak le. Midőn végre a császáriak néhány alkalmas helyen magokat megröszitvén a falakat rongálni, a sánczokból a vizet kieresztgetni kezdék, a fejedelelnő több hegyi-patakot, miket az akkor olvadozó hó igen megárasztta, igazított az árkokba (51 l.).“ Végre is Caprara kénytelen volt felhagyni az ostrommal s helyette Caraffa, a hazafiak ez ismert nevű bakója, bizatott meg az ostrom vezetésével. A hőselkü nő ezzel is daczolt, mert férjétől várt segélyt. „De Tököli — mondja Tabódi úr, csaknem pontról pontra követve Szalayt — nem volt képes a lesújtott törököt újabb kísérletre buzdítani. Ily kétes és szorult állapotban írt Ilonának, miként Rákóczy Ferencz, ki mint 12 éves fiú nővérével Juliával maga vala szemtanúja anyja szenvedéseinek, maga mondja, küldene egy papot Rómába a pápa közbenjárásáért, oly ígélet mellett, hogy ha a császárnál kedvező kiegyezést eszközölne, a kath. vallásra fog áttérni s mindent elkövetni, hogy Magyarországon a protestans vallást megszüntesse. — A titkos számokkal írt levél Tököli titkára, Absolon kezébe jutott, ki buzgó protestans és kislelkű önző ember lévén, elhatározta a várat az ostromlók kezére játszani. A hasonló jellemű várnagy — Radicsal szövetkezve, megüzenték Caraffának, miként a fejedelelnőt a várfeladására kényszerítendik, ha őket néhány általuk meghatározott előnyök és hasznokról biztosítandja. Caraffa nagy örömmel fogadá az ajánlatot. És im a várbeli katonaságnak egyszerre kelletinél bővebben osztották ki az élelmet s egy nagy részt titkos, rejt-helyekre eldugdosának. S így történt, hogy Radics jelenthette Ilonának,

miként az őrseregnek már csak két óra van élelme, következőleg itt az idő kedvező egyezésről gondoskodni, különben kénytelen lesz utóbb a legkeményebb feltételeket elfogadni. Az ily cselfoggással kijátszott Ilona csakugyan alkuba bocsájtkozott Caraffával, hiába igyekezett még tovább halasztani az eldöntő napot, hiába igyekezett jutalmul a hely feladásáért legalább férjének a császár kegyelmét biztosítani. Jan. 14-kén következő békepontok mellett adatott meg Caraffának a vár. I. Teljes amnestia adatik mindazoknak kik Munkács várában vannak; de Tökölnek nem. II. A fejedelemnő (s vele az árvák) Bécsbe kísértetik, s ott marad szabad lábon, de ő felségének külön engedelme nélkül nem távozhatik onnan. III. Valamennyi ingatlan javaik, azon állapotban, mint jelenleg a kamara által birtokoltatnak, az ingók pedig akárhol legyenek, visszakérülnek az árvákhoz. Mi pedig a munkácsi uradalmat s a Szent-Miklóshoz való jószágokat illeti (miután ezek Magyarország szent koronájához tartoznak, mint mondják), visszaadátásuk egyelőre függőben marad. IV. A fejedelemnőnek férje által lekötélezett hitbér pedig vagy természetben vagy értékekben, vagy évenkénti kamat útján, de az árvák rövidsége nélkül visszaadatik, valamennyi ingósággal egyetemben, melyeket a magáéinak bizonyítand; olykép azonban, hogy az árvákat illető dolgok lajstroma esküvel megerősítve biztos urának adassék. V. A fejedelemnő az uralkodás jelvényeit, melyeket Tököli a portától nyert, az athné mával együtt a biztosok kezéhez adja. Következik még tizenegy pont, melyek közül az egyik kiemeli, hogy a várban lévők valamennyien, összes ingó és ingatlan javaikat azon állapotban fogják visszakapni, melyben azok most a kamara által kezeltetnek; egy más rendbeli: hogy a Rákóczy árvák a császár gyámsága alatt állván, az alatt maradnak is, vagy azéba mennek át, kire a császár e tisztelet ruházza.

Ekkép Munkács 1688 jan. 18. Caraffának átadatván, a Tököli mozgalom itt érte végét. Másfél tizeddel utóbb itt vette kezdetét fának szabadság háborúja is, kinek hazafiságát s elveihez hű következetességét bámulja ugyan Tabodi úr, de kiben az ügyes diplomatát felismerni nem tudja. De midőn ő fellépett, a vérig sanyargatott nép már-már fel volt kelve. Rákóczy Lengyelországból meghívást kapott a mozgalom élére állani, de mielőtt ő bejöhetett volna, a fölkelés érzékeny csapást szenvedett Károlyi Sándor által, ki 1703 jun. 7. Doltánál a felkelőket megverte.

„Az itt szétvert hadból — úgymond Szalay — Esze Tamás és Kis Albert vezérlete alatt kétszáz gyalog és ötven lovas Klimecznél Rákóczyhoz csatlakozott s a fejedelem munkácsi uradalmából néhány nap alatt annyi rusznák sereglett hozzá, hogy emberei háromezzerre, köztök háromezreszáz lovasra növekedett. Ekkor hirt hozván portyázói, hogy ellenség sehol sem mutatkozik, harmadnapi menet után Munkácsra érkezett, hol a rendet és fenytéket nem ismerő had, felvervén a pinczéket, dorbézolásra adta magát s megrészegedvén egymással kaptak

össze. Ezeket vette most szigorú fegy alá és a fegyverforgatásban gyakorolta, a vár és Ungvár felé figyelő őreket állítván fel" (67 l.)

De hosszas és erélylyel folytatott küzdés után a forradalom a Szathmári békében zárpontját találta, s 1711 jun. 23-án foglalta el Pálffy Sennyeitől Munkácsot.

1726-ban a munkácsi (a vár kivételével) és szent-miklósi uradalmak gróf Schönborn Lothárnak adományoztattak s azóta e család birtokait tévék 1767-ig, midőn a család a munkácsi uradalomért, mint a magyar koronát illető birtokért, perbe idéztetett. A pert 1788-ban a korona megnyerte, de a birtok 1791-ben a 7-ik törvényezikk által visszaadatott.

Maga a vár gyakran volt politikai elítéltek büntetési helye. Így az 1793-ban kivégzett Hebenstreit társai, így Kazinczy Ferencz, így Hormayr stb. — 1855 jul. 1-jéni császári rendelet a munkácsi várat mint erősséget s hadi állomást megszüntnek nyilvánítja s annak mint polgári fegyháznak a politikai hatóság alá helyezését rendeli. E fegyház foglyai számát középszámmal 640-re tehetni. A fegyház belrendezését Tabódi úr dicséretekkel halmozza el.

De Munkács jelen állapotának és környékének leírása igen felületes.

SZILÁGYI SÁNDOR.

KIS-KUN-HALAS VÁROS TÖRTÉNETE, írta Toth János, jegyzetekkel s oklevéltárral ellátva kiadta Szilágyi Sándor.

Harmadik kötetét képezi a „Történeti Emlékek a magyar nép községi és magán életéből” czimű vállalatnak. E krónika történeti beccsel bír. Egy nevezetes kun helység életét festi. Szerzője azt a levéltári adatokból merítve állítja össze, melyeket úgy látszik gonddal és hosszan tanulmányozott. A munka végéhez ragasztott közel 50 darab okmány, annak történet-kütfői fontosságot ad. Lényeges adatokat szolgáltat a török uralom történetéhez, Rákóczy hiveinek alföldi csatáihoz, a rácz mozgalmakhoz s azon eljáráshoz, melyet a Siposféle mozgalom elnyomása körül követtek, miképen vallatták a foglyokat, hogyan akarák vallásváloztatásra birni stb. A munka ára 1 ft.

EMLEKBESZÉD GRÓF TELEKI LÁSZLÓ FELETT.

(Az Akademia május 27-ki ülésében olvasta Lukács Móricz).

Fájdalmas és nehéz feladat áll előttem, midőn a tisztelt Akademia megbizásából, de saját lelkem ösztönét is követve, gyászbeszédet akarok mondani elhunyt tagtársunk, gróf Teleki László felett. A sulyos csapás, mely e férfiú halálával az egész hazát és ennek minden egyes polgárát érte, kettős súlylyal nehezedett reám, kit a mindnyájunk által gyászolt halotthoz, első gyermekkorunktól halála napjáig, közel negyven évig, az élet minden változatain keresztül változatlanul és szakadatlanul tartott barátság csatolt. Kimulta hézagot hagyott lelkemben, mely egészen be nem tölthető többé soha; a golyó, mely nemes szívét átfurta, fájó sebet ejtett az enyémen is:

Multis ille bonis flebilis occidit

Nulli flebilior, quam mihi!

Bátran mondom, Teleki Lászlónak sok baráti és számtalan tisztelői voltak e hazában s e hazán kívül, de nálamnál régibb és hivebb barátja nem. Voltak, kik meggyőződéseikben, törekvésökben és munkásságukban talán még közelebb állottak hozzá, mint én; de alig volt, ki előtt nemes szívének titkosabb rendői inkább tárva lettek volna. Tessék bár kérdésnek venni, ezt elmondanom, e jogot tőlem senki el nem veheti. Ha szerénytelenségnek vétetnék e barátságunk megemlítése, mert elhunyt barátom, a napnak ünnevelt hőse, a nemzetnek bálványozott kedvence volt, kiből a néphit az imént megváltót üdvözölt és most vértanút sirat; mert fényköréből netalán egy kis sugár eshetnék a középszerűség homályába, mely engemet környez; szabadjon arra hivatkoznom, hogy e barátságot oly időben sem titkoltam el, midőn bevallása veszélylyel járt, jó lelkiismerettel mondhatom, hogy hiva maradték akkor is, ha bálványozás helyett üldözés, vagy a rágalom tárgya lenne.

De épen ezen közöttünk létezett szoros baráti viszony, mely indokul szolgált, hogy az Akademiának annyi jelesebb tagjai közül én jelöltessem ki e gyászos alkalomra szónokul, nem tesz-e bárki másnál képtelenebbé, hogy feladatomnak méltóképen megfelelhessenek? A csapás, mely engemet, mint honpolgárt és mint barátot, tehát kétszeresen ért, nem fogja-e, kivált a fájdalom első rohamában, teljesen eltompítani különben is csekély szónoki tehetségemet? Várni pedig, míg a minden fájdalmat enyhítő idő meghozza mindnyájunknak és különösen nekem, a lélek nyugalmát, az elme elfogulatlanságát, azért

nem tanácsos, mert megjöhet ismét talán hamarabb mint hinnők, hazánkra az önkény uralma, melynek vaskeze ajkainkat befogván és a szabad szót elnémitván, nagy férfainknak nyilvános méltánylását nem csak eltilthatja, de anyagilag lehetetlenné is teheti. — Kétséges helyzetünk tehát int: *Carpe diem quam minimum credula postero!*

Másrésről pedig azon előnyt is, melyet az évek hosszú során át fennállott bizodalmas viszonyunk nyújtani látszik, miszerint az, mi életében és halálában mások előtt rejtély előttem nem az, lehet-e, szabad-e, felhasználnom? Itt-e a helye s most van-e ideje föllebbenteni a leplet, mely e nemes szívnek sebeit takarta! Belső érzésem azt mondja hogy nem, habár e dicső lélek titkos küzdelmei ismerete a köztiszteletet és szeretetet iránta csak növelné.

S elfogom-e találni a hangot, melyen az elhúnytról szólanom illik, kit érdemei mellett rendkívüli körülmények a nép bálványává emeltek, kiről mindenfelől magasztaló és dicsőítő szózatok hangzanak felénk? Igyekezsem-e ezekkel versenyezni, dicső hyperbolákban rajtok még túl tenni? Ettől egy neme a szeméremnek tart vissza, mely épen a köztünk létezett barátságnál fogva, a dicséretben bizonyos mértékét követeli a szerénységnek. Könnyebb feladat, legalább nekem, egy félreismert vagy rágalmazott barátnak védelmére kelni, mint a magasztalók és bálványozók chorusába vegyülni s azt még túlkiaítani. — Ha pedig a barátság által parancsolt szerénység határai közt maradva, kerülöm az apotheosis túlságait, nem fog-e előadásom színtelennek, fagyosnak, sőt barátságtalannak is tetszeni azok előtt, kik a retorika csillogó phrásisait többre becsülik a szívnek meleg, de egyszerűbb szavainál?

E nehézségek lebegnek előttem, midőn e nagy halottnak, körülünk oly sokáig fájdalmasan nélkülözött és most körülünk végképen kiragadott tagtársunknak, az akadémia részéről és nevében a kegyelet adóját leróni készülök. De más részről, épen a feladat nehézsége, a tárgy nagysága bátorít; mert úgy hiszem elnézésre számíthatok, ha annak teljesen megfelelni képes nem leszek. Teleki érdemei nagyobbak, ragyogóbbak, emléke mélyebb gyökeret vert honfitársai millióinak szívében, hogysen a szónoklat dicsőítésére szorúlna. Azon önkénytelen feljajdulás, mely halálának hírére a nemzet képviselőinek szívéből kitört, meghatóbb emlékbeszéd volt, mint valaha ember felett mondatott. Azon síri csend és néma fájdalom, melylyel a népek százazrei koporsóját kísérték, hangosabban szólt a legfényesebb szónoklatnál. A mit Telekiről halála óta mondtak és irtak, s még ezentul írni és mondani fognak, csak gyengébb vagy erősebb viszhangja amaz országos feljajdulásnak, csak egy-egy sohaja a roppant közfájdalomnak. Ezek el fognak hangzani, az én gyenge szavaim leghamarább; de Teleki neve és emléke élni fog, míg e hazában a tiszta, önzéstelen, áldozatkész hazafiság tisztelet tárgya lesz. Ha e mulandó életen túl az elköltözött léleknek tudomása marad arról, mi az elhagyott földön történik, a dicsőült

a közhírszvétnek, szeretetnek és hódolatnak nagyobbyszerű és fényesebb nyilvánításai mellett, szívesen veendi oly régi barátjának, habár gyenge bucsúszavát is, kinek hűségében soha egy perczig sem kétkedett, habár az élet keserű tapasztalásai és gyakori csalódások kétkedővé, néha gyanakodóvá tették is mások irányában. Véleményeink és utaink néha eltértek egymástól, de ez meg nem ingatta kölcsönös bizodalunkat; mert mindegyikünk tudta, hogy az élet válságos perceiben egymásra biztosan számolhatunk.

E bucsúszót nem kívánom, mert szükségtelen, igen hosszúra nyújtani. Teleki László nem tartozott azon emberek közé, kiknek élete és működése a dolgozószoba árnyékában folyik le, kiknek hangyaszerű szorgalmát, buvárkodását, munkásságát részletes fejtegetések által kell napfényre hozni s a világgal megismertetni. Ő ragyogó szerepét a közélet verőfényes pályáján játszotta el, a világ láttára és annak zajos tapsai közt; az általa kiérdemelt babérkoszorú, melyet a közelismerés koporsójára tűzött, már halála előtt is díszíté halántékait. Az ő neve a történelem sajátjává lett; egyénisége nagyobb, hogysem egy akadémiai emlékbeszéd keretébe férne. Nem is lehet feladásom ez alkalommal életírását adni. Külső életét, politikai működését ismeri a haza, ismeri a világ; hiszen ennek köszöni nagyobb részt azon, mondhatni, példátlan népszerűséget, mely őt életében környezé s még sirjába is kísérte. A mennyire lehetnek és kétségenkívül vannak is politikai tevékenységére vonatkozó ismeretlenebb és titkosabb adatok, azokról bővebb tudomása van azon férfiaknak, kik vele folytonosan egy téren és egy irányban működtek. De egyáltalában nem lenne itt helye, sem most ideje, azokat a világ előtt kitárni. Politikai tevékenységének egyes szálai átszövődtek hazánk újabkori történeteink s ezektől különválva nem tárgyalhatók. A népek sorsára befolyást gyakorolt férfiak élete a történetírás élete, a történetírás tárgya. A küzdelem, melynek Teleki egyik legvitézesebb előharczosa volt, még le nem folyt, de még nyugponthoz sem ért. A csata, melyben a hős elvérzett, még e perczben hevesen foly s habár jelleme minden kétségen felül áll, annak tisztaságát még ellenei is elismerni kénytelenek, mi, kik e küzdelembe többé-kevesebbé mindnyájan belésodortatunk, Telekinek mint államférfúnakilletékes és részrehajlatlan bírái még most nem lehetünk. Benső életének viszontagságai pedig, szívének rejtettebb örömei és gyötrelmei, reményei és csalódásai, melyeket talán jobban ismernek másoknál, nem a közönség elé valók. A kedélyélet szentélyét takaró fátyolt lerántani a kegyelet érzése tiltja.

Kimúlt tagtársunk beszédem tárgya csak két szempontból lehet: mint író és mint jellem.

Nem sok magában; de sokat nyom, mit Teleki László írói munkásságának köszönünk. Ő ugyanis csak egy költői művel, „A Kegyenecz” című tragoediával gazdagította a magyar irodalmat, mely egyetlen műve azonban költői tehetségét, alakító erejét és eszmegazdagságát fényesen tanúsítja, melyből megítélhetjük, hogy mennyit vár-

hatott volna költészetünk, különösen drámai irodalmunk e hatalmas szellemtől, ha a költészet pályáján tovább halad, ha minden idejét, figyelmét és tevékenységét a haza és szabadság szent ügye, a politika nem veszi igénybe. Nem vagyok oly hangulatban s bizonyosan tisztelt hallgatóim sem várják tőlem, hogy e sok tekintetben jeles drámai műnek, mely ezelőtt mintegy húsz évvel került először színpadra és sajtó útján is közzététetett, kritikai és aesthetikai bonczolgatásába ereszkedjem. Ez egy művel helyet foglalt Teleki László az elsőrendű drámaírók sorában, s reá teljesen illenek e szavak: *ex ungue leonem*. Biztos kézzel és velős színekkel festett jellemek és élő alakok, nem elmosódott halvány képek lépnek e tragoediában a néző és olvasó elébe, a szenvedélyek dúló harcza drámai elevenséggel folyik le szemünk előtt, a cselekvény ügyesen motivált fejlődése, a helyes compositió, az erőteljes, de nem dagályos, költői, de keresetlen nyelv, a színpadi hatásnak inkább ösztönszerű, mint gyakorlatból merített ismerete és felhasználása, a fiatal kezdő író, ezen első és fájdalom utolsó művében, máris mint a drámai alakítás mesterét mutatta fel a meglepett műérőnek. Még hiányai is a költői erő és túláradásának kifolyásai, és emlékeztetnek Schiller ifjúkori vagy Shakespeare némely gyengébb, vagy helyesebben szólva, nagyon is erődus darabjainak kinövéseire.

Meglepő találkozás, hogy két legjelesb drámaírónk, *Katon* József és *Teleki László*, mindegyik csak egy művel ajándékozta meg irodalmunkat. De minő ellentét az okokban, melyeknek e költői elmék meddőségét tulajdoníthatni! *Katon* ában a közönség a kritika és az irodalmi tekintélyek ignorálása, közönyössége, szűk életviszonyok, korlátolt ember és világismeret, talán a kenyérkereset gondjai is ölték el, nem annyira a költői tehetséget, mint inkább az ösztönt és kedvet irodalmi munkásságra. Nem ismerve, nem méltatva tengődött egy kisvárosi alárendelt hivatalban; s midőn később, halála után, Bánk-bánja figyelmet kezdett gerjeszteni, alig tudta valaki, hogy szerzője ki volt, él-e még vagy meghalt? Kinek most harmincz évvel halála után az új nemzedék szobrot emel, annak sirját nehezen találák fel kortársai a kecskeméti kis temetőben. *Teleki László* fényes historiai név, társadalmi magas állás, családi traditiók, a „noblesse oblige” elve, hazánk vészteljes viszonyai s ezekből folyó honfűi kötelesség a politikai pályára helyezték, melyen a haza ügyére döntő befolyást gyakorolt és olykor az európai politika gépezetébe is erős kézzel benyúlt. Nevét ismerte és tisztelte a bel- és külföld, rajta egy nemzet reménye csüggött, közfigyelem kísért minden tettét, leste minden szavát. Az államférfiú, a diplomata, a pártvezér háttérbe szorította a költőt, s midőn koporsóját százczrek kísérték, alig emlékezett meg egy-kettő arról, hogy benne nem csak nagy hazafit, de nagy költőt is temetünk. *Katon* ában a szerfeletti árnyék, *Teleki* ben a túlságos napfény fonyasztotta el a költészet virágát.

A *kegyencz*, mind mondtam, *Teleki* nek egyetlen költői műve,

mely napvilágot látott. Első ifjúságából, úgy szólván gyermek korából, emlékezem ugyan még egyéb költészeti kísérleteire is; nevezetesen néhány verses regékre Kisfaludi Sándor modorában; de ezek közönség elé nem kerültek s hihetőleg már régen a kandalló tüzeiben hamvadtak el. Az évek hosszú sora folyván le az óta, hogy e költői zsengéket előttem felolvasta, nem bízhatom eléggé sem emlékezetemben, sem gyermeki ítélőtehetségemben, hogysem azoknak költői becseről mai nap ítéletet mondani mernék. Emlékezem továbbá későbbi, de a Kegyzet jóval megelőzőtt időkből, egy nagy historiai drámának vázlatára, s néhány kidolgozott jeleneteire, melynek tárgya Kupának harca volt Szent István ellen, a magyar ősvallás és szokások küzdelme a keresztyénség és idegen befolyás ellen. Ez csak terv és vázlat maradt s mint ilyen is elvesztett, ha emlékezetem nem csal és akkori ítéletemben bízhatom, drámai irodalmunknak nagy veszteségére.

De elhunyt tagtársunknak írói munkássága nem szorítkozott az említettekre. Száműzetésének szomorú korszakában nem szűnt meg tovább is a haza érdekében működni. — Röpiratokban, hirlapi cikkekben, francia és angol nyelven, az idegen kormányoknak benyújtott emlékiratokban iparkodott hazánk ügyét európai jelentőségre emelni. E munkássága nem maradt siker nélkül. Hazánk viszonyai, közjogi állása, törekvéseink jogszerűsége, alkotmányunk és törvényeink szelleme, ismeretlenek, sőt félreismertek valának e haza határain kívül, midőn Teleki politikai küldetésben külföldre érkezett, a hol utóbb, mint száműzött, tizenkét évet töltött. Ellenségeinknek sikerült rágalom, tények elferditése, álnok ráfogások által nemzetünk ügyét az európai közvélemény előtt népszerűtlenné tenni. Míveletlen, tudatlan barbároknak, más népek és nemzetiségek zsarnok elnyomóinak, nem a szabadsághoz, hanem elavult előjogokhoz ragaszkodóknak festettek bennünket; s miután Degerando halála óta nem volt külföldi barátunk, a ki mellettünk kellő tárgyismerettel szót emelt volna, elhitették a külföld népeivel és kormányaival, hogy alkotmányunk felforgatása, az osztrák monarchiába beleolvasztásunk, nemzetiségünk eltörlése és németesítésünk a civilizáció és humanitás érdekében történik s hogy mindez már bevégzett tény, a nép elégedett és boldog a német kormány alatt, csak néhány konok olygarcha és aristokrata morog és zsémbeskedik; hogy az ország új, ezelőtt ismeretlen felvirágzásnak indul a centralizáló kormány üdvös befolyása alatt stb. Teleki folytonos, ernyedetlen tevékenysége és írói munkássága, néhány száműzött társai közremunkálásával, eloszlata az ellenünk táplált előítéletet, az idegen népeket és kormányokat felvilágosította a dolgok valódi helyzetéről, a közönyösséget és ellenszenvet irányunkban, meleg részvétellel és rokonszenvvel váltotta fel s ügyünknek erkölcsi támogatást eszközölt ki. Minden egyes cikke nem csak jeles publicistikai dolgozat, de hazafias tett is vala, mely egy-egy lépéssel közelebb vitt közös célunkhoz, elköszött törvényes jogaink visszaszerzéséhez.

Írói munkásságához számíthatni némileg terjedelmes és sokféle ágózo levelezéseit is. A ki *Kazinczynak* gr. Dessewffy Józseffel és több barátaival váltott leveleit és, hogy külföldi példát is említsék, a francziák közt Voltaire és Rousseau, a németek közt Goethe, Humboldt, Rahel körének levelezéseit ismeri, melyek sajtó útján közzététettek, (az ókor classicus íróinak Ciceronak, Pliniusnak epistoláiról nem is szólok) a ki a fentebb említett sok kötetekre terjedő leveleket olvasta, tudja, mily nagy kincsét zárja magában a levél-irodalom a termékenyítő eszméknek, a becses és fontos történelmi adatoknak, az érdekes jellemvonásoknak, az ügyes és finom stylistikai formáknak. A nagy elmék magánlevelei annál érdekesebbek, mert a pillanatot hangulatának kifolyásai, leplezetlenül vagy házias pongyolában mutatják fel az író lelkületét, melyet egyéb, a közönségnek szánt munkákban, többé-kevésőbbé hatásra számított jelmezben szemlélhetünk csak. Teleki László az évek hosszú során levelezésben állott sok külföldi jeles férfakkal, szelleműs nőkkel, száműzött társaival a házában maradt barátaival. E levelezések idejének nagy részét vették igénybe, melyet máskülönbén szorosán vett irodalmi munkásságnak szentelhetett volna. — Tömerdek mély gondolatot, államtani eszmét, eredeti ötletet, finom észrevételt, találós élezet foglalhattak magokban számtalan levelei, ha azok után itélek, melyeket magam, kivált számkivetésének ideje alatt, elhunyt barátomtól vettem. Ilány érdekes kötetre szolgáltatna anyagot e levelezés, ha egybegyűjtése s kiadása lehető vagy időszerű volna! Ez alkalommal csak egy körülményt akarok említeni, mely elhunyt barátom jellemére, tapintatára, gyöngédségére új fényt áraszt. Ő, ki saját személyére nézve félelmet és óvatosságot nem ismert, ki minden perczen kész volt életét vagy személyes szabadságát kockázára tenni, a túlságig óvatos, mondhatni félénk volt, midőn valamely barátjának vagy bárki másnak élete vagy biztossága forgott kérdésben. Sok évig szakadatlanul és sűrűn folyt levelezésünk alatt soha egy perczig nem feledkezett meg a különben oly szórakozottnak ismert férfú arról, hogy az, kihez leveleit intézi, egy gyanakodó és kémlelő kormány Damocles-kardja alatt él és mozog. Noha elméje szüntelen az elnyomott haza ügyeivel és szenvedéseivel foglalkozott, hozzám a számkivetésből irt számos leveleiben egy szó, egy vonatkozás sem foglaltatik, mely a hadi törvényszékek, befogatások és kivégzések ama gyászos korszakában a levél vevőjét bajba keverték vagy keverhették volna. Ily apró jelentékteleneknek látszó vonások festik leghebbeben az ember jellemét.

Mínő mestere volt Teleki László az írásnak, s különösen a levélírásnak, megítélhetni azon levelekből is, melyek legújabbán folytak kiapadhatatlan tollából és elméjéből, s melyek közül néhány a hírlapok által közzététetett. Válaszait értem a hazai törvényhatóságok üdvözlő leveleire, melyekkel ezek a habár akarata ellen és idő előtt visszatért hazáft sorban megtisztelték. Nem tulajdonítók ezeknek kelleténél nagyobb fontosságot és becsét, de annyit mondhatni, hogy ne-

héz feladat volt, rendkívül ügyes tollat és találékony elmét kívánt, egy és ugyanazon tárgyban annyi levelet írni, s mindegyikbe az alap-
hang megtartása mellett új meg új eszméket és fordulatokat szőni, s
hogy a feladat rendkívüli tapintattal és szerencsével oldatott meg a
szóban levő válaszokban. — Azon beszéd-töredéket, melyen életének
utolsó éjjelén, talán néhány percczel halála előtt, képzelhetni tehát,
mily feldúlt kedélyállapotban dolgozott, melynek fonala életével együtt
szakadt meg, melybe annyi hazafias fájdalmat és nemes haragot öntött,
mindnyájan könnyes szemekkel, fájdalmas kegyelettel olvastuk, mint
politikai végrendeletét egy hű hazafinak. Erről többet szólanom szük-
ségtelen.

Mindezeket csak azért mondtam el, hogy túlzásnak re lát-
szassék vagy baráti eltogultságnak és részrehajlásnak, ha azt állítom,
hogy Teleki László mindazon tulajdonokkal bő mértékben birt, melyek
a nagy író képezik, s ha állása és hazánk válságos viszonyai őt a
politikai pályára nem szorítják és államférfiúvá nem avatják, két-
ségtelenül elsőrendű íróvá fejlődött volna; hogy tehát méltó tagja volt
e tudományos és irodalmi intézetnek, s noha irodalmunk csak egyetlen
művet mutathat fel tőle, nemzetünk s az Akadémia benne nagy írói
tehetséget vesztek el.

Teleki Lászlóról mint íróról szólottam, még néhány szót róla
mint emberről, mint jellemről.

De mit mondhatnék e tekintetben róla, mit előttem már mások
ismételve el nem mondtak, mi általánosan elismerve nem volna?
Nem csak baráti, de tőle távolabb állók is, sőt az egész nemzet és haza
ismerték és tisztelték benne a tiszta és szilárd hazafiságot, a becsület
dolgában nemcsak mások, de maga iránt még inkább szigorú lova-
giasságot, a nemes emberbaráti szívet, tántoríthatlan és áldozatkész
hűséget barátai, nyíltságát, határozottságát, bátorságát, de minden
nemtelen fegyvertől irtózását ellenségei irányában. Roppant népszerű-
sége, azon általános tisztelet, mely őt e hazában s e hazán kívül kör-
nyezte, melyet ellenségei sem mertek tőle megtagadni, nem csupán
szellemi, talán még inkább erkölcsi tulajdonainak volt eredménye és
méltó jutalma. Teleki László nem csak hatalmas szellem volt, de nagy
jellem is, szilárd mint a gránit, tiszta mint a kristály.

Az erkölcsi kötelmek, az erények lényege egy s ugyanaz minden
időben és minden népnél. De vannak mégis az emberiség történelmé-
ben korszakok, melyek e tekintetben egymástól különböző típusal
birnak, melyekben a nagy embereket kiválólag egy vagy más erénynek
magas fokra emelkedése jellemzi s teszi köztisztelet tárgyává. A kü-
lönböző korszakoknak nem csak uralkodó eszméi, de uralkodó erényei
is voltak.

Az ó-korban, különösen Spartában és Rómában tántorítha-
talan hazaszeretet, minden önérdéknek és tekintetnek a hazáért kész
feláldozása, stoicus megvetése a halálnak, szenvedésnek, semmibevé-
tele a külfénynek, kényelemnek, anyagi élvezetnek, szigorú köteles-

ségérzet, hajthatatlan szilárdság, a római „virtus,” mely szóban azonosítva vannak az erény és férfiaság fogalmai, e tulajdonok jellemezték a nagy férfit.

A középkorban a becsület szeplőtlensége, az adott szónak szentültartása, merész bátorság, mely nemcsak daczolni tud a veszéllyel, de azt mint egy játéknak tekinti, a nőnem iránti gyöngédség és hódolatos udvariasság, a gyámoltalanok védelme a hatalmasok ellen: képezték a lovagias jellem eszményét, melyet azon korban is hihetőleg ritkábban mutatott fel az élet, mint a költészet.

A jelenkor nagy embereinek kiváló erénye a humanitás s ami ebből folyik, elismerése az emberi jogoknak mindenkiben, tekintet nélkül a születésre, társadalmi állásra, nemzetiségre, vallásra, méltanyosság, igazságérzet, türelem, buzgólkodás a szabadság és egyenlőség nagy elvei mellett.

Az egymástól annyira távol eső korszakokban uralkodott, hogy ne mondjam divatos erények, Teleki László jellemében egyesítve valának. Római lélek, minőt a köztársaság legszebb idejében találunk, mely magát s minden személyes érdeket teljes önmegtagadással a hazának rendeli; alálovagiaság, e szó legnemesebb értelmében és az egész emberiséget átölelő philanthropia, mely nála nem lágy érzelgősségnek, hanem erős meggyőződésnek, szilárd elveknek és mély igazságérzetnek volt kifolyása. Még hibái és tévedései is, mert halandó ember létére hibáktól és tévedésektől egészen ment ő sem lehet, ezen erényeknek olykor a túlságig felfokozásából eredtek.

Ilyennek ismertük Teleki Lászlót mindnyájan, kik hozzá közelebb állottunk, ilyen volt életében, ilyen még halálában is.

Halálának indokai, ha mások előtt rejtélyesek, előttem nem azok. Ismertem e nemes lélek küzdelmeit, melyek halálát megelőzték és okozták. Nem fogja tőlem kívánni senki, hogy revelációkkal álljak a közönség elé, de annyit mondhatok, hogy valaminthegész élete a hazafi-tetteknek hosszú láncsorát képezte, úgy halála is, legalább az ő hite szerint, hazafi-tett volt. Azt hitte ugyanis, vagy képzelte inkább, hogy a fennforgó körülmények közt, halála üdvösebb a hazára mint élete. Mikép sodortatott e gyászos illusio örvényébe, az vak fejtegetése nem ide tartozik. Ez volt Teleki Lászlónak legnagyobb tévedése és hibája, melyet szintén, mint előbb mondtam, csak erényeinek túlfeszítése szült. Ő nagy és nemes volt még tévedéseiben is.

Noha szándékom nincs ezúttal e gyászesetnek indokolásába bocsátkozni, mulaszthatatlan baráti kötelességemnek ismerem, oly ráfogatás ellen határozottan tiltakozni, mely elhunyt barátomnak jellemén, becsületén, emléken csorbát ejthetne. Az állítottatott ugyanis néhány külföldi lapban, és bámulatomra hazánkban is itt-ott hívőkre talált, hogy Teleki László szabadon bocsátatása alkalmával ígéretet tett, melyet utóbb politikai fellépésének modora és iránya által megszegvén, innen eredő magával meghasonlása miatt vetett véget életének. Ezt a történetekről biztos tudomásom alapján határozottan tagadom.

Ha nem volnának is hiteles adataim, ismervén Teleki Lászlót, mint öt hosszas barátságunk folytán megismerni alkalmam volt, hittel merném erősíteni, hogy ő szavát soha életében meg nem szegte, azt megszegni képes nem volt. De vannak adataim is melyeknek hitelességét e hír koholói sem vonhatják kétségbe.

Telekinek szabadonbocsáttatása három feltételhez kötöttet:

1-ör, hogy az osztrák monarchiából el ne távozzék, 2-or, hogy összeköttetéseit az osztrák kormány külföldi ellenségeivel félbeszakítsa, 3-or, hogy politikai működéstől ideig óráig tartózkodjék. Elfogadván a szabadon bocsáttatást, elfogadta az ahhoz kötött feltételeket is. Egyéb ígéretet nem is kívántak tőle. E tekintetben nem szükség elhunyt barátom szóbeli közleményei vagy leveleire hivatkoznom, de hivatkozom a bécsi hivatalos újságnak a tényt ekképen constatirozó közleményére.

Kiszabadulása után is Teleki László nem tekintette magát megkegyelmezett, amnestiált bűnösnek, hanem becsület szavára ideiglenesen szabadon bocsátott hadi vagy status-fogolynak; kész is lett volna első intéésre bármely perczben a börtönbe önként visszatérni, s az illetők előtt ez értelemben nyilatkozott is. Feltételes szabad lábra állítását nem félelemből fogadta el, melyet nem ismert, hanem azért, mert azt hitte: hogy e feltételek korlátai között is a haza ügyének inkább szolgálhat, mint börtönben.

Az általa elfogadott feltételeket halála órájáig hiven teljesítette. Az elsőre nézve semmi kétség nem lehet. A második feltételt sem szegte meg; ha nem tudnók is mindnyájan, kik őt közelebről ismertük, hogy szava őt erősebben kötötte a bilincsnél, kérdem, mi indoka lehetett volna azt megszegnien? Ő tisztában volt magával politikai elvei meggyőződése és céljaira nézve, bizott saját ítélőtehetségében, ismerte a bel- és külföldi viszonyokat s ennél fogva nem szorult senkinek utasítására. Habár a magánéletben szívesen hallgatta meg, sőt kérte is barátainak tanácsát, politikai téren önálló volt a makaesságig, nem hajlott másnak tanácsára, ha ez saját nézeteivel nem találkozott, és csak meggyőződésének és lelkiismeretének sugallatát követte.

Mi a harmadik feltételt illeti, az alkotmányos politikai működését megszorító ideig óráig kifejezés értelmezését ő magának tartotta fen, s azt három hónap lefolyása után az országgyűlés megnyitásával lejártnak tekintette, de lejártnak tekintették azok is, kik e feltételt elébe szabták, mert az országgyűlés felsőházába királyi levél által meghívatott. Ha szabadságában állott, adott szavával nem ellenkezett, alkotmányos jogait a felsőházban gyakorolnia, miért nem a képviselőházban is, hova őt választóinak osztatlan bizodalma helyezte?

Vagy talán politikai fellépésének iránya is modora által szegte volna meg adott szavát? Mihelyt a politikai pálya előtte megnyílt, ő az alkotmányosság és törvény korlátai közt szabadon követhette azon irányt, csak is azt követhette becsülettel, melyet elvei és meggyőződése elébe szabtak. Ő soha senkinek nem ígérte, hogy elveiről és meg-

győzödéseiről, vágyairól és reményeiről lemond, oly ígéretet nem is kívánt tőle senki. Ő később lett volna évekig szívni a börtön dohos levegőjét, később száz halállal múlni ki, hogysem ily feltételre ráálljon. Bárminő lett volna tehát politikájának iránya, e tekintetben szöszegést nem követhetett el, mert ez iránt szavát nem adta.

De miben különbözött Telekinek és úgynevezett pártjának iránya a mérsékelt pártnak mondott képviselőkétől? Olvastuk utolsó beszéd-töredékét s ebben politikai programját. Fájdalom, harag és elkeseredés szól belőle, de utóvégre is a törvényes alaphoz ragaszkodik, e törvényes állapot helyreállítását követeli ő is, mint Deák Ferencz és társai. Én egyáltalában tagadom, hogy a magyar nemzetben s a képviselő házban pártok létezzenek. Hol a lényegre nézve, az alap és cél iránt köz az egyetértés és csak a forma és modor körül van némi különbség, ott lehetnek véleményárnyalatok, de pártok nincsenek. De a forma körüli véleménykülömbőség is csak onnan ered, hogy a képviselőház egyik fele még lehetőknek tartja az uralkodó hatalomnak törvényes útra térítését, holott a másik fél az eddigi tapasztalások után, e reményről végképen lemondott.

E tények egyszerű elsorolásával, úgy hiszem kétségtelenné tettem, hogy azon ráfogás, miszerint Teleki László szavát szegte volna meg, alacsony rágalom. Ezzel tartozom emlékének, becsületének, mely előtte becsesebb volt az életnél. Ajkai elnémultak örökre, karjai merevenek és tehetetlenek. Mig élt, mindenkinek, a ki becsületét bántotta, meg tudott felelni szóval, tollal, fegyverrel; most barátaira háramlik ezen szent kötelesség, kivált reám, kit különösen megbizott, hogy halála esetére, becsülete felett örködjem s azt, a mennyire tőlem kitelik, minden rágalomtól megóvjam. E megbizást szent végrendeletnek tekintem, melynek hű végrehajtója kívánok lenni.

És most Isten veled dicsőült barátom! Nyugodjál békével annyi hányattatás, annyi küzdelem, annyi szenvedés után! Mi, kik életben maradtunk, talán még nehéz küzdelmeket, vészteljes napokat várhatunk, de azért el nem csüggedünk. Példád tanít, ha magyarnak ezt tanulni kellene, a hazáért működni, a hazáért szenvedni, s ha kell a hazáért meg is halni. — Isten veled.

TARTALOM.

TIZENKETTEDIK KÖTET. — 1861. ÉV.

XXXVIII ÉS XXXIX. FÜZET.

	Lap.
AZ ANJOUK ÉS MÍVELTSÉGÜNK. — Vass Józseftől	3
OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI. — Második közl. Jánosi Ferencztől	67
A KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET. — Második közlemény. — Henszlmann Imrétől	118
PITT VILMOS. — Macaulay után. — K. B.	150
MAGY. TUD. AKADEMIA. — Cs. A.	199
IRODALMI SZEMLE. — I. Városok monographiái. II. közl. Kecskemét története Hornyiktól. Szilágyi S. — A clubok Londonban. Esquiros A. után J. F. — Horváth Mihályt történelme. K. A.	217

XL. FÜZET.

AZ ANJOUK ÉS MÍVELTSÉGÜNK. — Második közlemény. Vass Józseftől	241
HUMBOLDT S. — IV. közl. — A Balogh Páltól . . .	303

OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI. — Harmadik közl.

Jánosi Ferencztől	336
MAGY. TUD. AKADEMIA. — Cs. A.	356
IRODALMI SZEMLE. — Munkács múltja és jelene Tabódi- től Szilágyi S. — Kis-Kún-Halas város története .	401
EMLEKBESZÉD TELEKI LÁSZLÓ FELETT. — Lukács Móricztól	408

TARTALOM

TARTALOM

TARTALOM

